

*Ўзбекистон мустақиллигининг
10 йиллигига
бағишлайман*

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН
МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ
ТАРИХИ**

**(Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил
31 августгача)**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001 ЙИЛ**

Зиёев, Ҳамид.

Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи: (Милоддан олдинги асрлардан то 1991 йил 31 августгача. — Т.: «Шарқ», 2001. — 448б.

Сарлавҳада: Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти.

ББК 63.3(5У)+63.3(2)2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2001 йил.

МУҚАДДИМА

Бу табаррук тупроққа милоддан олдинги VI асрда эронлик Кайхусрав, милоддан олдинги IV асрда юнонистонлик Искандар Зулқарнайн, милодий VII асрда араблар, XIII асрда Чингизхон, XIX асрда эса рус истилочиларининг тажовузулари не-не кулфатлар келтирмади.

... Ёвуз босқинчиларга ва истилочиларга қарши озодлик байроғини кўтарган Широқ, Спитамен, Маҳмуд Торобий, Темур Хотун (Тўмарис), Малика Кабаж Хотун каби аجدодларимиз жасорати авлодлар учун ватанпарварлик ва шижоат тимсолидир.

Ислои КАРИМОВ

Муҳтарам юртбошимизнинг мазкур сатрларда изҳор этган фикрлари тарихий ҳақиқатни акс эттириб, катта сиёсий ва илмий аҳамият касб этади. Маълумки, ватан озодлиги учун жонни ҳам, молни ҳам фидо айлаш, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиш ҳар бир кишининг ор-номуси ва муқаддас бурчидир. Шу боис ватанни севиш иймондандир, деган ибора бежиз айтилмаган. Бизнинг ота-бобо ва аждодларимиз бу нақлни юрагига туккан ҳолда ватанга содиқликни, мардлик, жасоратлик ва жанговарликни намойиш этиб келмоқда. Шунингдек, маданиятни ривожлантириб, жаҳон цивилизациясига муносиб ҳисса қўшди. Машҳур олим Маҳмуд ибн Вали узининг «Баҳр ал-асрар» китобида шундай деган: Туркистон кенг ва ҳавасни келтирадиган ажойиб мамлакатдир. У ўз ичига кўп шаҳарлар, қишлоқлар, вилоятлар, тоғутошлар, чул ва текис жойларни олади. Унинг аҳолиси ўзларини туркийлар ёки ўзбеклар деб юритадилар. Бу халқ узининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Хоразмлик ва тошкентликлар ҳам шундай фазилатларнинг соҳибидирлар.

Унинг аҳолиси ўз ватанини ҳар жиҳатдан бошқа мамлакатлардан юқори уринга қўяди. У ҳозирда ислом динининг софлигини сақлаш, мадраса, масжид,

хонақо, талабаларнинг куплиги, оби-ҳавосининг юмшоқлиги, ажойиб боғ ва дарахтзорлари, тоғ ва дарёларининг гузаллиги ва озиқ-овқатларининг муллиги жиҳатидан бошқа мамлакатлардан устун туради. Туркистон заминида олим ва шоирлар шу даражада купки ҳисобига етиш амри маҳолдир. Унинг бойлиги «илм ва донишмандлик»дадир.¹

Ҳақиқатан ҳам Туркистон жаннатмакон мамлакат сифатида оламга маълум ва машҳурдир. Ўзбекистон эса бу минтақанинг юраги ва жавоҳиридир. Бу ердан инсон ҳаёти ва тараққиёти учун нимаики зарур бўлса барчаси мавжуд. Моддий ва маънавий бойликлар битмас-туғалланмасдир.

Ўзбекистоннинг бунчалик ажойиб ва гаройиб мамлакат бўлиши жаҳонгашта ҳукмдорларнинг диққатини жалб этмасдан қўймас эди, албатта. Зеро, Аҳмонийлар, Македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон, Чор Россияси ва Совет давлати улкага бостириб кирдилар. Улар мисли қурилмаган қиргин-баротларни, талон-тарож ва вайронагарчиликларни қилиб, ҳукмронлиги бир неча юз йиллар давом этди.

Хусусан, Аҳмонийлар — 200 йил, Грек-македонияликлар — 180 йил, Араб халифалиги салкам — 200 йил, Чингизхон босқинчилари — 150 йил, Чор Россияси ва Совет давлати — 130 йил улкани ўз панжаларида ушлаб турдилар. Умумлаштириганда мазкур рақамлар 800 йилдан ошади. Бинобарин, Ўзбекистон ўзининг салкам уч минг йиллик тарихидан урта ҳисобда 800 йилини босқинчиларнинг қули остида утказишга мажбур бўлди. Бу гоятда даҳшатли ва фожеали даврларда юз минглаб одамлар улдирилди ёки жароҳатлантирилди. Куп бойликлар таланди, шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантилди. Бироқ ҳеч қандай қиргинлар ва вайронагарчиликлар қанчалик ваҳшийларча амалга оширилмасин, ўзбек халқининг ер юзидан супириб ташлай олмади. Чунки бу халқ Аллоҳнинг марҳамати ила «оловда ёнмайдиган ва сувда чўкмайдиган» қилиб яратилганки, мисли қурилмаган талафот ва азоб-уқубатлардан бутун чиқаверди. Ҳамда босқинчиларга қарши курашни давом эттираверди.

Хуш, шундай экан, нима учун озодлик курашлари

¹ Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар. Тошкент, 1977, 32, 44, 76-бетлар.

мағлубиятга учраб босқинчиларнинг ҳукмронлиги урнатилган вақтлари булган?

Бунга биринчи навбатда тахтнинг меросхурлиги ва унинг учун олиб борилган узаро қонли урушлар сабаб булган. Маълумки ҳукмронлик қилаётган сулолада ҳамма вақт отаси ёки бувасига ухшаган ақл идрокли ва истеъдодли фарзанд туғилавермаган. Шунга қарамай меросхурлик қонуни буйича ноқобил фарзанд ҳам тахтни эгаллай берган. Бу хилдаги ҳукмдорлар узларининг ожизлиги туфайли шахсий манфаат ва хузур-ҳаловатни умумдават манфаатидан устун қўйиб иш юритган. Натижада мамлакатда инқироз ва қолоқлик юзага келган. Ҳукмдорлардаги кўпхотинлик ва серфарзандлик ҳам катта зиён келтирган. Уларнинг орасида унта ва ундан ортиқ хотинли ва 10—20 та фарзандли ҳукмдорларни учратиш мумкин. Бундай отаси бир ва онаси бошқа фарзандларнинг ҳар бири «тахт менга тегишли» деган фикр билан яшаб, уни эгаллаш учун ака-укаларини улдиришдан тоймаганлар. Бундай тахт таллашиш шундай фожеали оқибатларга олиб келганки тасвирлашга қалам ожизлик қилади. Авваламбор у мамлакатда парокандалик ва тарқоқликни, хавотирлик ва нотинчликни юзага келтириб, ҳокимият бошқаруви ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Қўшин орасида эса тарафқашлик ва узоқшичлик ҳукм суриб, мамлакат мудофааси жуда заифлашган. Ҳатто тахт учун курашлар қудратли темирлар давлатини емирғанлигини ким билмайди дейсиз.

Диний фанатизм ҳам мустақилликни қўлдан бой берилишига олиб келган эди.

Маълумки истеъдодли кишилар ҳар қадамда учрамай озчиликни ташкил этади. Шунга ухшаш ақл-идрокли, фаросатли, жасоратли, ватанпарвар ва моҳир ташкилотчи ҳукмдорлар юз йилларда бир дунёга келган. Унга ишонч ҳосил қилиш учун кейинги минг йиллик тарихга назар ташланса бас. Бу кўп асрлик давр мобайнида юқорида курсатилган олий фазилатларни узида мужассамлаштирган, том маънодаги давлат арбобларининг хизматлари туфайли 900, 1370 ва 1991 йилларда уч маротаба ватан мустақиллигини тиклашга эришилди. Унинг биринчиси Исмоил Сомоний, иккинчиси Амир Темури ва учинчиси Исмоил Каримов номи билан чамбарчас боғлиқдир. Бу табаррук

зотлар мустақилликни тиклаш билан бир қаторда мамлакатнинг куч-қудрати ва тараққиётини таъминладилар.

Амир Темурдан кейин 600 йил мобайнида озодлик курашларига бошчилик қилиб галабани таъминлашга қодир давлат арбоби кўзга кўринмади. Ниҳоят, 1991 йилга келиб халқ орзиқиб кутган буюк давлат арбоби Ислом Каримов кўз унгимизда намоян бўлди. Унинг доно раҳбарлиги туфайли Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. У шу даражада уткир сиёсат юргиздики, мустақиллик ва озодлик бамисоли шернинг оғзидан «бир томчи қонсиз», яъни жангу-жадалсиз ва қурбонларсиз тортиб олинди.

Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси ва бевосита раҳбарлигида мустақиллик ва тараққиёт учун олиб борилган курашнинг узига хос хусусиятлари мавжуд. Бу ҳақда кейинги саҳифаларда, яъни ўз ўринда сўз юритилади.

Юртбошимиз айтганидек Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай, унинг учун курашнинг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Мазкур асар мана шу нуқтаи-назардан ёзилиб, ўзбек халқининг милоддан олдинги асрларидан то 1991 йил 31 августгача олиб борган қаҳрамонона курашларини ёритишга бағишланган. Унда бу курашларнинг сабаблари, моҳияти ва йўналишларини кўрсатишга ҳаракат қилинди. Шу нарса аниқландики, миллий ғоянинг асоси бўлмиш — мустақиллик, озодлик ва тараққиёт учун кураш чуқур тарихий даврлардаёқ шаклланиб, қанчалик вақтларнинг ўтиши билан шунчалик чуқур илдиз отиб борган. Чет эл босқинчилари миллий ғоянинг беқиёс катта куч-қудратини англаб қўприб ташлаш учун аёвсиз курашдилар. Инсон кўзи кўрмаган ва қулоғи эшитмаган жазоларни қўладилар. Лекин миллий ғоя ўзбек халқининг онги ва қалбига шу даражада чуқур сингиб кетган эдики, ҳеч қандай даҳшатли куч уни йўқ қила олмади. Аксинча, бу ғоя вақти келиб халқ қалбидан вулқон каби отилиб чиқиб, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги ва озодлиги тикланди. Шу тариқа бу тарихий воқеа ўтмишдаги кўп асрлик миллий озодлик курашларининг мантиқий давоми сифатида намоян бўлди.

Бу билан ота-боболаримизни асрлар мобайнида

озодлик учун олиб борган курашлари голибона якунланди. Уларнинг курашларда дарё каби оққан қонлари, мисли қурилмаган талафотлар ва зулмлар пировардида беҳуда кетмади. Зеро, қуллик занжирлари ва «темир қафас» парчаланиб, озод ва эркин халқ сифатида жаҳон даврасида муносиб уринни эгалладик. Чоризм ва Совет даврида жаҳон харитасидан учирилган Ўзбекистонни билмаган ва сийламаган мамлакат қолмади. Куз унгимизда содир бўлаётган буюк узгаришлар ва улкан ютуқларни қулга киритишда Президентимиз Ислон Каримов ҳал қилувчи уринни эгаллаб келмоқда. У дунёга юз йилларда бир марта келадиган буюк давлат арбобидир.

Ҳозирги замон авлодлари бахтлиларнинг бахтлисидир. Зеро, Президентимиз билан замондош бўлиб яшаш ва озодликнинг гаштини суриш Аллоҳнинг олий неъматидир.

* * *

Кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган ушбу китоб маҳаллий манбалар, архив ҳужжатлари ва адабиёт маълумотлари асосида ёзилди.

Шубҳасиз, салкам уч минг йилларда содир булган мустақиллик учун курашлар тарихини бир асар ҳажмида янада чуқур ва атрофлича ёритишнинг имкони йўқ. Аммо, шунга қарамай, асар муҳтарам ўқувчиларда маълум даражада қониқиш ҳосил этса ўзимни бахтиёр деб ҳисоблар эдим.

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

АҲМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ БОСҚИНИГА ҚАРШИ КУРАШ

Милоддан аввалги VII асрда Хоразм воҳасида биринчи ўзбек давлати ташкил топган эди. Бу давлат кейинги салкам уч минг йил мобайнида бирин-кетин ҳукм сурган давлатларнинг асоси сифатида намоён бўлди. Афсуски унинг тарихига доир ёзма манбалар жуда оз ва қисқа сақланган бўлиб, чуқур ва атрофлича таърифлашнинг иложи йўқ. Айрим маълумотларга кура минтақадаги подшоҳлардан бири унинг нафратига дучор бўлган 400 кишини Хоразмга сургун қилган. У бир неча йиллардан кейин уларнинг аҳволини билиш мақсадида ўз одамларни юборган экан. Натижада шу нарса маълум бўладики, сургун қилинган кишилар соғ-саломат ҳаёт кечирганлар. Подшоҳ бу хабарни олгач, 400 кишидан иборат туркий аёлларни уларнинг ихтиёрига жунатган экан. Шундан кейин Хоразмда оилалар юзага келиб одамларнинг сони купайиб борган. Шубҳасиз у ерга атроф-жойлардан бошқа одамлар ҳам келиб урнашганлар. Шу тариқа Хоразмда аҳоли купайиб, вақтларнинг утиши билан шаҳарлар ҳам пайдо бўлган. Воҳада Амударё тўғайли сунъий сугориш ривожланиб, деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо усган. Давлат ва қўшиннинг куч-қудрати ошгандан кейин улуг давлатчилик гоёлари юзага келиб, узоқ жойларга ҳарбий юришлар уюштирилган. Натижада Хоразм давлати йirik империяга айланган. Хусусан, унинг чегараси Қора денгиз буйлари ва Грузиягача бориб тақалган. Шуниси диққатга сазоворки, 1944 йилда Камчаткада милоддан аввалги асрларда Хоразмда зарб этилган танга топилган. Эҳтимол, буюк Хоразм давлатининг чегараси еки таъсир доираси Камчаткагача етгандир.

Хоразм давлати асосан сак номи билан аталувчи туркий аҳолини уз ичига олган. Бу халқ уша қадимий

даврларда гарбда Днепр дарёсидан тортиб, шарқда Тянь-Шань тоғларигача чузилган улкан ерларда ҳаёт кечирганлар. Аммо, уларнинг илғорлашган қисми ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида истиқомат қилганлар. Эрадан аввалги икки мингинчи йилнинг иккинчи ярмида ёзилган ҳиндларнинг «Маҳобхарата» дostonида курсатилишича, Туркистон заминида уша даврда истиқомат қилган қадимий аҳоли юнг, ипак, пахта ва бошқа нарсалардан тўқилган газламалардан либослар кийишган. Бу ҳолат уша чуқур тарихий даврлардаёқ деҳқончилик ривожланганлигидан далолат беради. Хунармандчиликда эса газламаларни тўқиш, тикувчилик ва буюқчилик ўсган эди. Грек манбаларидан бирида қайд қилинишича аҳолининг куйлақлари усимликлардан тайёрланган буюқлар билан безатилган ола-була рангли газламалардан тикилган. Аҳоли чарм кийимларидан ҳам фойдаланганлар. Улар кийимларини қимматли тошлар билан безатиб турли хушбўй хидли атирларни ишлатганлар. Уларнинг ҳарбий қуроллари ҳам анча такомиллашган эди. Зеро, жангларда уткир қилич, ханжар, болта, уқ-ёй, қалқон ва темирдан ясалган қуроллардан кенг фойдаланилган.

Демак, минтақада маъданчилик ривожланган эди. Аҳоли узининг жасоратлилиги ва жанговарлиги билан шуҳрат қозонган. Қушин отлиқ ва пиёда аскарлардан ташкил топган. Грек тарихчиси Клавдий Элланинг ёзишича, сакларда кимки уйланмоқчи бўлса қиз билан кураш тушиши шарт булган. Мабода бу курашда қиз галабага эришса, у вақтда йигит унинг асири ҳисобланган. Борди-ю йигит устун келса, қизга уйланиш ҳуқуқини олган.¹ Бундай тартиб бежиз қулланилмаган, албатта. Чунки у даврларда ички узаро курашлар ва чет эл босқинчиларининг ҳужумлари тез-тез бўлиб турадиган воқеа эди. Ш боис нафақат эркақлар балки хотин-қизларни ҳам жангларда қатнашиши муқаддас бурч ҳисобланган. Ҳатто аёллардан махсус ҳарбий қисмлар ташкил этилиб, улардан моҳир лашкарбошилар етишиб чиққан.

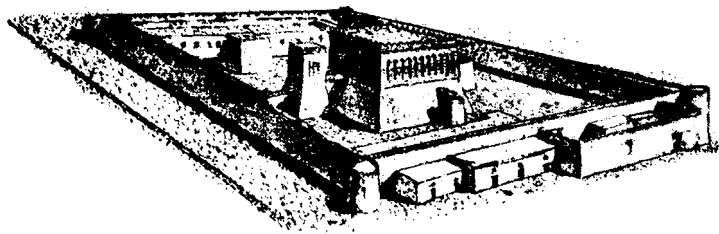
Куриллаётган даврларда «ҳар бир сатрап қул остида яхши қуролланган, ёлланма аскар тудаси булар эди. Булардан ташқари сатрапликдаги ҳар бир уруғ ёки қабила бошлиғи ҳамда қалъа бошлиқлари уз қул остидаги

¹ Древние авторы о Средней Азии. Ташкент, 1940, 23 с.

қуролли халқ оломонини бошлаб урушга чиқар эди. Ас-кар отлик ва пиёдаларга айрилар эди. Жангчилар уқ-ёй, найза ҳам шамшир (ханжарга ўхшаган тўғри ва узун қилич) ишлатар эди. Ҳар қўшинда икки гилдиракли жанг араваси қисмлари ҳам булар эди. Ҳар бир жангчининг эғнида ҳам бошида уқ ва шамшир утмайдиған темир совут, қулида қалқон булар эди.

Елланган қисмлардан ташқари ҳар бир жангчи сарфарга чиқишда талқон, қурут, гушт ва сув идишни олиб юришга мажбур эди»¹.

Хавф-хатарли шароит шаҳарларни қалин ва баланд деворлар билан қуршаб олинишига олиб келди. Буни бунёд этиш учун кўп меҳнат билан маблағ сарфланиб, азоб-уқубатлари халқнинг зиммасига тушган. Аммо, унинг ватанпарварлиги шу даражада кучли бўлганки, мамлакат мустақиллиги ва озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан. Натижада шаҳарларни девор билан ураб олиш кенг қулоч ёйган. «Бу даврда, — деб ёзади академик Яхё Ғуломов, — шаҳарларнинг ҳаммаси девор билан уралган бўлиб, ҳар қандай душманга қарши бардош бера оладиган даражада мустаҳкам қилиб қурилган эди. Улар бир одам зурга кутара оларлик хом гиштлардан солинган. Шу даврда қурилган қалъалардан Жонбосқалъани олсак, унинг буйи 200, эни 170 метр бўлиб, икки қатор девори орасида узун айланма йулаги бор. Ташқари деворида 2000 га яқин ост-уст икки қатор тор-тор туйнуқлар қўйилган. Бу туйнуқларда қалъадагилар душманга ўқ отиб, унинг

1-расм. Милоддан олдинги асрларда қадимги Хоразмнинг Тешик-қалъа номи ҳарбий истеҳкоми.

¹ Я. Ғ. Ғуломов, Р. Н. Набиев, М. Ғ. Ваҳобов. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 1958, 48-бет.

хужумига қарши турганлар. Қалъанинг ичи 400 хонадондан иборат уйлар билан лиқ тулиб уртада фақат бир кучагина булган. Қалъанинг турида зардуштлар ибодатхонаси — «оташ-када» булган. Унда доимий равишда муқаддас олов ёниб турган. Қалъанинг гарбидаги ёлғиз дарвозасидан ташқарида асосий аҳоли турадиган деворсиз шаҳар майдони булган».¹

Мазкур маълумотлар Хоразмдаги фақат бир қалъага тегишли булса-да, лекин унга ухшашлари куп булган. Чунончи амалда ҳарбий қалъага айлантирилган шаҳарлар Туркистоннинг барча ерларини қамраб олган. Хоразм давлатидан кейин Туркистон минтақасида Бақтрия давлати юзага келган. Бу давлатнинг таркибига Амударёнинг урта оқимидаги ерлар, ҳозирги Тожикистоннинг жанубий туманлари, Ўзбекистоннинг Сурхондарё вилояти, Туркменистоннинг шарқий қисми ва Афғонистоннинг шимолий томони кирган. Унинг пойтахти Балхнинг атрофидаги Зарипа шаҳри ҳисобланган. Бақтрия давлатида деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Унинг довури узок мамлакатларгача таралган. Шу боис грек, ҳинд ва эрон манбаларида тилга олинган. Милоддан аввалги III аср бошида Сирдарёнинг урта оқимида Қанга давлати ташкил топди. Унинг аҳолисини негизини Тошкент воҳаси ва жанубий Қозоғистонда истиқомат қилаётган саклар ташкил этган. Олим С. П. Толстов Қангани Хоразм давлатининг мантиқий давоми эканлигини айтиб, уни Қанга-Хоразм давлати деб таъкидлайди.

Қанга давлатининг пойтахти Сирдарёнинг урта оқимидаги Қанқа шаҳри булган. У ҳозирги Тошкент вилоятининг Оққўрғон туманидаги Қанқа тепалигини ўрнида эди. Унинг харобаси 150 гектардан ошиқроқ ерни ташкил этган. «Қанғаликлар, — деб ёзади, — грек олими Страбон, — энг яхши отлиқ ва пиёда аскарлар ҳисобланиб, уқ-ёй, қилич, қалқон, мис болталар билан қуролланган. Улар жангларда олтин белбоғни бойлаб оладилар»².

Қанга давлати ҳозирги Ўзбекистон ҳудудини эгаллаган эди.

¹ Уша жойда, 47—48-бетлар.

² Уша жойда.

Шундай қилиб, милоддан олдинги асрларда Туркистон заминида Хоразм, сунгра Бақтрия ва Қанга давлатлари ҳукм сурган эди. Шунингдек Зарафшон водийсидан сўғд номида давлат юзага келганлиги маълумдир. Уларнинг орасида Хоразм давлати энг қадимийси ҳисобланади. Умуман, минтақанинг туб аҳолиси — саклар қўплаб халқлар ҳамон ибтидоий жамиятда яшаётганларида ўзларининг қудратли давлатларни ташкил этиб, маданият соҳаларида улкан ютуқларни қўлга киритган эдилар. Шунинг учун ҳам қадимги грек манбаларида «қадимийликда улар (саклар) мисрликлар билан баҳслашадилар» — деб қайд қилинган.

Милоддан аввалги VIII асрнинг охириги — VII асрнинг биринчи чорагида Эронда Аҳмоний бошчилигида форс қабилаларининг иттифоқи юзага келган эди. Ундан кейин унинг уғли Чишпиш тахтга утиради. Шу тариқа Аҳмонийлар давлатига замин ҳозирланган эди. Милоддан аввалги VI асрнинг урталарида Кир II қудратли Аҳмонийлар давлатини ташкил этади. Бу давлатдан олдин ҳозирги Эроннинг шимол-ғарбида Мидия давлати юзага келган. Милоддан аввалги 550 йилда Кир II уни эгаллаб Эронни бир мамлакатга бирлаштирди. Бу вақтларда Туркистонда, олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, «Катта Хоразм» ва Бақтрия давлатлари ҳукм сурмоқда эди. Кир II нинг шахсан узи катта қушин билан бу давлатларга қарши ҳарбий юришларни уюштирди. Ватан ҳимоячилари душманга қарши қаҳрамонона жанг қилдилар. Шундай даҳшатли жангларнинг бирида Спаретра исмли аёл 200 минг эркак ва 200 минг хотин-қизлардан ташкил этилган аскарлар билан Кир II қушинини мағлубиятга учратиб, эри Амаргани асирликдан қутқарган.

Демак, озодлик курашларида аёллар ҳам фаол қатнашиб, моҳир жангчилар сифатида намоён бўлганлар. Бу уларнинг ватанпарварлиги, ҳарбий жасорати ва мардлигидан далолат беради.

Кир II қаттиқ жанглардан кейин катта талафотлар эвазига Туркистонни буйсундиради. Аммо улкада босқинчиларга қарши кураш тўхтамайди. Шу боис милоддан аввалги 530 йилда Кир II куп сонли қушин билан яна ҳужумни бошлайди. Бу вақтда Туркистонда сакларнинг ҳукмдори Тумарис исмли аёл душманга

2-расм. Милоддан аввалги V асрда яшаган кишиларнинг кийимлари.

қарши урушга моҳирона бошчилик қилади. Кир II Тумариснинг куч-қудратини англаб аввал унга уйлан-моқчилигини элчи орқали маълум қилади. Бу билан у тинчлик билан Туркистонни қулга киритишни қўзлаган. Тумарис Кирнинг шум ниятини англаб, таклифни рад этади ҳамда урушишга тайёрлигини маълум қилади.

Кир II қўшин билан Амударёдан кечиб утиб ҳарбий лагерь қуради. Аммо у бу ерда кўп вино ва нознеъматларни қолдириб, гуё чекингандек булиб орқага қайтади. Тумарис бундан хабар топиб, угли бошчилигида ҳарбий қисмни жунатади. Унинг угли бу ерга келгандан кейин ёшлиги ва тажрибасизлиги туфайли душман томонидан қолдирилган виноларни аскарлари билан меъеридан ортиқ ичишиб, ҳушёрликни йўқотадилар. Худди мана шундай ҳолатни кутган Кир тусатдан ҳужум қилиб ватан ҳимоячиларини қириб ташлайди. Шу жумладан Тумариснинг угли ҳам улдирилади. Бундан қаттиқ газабланган Тумарис душмага қарши жангни бошлаб юборади. Бу жанг шу даражада даҳшатли тус оладики, душманнинг 200 минглик аскари қириб ташланади. Бу оламшумул аҳамиятга молик ғалаба Аҳмонийлар давлатига берилган қаттиқ зарба булиб, Тумариснинг давриги грек дунёсигача тарқала-

ди. Айниқса қудратли империянинг подшоҳи Кирни аёл киши томонидан мағлубиятга учратилиши ута шармандали воқеа сифатида тарих саҳифаларига битилди. Тумарис Кир II нинг калласини қон тўлдирилган халтага солиб: «Сен бутун умринг буйи қонга туймадинг, мана энди уни туйиб ич», — деб хитоб қилган. Аҳмоний давлати катта талафотга қарамай қандай булмасин Туркистонни буйсиндириш учун ҳеч нарсадан тоймади. Унинг подшоҳи Доро I Туркистонга бостириб кириб Сирдарё буйига жойлашади. Бу ерга Широқ исмли бир оддий отбоқар қулоқ-бурни кесилган ҳолда келиб шундай дейди: «Сак ҳукмдори мени ноҳақ шундай жазолади, агар мен сизларни яқин йўлдан улар устига бошлаб борсам, узимнинг учимни олиб берасизларми?» Доро подачининг суровини бажонидил инобатга олиб, унинг кетидан йўлга чиқади. Улар етти кун юришгандан кейин сувсиз саҳрога келишади. Бу вақтда душман аскарларининг узлари билан олиб юрган сувлари тугаган эди. Шунда Широқ уларни ҳалок этиш учун бу ерга олиб келганлигини хурсандчилик билан айтади. Бундай оддий бир кишининг ватанга ута содиқлиги ва онгли равишда қулоқ-бурнини кесиб, узини қурбон этиши тарихда учрамайди. Шу боис унинг номи мана икки минг йилдан ошдики кишиларнинг хотирасида ҳамон сақланмоқда. Широқнинг жасорати ва ватанпарварлиги умуммиллат ва давлат манфаати учун курашнинг энг ёрқин намунаси. Доро ва унинг ўгли Сарахс (Ксеркс) қатор жанглардан сўнг Туркистонни босиб олдилар. Умумлаштирилганда Аҳмоний босқинчилари 200 йилдан ортиқ улкада ҳукмронлик қилиб, бойликларни таладилар. Шу орада Туркистон халқи озодлик курашини тўхтатмади. Бу ҳақда подшоҳ Доро I ёзади: «Мен Бобил (Вавилон)да банд бўлиб, суст ҳаракат қилган пайтимда тубандаги мамлакатлар мендан бош тортиб, айрилиб кетдилар: Суғдиёна, Мидия, Асур, Армения, Парфия, Маргиёна (Марв), Саттакидия ва саклар». Маргиёнадаги ва Парфиядаги кураш ҳақида шундай ёзади: «Маргиёна вилояти мендан бош тортди. Унда Фираат (Фарҳод) деган киши бор эди; уни ўзларига ҳукмдор қилиб кутардилар. Мен унга қарши Бақтрия сатрапи бошлиқ аскар юбордим... Шундан кейин бу вилоят яна менга қарам бўлди. Парфияликлар ҳам Гиркания (Гугон)ликлар менга қарши бош кутариб,

Фираат (Фарҳод)нинг томонига утдилар, мен сакларга қарши юриш қилдим, душманни улдирдим ва асир олдим. Менга қарши бош кутарган (саклар бошлиғи Сакука номли киши эди...) мен уни енгдим».¹ Аммо, улкада Аҳмонийларнинг ҳукмронлигига қарши кураш тухтамади. Милоддан олдинги IV асрда Бақтрия уз мустақиллигини тиклади, лекин у яна Аҳмонийлар томонидан босиб олинди. Шундан кейин Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё ҳавзаларидаги жойлар Бақтрия таркибига киритилди.² Айрим маълумотларга кура Хоразм, сунгра Сирдарё атрофида яшовчи саклар мустақилликка эришганлар. Хуллас Аҳмонийлар қиргин-барот ва вайронагарчиликлар ҳисобига ҳукмронликни урнатиб туб аҳолини қаттиқ зулм остида ушлаб турди. Бу ҳолат улканинг изчиллик билан ривожланишига йул бермади.

Курилаётган даврда Аҳмонийлар империяси Греция ва Македонияда Александр бошлиқ юзага келган кучли давлат қаршилигига учрайди. Уларнинг ўртасида жаҳонда яккаҳокимлик учун кураш қизгин тус олиб боради. Оқибатда ҳар икки томон ўртасида уруш бошланиб, македониялик Александр бирин-кетин Аҳмонийлар давлатига зарба бериб боради. Сунгра у катта қушин билан Туркистонга ҳарбий юришни бошлайди.

МАКЕДОНИЯЛИК АЛЕКСАНДР ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ КУРАШ

Подшоҳ Александр милоддан аввалги 334 ва 333 йилларда Галлас-Понтдаги Граник дарёсининг бўйида, сунгра Исса шаҳрида Аҳмонийларнинг устидан галабага эришади. Шундан кейин у Кичик Осиё, Суррия, Фаластин, Финикия ва Мисрни эгаллайди. Милоддан аввалги 331 йилда Месопотамияда Аҳмонийлар қушини яна мағлубиятга учратилади. Шундан кейин Македониялик Александр томонидан Бобил, Сузи, Персеполь ва бошқа Аҳмонийлар қул остидаги жойлар босиб олинади. Подшоҳ Доро III эса қочишга мажбур булади. У нафақат катта бойликлардан, балки қушинининг талай қисмидан маҳрум

¹ Я. Ф. Фуломов. Набиев Р.Н., Ваҳобов М.Ф. Ўзбекистон тарихи. Тошкент, 45—46-бетлар.

² Уша жойда.

булади. Мана шундай ниҳоятда огир вазиятда Доро III қурқоқлик, ожизликда айбланиб, қариндоши Бесс томонидан улдирилади.

Бесс узини Аҳмонийлар давлатининг ҳукмдори деб эълон қилади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Бақтрияни эгаллаб, Бессни асир олади. У махсус йигин ташкил этиб, Бессни унга хизмат қилиши ҳақидаги суровини айтиб: «Узининг ҳукмдорига хоинлик қилиб, уни улдирган Бессга ишонмаслигини маълум қилади ҳамда уни уз ҳукмдорига хоинликда айблаб улимга маҳкум этади». Бурни кесилиб икки оёғи эгилган икки дарахтнинг учига боғланади. Шу тариқа унинг танаси уртадан иккига ажратиб ташланган.

Александр қаерни босиб олса, шу ернинг аҳолисини қириб ташлади, бойликларини талади. Милоддан аввалги 329 йилда Александр Самарқандни босиб олади. Бу ерда у ҳарбий гарнизон ва атроф жойлардаги қишлоқларни ёндиради. Сунгра у ҳарбий юришни давом эттириб, Самарқанд билан Хужанд оралиғидаги Усрушанга келганда ватан ҳимоячилари билан тўқнашган. Бу ерда шундай қаттиқ жанг бўлдики, 30 минг кишилик ватан ҳимоячиларидан 22 мингтаси ҳалок бўлди. Ҳатто бу жангда Александрнинг узи жароҳатланди. У Усрушанликларни ваҳшийларча буйсиндиргандан кейин Сирдарё буйлаб юришни давом эттиради. Бу ерда жойлашган еттита шаҳарнинг аҳолиси Александрга қарши бош кутариб мустақиллик учун курашдилар. Айниқса Крипол шаҳрида ватан ҳимоячилари билан босқинчилар уртасида қаттиқ жанг бўлиб тўб аҳолидан 8 минг киши ҳалок булади. Куп кишилар яраланди. Душман аскарлари катта талафот курди. Лекин улар галабага эришдилар. Бу ерда ҳам Александр жароҳатланган эди. У бундан газабга тўлиб тошиб аҳолининг купини қириб ташлади.

Бу вақтда Бақтрия ва Самарқандда босқинчиларга қарши умумхалқ кўзғолони кутарилди. Унга Спитамен деган шахс бошчилик қилди. Милоддан аввал 329 йилда бошланган бу кўзғолон шу даражада кучли бўлганки, ҳатто қудратли подшоҳ Александрни ҳам саросимага солиб қўйган. У кўзғолончилар томонидан Самарқандни қамал қилинганлигини эшитиб, уларга қарши қўшин жунатади. Қўшин яқинлашганда Спитамен Самарқанддан чўл томонга чекинади. Қўшин кўзғолончиларнинг орқасидан юриб жанг қилишга

даъват этади. Аммо Спитамен қўшинни журтага қўл ичкарисига яқинлаштиради. Сунгра унга ҳужум қилиб қириб ташлайди. Шундан кейин Спитамен Самарқанддаги душманнинг ҳарбий гарнизонини қайта қуршаб олади. Шу боис Александр катта қўшин билан Самарқандга йўл олади. Спитамен жанг қилишдан бош тортиб қўлга чекинган. Аммо Александр қўлнинг ичкарисига кириб урушишнинг хавфлилигини англаб, Спитамен билан тўқнашишдан бош тартади. Бироқ у йўлдаги туб аҳолини қолдирмай қириб ташлаш ҳақида фармон беради. Шуниси диққатга сазоворки, улимга ҳукм этилган 30 та нуфузли кишилар улим жазоси бажарилаётганда ашула айтганлар. Душманлар уларнинг бундай мардлиги ва жасоратидан ҳайратланганлар. Қўзғолондан газабланган Александр Зарафшон водийсида кечасию кундузи билан одамларни қириш билан шуғулланди. Унинг аскарлари 120 минг туб аҳолини бошини танасидан жудо этдилар. Кўп шаҳар ва қишлоқларнинг номигина қолиб, аҳолиси ҳалок этилди. Бундай қилишдан асосий мақсад озодлик курашларини илдизи билан кўпориб ташлаш ҳамда улқада грекларни жойлаштириш учун шароит яратиш эди. Шунинг учун ҳам минтақада греклар яшайдиган қатор шаҳарлар бунёд этилган эди. Александр милоддан аввал 329—328 йилнинг қишини Бақтрияда утказди. Бу ерга Хоразм подшоҳи Фарасман номидан элчи ташриф буюриб Александр билан дўстлик алоқаларини ўрнатиш ва унга Қора денгиз тарафига ҳарбий юришда ёрдам бериш истагини билдирди. Александр бу таклифни мамнуниятлик билан қабул қилиб, Ҳиндистонга ҳарбий юришида Хоразм ёрдамидан фойдаланишини маълум қилди. Бу ерда шунини айтиш лозимки, Хоразм подшоҳи босқинчиларнинг куч-қудратини ҳисобга олиб мурса қилишни лозим топди. Натижада Хоразм ўз мустақиллигини сақлашга эришди.

Милоддан аввалги 328 йилнинг баҳорида Александр яна Самарқандга келиб унинг атроф жойларида яширинган қўзғолончиларга қарши курашди. Шундан сўнг у Спитаменни ушлаш учун ҳарбий қисмни жўнатади. Аммо Спитамен 600 отлиқ аскарлар билан тўсатдан Бақтрияда пайдо бўлиб ҳарбий гарнизонга ҳужум қилади. У қўшимча душман аскарларини келаётганлигини эшитиб қўлга чекинади. Бу ердан у яна Са-

3-расм. Спитамен кўзголови.

марқандга ҳужум қилади, лекин 800 кишини йўқотиб чекинишга мажбур бўлади.

Хуллас, ватан ҳимоячилари Спитамен бошчилигида мустақилликни тиклаш учун фидокорона жанг қилдилар. Аммо улар мунтазам ва яхши қуролланган қўшинга бардош беролмай пировардида тор-мор этилади. Ватан ҳимоячиларининг асосий қисмини эса ҳарбий маҳоратни яхши ўзлаштирмаган оддий кишилар ташкил этган эди. Бу озодлик курашини енгилишига олиб келган асосий омиллардан бири эди. Айрим маълумотларнинг курсатишича, Спитамен уйқудалигида хотини улдириб, калласини Александрга юборган. Бу ҳолат ҳам босқинчиларга қарши курашга қаттиқ зарба бўлиб тушган. Шунингдек айрим юқори табақа вакиллари шахсий манфаатларини кўзлаб душманга хизмат қилдилар. Бу хонлик ҳам Александр галабасини таъминлашда муҳим урин эгаллади. Аммо халқ оммавий равишда Александр тажовузига қарши қаҳрамонона курашиб ватанпарварлик намуналарини намойиш этди. Озодлик кураши шу даражада қизгин тус олдики, Александрга уз ҳукмронлигини урнатиш учун уч йил (329—327) вақт сарфлади. У милоддан аввалги 323 йилда вафот этади. Шундан кейин унинг тузган империяси Македония, Миср ва Суриядан иборат уч қисмга булиниб кетади. Айни пайтда меросхўр

булмаганлиги учун ҳокимият лашкарбошилар уртасида тақсимланади. Улардан бири Селевка Бобил мамлакати (Бобил) ва унинг шарқига жойлашган мамлакатларга эга бўлади. У Эрон ва Туркистонни ҳам кул остига олади. Шундан кейин бу ерда ҳам Селевкийлар сулоласи ҳукмронлик қилиб, халқни эзиб, «суви»ни ичади.

Қангилар македониялик Александр ва Селевкийларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши қаттиқ қаршилиқ кўрсатганлар. Улар жанговар халқ бўлганликлари туфайли босқинчилар қанчалик ҳаракат қилмасин барибир уларни буйсиндира олмадилар. Аксинча Қанги қабилалари босқинчиларга қарши кураш жараёнида узларини мустақил давлатини ташкил этдилар. Милоддан аввалги учинчи асрнинг урталарида Грек-Бақтрия ва Парфия сингари мустақил давлатлар юзага келиб селевкийлар ҳукмронлиги тугатилди.

Грек-Бақтрия давлати Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон каби мамлакатларда ҳукмронлик қилди. Афғонистондаги Мозори Шариф атрофидаги Бақтрия шаҳри унинг пойтахти эди. Айтиш лозимки Грек-Бақтрия давлатини греклар бошқариб, уларнинг тили давлат тили ҳисобланган. Эрадан олдинги 70-йилларда Қанг давлати Сугд ва Амударёгача бўлган ерларни ҳамда Тошкент воҳасини Грек-Бақтриядан тортиб олган эди. Натижада грек ва македонияликларнинг ҳукмронлигига қақшатқич зарба берилади. Милоддан аввалги II асрнинг иккинчи ярмида сакларнинг қавмларини бир қисми — юэчжи қабилалари Грек-Бақтрия давлатини тамомила тор-мор этдилар. Эрадан аввалги I асрнинг охирида юэчжиларнинг Гуйшон (Кушон) хонадонига мансуб кишилар ҳокимиятни қўлга олиб Кушон империясини туздилар. Бу маҳаллий давлат Туркистоннинг кўп вилоятларини, шарқий Туркистонни, Афғонистонни ва шимолий Ҳиндистонни ўз ичига олган. Самарқанд вилоятига қарашли Каттақурғон Кушон империясининг пойтахти эди. Аммо, кейин пойтахт шимоли-ғарбий Ҳиндистондаги Пешовар шаҳрига кўчирилди. Империя I—IV асрларда, яъни тўрт аср ҳукм суриб, Туркистон тарихида салмоқли урин эгаллади.

Умуман айтганда грек ва македонияликлар Туркистонда озодлик курашларига зарба бериб 180 йилдан ортиқ ҳукмронлик қилдилар. Бу ҳисобга 100 йилдан

ортиқ ҳукм сурган Грек-Бақтрия давлатининг ҳукмронлиги ҳам киради. Гарчанд бу давлат селевкийларнинг сиртмогидан чиқиб, мустақилликни қўлга киритган бўлса-да, лекин ҳокимият грекларнинг қўлида эди. Грек тили давлат тили ҳисобланган.

Агар Аҳмоний давлатининг 200 йилдан ортиқ ҳукмронлигига юқорида келтирилган 180 йил рақами қўшилса, у вақтда умумлаштирилганда Туркистон замини 400 йил атрофида хорижий босқинчиларнинг панжасида ҳаёт кечирган. Мана шу тўрт аср мобайнида улка сиёсий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан инқирозни бошидан кечирди. Бунга мустақиллик ва озодликнинг йўқотилиши, қаттиқ зулм ва бойликларнинг таланиши сабаб бўлди. Аммо ҳеч қандай қиргинбарот, назорат ва таъқиблар халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик ғояларини қўпориб ташлай олмади. Натижада озодлик курашлари сўнмай давом этаверди.

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглار

ХАЛИФАЛИКНИНГ ҲАРБИЙ ЮРИШЛАРИ

632 йилда Пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоху алайҳи вассалам вафотидан кейин унинг энг яхши сафдошларидан бири Абу Бакр халифалик тахтига утиради. У 632—634 йилларда мамлакатни бошқаради. Ундан кейин Умар (634—644), Усмон (644—656), Али (656—661) тахтни эгаллаб ҳарбий юришларни қизитиб юборадилар. Халифа аскарлари 634 ва 642 йилларнинг орасида Мисрни эгалладилар. 633—634 йилларда Месопотамиядаги Хир шаҳри босиб олинди ҳамда Сурияга қарши ҳарбий юриш уюштирилди. Ҳатто Византия қушинига зарба берилди. Сурия ва Фаластин ҳам буйсиндирилди. Шу тариқа араб халифалиги борган сари кучайиб, жаҳон даврасида салоҳиятли уринни эгаллаб борди. 651 йилда халифалик қушини бир қатор жанглardan кейин Эронни босиб олди. Бу ерга кўп араблар урнашиб ислом динини тарғибот қилдилар. Натижада мамлакатда асрлар мобайнида ҳукм сураётган зардушт (оташпарастлик) дини тобора сиқиб чиқарилди. Араб тили давлат ва илм-фан тили сифатида намоён бўлди. Пировардида Эрон ислом динини Туркистон ва бошқа мамлакатларга тарқалишида муҳим урин эгаллади.

Халифа ҳукмдорлари Эрондан кейин Туркистонни эгаллаш учун ҳаракатни бошлаб юбордилар. Араб қушини 651 йилда Марв шаҳрини эгаллади. Шундан кейин улар Амударени кечиб ўтиб, бир неча маротаба улканинг ички томонларига ҳарбий юришларни уюштирганлар. Бу вақтларда Эрондаги Хуросон вилоятида арабларнинг қароргоҳи ташкил этилиб, у ерга 50 минг араб кучириб келтирилган эди. Булар қушиннинг асосини ташкил этиб, босқинчилик урушларини олиб борганлар. Хуросоннинг пойтахти Марв шаҳри эди. Худди мана шу жойдан Туркистонга ҳужумлар уюштирилиб турилган. Буларга Хуросон вилоятининг ҳокимлари бошчилик қилганлар. Улардан бири — Убайдул-

лоҳ ибн Зиёд Бухорога ҳужум қилганда қаттиқ жанг булган. Бу Наршахий асарида қуйидагича таърифланган: «Араб қушини Жайхун дарёсидан утиб Бухорога келган вақтда Бухоро подшоҳи, ўғли Тағшода кичик ёшли булганлиги туфайли, бир хотин киши эди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд Пайканд ва Ромитанни олиб кўп кишиларни асир қилди. Турт минг бухоролик асирни шахсан узига олди. Бу воқеа эллик учинчи йилнинг охири ва эллик туртинчи йилнинг бошида (ноябрь-декабрь 673) булган эди. У Бухоро шахрига етгач, аскарларини саф қилиб, палаҳмонларни шаҳарга туғрилаб қўйди. Хотин туркларга одам юбориб, улардан ёрдам суради ҳамда Убайдуллоҳ ибн Зиёдга ҳам одам юбориб етти кун муҳлат талаб қилди ва: «Мен сенинг итоатингдаман», — деб, кўп ҳадялар юборди. Шу етти кунда турклардан ёрдам келмагач, Убайдуллоҳ ибн Зиёдга қайтадан одам юбориб, яна етти кун муҳлат суради. (Ниҳоят) турк лашкари етиб келди ва бошқалар ҳам йиғилишиб лашкар кўпайди; кўп урушлар қилдилар ва охири кофир (ватан ҳимоячи)лари енгилиб қочдилар, мусулмонлар (араблар) уларнинг орқаларидан бориб кўпларини ўлдирдилар. Хотин қалъага кирди. У (йиғилиб келган) лашкарлар ўз вилоятларига қайтдилар. Мусулмонлар қурол, кийим-кечак, тилла ва қумушдан ишланган нарсалар ва асирлардан иборат кўп улжани қўлга киритдилар. Улар Хотин (ҳукмдор)нинг бир пой этигини ҳам пайпоғи билан топиб олдилар. Этиқ ва пайпоқ тилла ишлатиб тикилган ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган эди, баҳо қилганларида икки юз минг дирҳам турди».¹

Кўриниб турибдики, Бухорода босқинчилар билан ватан ҳимоячилари уртасида урушлар булган. Шубҳасиз кўп одамлар ўлдирилган ёки жароҳатлангилар. Уларнинг галаба қилишининг сабаби шундан иборат булганки, улкада тарқоқлик ва парокандалик ҳукм суриб, давлат анча заифлашиб, турк ҳоқонлиги инқирозни бошидан кечираётган эди. Аммо шунга қарамай араб истилочилари асосан турк ҳоқонлиги билан кўп йиллар мобайнида кураш олиб борди. Бухоро ҳукмдори — Хотин, яъни аёл киши жанг майдонларида бевосита қатнашганки, босқинчилар унинг қим-

¹ *Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий*. Бухоро тарихи. Тошкент, 1991, 115-бет.

4-расм. VI—VIII асрлардаги Самарқанд жангчилари.

матбаҳо этигини ўлжага олганлар. Турт минг кишини асирга олиниши шу ҳақда гувоҳлик берадики, ватан ҳимоячиларининг сони анча кўп бўлиб, она-юрт мустақиллигини сақлаш умумхалқ курашига айланган.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд галаба қозонгандан кейин унинг «Фармони билан дарахтларни кесдилар, қишлоқларни вайрон қилдилар, шаҳар ҳам хатарда эди; Хотин одам юбориб омон тилади, бир миллион дирҳам баробарига сулҳ тузилди. (Хотин) мол юборди. Убайдуллоҳ ибн Зиёд молни олиб қайтди ва мазкур тўрт минг бухоролик асирларни ҳам узи билан олиб кетди».¹

Афтидан Убайдуллоҳ ибн Зиёд гарчанд галабага эришган бўлсада, лекин шаҳар ичидаги Хотин яширинган қалъани забт эта олмаган. Хотин бу ердан туриб у билан сулҳ тузган ва белгиланган бойликни юборган. Босқинчилар яроғ-аслаҳа, олтин, кумуш, кийим ва куп асирларни олиб орқага қайтганлар. Хуросон вилоятининг ҳокими этиб тайинланган Сайд ибн Усмон ҳам Бухоро ва бошқа жойларга бостириб қиради. У 676 йилда Бухорода Самарқанд, Шаҳрисабз

¹ Ўша асар, 116-бет.

ва Қаршидан келган 120 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан жанг қилади. Аммо самарқандликлар нима учундир жанг майдонини ташлаб кетганлар. Афтидан узаро чиқишмовчилик орқасидан самарқандликлар Бухородан чиқиб кетганлар. Натижада босқинчилар устун келиб, Хотин подшоҳни сулҳ тузишга ва товон тулашга мажбур этадилар. Гаров сифатида 80 бухоролик нуфузли кишилар Сайд ибн Усмон қулига топширилади. Сайд ибн Усмон Бухорони босиб олгандан кейин Самарқандга бориб урушни давом эттиради. «Шундай қилиб, — дейилади Наршахий асарида, — Сайд Бухоро ишларидан фориг булгач, Самарқанд ва Сугдга бориб куп жанглари қилди ва зафар унинг томонида булди. У вақтда Самарқандда бирор подшоҳ йуқ эди. Сайд Самарқанддан уттиз минг кишини асир қилиб, куп молни қулга тушириб (қайтди). У Бухорога етиб келганида Хотин одам юбориб: «соғсаломат қайтиб келдинг, энди гаров (80 киши)ни бизга қолдириб кет», — деди. Сайд эса «Ҳали сендан хотиржам булганим йуқ, токи Жайхундан утгунимча қуятур», — деди. Марвга етганида эса «Нишопурга етгунимча қуятур», — деди. Нишопурга етганида «Куфага етиб олай», — деди ва ундан Мадинага олиб кетди. Мадинага етганидан кейин, Сайд гулом (қуллари)га буюриб (у гаровга берилган одамларнинг) қилич ва камарларини ечтирди ва уларда бор булган кимхоб кийимлар, тилла ва қумушларнинг ҳаммасини олдириди. Кийимлар эвазига уларга шолча (кийим)лар бериб экин экиш ишларига банд қилиб қуйдилар. Улар бундан жуда хафа булиб: «Бу киши бизга бермаган яна қандай хурлик қолди? У бизни қул қилиб олиб оғир ишларни буюрмоқда, биз хурлик билан улгандан кура бир йула фойдали иш қилиб улайлик» — дедилар ва Сайднинг саройига кириб эшикларни маҳкам беркитдилар. Сайдни улдиридилар ва узларини ҳам улимга топширдилар. Бу (воқеа 680—683 йилларда) булган эди».¹

Бундан минг йил муқаддам битилган ушбу мисрлар халифаликнинг ҳарбий юришларини асл мақсадини янада кенгроқ очиб беради. Авваламбор унинг вакиллари мол-мулк ва асирларни қулга киритиш учун курашганлар. Шу боис уларнинг тажовузларини

¹ Уша асар, 117—118 бетлар.

қароқчилик деб баҳолашга барча асослар мавжуд. Уша мисраларда бухороликларнинг эрксеварлиги яхши баён этилган. Зеро, улар зулм ва ҳақсизликка қарши бош кутариб, онгли равишда ўзларини улимга маҳкум этиб, қаҳрамонлик намуналарини намойиш этганлар.

Хуросон вилоятига ҳоким этиб тайинланган Муслим ибн Зиёд ҳам Туркистонга куз олайтириб катта бойликни қўлга киритишга аҳд қилди У 704 йилда урушга отланганда Бухоро, Самарқанд ва Туркистон шаҳарларининг ҳукмдорлари иттифоқ тузишиб, биргаликда курашдилар. Самарқанд подшоҳи Тархун 120 минг аскар билан, Туркистон шаҳридан Бидун бошчилигида жангчилар келдилар. Авваламбор халифаликнинг бир ҳарбий қисми Бидун қўшинининг ҳужумига йўлиқди. Бу жангда халифалик аскарларидан тўрт юз киши ўлдирилди, қолганлари қочишга улгурдилар. Кейинги тўқнашувда ҳам Бидунни қўли баланд келганда у ўлдирилди. Бу ҳолат ватан ҳимоячиларини сардорсиз қолишига олиб келиб уларнинг кучини заифлаштирди. Пировардида босқинчилар ғолиб келдилар. «Улжалар тақсимланганда ҳар бир отлик аскарга икки минг тўрт юз дирҳамдан тегди»¹. Бундан ташқари Бухоро ҳукмдори Хотиндан сулҳ буйича куп моллар олинди. Шундан кейин Муслим ибн Зиёд «чўнтаги»ни тўлдириб Хуросонга жўнади.

Халифалик томонидан Туркистонни тамомила буйсиндириш Хуросон ҳокими Қутайба ибн Муслим зиммасига тушди. Унинг ҳарбий юришларининг тафсилоти Наршахийнинг асарида анча яхши берилган. Унда кўрсатилишича, Қутайба ибн Муслим 706 йилда Амударёдан ўтиб Бухоронинг яқинидаги Пайканд шаҳри томон йўл олган. Бундан хабардор бўлган пайкандликлар қаттиқ тайёргарлик кўрдилар. «Қадимги вақтда Пайкандни, — дейди ўша муаллиф, — Шористон деганлар ва мустаҳкамлигидан уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Қутайба жуда қаттиқ жанглар қилди; Мусулмонлар эллик кунгача (ҳисорни олиш учун) чора тополмай, заҳмат чекдилар ва (охири) ҳийла ишлатдилар. Бу гуруҳ (аскарлар) девор тагидан минорга ва ҳисорнинг ичкараси томон лаҳм қазиб, отхонадан чиқдилар, (сўнг) деворни кавлаб раҳна очдилар; му-

¹ Уша асар, 119-бет.

сулмонлар ҳануз ҳам ҳисорга кела олмаётган эдилар, (энди) раҳна орқали ичкарига кирдилар. Қутайба: «ҳар ким шу раҳнадан ичкарига кирса унга хуни баҳосида (мукофот) бераман, агар у ўлдирилса (мукофотни) унинг фарзандларига бераман, — деб қичқирди. (Шундан кейин) ҳар ким ичкарига киришга қизиқди ва (ниҳоят) ҳисорни олдилар. Пайканд аҳолиси омон тилади. Қутайба сулҳ тузиб, мол олди ва Варқо ибн Наср Бохилийни уларга амир қилди-да, узи Бухорога қараб юрди... Қутайба Хунбун (қишлоғига) келганида унга: «Ҳисорнинг кишилари қузғолон қилиб амирни ўлдирди», — деган хабарни етказдилар. Қутайба лашкарига: «Боринглар, Пайкандни талон-тарож қилинглар. Уларнинг қонларини (тўкишни) ва молларини (олишни) ҳалол қилдим», — деб буйруқ берди... У қайтиб Пайкандга келди ва у ерда кимки урушга яроқли бўлса ҳаммасини ўлдирди, қолганларини асир қилиб олди. Шундай қилиб, Пайкандда ҳеч ким қолмади ва Пайканд хароб бўлди».¹

Пайканд шаҳрининг аҳолисини талай қисми савдогарчилик билан шуғулланиб, Хитой, Каспий денгизи ва бошқа жойларга қатнаб турганлар. Шу боис шаҳар узининг беқиёс катта бойлиги билан арабларни жуда ҳайратлантирган. Олтин ва бошқа қимматбаҳо ўлжаларнинг ҳисобини қилиш анча қийинчилик туғдирган. Бошқачароқ айтганда араблар Пайкандни эгаллаб, «жиққа мой»га ботганлар. Зеро «Қутайба Пайкандни фатҳ қилганида бир бутхонада огирлиги турт юз дирҳам келадиган битта кумуш бут топган. У яна бир кумуш жомлар топиб олган ва уларнинг ҳаммасини жамлаб тарозида тортиганида бир юз эллик минг мисқол чиққан. У ҳар бири кабутар тухумидек келадиган иккита марварид ҳам топиб олган... Қутайба бу қимматбаҳо нарсаларни йиғиб ҳалиги иккита марварид билан биргаликда Ҳажжожга (халифаликнинг шарқий қисмининг ноибига) юборди ва унга Пайканднинг фатҳ этилганлиги ҳақида хат ёзиб, у икки дона марварид қиссасини ҳам қайд қилиб ўтди».²

Қутайба Пайкандни талон-тарож ва вайрон қилиб атропоф-жойлардаги қишлоқларни эгаллашга киришди. У Хунбун, Тароб, Ромитан сингари қишлоқларида ва

¹ Уша асар, 120—121-бетлар.

² Уша асар, 120-бет.

тан ҳимоячилари билан қаттиқ жанглар қилишга мажбур бўлди. Ҳамда бу ерларни узига буйсиндирди. Уша вақтларда араблар орасида «токи биз (араблар) бу ерда эканмиз бу турклар биз билан уруш қиладилар», деган ибора юрарди. Ҳақиқатан ҳам Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойларнинг туб аҳолиси — туркийлар халифаликнинг ашаддий душманлари сифатида намоён бўлган эдилар.

Қутайба 708 ва 709 йилларда Бухорога қайта ҳужум қилганда қаттиқ жанг бўлиб икки томонидан кўп одамлар улдирилди. Аммо у шаҳарни сўнгги тўртинчи юришидагина эгаллашга муваффақ бўлди. «Қутайба ва унинг ёронлари, — дейди Наршахий, — яна Бухорога бордилар; Бу унинг Бухорога тўртинчи марта келиши эди. У жанг қилар, мол олар, айрим вилоятларни талар, баъзи кишиларни улдираар, баъзиларни асир ҳамда қул қилиб олиб шу тарзда то Марвгача борар ва яна Бухоро вилоятига қайтиб келар эди... Қутайба тўртинчи марта келиб Бухорони олганида у (қуйидаги) шартларга биноан сулҳ тузди; Бухороликлар ҳар йили юз минг дирҳам халифага, ун минг дирҳам Хуросон амирига, уйлар ва экин ерларининг ярмини мусулмонлар (араблар)га берадиган бўлдилар. Яна шаҳардан ташқарида турувчи бухороликлар арабларнинг отлари учун беда, узлари учун утин ва (бошқа) зарур нарсаларни бериб турадиган бўлдилар».¹ Қутайба Бухорони ваҳшиёна равишда буйсиндириб ва талаб булгандан кейин 710 йилда Несеф (Қарши) ва Кеш (Шаҳрисабз)ни эгаллади. Қутайба Самарқандда подшоҳ Тархун билан сулҳ тузиб улпон тулашни унинг буйнига қўйган эди. У 710 йилда мана шу улпонни ундириш мақсадида укаси Абдурахмонни юборган эди. Тархун улпонни тулаганда жамоа аҳли нафратланиб норози бўлади. Натижада у тахтдан туширилади. У бунга чидай олмай узини узи улдиради. 710 йилда Гурек тахтга ўтириб халифаликнинг босқинига қарши курашни қизитиб юборади. У ёрдам сураб Тошкент ва Фарғона ҳукмдорларига хат жўнатади. Тошкент қўшини келаетганда йўлда пистирмада турган араб қўшини томонидан тор-мор этилади. Бундан ниҳоятда руҳланган араблар 712 йилда Самарқандга ҳужум қилиб қаттиқ жанглardan сўнг галабага эришадилар. Сўнгра ҳар

¹ Уша асар, 123—128-бетлар.

икки томон уртасида самарқандликлар учун ниҳоятда катта талафот келтирувчи сулҳ тузилади. Бунга кура подшоҳ Гурек ҳар йили 2 миллион 200 минг дирҳам тулашни, 300 минг соғлом кишиларни беришликни зиммасига олади. Шунингдек барча олтин ва қумушдан ясалган нарсалар бир жойга тупланиб душманлар қулига топширилди. Улар оловда эритилиб қуйма ҳолига келтирилганда оғирлиги 50 минг мисқолни ташкил этган. Қутайба Гурекни халифаликнинг вассали сифатида тахтда қолдириб ва ҳарбий қисмни урнаштириб Самарқанддан кетади. Аммо куп утмай шаҳар аҳолиси қўзғолон кутаради, лекин Қутайба қушин билан келиб уни ваҳшийларча бостиради.

712—713 йилларда Панжакент ҳукмдори Деваштичнинг ташаббуси билан Самарқанд, Тошкент ва Фарғона сингари шаҳарларнинг халифаликка қарши қаратилган иттифоқи тузилади. Бу қатор мағлубият ва катта талафотларга қарамай озодлик кураши тухтамаганлиги ҳақида далолат беради. Қутайба қушинининг катта қисмини Тошкентга, уни иккинчисини Хужанд ва Фарғона томонга сафарбар этади. Гарчанд душман кучлари ғалабага эришган бўлсаларда, лекин озодлик курашини тухтатолмади. Шу боис 714 йилда Қутайба Тошкентни эгаллайди. Сунгра у Сайрам ва Чимкентни буйсиндиради. 715 йилда яна Фарғонага бостириб кириб ғалабага эришади. У бу ерда курсатилган йили сафдошлари томонидан уюштирилган исён орқасида 55 ёшида улдирилган. Унинг қабри Фарғонадаги «Работи Сарханг» деган жойда, Коҳ номли қишлоқда жойлашган.

Қутайба ун йил давомида қушин билан Туркистон буйлаб кезиб ун минглаб кишиларнинг ҳаётига зомин бўлди. У куп шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирди. Наршахийнинг сузи билан таърифлаганда: «У куп жиду-жаҳид қилиб, ҳар кимники шариат ҳукмларини бажаришда камчилик содир бўлса уни жазолар эди. У масжиди жоме бино қилди ва одамларга жума намозини уқишга буйруқ берди».¹

Дарҳақиқат Қутайба қулини қонга белаб, улкада илк бор ислом динини илдиз отдириб ва масжид қуриб зардушт динига зарба берди. Аммо ислом динини туб аҳолининг онгига сингдириш ва ривожлантириш

¹ Уша асар, 13-бет.

ниҳоятда қийин кечди. Чунончи «Бухоро аҳолиси ҳар сафар (ислом лашкари келганда) мусулмон булар, араблар қайтиб кетганида эса улар яна диндан қайтар эдилар. Қутайба ибн Муслим уларни уч марта мусулмон қилган, улар эса яна диндан қайтиб кофир булган эдилар. Бу тўртинчи марта (келганида) Қутайба жанг қилиб Бухоро шаҳрини олди, кўп қийинчиликлардан кейин (бу ерда) ислом динини юзага чиқарди ва ҳар турли йуллар билан уларга қийинчиликлар туғдириб дилларида мусулмончиликни ўрнаштирди».¹

Бу ерда шуни унутмаслик керакки, Туркистонда ислом динининг тарқалиши катта тарихий воқеа ҳисобланади. Чунки у зардушт динига нисбатан такомиллашган ва илғор дин эди. Зардушт дини эса ибтидоий жамият бузилиб, эндигина давлат пайдо булганда юзага келган эди. Ҳали сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт ислом дини пайдо булган даврга нисбатан анча орқада эди. Шу боис зардушт динининг ожиз томонлари кўп бўлиб, тобора ривожланаётган жамиятнинг эҳтиёжини қондира олмас эди. Шунинг учун ҳам у ҳар жиҳатдан замонавий ва келажаги порлоқ ислом динига қарши курашишга кучи етмади. Ҳатто араб халифалигига қарши курашнинг мағлубиятга учратилишига зардушт динини ожизлиги ҳам сабаб булган эди. Эндиликда у «ошини ошаб, ёшини яшаб», жамият тараққиётини таъминлашга қодир булмай қолди. Шунинг учун ҳам зардушт дини қанчалик вақтларнинг утиши билан шунчалик кўп четга сурилди. Натижада VIII—IX асрларда ислом дини бутун Туркистон улкасини қамраб, маънавий ҳаётнинг таркибий қисмига айланди. Унинг улкада тарқалишининг ижобий томони шундан иборатки, у мамлакатда кўпдинликни бартараф этди. Маълумки мамлакатда зардушт динидан ташқари христиан, будда, шомон динидаги кишилар бўлиб, турмуш ва маънавиятда «ола-булалик» ва тарқоқлик мавжуд эди.

Бу ҳолат урф-одат ва ҳис-туйғуларда хилма-хиллик туғдириб жамиятнинг бирдамлиги ва ҳамкорлигига пур-тур етказмоқда эди. Ислом дини эса бу ҳолатни бартараф этиб бир хилдаги маънавият ва турмуш тарзини ҳаётга жорий этиб жамиятни илғорлаштиришга кенг имкониятларни яратди.

¹ Уша асар, уша жойда.

Аммо ислом динини кириб келиши туб аҳолининг ватанга содиқлиги ва эрксеварлигига тамомила алоқаси йўқдир. У халифаликка қарши қаҳрамонона курашганда биринчи навбатда она юрт мустақиллиги ва озодлигини сақлашни асосий мақсад қилиб қўйган эди. Олдинги саҳифаларда курсатилганидек халифаликнинг қушини илк бор 651 йилда Туркистонга бос-тириб кириб Марв шаҳрини эгаллади. Мана шу вақтдан то 715 йилгача, яъни 65 йил мобайнида халифалик улкага бир неча бор ҳарбий юришларни уюш-тирганда туб аҳоли ислом дини ҳақида тула тасаввурга эга ҳам эмас эди. Бундан ташқари арабларнинг ўзи ҳам то Қутайбагача ҳарбий юриш қилганларида ислом динини тарқатиш эмас, балки купроқ бойлик ва асир-ларни қўлга киритишни назарда тутган эдилар. Шунинг учун ҳам улар бу ниятга эришишлари биланок Хуросонга қайтиб кетаверганлар.

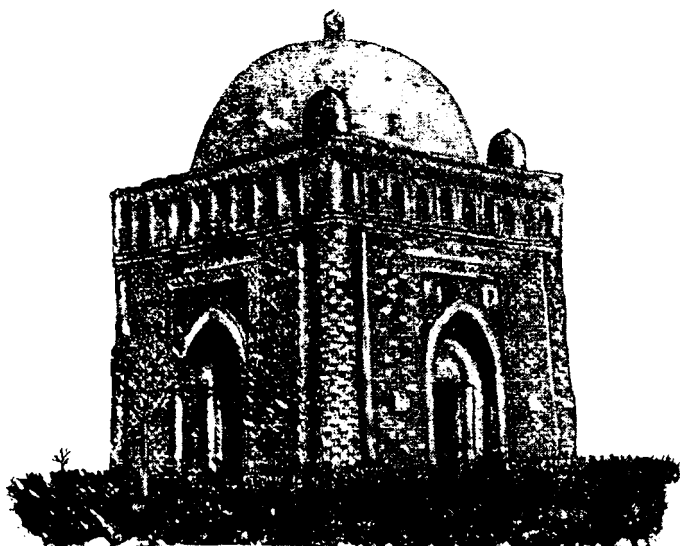
Ватан ҳимоячилари мана шундай босқинчилик ва талончиликка қарши курашиб, мустақиллик ва озод-ликни қўлдан бой бермаслик учун ҳеч нарсадан той-мадилар. Ватан озодлиги учун курашларда минглаб кишиларнинг қони тўкилди. Шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Ҳатто 720—722 йилларда ҳам озодлик кураши давом этиб, жанглар қизгин тус олди. Пировардида босқинчилар голиб келиб, ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлади. Бунга халқнинг қар-ши турмаслиги ёки жанг қилмаганлиги эмас, балки озодлик курашларига мардлик, жасоратлик, билимон-лик билан раҳбарлик қиладиган кимсани йўқлиги асосий сабаб бўлди. Агар мана шундай фазилатлар-ни узида мужассамлаштирган давлат арбоби ёки лаш-карбоши бўлганда озодлик курашининг галабага эри-шиши турган гап эди. Шунингдек мамлакатда ҳукм сураётган тарқоқлик ва парокандалик ҳам катта зиён келтирди.

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

Халифалик Туркистонни Хуросон вилоятининг таркибига киритиб, у ерга тайниланган ҳоким орқали улкани бошқариб турди. Аммо унга гоҳ Туркистонда, гоҳ Хуросоннинг ўзида кўтарилган қўзғолонларга қар-ши курашишга тўғри келди. Ҳатто баъзан Хуросон-нинг ўз мустақиллигини тиклаган вақтлари ҳам бўлди.

Бироқ халифалик ўз ҳукмронлигини тиклашга муваффақ бўлган эди. Умуман айтганда оддий халқнинг ҳам, юқори табақа вакиллари орасида ҳам халифалик ҳукмронлигига қарши кучлар мавжуд эди. Натижада қонли тўқнашувлар содир бўлган халифалик Хуросон вилоятининг ҳокими орқали Туркистондан ҳар йили катта ҳажмда маблағ олиб турган. Масалан, Самарқанд — 326 минг дирхам, Фарғона — 280 минг дирхам, Тошкент — 607 минг дирхам, Усрушана — 50 минг дирхамни солиқ тарзда халифа саройига юбориб турган. Бундай ҳажмдаги туловлар ўз даври учун салмоқли маблағ ҳисобланган. Халифалик томонидан мустақиллик ва озодликни барбод этилиши, зулм ва адолатсизлик нафақат меҳнаткаш оммани, балки маҳаллий юқори табаканинг илгор вакиллари ҳам курашга отлантирган эди. Бундай кишилардан ташкил топган Сомонийлар сулоласининг фаолияти алоҳида аҳамият касб этади. Бу сулоланинг асосчиси Сомон қишлоғи бошлиғи Сомонхудо ҳисобланиб, Хуросон ҳокими Маъмуннинг ҳурматида сазовор бўлган. Ҳатто, ҳоким унинг невараларини Туркистон вилоятларига раҳбар этиб тайинлади. Хусусан, Нух — Самарқандни, Аҳмад — Фарғонани, Яхъё — Тошкент ва Усрушананинг ҳокими бўлди. Даставвал улар халифаликнинг хизматини сидқидиллик билан адо этиб катта ишонч қозондилар. Учта ака-укалар бамаслаҳат улкани бошқардилар. Уларнинг тепасида Аҳмад Сомоний турган эди. Бу вақтга келиб, халифалик анча заифлашиб кетганлиги туфайли Аҳмад Сомоний улка мустақиллигини тиклаш чораларини амалга ошириб борди. Бу сиёсатни унинг Фарғонада туғилган ўғли Наср янада кучайтирди. 874 йилда у укаси Исмоилни Бухорога ҳоким этиб тайинлади. Бу ҳоким 893 йилда акаси Насрнинг вафотидан кейин бутун Мовароуннаҳрни ўз қўлига бирлаштириб мустақиллик сиёсатини юргизди. Бундан газабланган халифа Муътазид (892—902) Исмоил Сомонийга қарши қўшин жўнатади. 900 йилда бўлган жангда Исмоил Сомоний душман қўшинини тор-мор этиб, Хуросонни ҳам эгаллаб, мустақилликни тиклайди. Бунда халқнинг қўллаб-қувватлаши ва қатнашиши муҳим ўринни эгаллади. VIII асрнинг иккинчи ярмида мамлакатнинг мудофаасига катта аҳамият берилган эди. Хусусан Бухоро воҳаси «Кампирак» номли узундан узун ва баҳайбат девор билан

ураб олинди. «Бу девор Конимех районида Қоратоғдан бошланиб, Зарафшон дарёсининг унг бетида Конимех, Қизилтепа, Гиждувон, Шофиркон районларининг шимолидаги чул чегарасини ураб олган. Сунгра ҳозир қум босиб қолган жойлардан утиб, Бухоро вилоятининг қадимги обод ерларини гарб ва жануб томондан урайди. Сунгра Қизилтепа районига чиқиб, Зарафшоннинг чап томони билан кетиб, Кармана билан Қизилтепа оралигида дарё лабида тугайди. Деворнинг узунлиги тахминан 350 километрга яқин булиб кенглиги баъзи ерларда 2 метрдан ошиқроқ сақланган. Девор ҳам гишт ва пахсадан қурилган булиб, бир қанча жойларда дарвозалари булган. Текширишларга қараганда, бу девор ҳақиқатан ҳам VIII асрнинг иккинчи ярмидаги обод, сувли ерларни ураб олган. Обод ерларнинг майдони уша вақтларда ҳозиргига нисбатан бир мунча кенг булган. Чунки Бухоро вилоятининг ҳозирги сугориладиган ерлари билан «Кампирак» девор чегараси утган оралиқдаги ерлар чулга айланган катта майдонни ташкил қилади. Бу ерларда хароб булиб қолган кўҳна қишлоқ излари, уй-

5-расм. Сомонийлар давлатининг асосчиси
Исмоил Сомоний мақбараси.

жой қолдиқлари ва рўзгор буюмларининг синиқлари жуда кўп».¹

Бу ниҳоятда катта ва узун девор Исмоил Сомоний вақтида таъмирлашни талаб этган. Бу ҳақда унга гапирилганда: «Мени узим Бухоро девориман», — деб жавоб берган. Бу билан Исмоил Сомоний узининг кучқудратини англатиб, деворсиз ҳам Бухорони сақлашни баён этган. Ҳақиқатан ҳам у ақл-идрокли, мард ва жасоратли давлат арбоби бўлган эди. Шунинг учун ҳам у мамлакат мустақиллигини тиклашда ҳал қилувчи уринни эгаллади.

Исмоил Сомоний 907 йилда вафот этган. Унинг даврида мамлакатда тараққиёт кўзга ташланиб, пойтахт сифатида Бухоро шаҳрининг мавқеи жуда ошди. «У, — дейди Наршахий, — йигирма йил Хуросон амири бўлди. Ҳукмронлик муддати уттиз йил эди. Худойи таоло уни раҳмат қилсин, негаки уни даврида Бухоро пойтахт бўлди, Сомонийлар сулоласидан чиққан ҳамма амирлар Бухорода турадиган бўдилар. Ундан олдин Хуросон амирларининг ҳеч бири Бухорода турган эмас. У Бухорода туришни ўзи учун муборак деб ҳисоблар, унинг кўнгли Бухородан бошқа ҳеч бир ерда ором топмас ва у қаерда бўлмасин: «бизнинг шаҳар, яъни Бухоро, ана бундай, — ана шундай дер эди».² Хуллас Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Эронни ўз ичига олган мустақил ва қудратли давлатни ташкил этиб, араб халифалигининг ҳукмронлигини тугатди.

¹ Фуломов Я. Ўша асар, 117-бет.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Ўша асар, 159-бет.

Мўғулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

ХОРАЗМШОҲЛАР ИМПЕРИЯСИНИНГ АҲВОЛИ

Қадимий ва ажойиб Хоразмнинг ватанимиз тарихида тутган ўрни беқиёс каттадир. Айниқса бу ерда милoddан аввалги VII асрда биринчи узбек давлатининг ташкил топиши муҳим тарихий воқеа ҳисобланади. Мана шу чуқур тарихий даврдан то XIII асрнинг бошларигача бўлган даврларда Туркистон заминида уша қадимий Хоразм давлатининг мантиқий давоми сифатида кўп давлат ва империялар юзага келдилар. Масалан, қанга, кушонлар, эфталитлар, турк ҳоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, салжуқийлар ва хоразмшоҳлар давлатлари шулар жумласидандир. Хоразмшоҳлар давлатининг асосчиси шимолий Хоразмнинг ҳокими Мамнун ибн Муҳаммад ҳисобланиб, 996 йилда Хоразмшоҳ унвонини олган эди. Унинг вафотидан кейин укаси Мамнун ибн Мамнун (997—1017) тахтни эгаллайди. У ниҳоятда ақл-идрокли, тadbиркор ва билимдонлик билан иш юритиб, қудратли давлатни ташкил этишга қаттиқ ҳаракат қилган. Пойтахт Урганчда ҳашаматли бинолар қурилиб, меъморчилик ва умуман санъатнинг юксак намуналари намойиш этилди. Айни пайтда Хоразмда Мамнун академияси ташкил этилиб, фаннинг турли соҳалари бўйича илмий ишлар олиб борилди. Хусусан Беруний ва Абу Али Ибн Сино сингари машҳур олимлар ҳам Мамнун академиясида илм билан шуғулландилар.

Аmmo Хоразмшоҳларнинг гуллаб-яшнаши узоққа чўзилмади. У 1017 йилда Ғазнавийлар давлати томонидан босиб олинди. 1043 йилда эса Хоразмни ғазнавийларга зарба берган салжуқийлар давлати эгаллайди. Шу тариқа Хоразм бир қўлдан иккинчи қўлга ўтказилиб мустақиллигини қўлдан беради. Бироқ мустақил Хоразмшоҳлар давлатини тиклаш гоёси йўқолмади. Аксинча у эрксевар кишилар қалбида яшаб, вақти келиб у юзага чиқа бошлади. XI асрларнинг охирларида

салжуқий ҳукмдори томонидан тайинланган Хоразм ҳокими Ануштегин мустақил сиёсатни юргизишга дастлабки қадамни ташлади. У 1097 йилда вафот этгандан кейин Қутбиддин Муҳаммад (1097—1127) исмли ўғли отасининг изидан бориб мустақилликни тиклашга ҳаракатни давом эттирди. Бироқ у салжуқийлар сиртмоғидан қутилолмади дунёдан куз юмди. Унинг урнига тахтни эгаллаган ўғли Жалолиддин Отсиз (1127—1156) ганимларга қарши ошкора сиёсат юргизиб, 1138 йилда Манғишлоқни ва Сирдарёнинг қуйи ҳавзасидаги Жанд шаҳрини босиб олди. Кейинги йил Бухорони ҳам эгаллади. Шу равишда Отсиз ўзининг давлатининг чегарасини салжуқийларга қарашли ерлар ҳисобига кенгайтиради. Шу орада Туркистон заминида Тунгусдан келган қорахитойлар (туркий тилли манжурлар)нинг тажовузи давом этаётган эди. Улар Хоразмшоҳ давлатига ҳам, салжуқийларга ҳам катта хавф туғдирган. Шу боис Отсизни салжуқийларнинг султони Санжар билан мурося қилган вақтлари бўлган. Аммо 1141 йилда Санжарнинг қорахитойлар томонидан қақшатғич зарбага учратилиши салжуқийлар давлатининг тақдирини ҳал этади. Отсиз бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Султон Санжарнинг пойтахти Марвни, сунгра 1142 йилда Нишопурни эгаллайди. Бироқ, куп утмай Санжар Марвни қайта қўлга киритишга эришади. Шундан кейин Отсиз ноиложликдан қорахитойларга товон тўлаб туришни бўйнига олиб у билан иттифоқ тузди. Султон Санжар ўзини унглаб тайёргарликни кўргандан кейин Хоразмга ҳужум қилиб Отсизни яна бўйсиндиради. Аммо Отсиз ундан бош утириб салжуқийларнинг маркидаги Жанд шаҳрини эгаллаб, мустақил сиёсатни давом эттиради. У 1156 йилда Хоразмшоҳлар давлатининг тула мустақиллигини таъминловчи заминни ҳозирлаб вафот этади. Отсиз ўзининг ватанпарварлиги ва тараққийпарварлиги билан донг чиқарган эди. У Хоразмни қудратли давлатга айлантиришга куч-ғайратини аямади. Шунинг учун ҳам у халқнинг ҳурмати ва иззатини қозонади. «Алоиддин Отсиз, — деб ёзади муаллифлардан бири — тахтга утирганида 29 ёшда эди. У ҳам отасига ўхшаб Султон Санжарнинг пойтахти Марвда яхши таълим олган эди. Отсиз мусулмонлар подшоҳига хос ислом динига ва илоҳиёт олимларига ҳомийлик қилишдан ташқари, турли фанлар ва санъат

аҳлини кадрлар, узи ҳам форсча қасида ва рубоийлар ёзар, жуда кўп буюк шоирларнинг байтларини ёддан билар эди. У Хоразм аҳолисига гамхур, адолатли подшоҳлик қилди». Бир манбада айтилишича фуқаролар Хоразмшоҳ Отсизни яхши курар, унинг замонида фуқаролар хавф-хатардан мутлақо ҳоли, тинчлик ва осойишталикда, адолатда яшади. Алоиддин Отсиз жасур саркарда эди, жангларда толеи кулиб боқарди.¹ Умумлаштирганда Отсиз 29 йил тахтда утириб, шундан 16 йил мустақил ҳукмронлик қилди. Шу орада унга бир неча маротаба жанг қилишга тўғри келди. Отсизнинг угли Ил Арслон (1156—1172) ҳам Хоразм мустақиллигини таъминлашга ҳаракат қилди. Бу борада унинг угли Такиш (1172—1200) анча муваффақият қозониб, 1187 йилда Нишопурни, 1192 йилда Рейни, 1193 йилда Марвни, Эроннинг шарқий томонини кулга киритди. Бу билан у Хоразмшоҳлар давлатининг мустақиллигини сақлади. «Урта асрлар муаллифларининг, — ёзишларича — Хоразмшоҳ Такиш ўз фуқароларига нисбатан адолатли бўлган, одатдан ташқари қобилиятга эга, буюк дипломат ва лашкарбоши эди. Ҳарбий кучдан уринли фойдаланиб ва сиёсий аҳволни тўғри баҳолаб, Такиш ўз мулки қаторига Мозандарон ва Ироқни қўшиб олди. Унинг мусиқани севиши алоҳида эса олинади. Ҳеч ким удни унингчалик қўйил қилиб чалолмаган... Такиш ҳозиржавоблиги, чечанлиги билан ҳам ажралиб турарди... Хоразмшоҳлар давлатининг кучайиши Алоиддин Такиш фаолиятининг натижаси бўлди. Бу эса узоқ давом этган оғир жанглар натижасида, шунингдек, яккаҳокимлик учун курашларда қўлга киритилди; Такиш мамлакат тахтига даъвогар биродари Султоншоҳга қарши йигирма йилга яқин кураш олиб борди. Такиш йилдан йилга аста-секинлик билан ўз мамлакат худудини кенгайтириб, сарҳади халифа ан-Носир мулкига бориб тақалган йирик империя барпо қилмагунча кураш олиб борди. Манбаларнинг хабар беришича, Хоразмшоҳ қаерда бўлмасин, уша ер аҳолиси унинг идора усули ва курган маъмурий чораларидан мамнун бўлган. Такиш давридаги ҳокимият марказлашуви улпун тулайдиган халқ аҳолини анча енгиллаштирган куринади.

¹ Зиё Буниёдов. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати. Тошкент, 1998, 10-бет.

Такиш даврида давлат маъмурий идора бошқаруви қатъиятлиги ва тартиб-интизоми билан ажралиб туради».¹ Шунингдек Такиш кучли қўшин тузиб шахсан ўзи ҳам жангларда фаол қатнашган. Уни 170 минг отлиқ аскарлари бор эди. Бундай кўп сонли қўшинни озиқ-овқат, яроғ-аслаҳа, от ва бошқа нарсалар билан таъминлашнинг ўзи бўлмаган, албатта. Аммо халқни ва шахсан Такишнинг мустақиллик ва озодликка қаратилган хоҳиш-иродаси қийин ва мураккаб масалаларни ҳал этиш имконини берган. Такиш ўз ватанининг тараққиётини ва халқаро мавқеини таъминлаш учун фақат уруш билангина эмас, балки дипломатик усулларни моҳирлик билан қўллаб, мақсадини изчиллик билан амалга ошириб борди. У 400 га яқин шаҳарларни қўлга киритиб, давлатни йирик империяга айлантириш заминини яратди. Такишнинг ватанпарварлик сийсатини угли Султон Муҳаммад (1200—1220) юқори босқичга кутарди. Натижада Хоразмшоҳлар давлатининг чегараси янада кенгайиб, халқаро мавқеи ошди. Зеро, 1217 йилга келиб унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Исфажон, Мозандарон, Кармана, Мекран, Кеш, Ғазна, Гур, Байман, Утзор, Озарбайжон, Арран, Ироқ, Сижистон, Форс, Табаристон, Журжон ва бошқа шаҳар ва ерлар кирган. Империя шаҳарларида ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланди. Деҳқончилик ҳам усган эди. Айниқса унинг пойтахти Кўҳна Урганч энг йирик ва обод шаҳар сифатида шуҳрат қозонди. Бу хусусда урта аср муаллифи Ёқут шундай ёзган: «Хоразм ерларидай кенг ва аҳоли кўп яшайдиган жой дунёнинг ҳеч бир ерида бўлмаса керак, деб уйлайман; бунинг устига аҳолиси машаққатли ҳаётга ва оз нарсага қаноат қилишга урганиб қолган. Хоразмнинг аҳоли урнашган аксари жойлари, бозорлари, гамлаб қўйилган нарсалари ва дўконлари бўлган шаҳарлардир. Аҳоли урнашган жойлар ичида бозори йўқлари камдан-кам топилади. Шу билан бирга бу ерларда умумий хавфсизлик ва тинчлик-хотиржамлик ҳукмрондир... Бойликларнинг муллиги ва пойтахтнинг катталиги, аҳолисининг кўплиги, яхшиликка яқинлиги ҳамда дин ва мазҳаб буюрган нарсаларни бажариши жиҳатдан дунёда Хоразмнинг бош шаҳрига ўхшаш шаҳар бўлмаса керак».

¹ Уша жойда, 83—84-бетлар

Хуллас, мустақиллик туфайли Хоразмшоҳлар давлати Шарқ оламининг энг йирик ва обод диёри сифатида учмас из қолдирди. Фан ва маданият ривожланиб ва ҳашаматли бинолар қурилиб, шуҳрати узоқ мамлакатларгача таралди.

Хоразм шоҳи саройида 27 ҳукмдор ёки уларнинг вакиллари итоат камарини белларига боғлаб, олтин ногора чалиб турганлар.

Аммо Хоразмшоҳлар давлатининг шон-шуҳрати саройдаги ички зиддият ва фитналар, гуруҳвозлик ва шахсий манфаатларнинг авжига миниши орқасидан суниб борди. Бу фитнанинг асосий айбдори Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хотун ҳисобланади. Бу мансабпараст ва узбошимча аёлнинг саройдаги таъсири шу даражада баланд эдики, ҳатто шоҳнинг фармонлари ва курсатмаларини бекор қилиб турган. У узининг қариндош-уруғларини қобилият ва ташкилотчилигини суриштирмай ута масъулиятли лавозимларга тайинлаган. Натижада давлат бошқарувида узбошимчалик ва тартибсизлик кенг қулоч ёйди. Султон Муҳаммад эса онасининг қилмишларига қарши чора куришга ожизлик қилди. Чунки давлатнинг салоҳиятли лавозимлари онасининг қариндош ва тарафдорлари томонидан эгалланган эди. Туркон хотун фарзандларни орасига ҳам низо ва келишмовчилик уругини сепади. Натижада тахт учун кураш ҳаракати тобора кучайиб боради. Пойтахт Кухна Урганчада Туркон хотуннинг қилмишлари орқасидан сув шу даражада лойқаллашиб кетадики, Султон Муҳаммад пойтахтни Самарқандга кучиришга мажбур булади. Аммо, шунда ҳам унинг боши тинчимай жасоратлик, мардлик, тadbиркорлик ва сезгирлик сингари фазилатлари ниҳоятда заифлашиб кетади. Натижада катта қурбонлар ва қийинчиликлар ҳисобига бунёд этилган империя ичидан чирий бошлади. Султон Муҳаммад эса давлатни бошқаришда изчиллик ва мувозанатни йўқотади. Хоразмшоҳлар давлати оғир кунларни бошидан кечираётган пайтда Чингизхон бошлиқ муғулларнинг таъжовузи бошланди.

МУҒУЛЛАР БОСҚИНИНИНГ БОШЛАНИШИ

ХII асрнинг охири — ХIII асрнинг бошларида узоқ Муғулияда анча қудратли давлат ва жанговар қўшин

ташқил топган эди. Унинг асосчиси Чингизхон ҳисоб-ланиб асли оти Темучин булган. У 1115 йилда туғилиб, ун ёшида отаси вафот этади. Мирзо Улуғбекнинг ёзишича у онадан туғиларкан, қулу мушти қонли эди. Замон донолари: бу бола соҳибқирон булиб туғилган дейишди. Яна шуки, муштида бир кафт қотиб қолган қон бор эди. Бу шундан далилки, вақт утиши билан замон аҳлини қатл этур; куплаб подшоларни оёқ ости қилади. Худодан бошқа ҳамма унинг қул остида хор булади.¹ Темучин куч-қувватга тулиб, балоғатга етгандан кейин атрофига 43 жасоратли йигитларни тушлаб ҳарбий гуруҳни тузади. Бу вақтларда Мугулияда кучманчи қабилалар узаро урушиб улқада парокандалик ҳукм сурмоқда эди. Темучин ташкилотчилиги ва ҳарбий маҳорати туфайли қабилаларни уз қул остига бирлаштиришга эришади. 1206 йилда унга Мугулиядаги юқори табақаларининг қатнашувида утказилган курултойда Чингизхон номи берилиб, мамлакатнинг хоқони деб эълон қилинди. Чингизхон шоҳлар шоҳи маъносини англатади.² У ва унинг сафдошлари узларининг ғоятда шавқатсизлиги билан она юртида ҳам ном чиқарган эдилар. Уларнинг қилмишларининг жонли гувоҳи ва ватандошларидан бири шундай деган: Чингизхоннинг атрофидаги кишилар одам гушти бериб боқилган ва темир кишанга солиб қуйилган итлардир. Уларнинг пешоналари мисдан, тишлари қайрилган, тиллари бигиз сингари утқир, юраклари темирдан ясалган. Буларда қамчи урнига қайрилган қилич бор. Улар шудринг ичади, шамолда учади, жангларда одам гуштини ейди. Ҳозирда улар занжирдан бушатиб юборилган.

Дарҳақиқат, Чингизхон бошлиқ мугул газандалари одамлар қонини дарё каби оқизиб, 100 минглаб кишиларни ёстигини қуритган. Улар инсоний фазилатлардан маҳрум этилган ваҳший ҳайвонлар эди, холос. Зеро, улар уз мақсадлари йулида ҳеч нарсадан тоймай куз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жазо усулларини қўлайдилар. Бу хусусда урта аср муаллифи Ибн ал-Асир шундай ёзган эди: «Тангри таоло одамни ато қилгандан бошлаб то ҳозиргача жаҳонда шу тариқа ҳодиса руй бермаган», — деса, унинг гапи ҳақдир.

¹ *Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.* Тошкент, 1994, 81-бет.

² Уша жойда, 100-бет.

Чиндан ҳам солномаларда баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлиси Навуходоносорнинг исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси Шарифни вайрон қилганидир. Бу, лаънати муғул лашкарлари ер билан яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддуси Шариф ҳеч нарса булмай қолади, бу мамлакатларда муғуллар қириб ташлаган одамлар улдирилган исроилликларнинг сонидан куп марта ортиқдир. Улар ҳар қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам купроқ кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача яъжуж ва маъжуждан булган бундай даҳшатни асло курмаса керак. Булар (муғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмайдилар, хотинларни, эркакларни, гудак болаларни улдирдилар, ҳомиладор хотинларнинг қоринларини чавақлаб, она қорнидаги болаларни нобуд қилдилар. Шундай бир ҳодиса руй бердики, унинг учкунлари (ҳар томонга) сочилиб кетди ва балоси ҳамманинг бошига тушди; у шамол қувган булутдек ҳаммаёқни босиб утди».

Ушбу сатрларда баён этилган даҳшатли фожеалар даставвал Туркистон заминида содир булган эди.

Чингизхон 1211 йилда Етгисувнинг гарбий томонига бостириб кириб, унинг бир қисмини эгаллади. 1215 йилда у Хитойга ҳужум қилиб Пекинни босиб олди. Бу ерда у ваҳшийларча жанг қилиб улдирилган одамларнинг суяклари тоғ сингари уйилиб ётди. Муғулларнинг қонхурлиги шу даражада даҳшатли булганки, уларнинг қулига тушмаслик учун 60 минг қизлар узларини ҳалок этганлар. Чингизхоннинг Хитойдаги галабаси ва қулга туширган катта бойликлари номини тарқалишига олиб келди. Бундан хабар топган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ҳақиқий аҳволни билиш мақсадида Муғулияга, Чингизхон ҳузурига Баҳовиддин Розий бошчилигида элчиларни жунатади. У билан катта савдо карвони ҳам йулга чиққан эди. Бу вақтларда Туркистон савдогарлари ип ва ипак газламалар, кийим-бош ва бошқа моллар билан Муғулияда савдо билан шугуланмоқда эдилар. Чингизхон Хоразм элчиларини ҳурмат ва иззат билан қарши олиб Султон Муҳаммад билан тинчлик ва дўстлик алоқаларини урнатиш зарурлигини баён этган. Чингизхон жавоб тариқасида хоразмлик Маҳмуд Ялавоч, бухоролик Алихўжа ва утрорлик Юсуф Канқга сингари кишилардан иборат уз эчиларини юборади. Улар савдо карвони билан йулга чиқиб Хоразмга етиб келадилар. Элчи-

лар Чингизхон томонидан юборилган бир катта булак олтин куймаси, қимматли тошлар, туя юнгидан ишланган нафис газмоллар ва бошқа совғаларни Султон Муҳаммадга топширишади. Бу ерда айтиш лозимки, Чингизхон Муғулия билан савдо қилаётган хоразмлик, бухоролик ва бошқа шаҳарлик савдогарларнинг айримларини ўз тарафига оғдириб олган эди. Улар Чингизхонга Хоразмшоҳлар давлати ҳақидаги маълумотларни етказиб турганлар. Бу хусусда айниқса юқорида қайд қилинган элчиларнинг бошлиғи Маҳмуд Ялавоч жонбозлик кўрсатган. У ўз ватанига хиёнат қилиб, ошқора Чингизхонга сотилган эди. Султон Муҳаммад тунда Маҳмуд Ялавочни ҳузурига чақиртириб ўз ватанига хизмат қилишга даъват этди. Зеро, унга Чингизхон даргоҳида айғоқчилик қилиш топширилганда, улдирилишдан қўрқиб розилик билдирди. Аммо у умрининг охиригача Чингизхонга содиқлигича қолаверди. Султон Муҳаммад унинг курук ваъдасига ишониб Чингизхон ҳузурига қайтишига рухсат берди. Ҳамда унга ўзининг Чингизхон билан тинч-тотувликда алоқада бўлиш ҳақидаги ёзма ҳужжатни топширади. Бу аҳдномага кура Чингизхон 1218 йилда Умархўжа Утрори Ҳаммол Марачи Фаҳриддин Дизаки Бухорий ва Аминаддин Харави бошчилигида 450 киши ва 500 туялардан иборат карвонни Утроргача жўнатади. Туяларга олтин, кумуш, хитой ипак газламаси ва турли қимматли мўйналар ортилган эди. Карвон Утрор (ҳозирги Туркистон шаҳри атрофи)га келганда фожеа рўй беради. Бир манбада кўрсатилишича Утрор ҳокими Ғайрхон карвондаги молларни ўзлаштириш мақсадида савдогарларни ўлдиртирган. Бошқа манбада эса бу иш Султон Муҳаммаднинг кўрсатмасига биноан амалга оширилган. Карвон фожеаси Чингизхоннинг газаби ва нафратини кўзитиб Туркистон заминига ҳарбий юриш бошлашга катта баҳона бўлган. Буни англаган Султон Муҳаммад саройда кенгаш ўтказганда қўшинни бир жойга тушлаб, душманга зарба бериш ҳақида фикр билдирган. Бунга қарши улароқ ҳарбий кучларни вилоятларга тақсимлаб бўлинган ҳолда жанг қилиш таклифи уртага ташланган. Мирзо Улугбекнинг асарида кўрсатилишича «Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ ихтиёрида саноксиз аскар, кўпгина лашкар бўлган. Муҳосиблар унинг сони 400 мингдан кам бўлмаганини айтганлар. Аммо,

муғул лашкари юришидан кейин Қорача Ҳожибни ун минг киши билан Утрорга Гайирхонга мадад учун жунатди. Токи, у Утрор муҳофазасини уюштирғай. 30 минг кишини Бухоро мудофааси учун тайинлади. 110 минг кишини Самарқандга қолдирди. Шу жумлада, 60 минги турклар эди. Уларнинг сардори Султон ашрофу аъёнларидан бўлган хонлар бўлиб, ҳар бири уз даври асфандиёрларидан эди. 40 минг кишига қалъалар ва ҳисорлар қуришга фармон берди».¹ Аммо бундай чоралар узини оқламади. Чунки Султон Муҳаммад империянинг ҳали у, ҳали бу жойида кезиб юриб жанг тақдирини ҳар вилоятнинг ҳокимларининг узига топшириш билан чегараланди. Мамлакат тақдири қил устида турган бир пайтда душманга қарши курашни бошқарадиган марказ ташкил этилмади. Бунинг устига-устак Султон Маҳмуднинг онаси Туркон хотуннинг сиёсатга аралашуви оғир вазиятни янада кескинлаштирди. Давлат бошқарувидаги парокандалик авжига минди. Минг афсуслар бўлсинки, агар саройда аҳиллик ва бирдамлик ҳукм суриб, оқилона иш юритилганда душман кучларини ғолиб келиши ҳеч мумкин эмас эди. Чунки Чингизхон давлатининг ҳарбий кучлари ва салоҳияти Хоразмшоҳлар давлатига солиштирганда анча паст эди.

Чингизхон Хоразмшоҳлар давлатининг заиф томонларини ҳисобга олган ҳолда устун келишига қаттиқ ишониб, даставвал Утрорни босиб олишни режалаштирди. 1220 йилнинг кеч кузида унинг бошчилигидаги қушин у ерга бостириб кирганда ватан ҳимоячиларининг қаттиқ қаршилигига дуч келди. У бу ердаги урушни чузилишини англаб, Чигатой ва Угатай сингари угилларини ҳарбий қисм билан Утрорда қолдирди. Қушиннинг қолганини уч қисмга тақсимлаб, биринчисини Утрор атрофидаги Жанд ва Барчинлигкентни, иккинчисини Баноқат билан Хужандни босиб олиш учун жунатди. Унинг узи угли Тулуй билан Бухорога йул олди. Муғуллар Утрорни беш ой мобайнида қамалда ушлаб турди. Шу орада ҳар икки томон уртасида қаттиқ жанглар бўлиб утди. Аммо лашкарбошилардан бири — Қорача Ҳожиб қул остидаги 10 минг кишилик ҳарбий қисм билан шаҳар дарвозасидан чиқиб муғулларга таслим бўлиши ватан ҳимоячилари-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 135-бет.

га қаттиқ зарба бўлиб тушди. Душман кучлари мана шу очилган дарвозадан шаҳарга бостириб кирадилар. Бу ерда даҳшатли жанглардан сунг шаҳар босқинчилар томонидан эгалланади. Бу туғрисида Абулғози ёзди: «Муғуллар дарвозаи Суфийдан кириб Утрорнинг ичига кирдилар ва Утрорнинг жами халқини саҳрога чиқариб, шаҳид қилдилар. Ул ҳолда Ғайирхон йигирма минг киши билан аркка қамалди. Ҳар кунда чиқиб урушур эрди. Яхши мардоналиклар қилди ва муғул аскарларидан кўп кишиларни улдирди. Узининг қушинидаги кишилар тамом шаҳид бўлди. Муғуллар Аркнинг қалъасини тақи олди. Аҳирул амр Ғайирхон икки киши билан қочиб бир томнинг устига чиқди. Ул икки навқари ҳам шаҳид бўлди. Ахир уруша-уруша Ғайирхоннинг уқи тутади. Оқибат канизлари девордан гиштларни олиб бера бошладилар. Ул гиштларни отиб урушди».¹ Пировардида Ғайирхон асирликка олиниб улдирилади. Демак амир Ғайирхон бошчилигидаги ватан ҳимоячилари шу даражада қаҳрамонона жанг қилдиларки, у беш ой давом этди. Шунинг учун ҳам босқинчилар шаҳар халқини кириб ташлади. «Утрорнинг бутун аҳолисини, — дейди Мирзо Улуғбек — (муғуллар) саҳрога ҳайдаб чиқдилар ва қатли ом қилдилар. Ғайирхон йигирма минг киши билан қалъага кириб олишди. Барчаси жонидан умид узиб, улим юзига тик боқиб, қарию ёш улимни замирлари лавҳига чекиб жанг қилдилар. Бу орада муғул лашкарининг кўпчилиги қалъага кириб олишди. От, яроғ, сипоҳи қолмаганидан уйи ва тоmidан булак паноҳи қолмади. Муғул сипоҳи уларни қулга олди. Бу гулдек нозикларни от ёлига босдилар Утрор ҳисорни қулга киритиб, ер билан баробар қилдилар. Тирик қолганлардан, раъият ва ҳунармандларнинг баъзиларини ҳибсга олдилар, баъзиларини эса қул қилиб ҳайдадилар».² Бинобарин утрорликлар «бир томчи» қонлари қолгунча мустақилликни сақлаш учун жанг қилган эдилар. Муғулларнинг қиргин-баротидан кейин салоҳиятли савдо-ҳунарманд шаҳри Утрор харобага айлантирилди. Бу вақтда муғулларнинг Жужи бошчилигидаги қушини Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Сигноқ шаҳри ёнига келиб хоин савдогар Ҳасан хожини тас-

¹ *Абулғози. Шажараи Турк. Тошкент, 1992, 65-бет.*

² *Мирзо Улуғбек. Уша асар, 142-бет.*

лим бўлишликни сураб элчи сифатида жунатди. Аммо шаҳарликларнинг газаби ва нафрати қузиб элчини ўлдирадилар. Шундан кейин муғуллар билан ватан ҳимоячилари ўртасида етти кун давомида жанг бўлиб пировардида улар галабага эришадилар. Шаҳарликларнинг барчаси қириб ташланади. Муғуллар 1219—1220 йилларда Узганд, Барчин, Лигкент, Ашносни ва Жанд шаҳарларини эгаллаб кўп кишиларни ўлдирадилар, асирликка оладилар. Банокат ҳам ваҳшийларча босиб олинади. Бу ерда бойликлар таланди, одамлар ўлдирилди ёки асирликка олинди.

Муғуллар қўлга киритилган жойлардаги аҳолини маълум қисмини асирликка олиб, уларни турли ишларда қўл каби меҳнат қилдирган. Хусусан асирларни ҳарбий юриш вақтида қалқон сифатида олдинги сафга турғизганлар. Шунингдек, улардан қамал қилинган шаҳарларга ҳужум қилишда фойдаланганлар. Натижада жанглар пайтида биринчи ўқлар ва зарбалар асирларга тегарди. Бундан ташқари улар душманларнинг отларини оёғи остида ҳам қолиб ҳалок бўлганлар. Асирларни олдинги сафларда турғизилиши ватан ҳимоячиларининг ҳужумини даф этиш мақсадида қилинган, албатта. Худди мана шундай усулни қўлланиши муғулларнинг галабаларини таъминлаган омиллардан бири эди.

ТЕМУР МАЛИК БОШЧИЛИГИДАГИ ЖАНГ

Муғуллар Банокатни босиб олганларидан кейин 50 минг кишидан иборат асирларни олдига солиб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Алақ-нўён бошчилигида Хужанд шаҳрига яқинлашдилар. Бу вақтда ўзбек углони Темур Малик шаҳарнинг ҳокими эди. У табиатан паҳлавон ва жасоратли киши бўлиб ватанпарвар ва моҳир жангчи ҳисобланган. «Шаҳар валийси, — дейди Мирзо Улугбек, — Темур Малик эди. Шижоатда шундай мартабада эдики, Рустаму Зол тирик бўлганда унинг савлатидан фахрланган буларди. Агар Соми Сувар ҳаётдан баҳрадор бўлганда, унга бўлган бандалиги ҳалқасидан боши осмонга етарди. Лекин давр толеъи инқилобидан ночору ноилож қолди ва Сайхун номи билан маълум Хужанд дарёси ўртасидаги Ҳисорда сув икки шохга булиниб оқадиغان жойда, бир олий қалъа бино қилган эдилар. Муътамид ул-ис-

теъдод минг нафар киши билан у ерда урнашиб олиб, тезлик билан ҳисорни мустаҳкамлаш ва жангга тайёргарлик билан машғул бўлди».¹

Аммо, Темур Малик қанчалик пухта тайёргарлик кўрмасин барибир душман кучлари куп бўлиб жанговарлиги ҳам баланд эди. Шунга қарамай ватанпарварлик ва жасоратлик туйғулари билан тулиб тошган халқ ва Темур Малик имкони борича босқинчиларга қарши курашишни муқаддас бурч деб билдилар. Муғулларнинг 20 минглик аскарлари Хужандни қуршаб олдилар. Улар 50 минг кишидан иборат асирларни ҳам узлари билан олиб келиб ҳарбий ишларда фойдаландилар. Шиддатли жанглардан сунг Темур Малик мингта аскар билан Сирдарёдаги оролларнинг бирига чекинишга мажбур бўлди. Абулғозининг маълумотига қура «Темур Малик ун икки кема ясаиб эрди. Усти сарпушлик.² Анга уқ отмоқ ва тўпанг учун даричалар тортиб бериб эрди. Ул кемаларга бир амал қилиб эрдиким, уқ ва тўпанг ва ҳеч нимарса анга ўтмас эрди. Ул кемаларни миниб кунда андоғ урушлар ва мардоналиклар қилдиким, тамом муғуллар таҳсинлар қилдилар ва ҳеч бобда ани олабилмадилар. Оқибат муғуллар эллик минг хашарий (асирлар)ни олдиға солиб тош ва кесак ташитдилар, узлари тошни ва кесакни сувға солур эдилар. Ахирул Амр муғул лашкари ғолиб бўлган сабабдин Темур Малик етмиш кемага, қуш ва асбоб юклаб, ул мазкур бўлган ун икки кемасига минг йигити билан миниб кеча бўлгач, рудхонасининг ичи билан юрийберди. Алак нуен бирлан Сукату Бука муғулларга сизлар ҳам дарё лаби бирлан Темур Маликнинг ортидан юрунг, деб ҳукм қилди. Муғуллар таки рудхонанинг кемасига ёнашиб уруша-уруша юрур эрдилар».³

Қуришиб турибдики, Темур Малик душманнинг Сирдарёнинг икки қирғогидан ёғдирган уқлари остида жанг қилган. Муғуллар куп минглик асирларни тошларни келтиришга мажбур этиб оролга ташиттирган. Бу билан узларига йул қуриб ватан ҳимоячилари билан юзма-юз жанг қилишга ҳаракат қилганлар.

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 145-бет

² Бу ерда гап кемаларни лой суртилган намат билан ўрашиб ва сирка септириб уқ ўтмайдиған қилинганлиги ҳақида гап кетаяпти.

³ Абулғози. Ушар асар, 67-бет.

Аммо, Темур Малик душман режаларини барбод этиб уларни яқинлаштирмаган, шу тариқа уруш узоқ давом этиб ватан ҳимоячиларининг қуроллари ва озиқ-овқатларида етишмовчилик қаттиқ сезилди. Четдан эса ҳеч қандай ёрдам берилмади. Натижада ватан ҳимоячилари Темур Малик бошчилигида 70 кемада Сирдарёнинг қуйи оқими буйлаб суздилар. Улар Банокат шаҳрига яқинлашганларида курдиларки муғуллар дарёнинг бир қирғоғидан иккинчи томонига темир занжирни тортиб қуйишган экан. Бироқ Темур Малик кемалари билан занжирни ёриб утиб йулни давом эттиради. У Утрор, Сигноқ ва Жанд шаҳарларини босиб утиб Барчинлигга келганда душманларнинг қайиқларидан ясалган тусиққа дуч келади. Темур Малик уни ёриб утишни иложи йўқлигини англаб ва кемаларини соҳилга яқинлаштириб ташқарига чиқадилар. Бу ерда «Темур Малик ҳар соатда ўз дўстлари билан елкамаелка туриб жанг қиларди, токи дўстлари узоқроқ кетгайлар. Яна ўз дўстлари ортидан югуришарди. Бир кечаю кундузда шу тарзда лашкарининг аксари нобуд бўлди, баъзилари ярадор бўлдилар. Молу мулкларини душманлар талаб олди. Темур Малик бир гуруҳ барқарор одамлари билан шошилмай душман йўлини тўсди. Ёнидагилар ҳам нобуд бўлгандан кейин, унинг қурол-яроғи қолмади. Фақат уч ўқи қолганди. Уларнинг ҳам бири синган ва пайконсиз эди. Уч муғул некомиш билан елиб келарди. Темур Малик ҳалиги синиқ пайконсиз ўқ билан бир муғулнинг кўзини чоғлаб отди. У кўр бўлиб қолди. Қолган иккисига деди: «Бу ўқ бирла сизларга жавоб бера олурман десам бўлади; қайтингларки, сизнинг тақдирингиз шу ўқларда. Ул икки муғул Темур Малик қўлидан келган, кўз унгиларида бўлган ишларни кўриб, уни сўзини тасдиқладилар ва қайтиб кетдилар. Темур Малик соғ-саломат қолди. У Хоразмга жўнади ва халқ ишига аралашди».¹

Ушбу сатрларда баён этилган воқеалар шу ҳақда гувоҳлик берадики, Хужандда шиддатли жанглар бўлиб Темур Маликнинг моҳир лашкарбошилиги туфайли куп сонли босқинчиларга қарши узоқ ва мардонавор курашилган. Бунда шахсан Темур Маликнинг узи ниҳоятда билимдонлик билан иш юритиб душманга қақшатғич зарбаларни бериб турган. Муғуллар Те-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 146-бет.

мур Маликни ута хавфли душман ҳисоблаб, уни қандай бўлмасин қўлга туширишга қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бунга эришмак учун барча чораларни куришди, лекин урдасидан чиқа олмадилар.

Темур Малик узининг ватанпарварлигини, мохир жангчилигини шу даражада намойиш этдики унга душманларининг ўзлари тан беришга мажбур бўлдилар. У ҳақиқатан ҳам халқ қаҳрамони, мустақиллик ва озодлик учун жонини тиккан шахс эди. У охириги ўқи қолгунча жанг майдонидан кетмади. Темур Малик Хоразмга боргандан кейин ҳам курашни давом эттирди. У ҳарбий қисм билан Катга бориб, бу ерга тайинланган муғул ҳокимини улдириб қайтади. Шундан кейин Урганч мудофаасида қатнашади, сунгра Жалололдин билан биргаликда курашни давом эттиради.

БУХОРО, САМАРҚАНД ВА КҮҲНА УРГАНЧДАГИ ЖАНГЛАР

Чингизхон ўғиллари Тулуй, Жеба нуён ва Субутой билан биргаликда Қизилқум чўллари бўйлаб ҳарбий юришни давом эттирдилар. Улар Зарнуқ ва Нури Бухоро сингари кичик шаҳарларни эгаллаб бир неча юз ёшларни асирликка олдилар. Шундан кейин босқинчи галалар 1220 йил 7 февралда Бухоро шахрининг остонасига жойлашиб урушни бошлаб юбордилар. Бу вақтларда Бухоро ҳар жиҳатдан обод ва ривожланган шаҳар сифатида шуҳрат қозониб, «Ислон куббаси» деган юксак баҳога сазовор бўлган эди. Бухороликлар мустақиллик ва озодликни сақлаш учун жон-жаҳдлари билан жанг қилдилар. Ватан ҳимоячилари Ихтиёрдин Қушну, Инанчхон Уғил Хожиб, Ҳамид Пура, Суюнчхон ва Гурхон сингари лашкарбошилар раҳбарлигида шаҳарни қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар. Ҳар икки томондан кўп кишилар улдирилди. Кечкурун Кукхон, Ҳамид ва Севинчхон қумондонлиги остида уч минг кишилиқ аскарлар шаҳардан чиқиб душманлар билан тўқнашди. Қаттиқ жанглардан кейин душман ғалаба қилиб шаҳарга бостириб кирди. Шаҳарнинг нуфузли кишилари тўпланишиб таслим бўлишликка розилик билдирдилар. Чунки кўп аскарлар ва оддий кишилар қирилиб, урушни давом эттиришнинг иложи қолмади. Муғуллар шаҳар аҳолисини дўшослаб ва аёлларни зўрлаб, қулоқ эшитмаган азоб-уқубатларни

намоиш этдилар. Улар масжид ва хонадонларни талаб ва Куръони каримни отларининг оёғи остига ташлаб талон-тарожни уччига чиқардилар. Бунга чидай олмаган дин пешволари Рукиаддин Имомзода ва угли, қози Садриддинхон ва Садр Мажиддин мўғуллар билан жанг қилиб ҳалок бўлдилар. Чингизхоннинг шахсан ўзи шаҳарнинг бойликларини талаш ва уни вайронга айлантириш ҳақида курсатма бериб турди. У буйруқ берди: «Шаҳарда нимаики зоҳирда турган булса, келтиришнинг ҳожати йўқ. Махфий сақланаётган нарсаларни бизга топширишларингиз зарур». Бунга жавобан, — деб ёзади Мирзо Улугбек, — бойлар ва амалдорлар иттифоқ бўлишиб, ўз бошларини олтин эвазига сотиб олдилар.

Бухоронинг барча давлатманд кишилари тотор (мўғуллар) сипоҳи дастидан омбордаги моли, харвор-харвор тиллаларини бериб, Чингизхондан ўз бошларини сотиб олдилар. Хоразмшоҳ сипоҳидан башарти ўз уйларида утирмай, шаҳардан ташқари чиққанлари булса, қаҳрдан бошқа нарсани топмадилар... Қазою қадар амри билан тоторлар Бухорода ажаб қотилликлар қилдилар... Хокон (Чингизхон)нинг газаби қайнади. Шоҳ қаҳридан оташ чиқарди. Шаҳар аҳолиси ундан ёниб адо бўлди. Бир кунда ҳулу қуруқ ёниб битди: на жонсиз нарсаси қолди, на жонли. Шаҳарда бирорта ҳам сипоҳ қолмади. Уларни урнида фақат қора тутун бурқсирди.

Шаҳар батамом ёниб булгандан сунг, атроф-теварақда яшайдиганларни туплаб, қалъа пойига ҳайдаб келдилар, қалъа ҳандақининг тулдирилмаган жойларини кумдирдилар. Тез кунда қалъани ҳам қулга киришиб, ут қуйдилар. Унинг ҳокими Куюкхонни, уша қалъадагилар билан бирга сиёсатга етказдилар. Ҳисорни ер билан яксон қилдилар.

Шаҳру бору, дарвозадан қолмади нишон; Бундайн дардга ким топар дармон»¹. Шаҳар аҳолиси суяги-гача шилингандан кейин фақат эгниларидаги кийим билан шаҳардан ташқарига чиқарилди. Бақувват эркаклар асирликка олинди, аёллар мўғулларнинг аскарлари уртасида булинди. Аскарлар ва шаҳарликлар душман бостириб кирганидан кейин қалъага киришиб курашни давом эттирган эдилар. Улар ҳам тор-мор этилиб, битта қолдирмай улдирилди.

¹ Уша жойда, 141—142-бетлар.

Хуллас, Бухоро босқинчилар томонидан мисли кўрилмаган даражада вайрон этилди.

«Бу шаҳар, — деб ёзади Ибн Баттута, — бир вақтлар Жайхуннинг соҳилидаги шаҳарларнинг энг улуғи эди. Лаънати Муғул Тенгиз (Чингиз)... уни шу қадар хароб қилганки, масжиду мадрасалар, бозорлар деярлик бари вайрона бўлиб ётибди. Ҳозир улар орасида билим — фандан хабардор ё унга қизиқувчи бирон кимса йўқ»¹

Мазкур маълумотлар XIV асрнинг биринчи ярмида Бухорода шахсан бўлган Ибн Баттутанинг қаламига мансубдир. Унга кўра Бухоро муғуллар томонидан шу даражада қаттиқ вайрон этилганки, 100 йилдан ортиқ вақт утган булсада ҳамон ўзига келмаган. Ваҳоланки, Бухоро муғулларнинг босқинидан олдин киши ҳавасини келтирадиган обод шаҳар ҳисобланган. Бу хусусда аллома Ёқут ал-Ҳамавий шундай ёзган: «Шубҳасизки, бу жуда қадимий шаҳар, унда боғлар, сархил мевалар кўп. Мен борганимда Бухоро мевалари ун саккиз кун йўл босиб Марвга, ун беш кун йўл юриб Хоразмга ҳам элтиб сотилар эди». «Китоб ас-сувар» асарининг муаллифи ёзади: Мовароуннаҳр ерларининг гузаллигига келсак, (айтиш керакки) мен ислом мамлакатларининг бирортасида Бухородан кўркамроқ шаҳарни кўрган эмасман. Унинг аркига чиқсанг, атрофида зангори осмон туташ кўм-кўк масофаларни кўрасан... Мовароуннаҳр ва Хуросон юртларида ўз ерларини бухороликларчалик яхши парвариш қиладиган аҳоли йўқдир... Бухоро текис ерларга жойлашган шаҳар, бинно синчлари ёғочдан. Ҳамма турар жойлар, қўرғонлар, боғлар, расталар, тош йўллар ҳамда беҳисоб туташ маҳаллалар, 12 фарсах узунликдаги девор билан ўраб олинганки, бу девор барча ўша қўрғон, уй-жой ҳам аҳоли яшайдиган жойларни шаҳар маркази билан бириктириб туради. Буш қолган тақир жой ёки бирон вайронани кўрмайсиз. Ҳалиги девордан ташқари... Унга туташ солинган, қишин-ёзин аҳоли яшайдиган шаҳар уй-жойлари, сарой, дўкон ва боғларини қуршаб турувчи бошқа девор ҳам бор... Бутун Мовароуннаҳрда Бухорочалик зич ва гавжум шаҳар йўқ».²

¹ *Иброҳимов Н.* Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. Тошкент, 1993, 23-бет.

² Ўша жойда, 22—23-бетлар.

Аммо мўғуллар Бухорони «култепа»га айлантирган эдилар.

Чингизхон Бухородан олинган бир неча минг асирларни қўшиннинг олдига солиб Самарқанд томон йўналди. Бу шаҳар ҳам шарқнинг энг сулим ва обод масканларидан бири бўлган. Бу ерда Султон Муҳаммаднинг 110 минг аскарни шайланиб турган эди. Бундан ташқари аҳолининг талай қисми мудофаага жалб этилган. Қўшин тепасида Тоғайхон, Алп Эрхон, Шайхон, Болахон ва бошқа лашкарбошилар турган. Душман қамалидаги шаҳарда хоҳ аскар, хоҳ оддий кишилар бўлсин барибир барчани фикри-зикри мустақиллик ва озодликни сақлашга қаратилган. Бунга эришишга етарли имконият ва ҳарбий кучлар мавжуд эди. Аммо уларни билимдонлик билан бошқарадиган раҳбар топилмади. Авваламбор лашкарбошилар ҳарбий тактика ва стратегия соҳасида хатога йўл қўйдилар. Зеро, Чингизхон уз қўшинининг оз қисмини ҳужумга ташлади, катта қисмини пистирмага қўйди. Лашкарбошилар душман кучларининг сонини оз деб ҳисоблаб катта қўшин билан дарвоза ташқарисига чиқишиб жангни бошладилар. Шу онда пистирмадаги мўғуллар уларни қуршаб қириб ташлаганлар. Бу фожеали мағлубият шаҳар аҳолисини анча ваҳимага солиб қўйди. Бир гуруҳ нуфузли кишилар гуё халқни оммавий қирилишидан қутқозишни уйлаб таслим бўлиш ҳақидаги таклиф билан Чингизхонга мурожаат қиладилар. Бу таклиф қабул қилиниб босқинчилар шаҳарга «намоз вақтида кирдилар. Шу куни ва кечаси шаҳарни хароб қилиб, барча халойиқни — эру аёлни... шаҳардан саҳрога ҳайдаб чиқардилар. Одамлари горат бўлган лашкар шаҳарни горат ва талаш билан шуғулландилар. Бурчак ва мағоратлардан кимни топсалар қатл этдилар....

Қоронгу тушганда мўғул лашкари шаҳардан чиқди. Қалъа аҳли ваҳмда, шикаста дил, на бошини кутаради, на ерга қарайди. Эртаси тонг отиши билан Олашжон — Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бири жасорат кўргузиб, жонидан умид узиб, минг йигити билан мўғул лашкари миёнасига зарба бериб, бадар кетди. Кейинги куни мўғул лашкари Самарқанд ҳисорига қараб йўналди. Девори, боруларини вайрон қилиб, саловотлар оралигида дарвозани қулга киритдилар. Шаҳарга кирдилар... 20 мингдан

ортиқ Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ сардорларидан бўлган амирни, у ерда турган барча лашкари билан қатл этдилар. Самарқанд аҳлидан уттиз минг эркакни ажратиб олиб, ўз фарзандлари ва қариндошларига булиб берди».¹

Кўришиб турибдики мўғул аскарлари шаҳарга биринчи маротаба кирганларида қалъада Султон Муҳаммад аскарлари мудофаада турганлар. Мўғуллар кечаси уларнинг хужум қилишидан чўчиб шаҳардан чиқиб кетишга мажбур бўлганлар. Эртасига эрта тонгда шаҳарга қайтадан киришиб қалъадаги аскарларга хужумни уюштирган. Бу жангда ватан ҳимоячилари, хусусан 20 минг киши тамомила қирилгунча жангни давом эттирган. Мўғуллар яна бир бор Самарқандни вайронага айлантириб ва халқнинг бойликларини талаб, ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Бу даҳшатли воқеа 1220 йил 17 мартда содир бўлган эди. Бундан олдин Самарқандда 100 минг оила яшаган, урушдан кейин эса унинг тўртдан бир қисми қолган эди, холос. Вайронага айлантирилган шаҳарда қаҳатчилик ва очлик ҳукм сурган. Шубҳасиз бу ҳолатдан ҳам кўп одамларнинг ёстиги қуриган. Мана шундай ниҳоятда даҳшатли ва фожеали шароит юзага келиб ватан ҳимоячилари катта талафот кураётган кезларда Султон Муҳаммад ваҳимага тушиб алақачон Туркистон заминини ташлаб қочади. Ваҳоланки шахсан унинг ўзи душманга қарши курашларни тепасида бош-қош булиб туриши шарт эди. У мўғуллар томонидан Бухорони босиб олганлигини эшитиб, кўп миқдордаги олтин ва бошқа қимматли хазина молларини олиб йўлга чиқади. Аммо бу моллар Амударёдан утилаётганда сувга гарқ бўлади. Чингизхон Султон Муҳаммадни тутиш мақсадида Жеба ва Субутой бошчилигида 20 минг аскарни орқасидан жўнатди. Буни эшитган Султон Муҳаммад Нишопурга, сўнгра Бисом деган жойга кетади. Бу ердан йўлни давом эттириб пировардида Каспий денгизидаги Ашур оролига ўрнашади. Бу ерда у қаттиқ касалга чалиниб, 1220 йил декабрда оламдан ўтди. У жон бериш олдидан ўғли Жалолиддинни тахтга меросхўр деб эълон қилди. Султон Муҳаммаднинг қочишидан кейин Хоразмшоҳлар давлатини алғов-далғов қилиб турган Султон Муҳаммаднинг онаси Туркон хо-

¹ Мирзо Улуғбек. Ўша асар, 148-бет.

тун 1220 йил мартда 22 кишидан иборат Султон Муҳаммаднинг хотинлари ва ёш болаларини, хазина бойликларини олиб Хоразмни тарк этади. У узи билан бирга кетаётган катта-кичик қариндошларининг барчасини улдиртириб мурдасини Амударёга чуқтиради. Афтидан улар душман қўлига тушмасликлари учун қатл этилган бўлса керак. Туркон хотун йўл юриб Мозандарондаги Илал қалъасига жойлашди. Бу ерда мўғуллар томонидан асирликка олиниб Мўғулияга Чингизхон ҳузурига юборилди. Бу ерда 1233 йилда Чингизхон дастурхонидан ортган овқатлардан озиқланиб хор-зорликда вафот этди.

Шундай қилиб Султон Муҳаммад ва онаси Туркон хотун биргаликда яқиндагина шарқ дунёсини ларзага солиб турган Хоразмшоҳлар давлатини узларининг нодонлиги орқасидан душман оёғи тагига ташлаб бердилар. Уларнинг касрига юз минглаб одамларнинг қони тукилиб, шаҳарлар харобага айлантирилди. Бу борада Кухна Урганч шаҳри ҳам четда қолмади. Уз ҳолича ташланган Хоразмда тартибсизлик ва узбошимчалик ҳукм суриб ҳокимиятни бошқарадиган етук одам топилмади. Шу орада Жалолиддин укалари Ўзлигшоҳ ва Оқшоҳлар билан биргаликда отасини дафн этишгандан кейин Хоразмга келишади. Туркон хотуннинг қариндошлари — амирлар Жалолиддинни тахтга меросхўрлигини тан олмай Туркон хотуннинг укаси Хумор тегинни Султон деб эълон қилдилар ҳамда Жалолиддинга қарши суиқасд уюштиришга киришдилар. Шу боис Жалолиддин ва Темур Малик биргаликда 300 аскар билан пойтахтни тарк этишга мажбур булди. Уларнинг орқасидан йўлга чиққан Жалолиддиннинг юқорида курсатилган укалари мўғуллар томонидан улдирилади. Чингизхоннинг уғиллари — Угадай, Чигатой бошчилигидаги аскарлар Кухна Урганчни босиб олиш ҳаракатини қизитиб юборадилар. Қаттиқ жангларда кўп одамлар ҳалок этилгандан кейин мўғуллар шаҳар ичига бостириб киришга эришдилар. Душманнинг шаҳарни етти ой мобайнида қамалда ушлаб туриши орқасидан аҳолининг ҳаёти жуда огирлашган эди. Шунга қарамай халқ оммаси ёппасига босқинчиларга қарши жангни давом эттираберди. Абулғозининг асарида кўрсатилишича мўғулларнинг бир ғуруҳи шаҳар дарвозасининг олдида турганда 100 минг кишилиқ ватан ҳимоячилари у ердан чиқиб, улар ке-

тидан қувган. Пойтахтдан бир чақирим наридаги бог-да кўп сонли душман аскарларига дуч келишиб, шундай қаттиқ жанг бўлганки, 100 минг кишидан беш-ун киши тирик қолиб шаҳарга қочиб келган. Бу ерда худди Самарқанддаги воқеа юз берган. У ердан ҳам мўгул лашкарбошилар оз сонли аскарларини девор ёнига яқинлаштириб ва бу билан рақибларини жангга даъват этиб пистирмадаги кўп сонли аскарларининг хужумига мубтало этилган эдилар. Афтидан душман томонидан 100 минг кишилик ватан ҳимоячиларини ўлдирилиши шаҳар аҳолисини қаттиқ ваҳимага солган, албатта. Аммо, улар қандай бўлмасин онаюртини муҳофаза қилишга жонларини аямадилар. «Мўгуллар, — дейди Абулғози. — Урганчга элчи юбордилар. Айтдиларким, бизга тобеъ бўлиб эл бўлсангиз, ўзингиз омон бўлиб, ўғлон ва ушоқингиз ўлжа ва асир бўлмас. Урганч халқи ани қабул қилмадилар ва итоатга бўюн эгмадилар. Андин сўнг етти ой-кунда Хоразм лашкари эртадан оқшомгача урушур эрдилар. Мўгуллар Урганч атрофинда манжаниқга (тош отадиган дастгоҳга) тош топмай тутнинг кундаларини кесиб манжаниқга солиб отор эдилар. Ул вақтда мўгуллар ҳоҳладиларким Жайхунни боғлагайлар, то Урганчга сув бормағай. Жайхунни боғламоқ учун уч минг мўгул боғлар ерга келдилар. Ул ишдин Урганч халқи хабардор бўлиб, келиб уч минг мўгулни ўртага олиб андог урушдиларким, у уч минг мўгулдан бир киши қутулмади ва ҳеч ваҳж бирлан мўгуллар Урганчни ола билмадилар.

...(Мўгуллар) лашкарни хоразмийларга рубару қилиб қаттиқ урушдилар. Аҳирул (мўгуллар) Урганчни олиб маҳалла-маҳаллага ўт қуюб тамом халқни сахрога чиқардилар. Токи юз минг эвлик кишини аҳли ҳунар турур деб олдилар. Жувон-хатун ва ёш ўғлонларни таки банда қилмаклик учун олдилар. Андин узга халқни лашкарига хизмат қилди. Ҳар бир киши (мўгул)га йигирма тўрт киши тегди ва ҳукм қилдиларким, ўлдириллар. Мўгуллар ўлдирдилар»¹.

Демак, мўгуллар ўн минглаб кишиларни жангларда ўлдириш билан бир қаторда минглаб ҳунарманд ва бошқа касб эгаларини хизматларидан фойдаланиш мақсадида асирликка олганлар. Аёлларни зўрлаб ва

¹ Абулғози. Ўша асар, 69-бет.

узро тақсимлаб ваҳшийларча муносабатда булганлар. Ҳар бир мугул аскарига ўлдириш шарти билан ватан ҳимоячиларидан 24 киши биркитилган. Буларнинг ҳаммаси ўлдирилди. Урганч учун курашларда ўзбек хотин-қизлари жасорат ва мардликни курсатдилар. Бу хусусда таниқли олим Зиё Буниёдов шундай ёзади: «Мугуллар Кабилон дарвозаси орқали Гурганжнинг ташқи деворининг ичига кирдилар. Лекин улар аскарлардан ташқари шаҳар аҳолиси — эркаклар ва хотинлар томонидан ташкил қилинган шундай қаршиликка дуч келдиларки, кечга томон улар Танур маҳалласига етиб борганларига қарамай, шаҳардан бутунлай ҳайдаб чиқарилдилар.

Кейинги куни мугуллар яна ўша шикастланган Кабилон дарвозаси орқали шаҳарга ёриб киришга уриндилар, лекин улар Гурий гуруҳининг аскарлари томонидан улоқтириб ташландилар».¹

Демак, ўзбек аёллари ҳарбий қурооллардан фойдаланишни узлаштирганларки жанг майдонида босқинчиларга зарба беришга қодир булганлар. Уларнинг ватанга содиқлиги ва қаҳрамонлиги мугул газандаларининг қаҳр-газабини қайнатган. Чунончи улар 1220 йил декабрда шаҳарга бостириб кирганларидан кейин аёллардан ҳам уч олишга киришиб қулоқ эшитмаган жазо усуларини қўладилар. Улар «Урганчнинг асир аёлларига қип-яланғоч булиб утишни буюрдилар ва уларни икки гуруҳга булиб, бундай буйруқ бердилар: «Сизнинг шаҳрингиз аёллари жуда яхши мушткаш жангчилар эканлар. Шунинг учун буюрамиз: иккала гуруҳ аёллари бир-бирлари билан мушглашиб урушсинлар. Бу разил томоша билан кунгил очишиб, мугуллар аёлларни бурдалаб ташладилар».²

Шундан кейин мугул жаллодлари Амударё суви билан Урганчни чуқтириб ҳашаматли бинолар, обод кучалар, нодир асарларни уз ичига олган кутубхонани ҳаммасини барбод этдилар. Яқиндагина Шарқнинг порлоқ юлдузи булиб турган машҳур Урганч шаҳари харобага айлантирилди. Унинг ун минглаб аҳолиси ўлдирилди, асир олинди ва бойликлар таланди. Ур-

¹ Зиё Буниёдов. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати, Тошкент, 1998, 192-бет.

² Ўша жойда, 194-бет.

ганчдаги жангларда таниқли дин пешвоси, аллома Шайх Нажмиддин Кубронинг курсатган жасорат ва қахрамонлиги тилларда дoston бўлди. У 1145 йилда Хива шаҳрида туғилиб умрини охиригача она юртига сидқидиллик билан хизмат қилди. У ешлик йилларидаёқ Эрон, Миср, Шому Ироқ каби мамлакатларга бориб билими ва тажрибасини оширди. У Кубравия тариқатининг асосчиси ҳисобланиб тариқати ва таълимотида ҳалоллик, поклик, инсонпарварлик, мурувватлик ва ватанпарварлик сингари фазилатлар уз ифодасини топган. У қатор асарларнинг муаллифидир. Чингизхон Шайхнинг обрўйини инобатга олиб шаҳар қамалидан ихтиёрий равишда чиқиб кетишини ва унга ҳеч қандай зиён етказмаслиги ҳақида хабар қилади. Аммо Шайхнинг онги ва қалбида она юрт ва халқига муҳаббат ва содиқлик шу даражада барқ уриб турган эдики, таклифни рад этди. Ватан учун жонини тиканлигини ҳам маълум қилди. «Ҳазрати Шайх Нажмиддин Кубронинг овозаси, — дейди Абулғози, — оламга машҳур эди. Ул сабабдин шаҳзодалар (Чингизхон угиллари) ҳазрати Шайхга киши юбордилар. Шайх оёқ остида қолмасунлар, углон ва ушоклари бирлан қалъадан чиқиб келсунлар» деб. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, мен якка эмасман. Менинг қариндошим ва хизматкорларим бор турур. Шаҳзодалар айтиб юбордиларким, ун киши бирлан келсунлар. Шайх айтдиларким, ундин кўп турур. Шаҳзодалар айтдиларким, юз киши бирлан келсунлар. Шайх айтдилар, юздан кўп турур. Шаҳзодалар айтдилар, минг киши бирлан келсунлар. Ҳазрати Шайх айтиб юбордиларким, яхши кунда мен бу халқнинг тамоми бирлан ошно ва дўст эрдим. Эмди ёмон кунда нечук буларни ташлаб борагин, мен бора билмасмен, деди. У маҳалла мўғуллар ҳазрат Шайхнинг маҳалласига қуюлиб келдилар. Ҳазрат Шайх бир неча мўғулларни уз қўллари бирлан дарҳол жаҳаннамга юбордилар (узлари ҳам) шаҳид бўлдилар».¹

Бинобарин Шайх уз жавобида халқ билан бир тан бир жон эканлигини англатиб ватан манфаатини шахсий манфаатдан юқори қўйган. Шубҳасиз у узининг ҳаётини уйлаб иш юритганида омон-эсон қолиши мумкин эди. Аммо у халқининг бошига ёмон кунлар

¹ Абулғози. Ўша асар, 69—70-бет.

тушган вақтларда хиёнат қилишликни виждони қабул қилмай душманга қарши курашди.

Буюк давлат арбоби ва олим Улугбек ҳам Шайх Нажмиддин Кубронинг ватанпарварлиги ва жасорати-га юқори баҳо берган эди. У шундай ёзган: «Муршиди Аъзам Шайх Нажмиддин Кубро худо амри билан Хоразм учун бошини тикди. Бошини топширишда қотил яловига ёпишди. Дини ҳақ, иқлимнинг шоҳи ул пийр сарпанжасидан ун забардаст йигит яловни чиқариб ололмадилар. Сайидлар шайхи сарпанжасида кофир яловини кўриб ҳайратда қолган оқиллар бу ҳолни шарҳладилар: ялов учини Шайх туғиб, таърих айтдики, вафотим санаси «Шоҳи Шухудо» («Шаҳидлар шоҳи)дир»¹ Шайх Нажмиддин Кубронинг бундай жасорати ва қахрамонлиги унинг қалбидаги ватанпарварликнинг ёрқин намунаси дур.

Чингизхон узининг ваҳшийлигини Термизда ва бошқа жойларда ҳам намойиш этади. У қушин билан Термизга келганда маҳаллий аҳоли қаттиқ жанг қилдилар. Аммо, пировардида, душман галаба қилиб, куп одамларни қиличдан утказди. Шу орада мўғуллар «бир хотунни улдиришга олиб келдилар. Ул хотун айтди: «Мени улдирманглар. Мен сизларга бир яхши дур берайин», деди. Алар дедилар: «Дуринг қайда турур?» Ул хотун айтди: «Дурни юткан турурман, дур қорнимда турур». Мўғуллар ул хотуннинг қорнини ёриб дурни олдилар. Ул сабабдин ҳеч ўлук қолмади, тамомининг қорнини ёрдилар»².

Кўриниб турибдики, босқинчилар бир дона дур баҳонасида қанчадан-қанча аёлларнинг ичак-чавоғини ағдар-тунтар қилиб ташлаганлар. Улар Термизни вайрон этиб, куп одамларни қиргандан сўнг Балхга боришиб, обод ва кўркам шаҳарни ҳам ер билан яксон қилдилар. Улар Марв шаҳрини босиб олишда ҳам ваҳшийларча ҳаракат қилдилар. Тулихон бошлиқ мўғуллар шаҳарга қирганларида одатдагидек бойликларни талаб қилдилар. Улар аҳолини шаҳардан ҳайдаб мол-мулкни таладилар, сўнгра одамларни ёппасига қирдилар. Ҳар бир аскарга 40—50 кишини улдириш вазифаси юклатилди. Бу топшириқ дарҳол бажарилди.

¹ Мирзо Улугбек. Ўша асар, 165-бет.

² Абулғози. Ўша асар, 70-бет.

ВАТАН УЧУН ЖОНИНИ ТИККАН ЖАЛОЛИДДИН

Жалололиддин 300 киши билан Урганчдан чиққандан кейин Газна шаҳарига боришни ва бу ерда куч тушлашни режалаштиради. Аммо у Нисо шаҳрининг атрофига келганда 700 кишилик муғул аскарлари билан тўқнашади. Икки томон уртасидаги жангда душман кучлари тор-мор этилади. Жалололиддин куп яроғ-аслаҳа ва бошқа нарсаларни улжага олади. У Нишопурга келиб атроф жойлардаги ҳокимларга биргаликда муғулларга қарши курашишни сураб мактубларни тарқатади. Аммо унга Нишопурда туришлик хавфли бўлиб қолди. Чунки у муғул аскарлари уни излаб келаятганлиги ҳақидаги хабарни олади. Шу боис у 1221 йил февраль ойида Газнага йўл олди. Қандаҳор атрофида отасининг қариндоши Ҳирот ҳокими Амин Малик 10 минг қўшини билан келиб Жалололиддинга катта ёрдам курсатади. Шунингдек Ҳалаж қабиласининг бошлиғи Сайфиддин Бугроқ, Балх ҳокими Аъзам Малик, афгон лашкарбошиси Музаффар Малик, қарлуқларнинг сардори ал-Ҳасан билан Жалололиддинга қўшиладилар. Булардан ташқари Амин Малик деган кимса ҳам уз қўшини билан келган.¹

Хужанд жангининг қаҳрамони Темур Малик ҳам Жалололиддиннинг энг ишончли кишиси сифатида фаолият курсатмоқда эди.

1221 йил баҳорида Жалололиддин Қобул дарёсининг атрофидаги Валиён қалъасини қуршаб турган муғул аскарларига ҳужум қилиб ва минг кишини улдириб галаба қозонди. Мағлубият хабарини олган Чингизхон «узининг тажрибали саркардаларидан бири — Шиқи Хутху деган кишини 45 минг қўшин билан Жалололиддинга қарши юборади. Муғуллар Жалололиддин қўшини билан Парвон деган мавзеда учрашади. Жалололиддин уз аскарларига отдан тушиб, от жilовини белларига боғлаган ҳолда пиеда бўлиб жанг қилишга фармон беради. Икки кун жанг бўлади. Муғуллар чарчаганидан сунг Жалололиддин уз аскарларига отга миниб жанг қилишга буйруқ беради. Муғуллар бардош беролмай қоча бошлайдилар. Жалололиддин бу жангда аскарнинг унғ қанотини Темур Маликка, чап қанотини Сайфид-

¹ *Шихоб ад-дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание Султана Джалалидина Манкбурнк. Баку, 1973, С.124—125.*

6-расм. Жалолиддин Мангуберди жанг майдонида.

дин Аърақга топшириб, узи марказда турган. Энди муғуллар ҳийла-найранг ишлатишга ҳаракат қилиб, ҳар бир жангчи узини заҳирада етаклаб юрган отининг устига кигиздан одам шаклида кўғирчоқ ясаб, отга миндириб жангга кирсин деган буйруқ берилади. Эртасига жангда муғуллар сафи кўпайиб, хоразмликларни ваҳимага солади. Муғулларнинг ҳийласини сезган Жалолиддин ўз аскарларига далда бериб, душман ҳийласини фош қилади ва ўз аскарларини жангга олиб киради. Жалолиддин ҳарбий маҳорат кўрсатиб, муғулларни ўраб ҳалқа ичига олади. Ҳутху нуён душманга бардош беролмаслигига кўзи етгач, қолган аскарни сақлаб қолиш учун жанг майдонини ташлаб қочади. Жалолиддин жуда кўп улжага эга бўлади.¹

Жалолиддиннинг душман устидан қулга киритган ажойиб ғалабаси шуни кўрсатадики, агар росмана аҳиллик ва бирдамлик билан ҳаракат қилинса қузланган мақсадга эришиш мумкин. Аммо, шунга қарамай ғалабадан кейин лашкарбошилар уртасида улжаларни тақсимланишида узаро жанжал кутарилди. Оқибатда ёрдамга келган афгонлар, ҳалажлар ва қарлуқлар Жалолиддинни ташлаб кетдилар. У уларни тинчитиш ва

¹ *Файзиев Т.* Султон Жалолиддин Муҳаммад бин Ховандшоҳ Мирхонд талқинида. «Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди». Тошкент, 1999, 69-бет.

яраштиришга куп ҳаракат қилди, лекин шахсий манфаатлар ва жоҳиллик устун келиб фойдаси бўлмади. Шундан кейин Жалололдиннинг ҳарбий кучи жуда заифлашиб душманга қарши курашни давом эттиришнинг имкони қолмади. Бу вақтда Парвондаги мағлубиятдан газабланган Чингизхон Жалололдинга қарши шахсан ўзи катта қўшин билан йўлга чиқди. Бундан хабар топган Жалололдин Ғазнадан чиқиб Ҳиндистон томонга йўл олади. Орадан икки ҳафта ўтгандан кейин Чингизхон Ғазнани босиб олди. Сунгра Жалололдиндан ажралиб кетган афгонлар, ҳалажлар ва қарлуқларнинг барчасини қириб ташлади. Чингизхон ҳарбий қисми Жалололдинни излаб топиш учун юборади. Бу ҳарбий қисм Ғазнанинг атрофидаги Ғардиз деган жойга келганда унга Жалололдин ҳужум қилиб, тор-мор этади. У Чингизхонни катта куч билан келишини англаб, Синд дарёси орқали Ҳиндистонга ўтиш мақсадида у томонга кетади. У бу ерга етиб келганда Чингизхон катта қўшин билан пайдо бўлади. Шу тариқа Жалололдин дарё билан душман уртасида қолади. Бу шиддатли жанг уч кун давом этади. У бир маълумотда 1221 йил 23—25 ноябрда, иккинчисида 1223 йилнинг августида бўлган. Уни Мирзо Улугбек қўйидагича таърифлайди: «Жалололдин баҳодирлик отини кураш майдонига солиб, тотор кофирларидан купини ҳалокат тупроғига қоради ва ҳеч бир кулфатсиз жанг қилдики, агар Рустами дoston тирик бўлганида, унга бўлган муҳаббат ёпигини уз елкасига солган буларди. Агар кумуштан Исфандиёр бу жангни мушоҳада қилганда, унинг хизматида қўлик лавозимини жону дили билан қабул қилган буларди... Султон Жалололдин лашкарининг қалбида етти юзта мард билан бирга мардоналик оёғини ерга маҳкам қўйиб, тонгдан то туш пайтигача қаршилиқ курсатиб, уларни чапдан ўнгга, ўнгдан чапга қувди ва ҳар бир ҳамлада қанчалаб томонга от чоптирмасин, тупроқни қонга бўяр эди. Агар бу жангни Золнинг ўғли кўрса эди, у Султон Жалололдиннинг қўлини ўпган буларди.

Чингизхоннинг лашкари беҳисоб эди, улар соатма-соат кўпайиб боришарди ва гоҳ-гоҳ кураш майдонини Жалололдин учун танг қилар эдилар».¹

¹ *Мирзо Улугбек. Ўша асар, 182-бет.*

Ушбу сатрларда Жалолоддин қушинининг анча озлигига қарамай қаҳрамонларча жанг қилиб муғулларнинг талай қисмини ўлдирганлиги баён этилган. Бошқа тарихий манбаларда ҳам Жалолоддиннинг жасорати ва ҳарбий маҳоратига юқори баҳо берилган. Агар унга қушимча ёрдам кучлари келганда бу гал ҳам галабага эришиши турган гап эди. Ҳа, у ёлғиз эди, фақат бир неча минг содиқ аскарлари бўлиб улар «бир томчи» қон қолгунча курашдилар. Бу жанг хусусида Мирзо Улуғбек сўзини давом эттириб: «Муғуллар Султон Жалолоддинни (жанг майдонида) қулга туширай деб қолганларидан кейин Хон Султоннинг ўгли Ахос Малик Султон Жалолоддин отининг жиловидан тутиб, орқага олиб чиқди. Султон юраги гирён, кузлари нигорон бўлиб, болалари ва уғиллари билан минглаб дарду фироғ ила видолашиб, қора туриқ отини миниб, муғулларнинг беҳисоб қушинига яна ҳамла қилди. Уларни орқага суриб ташлаб, сўнг жиловни орқага тортди. Совутини елкадан ташлаб, чатрини қулга олди, чубини ерга отиб, отига қамчи босди. Синд дарёси қирғоғидан то узан (сув)гача ун газдан ортиқроқ эди. У отни дарёга ҳайдади. Лашкардан бир тудаси унга эргашган эди, муғулларнинг ўқидан, йўқлик денгизига гарқ бўлди... Айтишларича, сувда қатл этилган мурдаларнинг купчилигига шу даражада ўқ теккан эдики, сув ўликларнинг қони билан қипқизил бўлиб кетган эди».¹ Жалолоддин дарёдан соғсаломат сузиб нариги қирғоқда дам олаётганда одамларидан етти киши сувдан чиқиб, унга қушилади. Жалолоддиннинг моҳир лашкарбошилиги, жасорати ва мардлиги шахсан Чингизхонни лол қолдирган эди. У унинг шаънига мақтов сўзларини изҳор этиб: «Отадан дунёда ҳали бундай ўғил туғилмаган. У саҳрода шер каби голиб жангчи, дарёда эса наҳанг (акула) каби ботир. Қандай қилсинки, ҳали ҳеч ким тақдир билан ҳеч бир можарода тенг келолмаган. Лекин у мардликнинг додини берди. Қазои қадар қаршисида қудрат қулини (мардона) очди. Мардлик билан ундан (қазо) қутулиб бўлмайди». У уғилларига юзланди ва деди: «Отага шундай ўғил зарурки, у икки гирдоб — олов ва сув гирдобидан озодлик майдонига чиқа олди».²

¹ Уша асар, 183-бет.

² Уша жойда, 183—184-бетлар.

Шуни айтиш лозимки, Жалолиддиннинг оила аъзолари ҳам жасорат ва мардлик, ватанга содиқлик намуналарини кўрсатди. Уша Синд дарёсининг қирғогидаги жангда Султон Жалолиддиннинг 7—8 яшар угли асирликка олиниб Чингизхон хузурида улдирилган эди. Унинг онаси, хотини ва бошқа аёллар душман қўлига тушгандан кўра ўлганимиз яхши дейишиб, дод-фарёд билан ўзларини дарёга чўктирилишини Жалолиддиндан ёлвориб сурашди. Ҳақиқатан ҳам уларни душман қўлида ўлишлари турган гап эди. Буни яхши билган Жалолиддин қатъий талабларга биноан дарёга қайғу-алам билан чўктиради. Маълум вақтдан кейин дарёдан омон-эсон сузиб чиққан 4 минг аскарлари Жалолиддинга қушилди. Шунингдек жангда тирик қолиб, дарёдан утган лашкарбошилар — Қулбарс Баҳодир, Кабқух, Саъдаддин Али аш-Шаробдорлар келишади. Бу катта хурсандчиликни уйғотиб, бамисоли онадан янги туғилгандек бўлишган. Жалолиддиннинг кейинги фаолияти Ҳиндистонда кечди. У бу ерда уч йил мобайнида унга қарши бош кутарган айрим маҳаллий ҳокимлар бошчилигидаги аскарларга зарба беради. Ҳамда ўз мавқеини анча мустаҳкамлаб олади. Бироқ унга қарши кучларнинг зурайиши орқасидан Эронга йўл олади. Бу ерда у Хоразмшоҳлар давлати номидан ҳукмдорлик қилаётган укаси Гиёсиддин Пиршоҳни қаршичилигини енгиб, узига бўйсиндиради. Қарийб бутун Эронни эгаллаган Жалолиддин Озарбайжонни ҳам қўлга олишга ҳаракат қилди. Натижада у бу мамлакатни бўйсиндириб, Хоразмшоҳлар давлатининг бу ердаги илгариги ҳукмронлигини тиклайди. Табриз шаҳари бу давлатнинг пойтахтига айлантирилади. Шунингдек Жалолиддин тўрт йил мобайнида Тифлисида ҳукмронлик қилиб Хоразмшоҳлар давлатининг мавқеини анча оширади. Бутун умри хавф-хатар ва жангларда ўтиб, тинчлик ва хотиржамликни билмаган Жалолиддин 1231 йил 16 августда Курдистон тоғида бир курд киши томонидан улдирилади. Бу хусусда таниқли Туркия олими Ойдин Тонарий шундай ёзади: «Султоннинг ўлими туғрисида тарихчилар берган маълумотлар аксарият бир-бирига ўхшашдир. Фикримизча бу масалада Насавий билан Жувайнийнинг маълумотлари энг туғрисиدير.

Муғулларнинг 15 суворийси Султонни таъқиб

қилишга тушди. Улардан иккитаси унга етиб олди. Султон бир ҳамлада уларнинг икковини ҳам ўлдирди ва яна қочди. У баланд тоққа тирмашди ва қароқчи курдларга дуч келди. Курдлар уни ўлдирмоқчи бўлганларида Султон уларнинг бошлиғига: «Мен Султонман. Мени ўлдиришга шошилманг. Мени ё Малик Музаффар Шаҳобиддин хузурига ёки мени улкаларимдан бирига олиб бор, сени амир қилиб тайинлайман», деди. Қароқчилар бошлиғи иккинчи таклифни қабул қилди ва Султонни ўз овулига олиб кетди. Сўнг у Султонни хотинига топшириб, от топиб келиш учун кетди. Бироқ куп ўтмай найза кутарган бошқа бир курд кириб келди ва хотиндан: «Бу хоразмлик ким? Уни нега ўлдирмаяпсизлар?» деб суради. Хотин: «Хужайиним унга омонлик берди. Чунки у Султон эканини сузлади», деди. Курд: «Бу гапга қандай ишониш мумкин? Улар Охлатда бундан ҳам азизроқ укамни ўлдирдилар», деди ва бир найза зарби билан Жалололдинни ўлдирди.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, Майафориқин ҳокими Малик Музаффар тоққа одам юбориб Султонга тегишли нарсаларни, оти, эгари, машҳур қиличи ва бошидаги кокили (тилсимли)ни олди. Жалололдиннинг яқинлари бу нарсалар Султонники эканлигини тасдиқлади. Малик Музаффар Жалололдиннинг жасадини Майафориқинга келтириб дафн қилди. Бироқ бу ерга кумилган бошқа купгина улуг одамлар сингари Жалололдиннинг қабри қаерда эканлигини аниқлашни иложи бўлмади.

Жувайнийнинг ёзишича, Жалололдин Амид тоғларига чиқиб олгач, тунаш учун чодир тиклаган. Курдлардан ташкил топган бир гуруҳ кишиларнинг қимматбаҳо кийимларини тортиб олиш учун «нима қилаётганларини ва қандай инсон эканлигини билмасдан» Султоннинг кўксига ханжар уриб ўлдирдилар.»¹

Жалололдин вафоти Туркистон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Кавказдаги барча мўғулларга қарши халқлар учун ниҳоятда катта йўқотиш ҳисобланди. Чунки унинг асосий мақсади уларни ва мусулмон динини мўғуллардан ҳимоя этишдан иборат эди. Шунинг учун у кўрсатилган мамлакатларда куп мингли

¹ *Ойдин Тонарий. Жалололдин Хоразмшоҳ ва унинг даври. Тошкент, 1999, 57-58-бетлар (Бобоҳон Муҳаммад Шариф таржимаси).*

қушинни ва курашни ташкил этишга эришади. Ваҳоланки у Хоразмдан бор-йўги 300 киши билан чиқиб кетган эди. Аммо Жалолиддин хорижий мамлакатларда икки томонлама, яъни мўғулларга ва муҳолифатдаги кучларга қарши тинимсиз жанг қилди. Бу кучлар кўпроқ шахсий манфаатларини уйлаб ва нодонлик қилиб Жалолиддин олиб бораётган озодлик курашларига катта зиён келтирди. Жалолиддин бу ута зарарли ҳаракатларни бартараф қилиш йулида куп аскарлари ва маблағини йўқотди. Бу ҳолат мўғулларга қарши курашга салбий таъсир этиб уларни галабаси учун кенг имкониятларни яратди. Жалолиддин улимидан кейин мўғулларга қарши курашни моҳирлик билан бошқарадиган ҳукмдор еки лашкарбоши куринмади. Натижада 1258 йилда халифаликнинг пойтахти Бағдод мўғуллар томонидан эгалланиб вайронага айлантирилди. Куп ёшу-қари кишилар ҳалок этилди. Ваҳоланки, халифалик ўз вақтида Чингизхонга хат юбориб, Хоразмшоҳлар давлатига қарши уруш очишга қақирган эди.

Жалолиддиннинг замондошлари унинг озодлик курашига юқори баҳо берган. Чунончи, Зиё Буниёдовнинг маълумотларига кўра қотил курдлар Жалолиддиннинг қимматли безаклари ва эгар-жабдуқларини олишган. Улардан бири унинг либосини кийиб ва қуроолларини ўзига осиб Амид деган жойда гердайиб юрганда Жалолиддиннинг яқинларидан бири Майафориқиннинг ҳоқими Ал-Малик ал-Ашрафга маълум қилади. Бу кишини Жалолиддинга нисбатан душманчилиги бор эди. Аммо, у адолат юзасидан унинг бевақт улимидан қаттиқ қайғуради. У қотил курдни улдириш, у яшаётган қишлоқ аҳолисининг барчасини қириб ташлаш ҳақида курсатма беради.¹ Жалолиддиннинг либослари ва қуроолларини топтиради. У ҳузуридаги кишиларга дейди: «Сиз мени уни улими билан табрикляпсизларми? Бироқ сиз бунинг самарасини йиғасиз, чунки Аллоҳ номи билан қасам ичаманки, унинг ҳалокати мўғулларнинг ислом ерларини истило қилишларини англатади. Энди биз билан йаъжуж ва маъжуж уртасида девор булиб турган Хоразмшоҳлардек бирор кимса йўқ.»²

¹ Зиё Буниёдов. Ўша асар, 235-бет.

² Ўша жойда, 236-бет.

Дарҳақиқат мугул босқинчиларига қарши курашишда Жалололиддинга тенглашадиган кузга ташланмади. Шунинг учун ҳам унинг вафотидан сунг шоншухрати сунмади. Ҳатто уни улдирилмаганлиги ҳақида овозалар кенг тарқалди. У ҳақда афсоналар туқилди. Ойдин Тонарийнинг курсатишича, Жалололидиннинг дарвешлар орасида суфий кийимида турли мамлакатларда юрганлиги ҳақида сузлар тарқалган. Ироқи аҷам ҳокими эса бу гапларни инобатга олиб Жалололидинни қидиртирган. 1236 йилда Мозандарон минтақасида бир киши узини Жалололидин деб қузғолон кутаради. У Жалололидиннинг озодликни рамзи ҳисоблаб мугулларга қарши қузғолон уюштирган, албатта. Аммо у фош этилиб, мугуллар томонидан осиб улдирилди. 1254 йилда Амударё бўйида бир киши узини Султон Жалололидин эканлиги ҳақида гап тарқатади. У қулга олинади, лекин умрини охиригача уз сузидан қайтмади.¹

Шундай қилиб Султон Жалололидиннинг мустақиллик ва озодлик рамзи сифатида донги олам узра таралди. Бу йулда унинг ҳаёти ва жушқин фаолияти гоётада хавф-хатарли, мураккаб ва узаро зиддият ва курашлар шароитида кечди. У хотиржамлик ва осойишталикни кўрмай у мамлакатдан бу мамлакатга, у шаҳардан бу шаҳарга, чўлу, тоғу-тошлар бўйлаб кезиб юришга мажбур бўлди. У барча қийинчиликлар ва азоб-уқубатларни, ҳатто ўлимни бўйнига олиб турли халқларни Хоразмшоҳлар давлатининг байроғи остига бирлаштириш учун тинимсиз курашди. Бундан қузланган асосий мақсад уларни мугулларнинг тажовузи ва ҳукмронлигидан холи этиб, мустақиллик ва озодликни таъминлашдан иборат эди. Зеро, у узбеклар, эронликлар, ҳиндлар, озарбайжонлар, афгонлар ва бошқа халқларнинг умум манфаатлари учун курашган буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши эди. У узининг олий фазилатлари билан ҳам ҳурмат ва иззатга сазовор булган. Шаҳобиддин Насавий уни шундай таърифлайди: «Қорачадан келган, урта бўйли, тили бўйича турк, лекин форсча ҳам сўйлар эди. Унинг жасоратига келганда, у шерларнинг шери эди ва отлиқ йигитлар ичида энг довжораги эди. У юмшоқ эди, жаҳли чиқмас эди ва сукинмасди ҳам. У жиддий эди, ҳеч қачон кулмасди, фақат жилмаярди ва

¹ *Ойдин Тонарий. Ўша асар, 60-бет.*

камгап эди. У адолатни севарди, бироқ, у дуч келган суронли йиллар унинг устидан галаба қилди ва унинг феълени узгартирди. У фуқароларнинг ҳаётини осонлаштиришни ёқтирарди, лекин таназзул пайтида бошқаргани учун жабр қилишга борди. Жалололиддин оғир ҳолатларда матонатли эди ва машаққатли синовларда совуққон эди».¹

Демак Жалололиддин юз йилларда бир келадиган том маънодаги давлат арбоби ҳисобланиб, узида олий фазилатларни мужассамлаштирган тарихий шахс булган. У барча эркесвар халқларнинг қалбида учмас из қолдирган эди. У билан бир тан, бир жон булиб озодлик йулида жанг қилган минглаб узбекларнинг катта хизматларини ҳам курсатиш айна муддаодир. Улар уй-жойлари ва бола-чақаларини ташлаб муғулларга қарши 11 йил мобайнида мардонавор курашдилар. Жалололиддиннинг вафотидан кейин улар ўз она юртига қайта олмадилар. Чунки бу ерда муғуллар ҳукмронлик қилмоқда эдилар. Шу боис улар хоразмликлар номида хорижий мамлакатларда яшашга мажбур булдилар. Ватан ва оилаларининг дийдорини куролмай қайғу-аламда дунёдан ўтдилар.

Жалололиддин вафотидан кейин лашкарбошилари амир Ҳисомиддин Қирхон Маликни тахтга утқаздилар. Бироқ у узининг қобилиятсизлиги орқасидан ҳокимиятни ушлаб туролмади. Бебош қолган хоразмликлар Туркиядаги у ёки бу вилоят ҳокимларининг хизматида булишга мажбур булдилар. Улар Миср ва Сурияда ҳам ҳарбий юришларда қатнашдилар. Умуман айтганда вақтлар ўтиши билан хоразмликларнинг ҳарбий салоҳияти заифлашиб турли жойларга тарқалиб кетишади. Натижада хоразмликларнинг қолдиқлари Мисрда, Сурия шимолида, Ироқда ва Анадўлининг жануби-ғарбида утроқ булиб қолдилар. Хоразмликларнинг авлодлари ҳозирги кунда ҳам Ироқнинг шимолида Мосул ва Қирқук атрофидаги қишлоқларда яшайдилар, улар ўзларини туркман дейдилар. Анадўлида улар ҳурзумлу деб аталадилар ва ҳозирги кунда ҳурзум (Хоразм) деб аталадиган қишлоқларда яшайдилар. Шундай қишлоқлардан саккизтаси Эгей денгизи соҳилида Маниса (Туркия) вилоятида жойлашган.

¹ Зиё Буниёдов. Ўша асар, 237-бет.

Ибн Бибининг хабар қилишича, Хоразмшоҳ Жалолдин Мангубердининг ўлимидан сўнг унинг амирларидан бири — Сарухон Қунё Султони Аловиддин Қайкубод I нинг хизматига ўтади. Турк олимларининг тахмин қилишича шу Сарухон Маниса вилоятида ҳукм сурган Сарухонийлар сулоласига асос солган. Бу сулола 815 (1412) йилгача ҳукм сурган. Хоразмликлар Шарқий Анадулидаги Кушаҳия ва Алашеҳр вилоятларида утроклашиб қолган. Уларнинг авлодлари энди Хўрзум ашираи Увачиқ, Хўрзум Алаяка, Хўрзум Саздаре, Хўрзум Кесерлар, Хўрзум Энбелли қишлоқларида яшайдилар.

Булардан ташқари Урфа вилоятида Хоразм деб аталадиган уч қишлоқ булиб уларда Суриядан қочган хоразмликларнинг авлодлари яшайди.»¹

Шундай қилиб, Жалолдин бошлиқ минглаб ўзбеклар мустақиллик ва озодлик учун жонларини фидо айлаб бегона мамлакатларда қолиб кетдилар. Бундай ватанга ўта содиқликни тарих ҳеч қачон унутмайди.

МАҲМУД ТАРОБИЙ — ОЗОДЛИК КУРАШЧИСИ

Муғул қўшинлари уч йил мобайнида Туркистон заминини қонга белаб ва вайронага айлантириб ўзларининг ҳукмронлигини урнатдилар. Йиллар утиб бора берди, лекин қиргин-баротларни ва вайронагарчиликларнинг даҳшатли оқибатлари ҳамон кўзга ташланиб турди. Шу боис бу ғоятда фожеали воқеанинг тилга олмаган бирорта тарихчини топиш амри маҳол. XIII асрнинг иккинчи ярми — XIV асрнинг бошларида яшаган Рашидиддин шундай ёзган эди: «Солномаларни ақл-идрок билан урганиш шу ҳақда гувоҳлик берадики инсон зоти дунёга келгандан буён муғул қўшинлари томонидан қилинган вайроналар ҳеч бир мамлакатда булган эмас. Чингизхон ва унинг авлодларига ўхшаб одамларни кўп қирган ва кўп мамлакатларни босиб олган ҳукмдорлар ҳеч қачон булмаган. Ҳатто, номи чиққан жаҳонгашта македониялик Александр ҳам Чингизхонга тенглаша олмайди. Чингизхон шошмай ҳаракат қилиб кўп халқларни бўйсиндирди. Унинг ўғиллари ва сўнгра авлодлари урушиб олинган

¹ Ўша жойда. 249—250-бетлар.

ерларни сақлаш билан бир вақтда бошқа мамлакатларни ҳам босиб олдилар. Босқинчиларнинг уруши жараёнида йирик шаҳар ва вилоятларнинг аҳолиси шу даражада куп улдирилдики, тирик қолганлар озчиликни ташкил этди. Масалан, Туркистон, Балх, Шабурган, Таликан, Марв, Сарахс, Ҳирот, Рай, Ҳамадон, Қум, Исфаҳон, Марағ, Ардабил, Барда, Гянджа, Бағдод, Мавсил, Ирбил ва бошқа бу шаҳарларга тегишли вилоятларда шундай фожеа содир бўлган эди.¹ Муғул қўшинлари куп утиб турган вилоятларда эса одамлар куп улдирилди ёки улар қочиб жон сақладилар. Турар жойлари эса қултепага айлантирилди. Ҳозирда фақат ундан бир қисм жойлардагина ободончилик ва бунёдкорлик кўзга ташланмоқда. Тўғри айрим жойларда сунъий сугориш, бозорларни ва шаҳарларни тиклашга ҳаракат қилинмоқда, лекин бу ишларнинг охирига етказилмаганлиги гувоҳи бўлиб турибмиз. Бордию кўрсатилган ишлар ниҳоясига етказилганда ҳам вайрона бўлиб ётган жойларда солиштирилса ҳеч нарсага арзимаёди.»² Дарҳақиқат Туркистон ҳудудида шаҳар ва қишлоқлар ўзларининг асл ҳолига келмаган эди. Бу камдек муғул ҳукмдорларининг зулми ва талон-тарожи тобора кучайиб бора берди. Маълумки улар кучманчи ва ярим кучманчи бўлганликлари учун давлат бошқаруви бўйича билимга ва тажрибага эга бўлмаганлар. Шунинг учун улар маҳаллий юқори табақанинг сотқин гуруҳларига таянган ҳолда иш юритдилар. Хусусан, Чингизхонга катта ёрдам берган Маҳмуд Ялавоч Мовароуннахрнинг бошқарувчиси этиб тайинланди. Бу киши Хужанд шаҳрини узига пойтахт этиб, босқинчиларга сидқидилик билан хизмат қилади. У шу даражада бойиб кетган эдики, улкадан олинадиган солиқ ва бошқа тўловларни олдиндан босқинчиларга ўз ҳисобидан тўлаган. Сунгра йил давомида солиқларни ошиғи билан ўз фойдасига йиғиб ола берган.

Маҳмуд Ялавочнинг ихтиёрида муғуллардан ташкил топган ҳарбий қисмлар бўлиб, улар бутун улка халқини ўз сиртмоғида ушлаб турганлар. Уша ҳарбий қисмларнинг таъминоти халқнинг зиммасига юклатилган эди.

¹ Рашидиддин. Сборник летописей, том 3. М., 1946, С. 308—309.

² Уша жойда.

Хуллас, муғулларнинг ҳукмронлиги моддий ва маънавий қашшоқликни, адолатсизлик ва зуравонликни келтирди, холос. Агар халқ мана шундай мисли қурилмаган оғир ҳаётга қарши бош кутарса юқорида таъкидланган фожеаларнинг такрорланиши турган гап эди. Аммо халқнинг эрксеварлиги устун келиб қузғолон кутарди. Бунга Бухоро яқинидаги Тароб қишлоғида элакчилик касби билан шуғулланувчи Маҳмуд Таробий бошчилик қилди. У жамоа аҳлига шундай деди: «Эй адолат ҳимоячилари! Нима учун курашни кутишимиз ва кечиктиришимиз керак, мамлакатни гайридинлар (муғуллар)дан озод этиш зарур. Ҳар ким дарҳол қуролланиб ишга киришсин!» Халқ оломони бу чақирикни тўла қувватлаб қўлларига нима тушса шулар билан қуролланиб, шаҳарга бостириб кирдилар. Улар бу ерда ҳокимият саройини эгалладилар. Қузғолонни уюштиришда таниқли олим Шамсиддин Маҳбуби фаол қатнашади. У мазлум халқни курашга даъват этиб Маҳмуд Таробий билан бирга қузғолонга бошчилик қилади. Кун сайин қузғолонга қушилган деҳқон ва ҳунармандларни сони ошиб борди. Улар босқинчилар хизматини қилиб бойиган кишиларни ўлдирдилар ва мол-мулкини таладилар. Шаҳар маъмуриятининг вакиллари қузғолон ҳақида Хужанддаги Маҳмуд Ялавочга ёрдам сураб чопарни юбордилар. Шунингдек Маҳмуд Таробийни яширинча ўлдириш режасини туздилар. У бундан хабар топиб, хавфсизликни таъминлаш мақсадида шаҳарнинг биқинидаги Абу Хафас номли тепаликка урнашади. Бу ерда унинг атрофига узоқ-яқин жойлардан келган кўп одамлар жипслашади. Сунгра у катта куч билан шаҳарга келиб ҳокимият саройига урнашиб нуфузли кишиларни ҳузурига таклиф этади. Бу вақтда унинг мавқеи шу даражада кучайиб кетган эдики, руҳонийларнинг сардори Бурхониддин Маҳмуд Таробийга халифалик ҳокимияти ваколатини беради. Бу билан унинг ҳокимияти расмийлаштирилган эди. Шундан кейин Маҳмуд Таробий муғулларнинг хизматидаги нуфузли кишиларни ўлдиртиради, мол-мулкини талатади. Ҳамда халқнинг, хусусан камбағалларнинг манфатини қўзлаб иш юритади.

Маҳмуд Таробийнинг жазосидан қочиб қутилган маҳаллий юқори табақа вакиллари Карманага боришиб, муғуллар билан биргаликда ҳарбий тайёргарлик-

ни кўрадилар. Уз навбатида Маҳмуд Таробий ҳам душманга қарши жангга тайёрланмоқда эди. Шу орада шаҳар атрофидаги қишлоқларнинг аҳолиси болта, кетмон ва бошқа нарсалар билан қуролланиб, қўзғолончиларга қўшилдилар. Кўп утмай қўзғолончилар билан мўғуллар қўшинларининг уртасида қаттиқ жанг бўлиб 10 минг киши улдирилди. Аммо жангда Маҳмуд Таробий ва Шамсиддин Маҳбуби ҳалок бўлдилар. Натижада қўзғолончилар узларининг моҳир бошлиқларидан жудо бўлишиб оғир аҳволга тушиб қолдилар. Маҳмуд Таробийнинг укалари — Муҳаммад ва Али қўзғолон раҳбарлигига ўтказилди. Бироқ улар қобилиятсиз кишилар бўлиб чиқдилар. Бу қўзғолончиларга салбий таъсир кўрсатди. Уша кўрсатилган жангдан бир ҳафта ўтгандан кейин Илдиз нуён ва Чақан кўрчи бошчилигида катта қўшин Бухорога келиб қўзғолончиларга қарши ҳужум қилади. Ҳар икки томон ўртасида даҳшатли жанг бўлиб қўзғолончилардан 20 минг киши улдирилди. Бунчалик кўп сонли кишиларнинг улдирилиши қўзғолонни гоётда кенг қулоқ ёйганлигидан далолат беради. Бу ерда фавқулодда улдирилмай қолган ёки қочган кишиларни ҳисобга олсак у вақтда қўзғолончиларнинг сони яна бир неча мингга кўпаяди. Уруш пайтида Маҳмуд Таробийнинг иккита укаси ҳам улдирилади.

Қўзғолоннинг кўтарилиши ва душманга қарши олиб борилган қаттиқ жанглар ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик гоёсининг маҳсули ҳисобланди. Бу гоё мўғул ҳукмдорларининг ваҳшиёна қирғини ва вайроналарига қарамай ўзининг куч-қудратини намойиш этган эди.

АМИР ТЕМУР — ХАЛҚ ХАЛОСКОРИ

XIV асрнинг 50—60 йилларида улкада парокандалик авж олиб кенг меҳнатқаш омманинг аҳволи янада ёмонлашди. Шундай шароитда Темур сиёсий майдонга чиқди ҳамда ватан мустақиллигини тиклаш учун у ниҳоятда машаққатли ва хавф-хатарли йўлни босиб ўтди. Шуниси диққатга сазоворки, Темур ёшлигиданоқ ақл-идрокли, жасоратли ва келажаги порлоқ сиймо сифатида танилди. Урта аср муаллифи Мавлоно Лутфиллоҳ Нишабурий сўзига кура Темур 7 ёшлигида отаси Тарагай билан қариндошлариникига борган. Бу киши купдан-куп молларга ва қулларга эга бўлиб, доимо хавотирликда яшар экан. У Тарагайга дебди: «Худо менга куп молу давлат берди, лекин уни сақлашга ожизман, қулларим сабр-тоқатли эмаслар, фарзандларим салоҳиятсиз. Шу сабабдан молу-дунёйимга нуқсон етмасин деб қўрқаман». Темур гапга аралашиб дебди: «Эй ота, фарзандларингга молларингни бўлиб бер ва ундан сўнг уларни ўз мол-мулкларига даҳл қилгилким, улар ўз-ўзи билан овора бўлсин. Сўнг турк қулларини ҳинд қулларининг тепасига қўйгилким, ҳиндларни ўз амр-фармонларига бўйсиндирсинлар. Кейин ҳар уч қулни улардан ақллироқ бу қулнинг ихтиёрига топшир. Сўнг уларни ҳар бирини еттигадан амири қил. Кейин етмиш қулга бош бўлган ана шу етти қулни бир-бирининг таъзим ва тасрифига буюр. Уларни кўздан қочирма, чунки бир-бирлари билан куп суҳбатлашади. Уша киши Темурнинг ақл-заковатига қойил қолиб унинг отасига дебди: «...Сенинг бу фарзандинг жаҳонга подшоҳ бўлади, чунки буни унинг шу гапларидан фаҳмлаб турибман...» Сўнг сиёҳдон ва қалам ҳозирлаб уша суҳбатда Темурдан хат ёздириб олдики, бунда «унинг фарзандлари, зурриёди ва яқинларидан хирож олмасин: уларнинг гуноҳларидан ўтсинлар: унинг қавми тархон қилинсин».¹

¹ Тархон — солиқ ва жарималардан тамоман озод этилган киши, йирик, мансабдор тархонлар хоннинг олдига суроқсиз кира олар ва уни устидан тўққиз марта жиноят содир бўлмагунча жазога тортилмас эдилар.

Буни қарангки Темур тахтга чиққандан кейин ваъдага мувофиқ уша бадавлат кишининг авлодларига тархон унвонини беради. Умуман айтганда Амир Темурнинг ақл-идроки, фаросати, мардлиги ва жасорати юксак адаб-ахлоқи болалик кезларидаёқ жамоа аҳлига аён бўлган эди.

Муғуллар узоқ вақт давомида оғир солиқлар солиб аҳолини тинкасини қуритганлар. Темур ажнабий босқинчиларнинг шафқатсиз зулми ва азоб-уқубатларининг жонли гувоҳи бўлиб қандай бўлмасин ватанни улардан озод қилишга аҳд қилган. Буни «Темур тузуқлари»да келтирилган маълумотлар яққол кўрсатиб турибди. Муғул хони Қазағон улгандан кейин (1358 й.) Мовароуннаҳрда узаро чиқишмовчилик ва тарқоқлик зурайди. У ёки бу вилоятдаги муғул ҳокимлари яққаҳокимлик учун узаро кураш олиб бордилар.

1360 йилда Етгисув ва Шарқий Туркистон ҳокимиятининг тепасида турган муғул хони Туғлуқ-Темур Мовароуннаҳрни буйсиндириш учун ҳарбий юриш бошлаганлиги маълум бўлди. Бу тўғрисида Темур шундай дейди: «Туғлуқ-Темурхон (саркардалари) Бекчик ва Хожибек Эркинит ва улуг Тўқтемир Керайт ва Жетенинг бошқа амирлардан уч фавж (қисм) кўшин тузиб, уларни Мовароуннаҳр мамлакатини талон-тарож қилиш учун юборганлиги, уша уч фавж кўшин Ҳузур деган жойга келиб тушганлиги хабари кулоғимга етди. Шунда Туғлуқ-Темурхонни бориб кўришдан илгари бу очкуз амирларни мол-дунё билан алдаб Мовароуннаҳр вилоятини қатлу г'оратдан қутқариб қолишга қарор қилдим. Тилга олинган амирларни кўрганимда уларни ҳайбатим босди шекилли, кўп ҳурмат кўрсатиб, мени ортиқча сийладилар... Совға-соврин йўсинда уларга берилган ҳар турли тансиқ моллар кўзларига кўп кўринди ва Мовароуннаҳрни босиб олиш ва талон-тарож қилиш нијатидан қайтдилар. Сўнг тўғри бориб Туғлуқ-Темурхон билан кўришдим. Хон келишимни яхшиликка йўйиб, (салтанат ишларида) мендан кенгаш суради. Кўрсатган кенгашларимни тўғри деб топиб қабул қилди. Шу аснода Туғлуқ-Темурхонга хабар келтирдиларким, (юқорида айтилган) уч фавж кўшин амирлари, ерлик халқдан нақд пул совринлар олиб, улар билан келишмишлар. Хон шу ондаёқ мол-мулк ва нақд пулларни қайтариб олиш учун одам тайин қил-

ди ва амирларни бундан буён Мовароуннаҳрга боришларини ман этди. Мансабларидан бушатди. Уринларига Хожи Маҳмудшоҳ Ясавурийни тайин қилди.

Бу ҳақда амирлар хабар топгач, душманлик байроғини кутариб, юртларига қайтиб келдилар. Йулда хоннинг девон бегиси ва бош маслаҳатчиси Уғлонхужани учратдилар. Уни ҳам узларига оғдириб олиб Жете томон юзландилар.

Айнан шу вақтда Туглуқ-Темурхоннинг Дашти Қипчоқдаги амирлари ҳам исён тигини кутаргани ҳақида хабар олинди. Бундан хон ташвишга тушди. У мендан маслаҳат суради ва Жете тарафига қараб йул олди. Мовароуннаҳрни эса менга қолдирди ва бу хусусида ёрлиғи аҳднома ёзиб берди. Амир Қорочор нуённинг Мовароуннаҳрдаги туманини ҳам менга топширди. Мен бутун Мовароуннаҳр вилоятига, то Жайхун дарёсининг соҳилларигача ерга ҳукмрон бўлдим. Давлат, ва салтанатимнинг бошланишида энг олдин қилган кенгашим шул эди».¹

Куришиб турибдики, Темур мўғулларни очкузликда ва бағритошликда айблаб, аҳолини уларнинг талон-тарожидан озод қилишни мақсад қилиб қўйган. У билимдонлик ва тадбиркорлик билан иш юритиб ўз мақсадига эришган ва ҳокимиятни қулга киритган. У бу вақтда 26 ёшда эди. Бироқ, Темурнинг ҳокимлиги узоққа чўзилмади. 1361 йилда Туглуқ Темур Мовароуннаҳрга қушин тортиб келиб, ҳокимиятни Темурдан олиб ўз ўгли Илёсхужага берди. Темур эса бош қумондонлик вазифасига тайинланди. Шундан кейин мўғулларнинг зулми ва зуравонлиги янада кучайиб кетди. Улар ислом динини ҳам оёқости қилдилар.

Уларнинг ҳукмдорларини талай қисми сиртдангина динга узларини мойиллигини намойиш этиб, амалда будда динига содиқ бўлиб қолавердилар. «Темурнома»да ёзилишича Амир Қазагон (1346—1358) 40 кун ичида юзлаб муллаларни улдириб дин пешволарини жазолаган. Уни мактаб ва мадрасаларни харобага айлантириши орқасидан ўқувчилар тарқалиб кетганлар. Манбада динни ачинарли ҳолати ҳақида қуйидаги байт келтирилади.²

¹ *Темур тузуклари*. Тошкент, 1991, 18-бет.

² *Салоҳиддин Тошкандий*. Темурнома. Тошкент, 1991, 106-бет.

*Қизил қон бўлуб мавжи тўфонлар,
Шаҳид ўлдиларким азиз жонлар.
Кетуб арбоби дин, чу исломдин,
Алар ичра тушти ажаб кибру кин.
Жалойи ватан бўлди устодлар,
Дин аҳли хафадур, куффор шодлар.
Калисою бутхоналар зеб илан,
Бериб неча оройу тортиб илан,
Бўлуб мадрасаю масжид хароб,
Мусулмон паришону ҳайрон соб,
Шариат чироғи қолибдур ўчиб,*

*Шариатнинг талаби ҳар ён қочиб,
Мусулмон бариси ғаму қайғуда,*

Қазағоннинг ислом динига нисбатан душманлиги халқнинг нафратини қўзғатган. Хусусан, Бухоро аҳли «бизлар яроғ ва аслаҳа олиб, жонимиздан кечдук, золим ила жанг қилурмиз» — дейишиб бош кутарганлар. Оломон орасидан Иноқ исмли киши Қазағонга тош отиб бошини ёрган. Буни орқасидан у ўлганлиги ҳақида маълумот мавжуд. Босқинчилар мол-мулкларни талаш ва одамларни ўлдиришдан ташқари нуфузли кишиларни асирликка олган. Масалан, улар томонидан етмишга сайид ва сайидзодалар олиб кетилган эди.

Темур уларнинг зулмига қарши курашиб, сайидларни, мазлумларни золимлардан халос қилган. Унинг бундай ҳаракатлари аҳолининг барча тоифаларини фикри-зикрини ифода этарди. Шунинг учун ҳам улар озодлик курашида Темурга катта умид ва ишонч билан қарадилар.

«Мовароуннаҳр аҳолиси менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, — деб ёзади Темур, — тезда (муғулларга) ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истақ билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим (муғуллар) тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳрнинг аҳолисининг каттаю-кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса (Муғулия) тоифасини даф қилиб йўқотиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшин бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қушилиб, бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзган аҳднома ва фатволарнинг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар, Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан

мамнун бўлсин, тутган йўллари ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳоли ислом, сипоҳу райят ёхуд уламо-ю машойих бўлсин, Амир Темурга иззату-икром кўрсатиб, уни Амир Темур Қутби салтанати Олий деб атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар. Мусулмонларнинг ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситам қилини чўзган (муғуллар) тоифасини даф қилишда ва умуман йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду-байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак Аллоҳнинг қудратию-қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик». Бу фатвони менга кўрсатганларидан кейин жангу-жадал байрогини кўтариб, (муғуллар) устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳаққини золимлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча разил кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар».¹

Бинобарин, Темур аҳолининг барча тоифалари томонидан ажнабийларга қарши курашнинг рамзи ва сардори сифатида тан олинган эди. Шунинг учун ҳам Туглуқ-Темурхон уни яширинча ўлдириш ҳақида кўрсатма берган эди. Натижада Темур ҳаёти хавф остида қолди. Шу боис у Самарқанддан кетишдан бошқа иложи қолмади.

1361—1366 йилларда Амир Темур айрим муғул ҳукмдорлари билан мурося қилишга мажбур бўлади. Хусусан у даставвал Туглуқ Темур, сунгра Амир Ҳусайнлар билан ҳамкорликда иш юритади. Айниқса Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олган. Мазлумки, у Амир Ҳусайннинг синглиси — Ўлжаой Турканга уйланиб, қариндошчилик юзага келган эди. Муғулистон хонлари Амир Темурни ҳам, Амир Ҳусайнни ҳам умумий душмани ҳисоблаган. Бу ҳолат ҳам уларни бир-бирларига яқинлаштирган. Аммо уларнинг мақсадлари бир-бирларига зид эди. Чунончи Амир Темур ҳали етарли ҳарбий кучга эга бўлмаганлиги учун Амир Ҳусайндан фойдаланиб, ашаддий душман Муғулистонга, хусусан Илсхужага зарба беришни уйлаган. Амир Ҳусайн ҳам унга таянган ҳолда улқада яккаҳоқимликни қўлга киритишни мақсад

¹ Ўша жойда, 20—21-бетлар.

қилиб қўйган. Шу тариқа Амир Темур шароит тақозосига кўра душманлар билан вақтинчалик муроса қилишни лозим топган.

Ё ОЗОДЛИК, Ё ЁЛИМ!

Мазкур ватанпарварлик руҳи билан сугорилган сўзлар 1365 йилда Самарқандда бош кутарган қузғолончиларнинг шиори сифатида жаранглаган эди. Қузғолончилар Сарбадорлар номи билан аталган эди. «Сарбадор» сўзи «бош дорга» демакдир. Бунинг маъноси галаба насиб этса озодликка чиқишликни, бордию мағлубиятга дучор бўлинса дорга осилишга тайёрликни аңлатган. Сарбадорлар қузғолонининг арафасида мамлакатда мўғул шаҳзодаларининг яккахокимлик учун кураши қизгин тус олиб, ҳаёт гоётда оғирлашган. Айниқса Амир Ҳусайн ва Илсхужа уртасидаги кураш катта талафот ва парокандаликни юзага келтирмоқда эди.

1365 йилда улар уртасида Тошкент билан Чиноз уртасида лойгарчилик пайтида жанг бўлди. Натижада Амир Ҳусайн енгиледи. Бу галабадан руҳланган Илсхужа Самарқандни эгаллаш мақсадида йулга чиқади. Бундан хабар топган Самарқанд шаҳрининг аҳолиси узининг кучи билан душманга зарба беришликка аҳд қилади. Аммо Самарқанднинг мудофаа девори Чингизхон томонидан бузиб ташланиб ҳамон хароба ҳолатда эди. Душман кучи яқинлашиб келаётгани ҳақида хабар олиниши билан шаҳар майдонига минглаб кишилар тўпланади. Бу ерда мадраса талабаси Мавлонзода, пахта титувчилар маҳаллалик Абу Бакр Калавий ва Хурдак Бухорийлар халқни босқинчиларга курашишга даъват этдилар. Мавлонзода сўзга чиқиб деди: Мусулмон аҳли! Ҳозирда гайридинлар — мўғуллар кучли қўшин билан бизларнинг мол-мулкимизни талон-тарож этиш учун келмоқдалар. Халқдан турли солиқларни ундираётган ва ўзларининг хоҳишларича сарфлаётган ҳокимият вакиллари оғир кунда мусулмонларни ташлаб қочдилар. Айтингларчи, ким ислом динини ҳимоя қилиш учун раҳбарлик ва масъулиятни зиммасига олади?

Жамоа аҳли яқдиллик билан Мавлонзодани ўзларига сардор этиб сайладилар. Шундан кейин у халқни душманга қарши жанг қилишга чақириб ҳарбий

7- расм. Сарбалдорларнинг муғулларга қарши жанги.

тайёргарликни бошлаб юборди. «Харакатнинг раҳна-молари, — деб тўғри ёзади инглиз олими Хильда Хукхэм, — мадраса талабаси Мавлонзода, Надоф (пахта титувчи) Абу Бакр барча шаҳар аҳлига мурожаат қилиб, уз ҳимоялари учун жангга отланишга даъват этишди. Масжид ёнидаги майдонда умумшаҳар мажлиси чақирилиб турли табақаларга мансуб булган ун минггача одам йиғилди. Мажлисида Мавлонзода шаҳар ҳокимларини қурқоқлик ва очкузликда айблаб, бошига оғир кун келганида халқни уз ҳолига ташлаб, қочиб кетганларини айтди. «Қанчалик катта товон туламайлик, — деди у — барибир Самарқандни қутқариб қола олмаймиз. Шаҳарни омон сақлашнинг ёлғиз йули уз ҳаётимизни ҳимоя қилиб, жангга отланмақдир». Шундан сунг у аслзодаларга мурожаат қилиб, «Қай бирингиз дини ислом ҳимоясига бошчилик қилишингиз мумкин?» — деб суради. Бироқ улар «чурқ» этиб оғиз очишмади. Шундан сунг у халққа мурожаат қилиб, шаҳар мудофаасини узи ташкил этажagini айтиб, бу ишда уни қўллаб-қувватлашлари лозимлигини илтимос қилди...»¹

Халқ Мавлонзодани қўллаб унинг бошчилигида муғулларга қарши курашишларини баён этдилар. Шаҳарнинг катта-кичик аҳолисининг барчаси кутаринки руҳ ва ғайрат билан шаҳар мудофаасини мустаҳкамлашга нима зарур булса барчасини амалга

¹ Хильда Хукхэм. Етти иқлим султони. Тошкент, 1999, 49—50-бетлар.

оширдилар. Чунончи тор кучаларнинг очик томони-га тусиқлар қурилди. Бақувват ва жасоратли йигитлар қуроллантирилиб вазифалари белгиланди. Уларнинг сони 10 минг кишини ташкил этган. Мавлонзода уч кечаю уч кундуз ухламай қул остидаги ватан ҳимоячиларининг жанговарлигини таъминлашга қаратилган муҳим чораларни кўрди. Илёсхужа ва қушинлари шаҳарни қамал қилиб жангни бошладилар. Мавлонзода уларни тузоққа тушириш учун шаҳарга кирадиган бир кучани очик қолдириб, узи 2000 кишилик қуролланган одамлари билан пистирмада туради. Мугуллар хотиржамлик билан уша кучага кирганида пистирмадаги шаҳарликларнинг тусатдан қилган ҳужумига бардош беролмай минг кишини йўқотиб чекинадилар. Бошқа маълумот буйича мугуллардан икки минг киши улдирилган.¹ Эртаси кунда ҳам мугуллар ҳужумни эҳтиётлик билан қайтардилар. Бироқ галабага эриша олмай, қамални ташлаб кетишга мажбур бўлдилар.² Сарбадорларнинг бу галабаси катта аҳамият касб этиб, овозаси мамлакат буйлаб тарқалди. Шуниси кишиларни ҳайратга солдики, яқиндагина Амир Ҳусайннинг кучли қушинини тормор этган Илёсхужа, оддий халқ томонидан шармандаларча мағлубиятга учратилди. Ҳатто самарқандликларнинг галабаси ҳақида хабарни Амир Ҳусайн ҳам, Амир Темур ҳам мамнуниятлик билан қарши олдилар. Бу вақтда Амир Темур Балхдан Қаршига келиб ҳарбий тайёргарлик кўрмоқда эди. Сарбадорлар ҳокимиятни қулга олиб бир йил мобайнида шаҳарни бошқариб туришди. Бу вақтда «Сарбадорлардан чиққан раҳнамолар шаҳарда уз ҳокимиятларини мустаҳкам урнатиб феодал ҳукмдорлар ва шуҳратпараст амирларни бир четга суриб қуя бошлаган эдилар».³ Ҳақиқатан ҳам улар мугулларга таяниб бойлик орттирган ва зулмини кучайтирган айрим юқори табақа вакилларини жазолаганлар.

Сарбадорлар динни ниқоб қилиб ҳаддидан ошган нуфузли кишиларни ҳам жазолаган бўлсалар керакки, уларни «динсиз»ликда айбловчи тухмат сўзлари тарқатилди. Афтидан Амир Ҳусайн узининг ашаддий

¹ Бартольд В. В. Соч. том 2, часть 2, С.372.

² Уша жойда, уша бет.

³ Хильда Хукхэм. Уша асар, 50-бет.

душмани Илсхужани мағлубиятидан хурсанд булган булса керакки, Самарқандга элчилар билан тун ва белбоғлар, қилич ва ҳокимиятни бошқаришга ваколат берувчи ёрлиқни жунатган. Бу элчи ва совғалар Сарбадорлар томонидан мамнуниятлик билан қабул қилинган. Улар Қаршида истиқомат қилаётган Амир Темурга совғалар юборишган. Уз навбатида Соҳибқирон Сарбадорларга элчисини юбориб маслаҳатларини етказган.¹

Амир Ҳусайн 1366 йил баҳорида Самарқандга юриши олдида Сарбадорлар ҳузурига элчи юбориб уларга тўла ишониши ва ҳурмат қилишини маълум қилади. У Самарқанд ён бағридаги Конигил деган сулим жойга урнашганда сарбадор бошлиқлари совғалар билан кутиб олади. Аммо Сарбадорлар эртасига Амир Ҳусайн ҳузурига келишаётганларида унинг одамлари ҳибсга оладилар. Сунгра улар осиб улдирилади. Шундай қилиб Амир Ҳусайн Сарбадорларга курсатган ҳурмати ва юборган совғалари шум ният билан қилинган сиёсат булиб чиқди. У Сарбадорларнинг куч-қудратидан хавфсираб кузбуямачилик билан уларда ишонч ҳосил қилиш ва тўқнашишни олдини олиш режасини тузган. Унинг бундай қилиши бежиз булмаган, албатта. Зеро, Сарбадорлар шахсан Илсхужага эмас балки умуман мўғулларнинг ҳукмронлигига қарши курашган. Бунга яхши тушунган Амир Ҳусайн пировардида Сарбадорларнинг унинг ўзига ҳам қарши курашини олдини олиш учун ҳийла-найранг ишлатиб, Сарбадорларнинг талай қисмини улдиради.

Айрим олимлар бу ҳодисаларнинг рўй беришида Амир Ҳусайн Амир Темур билан биргаликда қатнашган деб ҳисоблайдилар. Аммо, аслида Амир Темурнинг бундай қилишига ишониш қийин. Чунки барча урта аср манбаларида унинг Мавлонзодани улимдан сақлаб қолганлиги уқдириб утилган.² Соҳибқироннинг бу ишни қилиши табиий ҳол эди. Чунки уни ўзи ҳам мўғулларнинг ҳукмронлиги ва зулмига қарши булиб ошкора курашга фурсатни кутмоқда эди. Шунинг учун ҳам Сарбадорлар узларининг галабаси ҳақида даставвал элчи орқали Амир Темурга маълум

¹ Бартальд В. В. Ўша асар, 374-бет.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома. Тошкент, 1996, 50-бет.

қилган эдилар. Юқорида курсатилганидек унга совгалар ҳам юборилган.

Куришиб турибдики, Амир Темур Сарбадорлар курашига хайрихоҳлик билан қараб, уларнинг бош сардорини улимдан қутқариб қолган. «Сарбадорларнинг айрим бошлиқлари билан, — дейди И. Муминов, — олдин ҳам алоқада булганлиги ривоят қилинади... Аммо Темур билан Сарбадорларнинг айрим раҳбарлари уртасидаги бу алоқа қайси сабабларга кура келиб чиққанлиги ҳали тула аниқланган эмас. Бизнинг фикримизча, муғул зулми асоратига қарши кураш ва Мовароуннаҳрда мустақил давлат тузиш учун олиб борилган ҳаракатлар Сарбадорларнинг айрим раҳбарларини, биринчи навбатда, уларнинг илҳомчиси ва идеологи Мавлонзодани ва Темурни бир-бирларига яқинлаштирган, кумакдош этган; худди шу сабабдан Сарбадорлар бошлиқлари Темур фаолиятининг асосан биринчи даврида юқоридаги мақсадни амалга ошириш учун Темурни қўллаб-қувватлаганлар, унга ёрдам берганлар».¹

Мазкур сатрларда баён этилган фикрларга тула қушилиш мумкин. Буни қуйидаги маълумот ҳам тасдиқлайди. Чунончи, Амир Темурнинг муғулларга қарши қаратилган фаолияти уни Эронда юзага келган Сарбадорлар давлати билан дўстлашишга олиб келган. Бу ерда 1337 йилда Сарбадорлар муғулларнинг ҳукмронлигини ағдариб, ўзларининг давлатини ташкил этган эди. Бу давлат 1381 йилгача, яъни салкам 45 йил ҳукм сурган эди. «Хожа Али Муайяд тахтда ўтирган вақтда, — дейилади манбада, — Сарбадорлар мамлақати зиёд бўлди: Туршиз, Кухистон, Табс ва Киликени босиб олди ва Домгондан то Сарахсгача (булган ерларни) ўзининг тасарруф тутамига киритди. Али Муайяд ўзининг ҳукмронлиги даврида улуг Амир, буюк Соҳибқирон Темур Курагон жаноблари билан ҳамжиҳат ва садоқатли бўлди; (Унга) дўст ва хушмуомалада бўлди. Хожа Али Муайяд бир неча бор Амир Вали билан тўқнашди ва уларнинг бир-бирларига душманлиги бениҳоя кучайиб кетди. Амир Вали Сабзавор шаҳрини қамал қилди ва Хожа Али Муайяд улуг Амир Темур Курагондан ёрдам, мадад суради ва Тоту

¹ Муминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Тошкент, 1980, 11-бет.

номли кишини Самарқандга, Соҳибқирон ҳузурига юборди. Турт ойдан сунг буюк Соҳибқирон Амир Темур Хуросонга лашкар тортди. Хожа Али Муайяд Сарахсга улуғ Амир Темур Курагоннинг истиқболига борди, султонлик марҳаматига мушарраф булди. Улуғ Амир Темурнинг... унга садоқати воқеъ булди ва Хожа Али Муайяд Хуросон мамлакатини Амир Темурнинг тасарруфига топширди. Узи Соҳибқироннинг мулозиматига машгул булди.

Ҳикоят қиладиларки... Хожа Али Муайяд етти йил Соҳибқирон билан ҳамсухбат ва унга мулозим булди. Унинг хиянлари ва бошқа қариндошлари ҳам уша мулозиматда унга ҳамроҳ эдилар».¹ Бинобарин Амир Темурнинг Сарбадорларни қўллаб-қувватлашига шубҳа йўқ. Шундай экан, нима учун у Самарқандда Амир Ҳусайн Сарбадорларни жазолаётганда унга қарши курашмади деган савол туғилади. Соҳибқирон шароит тақозосига кўра бу ишни қила олмас эди. Чунки Амир Ҳусайн катта куч ва салоҳиятга эга бўлиб, ҳали унга қарши ошқора курашиши учун Соҳибқиронда етарли имконият булмаган. Шу боис у Амир Ҳусайн билан муроса қилишдан бошқа иложи булмаган. Шунга қарамай у имкони борича ҳаракат қилиб Мавлонзодани улимдан сақлашга эришади.

Айрим маълумотларга қараганда Соҳибқирон Сарбадорларни жазоламаслик хусусида Амир Ҳусайн билан баҳслашган. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон билан Амир Ҳусайн уртасида уша масала буйича низо пайдо булган, деган фикрлар мавжуд. «Ҳусайн Сарбадорларнинг бошлиқларини, — деб ёзади инглиз олими, — мудҳиш жиноятларда айблади. Абу Бакр Сарбадорларнинг бошқа раҳнамолари қатори қатли этилибди. Фақат Мавлонзодага шафқат қилишибди — Сарбадорларни дор остига олиб келишганда Темур унинг гуноҳидан утишни сўрабди. Шу иши туфайли Темурга бутун Самарқанд аҳлининг меҳри товланибди. Ҳусайнга эса, аксинча, золим сифатида лаънат ўқишибди... Эҳтимол Темур Сарбадорлар билан, айниқса, уларнинг орасидаги аслзода кимсалар билан яқин алоқа урнатгандир. Ҳусайн билан унинг уртасида ана шу Сарбадорларга нисбатан тугилган сиёсат юзасидан

¹ Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент, 1968, 45-бет.

ихтилоф келиб чиққандир».¹ Бундай фикр шарқшунос олим А. Якубовский томонидан кутарилган эди.²

Хуллас, мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган Сарбадорлар қўзғолони ваҳшийларча бостирилди. Бироқ у мўғулларнинг куч-қудрати ва салоҳиятига қаттиқ зарба берди. Улар ўзларининг иродаси ва биллак кучларига қаттиқ таянган ҳолда кишини ҳайратга соладирган даражада қаҳрамонона жанг қилдилар. «Маълум муддат раият (Сарбадорлар), — дейилади манбада, — ҳеч бир подшоҳнинг шон-шукуҳисиз бошоёқ қуролланган гаддор ёв билан адолат ва ҳақиқат учун мардларча курашдилар. Душманга ҳужум қилишда ва мудофаада шундай матонат кўрсатдиларки, ганимларнинг ҳукмронлиги ва истило қули ул шаҳар аҳолисининг номус ва моли этагига етмади».³

Демак Сарбадорлар мўғулларни тор-мор этиб она юртни улардан халос этганлар. Амир Ҳусайн уларнинг галабасидан чўчиб ва ҳокимиятни қўлдан кетишидан хавфсираб, Сарбадорларнинг фаол қатнашчиларини ўлдириб, Самарқандни эгаллайди.

АМИР ТЕМУР ТОМОНИДАН ВАТАН МУСТАҚИЛЛИГИНИ ТИКЛАНИШИ

Сарбадорлар томонидан Илсхужанинг қушинларини тор-мор этилиши озодлик курашини жадаллаштирди. Бу вақтга келиб Амир Темурнинг мамлакатдаги мавқеи юқори даражага кутарилиб, мўғул ҳукмдорларини талвасага солиб қўйган эди. Айниқса унинг улкада яккаҳокимлик учун курашаётган Амир Ҳусайн билан алоқаси қизгин тус олди. Эндиликда тахт учун кураш асосан уша икки амирлар уртасида авжига миниб борди. Айниқса Амир Ҳусайн Соҳибқироннинг мамлакатдаги обриси ва салоҳияти ошганлигини англаб қандай булмасин унга зиён етказиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Чунончи, 1366 йилда Амир Ҳусайн Амир Темурнинг энг яқин амирларининг мол-мулкига куз олайтириб куч-қудратини намоёиш этмоқчи бўлади. Шарафуддин Али Яздийнинг сўзига қараганда у чегараси йўқ очкўз ва молпараст булган. «Амир

¹ *Хильда Хукхэм*. Ўша асар, 50-бет.

² *Якубовский А. Ю.* Тамерлан: эпоха, личность, деяния. «Тамерлан», Москва 1992, С.25.

³ *Шарафиддин Али Яздий*. Зафарнома, Тошкент, 1994, 113—114-бет.

8-расм. Соҳибкирон Амир Темур.

Хусайнда, — дейди у, — омадсизлик ва бахтсизликнинг белгилари тобора қулоч ёзиб борарди. Чунончи, мағрур подшоҳлар шаънига лойиқ бўлмаган хирс ва бахиллик, ваҳшийлик ва очкузлик унинг вужудини қамраб олди, ҳамда мол-дунё йиғиш ва заҳира тўплашга муккаси билан шунғиб кетди. Аҳвол шу даражага етдики, ҳазрат Соҳибқирон амирлари ва мулозимлари (молига ҳам) таъма кўзини тикди. Яъни, Амри Жоку, Амир Сайфиддин, Оқбуғо, Элчи-баҳодир Давлатшоҳ бахши номига анчагина (тўлов) маблағини белгилаб, уни ундириб олиш учун солиқ йиғувчи тайинлади. Бироқ, улар яқинда (Тошқандаги) «лой жанги» воқеасини бошидан кечирганликлари ва мол заҳиранинг кўп қисми талон-тарож бўлиб кетганлиги учун у таъма қопини тўлдириш учун мулжалланган маблағни буткул йиғиб беришга имкониятсиз эдилар.

Ҳазрат Соҳибқироннинг хусравона ҳимматиё ёрдам қўлини чузмоққа тақозо этди ва олтину кумушдан иборат катта (миқдордаги) маблағни, жумладан Маҳди Аъло Улжой Туркан-огонинг билагузук ва исирғасини ҳам, уларнинг тўлов маблағи ҳисобига бериб юборди. Амир Хусайн уни куриб, ўзининг сингилсиники эканлигини таниди. Аммо очкузлик хирси шу даражада ёмон бўлиб кетган эдики, ҳатто ака-сингиллик қадр-қимматини ҳам кузга илмади ва уларни олишдан ҳайиқмади».¹

Бу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, икки амирнинг дунёқарashi ва одоб-ахлоқида осмон билан ерчалик фарқ мавжуд. Амир Хусайндаги ноинсофлик ва очкузлик бобоси Чингизхоннинг қонидан утган иллат эди. У ўзининг шум ниятларини ниқоблаш мақсадида Амир Темур билан бир неча маротаба дустлик ва ҳамкорлик аҳдномасини тузди. Ҳатто у Куръони каримни уртага қўйиб ўзининг чинакам дустлигини изҳор этди. Аммо «ойни этак билан ёпиб» булмайди, дейилганидек унинг душманлиги борган сари юзага чиқиб бораверди. «Амир Хусайн, — деб ёзади Соҳибқирон, — салтанатим азимати ва шон-шавкати ни кучайганлигини кўргач, унда ҳасад томирлари ура бошлади. Қасам билан қилган аҳд-паймонларини бузиб, менга исён туғини кўтарди. Мен унинг олдига кўп марта (лутф-марҳаматлар кўрсатиб) бордим, у

¹ *Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 117—118-бетлар.*

булса асло қошимга келмади. Бунинг устига сиртдан такаллуфлар билдириб, аслида хийла-найранг ишла-тиб, мендан Қарши қалъасини олиб қўйди. Қарши қалъасини қуриқлаб туриш учун қургонбеги амир Му-со бошчилигида етти минг отлиқ аскар тайинлади. Кейинроқ у ерга яна қўшимча беш минг отлиқ аскар юборди. Бу билан кифояланмай мени улдирмоқчи булди».¹ Бу ерда суз фақат икки салоҳиятли амирлар-нинг тор шахсий манфаатлари доирасидагина ке-таётгани йўқ, албатта. Аксинча илдизи муҳим сиёсий масалага бориб тақалади. Агар Амир Ҳусайн қандай булмасин мугулларнинг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқаришни уйлаган булса, Соҳибқирон ватан мус-тақиллигини тиклаш учун курашаётган эди. Буни ях-ши англаган Амир Ҳусайн, аввалам бор Қарши қалъа-сини эгаллади. Маълумки Қарши Самарқанд ва уму-ман Мовароуннаҳрга кирадиган дарвоза сифатида муҳим стратегик аҳамиятга молик эди. Шунинг учун ҳам уни Амир Темур қўлидан тортиб олиб унинг ре-жаларига зарба бермоқчи булган. У буни яхши тушу-ниб, қандай булмасин уни қайта эгаллашга қаттиқ ки-ришди. Бунга эришмоқ учун жонини тикди дейилса асло муболага булмайди. Бу вақтда Қаршида Амир Ҳу-сайннинг 12 минг кишидан иборат қўшини булган булса Соҳибқиронда бор йўғи 243 аскар бор эди. У фурсатни бой бермаслик учун мана шу жуда оз аскар-лар билан жанг қилишга қарор қилди. Низомиддин Али Яздий унинг бу жасоратига юксак баҳо бериб: «Бу паҳлавонликдан ортиқ даражадаги шижоат белги-си булган хатти-ҳаракат ва баҳодирликдан ўтадиган довюраклик нишонаси булмиш тадбирдир. (Амир Соҳибқирон)... Омую сувининг буйига етиб келгандан сўнг, ўша туннинг ўзидаёқ шахсан ўзи қирқ киши би-лан дарёга от солиб сузиб ўтдилар. Бирор киши бирор жойга хабар етказмасин, деган мақсадда Хастор қиш-логини ураб олдилар. У ердан кемалар олиб дарёнинг нарига томонига юборди ва лашкарнинг қолган қис-ми кемада ўтиб олишди. Ўша зафарқирдор юришда хос баҳодирлардан Суюргатмиш-ўғлон, дуглат ўмоки-дан Амир Довуд, у ҳазрат Соҳибқироннинг опаси Қут-луқ Туркан-огони ўз никоҳига олган эди, амир Жоку барлос, амир Муайяд Орлот, Улҳазратнинг синглиси

¹ Темур тузуқлари, 36-бет.

Ширинбек-ого унинг никоҳида эди, Амир Сорбугай Жалайир, Ҳусайн-баҳодир, Амир Сайфуддин Нукуз, Аббос-баҳодир қипчоқ, Оқбуго баҳодир Найман, Маҳмудшоҳ Бухорий мулозимликда ҳозир эдилар».¹

Демак Амир Темур иккита поччаси ва бир гуруҳ атоқли амирлари билан душман эгаллаб турган қалъага яширинча киришга ҳаракат қилганлар. У ҳозирги Қашқадарё вилоятининг Нишон туманидаги Фазли (Фазд) қишлоғига келганлар. Сунгра Қарши туманининг маркази Бешкент (Ширкент)га бордилар. Шундан кейин у иккита сафдоши билан Қарши қалъасининг сув билан тулдирилган зовурига яқинлашди. Бу ерда у зовур устига қурилган тарновидан тизза буйи келадиган сувни кечиб Ғузор томонидаги дарвозасига ча борди. Бу ерда у девори пастроқ жойни куриб нарвонни шу ерга қўйишни кўрсатди. Шундан кейин орқага қайтди. Сунгра аскарлари билан ўша ўзи юрган йўл буйича қалъага тўсатдан ҳужум қилди. Улар «ҳазрат Соҳибқирон фармони билан бурғу (карнай) чалдилар. Ўша ондаёқ сипоҳ билан қалъага ёпирилиб кирдилар ва оломон бақирӣқ-чақирӣқлар қилиб ул қўргонни ларзага солдилар. Қарши аҳолиси карнай-сурнай (овози)дан кўзидан уйқу учиб, бошини ҳайрат тутуни қоплади ва улкани забт айлағучи Соҳибқироннинг ўқи зафар нишонига тегди...

Ҳазрат Соҳибқирон шаҳар дарвозаси муҳофазасига шахсан ўзи бошчилик қилди ва Амир Сари-Буго унинг мулозимлигида эди; Амир Довуд, Амир Муайяд, Амир Сайфиддинларни Ҳузор (Ғузор) дарвозасини эгаллашга буюрди; Суюрғ Отмиш-ўғлон, Амир Аббос, Ҳусайн баҳодир, Оқбуго ва бошқа амирларни бору ва буржларда² қолдирди. Амир Муайяд Орлот ўттиз киши билан дарвозадан чиқиб, ул интиқом олғучи сипоҳ устига ташланди ва ўт ёндирувчи обдор қилич билан мардликлар намоёиш этди».³ Шу тариқа Амир Темур ўзининг аскарлари билан қалъанинг ичкарасига ўрнашиб олдилар ҳамда душманларни ташқаридан қилинган ҳужумларига зарба бериб турдилар. Амир Мусо бошчилигидаги етти минглик аскарлар биринкетин мағлубиятга учраб ҳар томонга қочишга мажбур

¹ Ўша асар, 134-бет.

² Қалъа девори туташган минора.

³ Шарафиддин Али Яздий. Ўша асар, 136–137-бетлар.

булдилар. Аммо, Малик-баҳодир бошчилигида беш минглик қушин Гузор дарвозаси томонида турган. Амир Темур 60 киши билан уларга қарши ташланганда ваҳимага тушиб қочдилар. Шарафуддин Али Яздий жангга якун ясаб ёзади: «Бу Аллоҳнинг чексиз инояти ва поёнсиз марҳамати эрурки, бир киши (Амир Темур)ни уз лутфи ила сарафроз айлаб, унга шу қадар қувват ва шижоат ҳадея этадики, у (киши) икки юз қирқ уч сипоҳ билан, мажбурий эмас, балки уз ихтиёрича, ун икки минг қонхур ва қасоскор душман отликларга қарши чиқиб жанг қилмоқчи бўлади; етиб келгач, икки кеча-кундуз ичида улардан қўрғонни тортиб олади, аҳли аёлини асир қилади, барчасини уқ ёғдирувчи обдор шамшир кучи билан тарқатиб, тузи-тиб юборди; узи эса от солиб уларни таъқиб қилади, баҳодирларини қулатади ва асир олади».¹

Амир Темурнинг ниҳоятда оз сонли аскарлар билан куп мингли душман қушинига қарши ҳужум қилиб тор-мор этиши жаҳон тарихида учрамайди. Галаба шу ҳақда гувоҳлик берадики, шахсан Амир Темурнинг узи бир неча минг қушинни тор-мор этиш чорасини кўрган эди. Бундай мисли қурилмаган ҳарбий маҳоратга эга булган давлат арбоби ва лашкарбоши ҳали дунёга келгани йўқ. У шонли галабани қўлга киритгандан кейин бутун қиш бўйи Қаршида яшади. Кейинги вақтларда ҳам Амир Темур билан Амир Ҳусайн қушинлари уртасида тўқнашувлар бўлиб турди. У тиниб-тинчимай Бухоро, Тошкент ва бошқа жойларда ҳам душманга қарши курашни тўхтатмади.

Умуман айтганда Амир Темур 1366—1370 йилларда Илёсхужа ва Амир Ҳусайнга қарши икки томонлама жанг билан машғул булди. Шу орада Амир Темур биринчи навбатда Муғулистон хони Илёсхужага ҳал қилувчи зарба беришини зарур ҳисоблаб, Амир Ҳусайн билан ярашган ва учрашган вақтлари булган. Аммо, Амир Ҳусайнда ҳасадгўйлик ва кўра олмаслик устун келиб қандай булмасин Соҳибқиронни йўқотишга ҳаракат қилаверди. Шунинг учун ҳам Амир Темур унга қуйидаги шеърни юборган:

*Ерга еткур сабо, ким макр қилмишдир манғо,
Қилди эрса кимга макрин, қайтадур бир кун анғо.*

¹ Уша асар, 141-бет.

Аммо Амир Ҳусайннинг Амир Темурга нисбатан душманчилиги тобора кучайиб борди. Чунки Амир Темур туфайлигина озодлик курашининг узил-кесил галабаси кутилмоқда эди.

«Амир Ҳусайн, — дейди Соҳибқирон, — мен қулга киритган галаба ва ютуқларимни кўролмай, ҳасад ичинни емириб, менга ва ҳарамимдаги ўз синглисига кўп озор берди. У Мовароуннаҳрни мендан тортиб олишга, мени ўлдириб, тахтга ўзи ўлтиришга бел боғлади. Уртамизда бир неча бор урушлар бўлиб турган бўлсада барчасида енгилди. Унинг адолатсизлиги, инсофсизлиги чегарадан ошган, мени енгиш ва ўлдиришга оз қолган вақт ҳам бўлди. Айнан шу вақтда кўрслиги, ёмон йўл тутиши туфайли амирлари ундан юз ўтиришди».¹

Шундай қилиб, Амир Ҳусайн Амир Темурга қарши курашларда галабага эришолмай борган сари ўз мавқеи ва салоҳиятини йўқотиб борди. Ҳатто, ундан энг яқин сафдошлари бўйсинишдан бош тортдилар. Низомиддин Шомийнинг сузи билан айтганда «халқнинг ундан кўнгли совида. Давлат ва мамлакат аҳолиси ундан юз утирди.»² Амир Ҳусайннинг адолатсизлиги ва зулми халқнинг барча тоифаларини аллақачонлар нафрати ва газабини уйғотган эди. У фақат найрангбозлик ва зурвонлик билан тахтда ўтирган. Ўз-ўзидан маълумки бундай ҳолатни узоқ давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Уни айниқса Амир Темурга нисбатан гирромлиги ва хоинлиги халқнинг газабига газаб қўшган.

Муҳаммад пайгамбарнинг авлодларидан бири Саййид Барака Амир Темурни буюк зафарлар кутаётганини башорат қилиб, улуг ҳукмдорлик тимсоли ҳисобланган ногора ва байроқни ҳадя этади. Бу тўғрида Шарафуддин Али Яздий ёзади: «Маккаи муаззамнинг буюк шарифларидан бири, ўз асрида ер юзи сайидларининг пешвоси, зоти шариф Тоҳа ва Ёсин сараланган шодасининг воситаси бўлмиш нақблар пешвоси, муртазои аъзам, улуглиги сифат ва унвоңларини келтиришга ҳожатсиз олижаноб Саййид Барака ҳеч қандай ваъда ва олдиндан келишувсиз, кутилмаганда ул ҳумоюндин манзилда пешвоз чиқди ҳамда

¹ Темур тузуклари, 39-бет.

² Низомиддин Шомий. Уша асар, 79-бет.

салтанат ва подшолик белгиларини англатувчи ноғора ва алам (байроқ) келтириб, ҳазрат Соҳибқиронга совға қилди. (Сунгра Аллоҳ) кўмагидан илҳомланган ҳолда бахт-саодат сузларини айтиб башорат қушигини каромат пардасида чала бошлади:

*Аллоҳ ҳимояси сенга эрур посбон,
У бошдан бу бошгача сеники жаҳон.
Давлат ноғорасин чал, майдон сенингдур,
Бу олам тангрисининг истаги эрур».¹*

Саййид Бараканинг Амир Темур шаънига айтган сузлари ва башорати фақат унинг ўзини эмас, балки бутун мазлум халқнинг фикри-зикрини изҳор этган эди. Бу вақтга келиб Амир Темур озодлик рамзи сифатида олиму фозилларни, дин пешволарини, амирларни ва халқ оммасининг диққат марказидан урин эгаллади. Бундан руҳланган Амир Темур узоқ йиллар кутиб келган қулай фурсатни қўлдан бой бермасликка аҳд қилиб, ҳал қилувчи жангни бошлаб юборади. У Термиздан уч чақирим наридаги Буё деган жойга келиб ўрнашади. Бу ерда Саййид Барака билан учрашгандан кейин Сурхондарёнинг юқори оқимида жойлашган Чағониён (Денов яқини)га келиб қушинни тайёрлаш билан шуғулланди. Сунгра Амир Темур Кофарниҳон дарёсининг Амударёга қуйилиш жойидаги ҳозирги Айваж қишлоғига қунади. Курсатилган ерларда турли жойлардан амирлар қушин билан келишиб Соҳибқиронга қушилдилар. Амир Темур Хатлонга, сунгра Амударёдан утиб Афғонистоннинг шимолидаги Хулм мавзесига келиб ўрнашади. Амир Темур юқорида курсатилган жойларда кучли қушинни ташкил этиб Балхни эгаллаш учун йўлни давом эттиради. Унинг қушинини бир қисми Амир Ҳусайн томонидан юборилган аскарлар билан тўқнашиб қаттиқ жанг қилинди. Душман кучлари маглубиятга учратилди. Шундан кейин Амир Темур қушинлари Ҳиндувон номли Балх қалъасини қуршаб олдилар. Бу ердаги даҳшатли жангни Шарафуддин Али Яздий шундай тасвирлайди.²

¹ Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 201—202-бетлар.

² Шарафуддин Али Яздий. Ўша асар, 207—208-бет.

*Жаҳонгир ҳамда гардун ҳайбатли шох,
Терадан пастга бошлаб келди сипоҳ.
Чумоли чигирткадек сонсиз эди,
Шаҳару қўрғон сари ёпирилди.
Туронгуруҳдан кўтарилди сурон,
Кўрқувдан титрар тоғ ва дашт ўшал он.
Отлиқлар от суриб роса жанг қилди,
Пиёдалар бир-бирига ташланди.
Ер торайдию, қора бўлди жаҳон,
Кўёш титради ва ой кўрқди чунон.
Найзалар қонидан ер ёзиб борар,
Пистирма камондан ўлим юборар.
Қоронғу тушгунча уруш тинмади,
Бирор киши жангдан қўлин тиймади.*

Ҳақиқатан ҳам Балх қалъаси учун кураш шу даражада даҳшатли тус олдики, қонлар бамисоли сув каби оқди. Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ўзининг ёш ўғли Умаршайхни ҳам жангга жалб қилган. Уша жанг куни «амирзода Умаршайх бор-йўғи ун олти

9-расм. Темурийлар давридаги жангчилар.

ёшда эканлигига қарамай баҳодирлик бедовини жанг майдонида чоптириб шижоат ва жасорат курсатди. (Тусатдан), тақдир майдонида бир уқ келиб аёгининг орқасига тегиб тагидан тешиб чиқди. Ул довюрак шаҳзода, ёши кичик булишига қарамай, изтироб чекаётганлигини ҳеч сездирмади».¹

Жанг охирида душманнинг бир ҳарбий қисми қалъани ичидан чиқиб урушни давом эттирдилар. Жанг майдони қонга беланиб уликлар уйилиб кетди. Амир Ҳусайн мағлубиятни буйнига олиб ва тунда қалъадан яширинча чиқиб жомеъ масжид уртасидаги минорага кутарилиб бекинади. Аммо, у қулга туширилиб улдирилади. Унинг уй-жойлари ва қалъа яксон қилиб ташланди. Иккита угли ҳам қатл қилинди.

Балҳда қулга киритилган шонли ғалабадан сунг 1370 йил 9 апрелда қурултой чақирилди. Унда Амир Шайх Муҳаммад Сулдуз, Амир Кайхусрав Хатлоний, Амир Улжоту Апардий, Амир Довуд Дуғлот, Амир Сарбуғой кипчоқ, Амир Жоку барлос, Амир Муайяд Орлот, Бадахшон валийси Шайх Муҳаммад, Хусайн-баҳодир, Саййид Барака, Термиз хонзодалари — хонзода Абул Маолий ва унинг биродари хонзода Али Акбар ва бошқа куп нуфузли кишилар қатнашувида Амир Темур Туркистон заминининг ҳукмдори этиб тайинланди.² Шу тариқа буюк Амир Темурнинг куп йиллар мобайнида жанг майдонларида мазлум халққа таянган ҳолда олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли муғуллар ҳукмронлиги купориб ташланди. Уша пайтда у 34 ёшли навқирон йигит эди. Мустақиллик ва озодликнинг тикланиши бутун минтақа халқининг умумий байрамига айланиб кетди. Шарафуддин Али Яздий Соҳибқироннинг хизматларини қуйидагича ифодалайди: «У олам юзини ваҳшат ва ғам-андуҳ губоридан тозалаб, унинг салтанат ва улугворлик чодирини рубъи маскуннинг гир атрофини қуршаб тикди; буюклик ва шон-шуҳрат баргоҳининг куббасини эса осмон соябонидан (ҳам баландга) утказиб, тинчлик ва омонлик гиламини ёйди; салтанат асосини тўртта асос — давомийлик, барқарорлик, ҳашамат ва ифтихор узра ўрнатиб мустаҳкамлади; шоҳлик тожини иззату шавкат жавоҳирларию ва ҳашамату улугворлик ёқутлари ила қадаб ясатди.

¹ Уша жойда.

² Уша жойда, 218-бет.

*Соҳибқирон кўтарди тилла тожни,
Чарақлатди шоҳликнинг қиличини.
Шаҳаншоҳлик шукуҳи ила боғлади камар,
Бутун жаҳон унга бўлди хизматкор.
Ёмонларнинг ёмонликдан қисқа қилди қўлини,
Ҳаётнинг ёруғлик сари очди йўлини,
Темур Тарағай — арслон каби султон,
Оламни кезиб чиққан шоҳи жаҳон.
Шундан сўнг шарқий насаб бўлди ҳукмрон,
Жаҳонни адл ила қилди навқирон.
Ер юзини зулмдан бошдин-аёқ,
Қиличининг суви ювганда мутлақ.
Шамшири безарар жаҳон боғидан,
Офат илдизини қўпорди тубдан.»¹*

Ушбу байтда Амир Темурнинг муғул босқинчиларининг ҳукмронлигини қупориб, халқни ва ватанни зулм ва хўрланишдан озод этганлиги билан яхши ифода этилган. Унда Амир Темурнинг хизмати жаҳон аҳамиятига молик эканлиги таъкидланиб, унинг оламини яшартирганлиги уқдириб ўтилган. Шунингдек байтда халқнинг Амир Темурга самимий муҳаббати, ишончи ва умиди изҳор этилган.

Дарҳақиқат Амир Темур кўп мамлакат ва халқларни ваҳшиёна муғуллар ҳукмронлиги зулмидан озод этган эди. Шарафуддин Али Яздийнинг сузи билан айтганда «Ҳеч бир такалүфсиз ва мақтовсиз (айтиш мумкинки), бу қутлуг воқеадан олам ва олам аҳлининг ушбу давлат айёмининг давомлилигига ва бул салтанатнинг барқарорлигига бошқа давр ва замонга қараганда, умиди жуда кўп эрур. Шундайки: муътабар оиланинг (пайгамбар авлодлари)нинг ҳимояси ер юзининг ва замоннинг бошқа диёр ва маконига нисбатан тинчлик ва омонлик палоси билан безатилмиш; аҳоли ва шаҳарлар аҳволининг боғлари бузғунчи ва бебош кишилар босқинчилиги ва алдови тиконидан қайчилаб чиқилмиш; халойиқнинг умид ниҳоли адолат ва эҳсон томчиларидан мақсад меваси тутмиш ва тинчлик-хотиржамлик кўланкасини ёймиш; катта-кичикнинг тинчлик ва омонлик экинзорида инъом булутидан (томган) қатралардан орзу шохчасида мурод мева-

¹ Ўша жойда, 219-бет.

си ушиб; гузаллар қош ва зулфидан узга жойда эгрилик ва нотугрилиқдан асар қолгани йўқ».¹

Демак, Амир Темур тинчлик, барқарорлик рамзи сифатида машҳур бўлган эди.

У Балхдан Самарқандга йўлга чиқиб, Шаҳрисабзга келиб урнашади. Бу ерда икки ой туриб, янги давлатнинг бошқарув тизимини тузишга киришади. У биринчи навбатда садоқатли ва жангларда фаол қатнашган сафдошларини олий мансабларга тайинлаб, қадриқимматини урнига қўйди. Чунончи Довудбекка Самарқанд ҳокимлиги ва девон мансабини берди. Амир Жоку, Амир Сайфиддин, Амир Аббос, Искандар, Олам-шайх, Алка қавчин, Ардашер қавчин, Кимори Ийноққа лашкар амирлиги ва тавочилик мансабини топширди; Амир Сари-Буғо, Ҳусайн барлос, Амир Оқбуғо, Хожи Маҳмудшоҳ, Элчи-баҳодир, Давлатшоҳ бахшиларни девон мири этиб тайинлади; Хитой-баҳодир, Шайх Али-баҳодир, Оқ-Темир-баҳодир, Тобон-баҳодир, Дукана, Бахшишоҳ, Қора-Ҳинду, Тақанақ Алочий-калта, Қирон-Буғо-Арслон, Шайх Али ва Оқ-Темурлар баҳодирларнинг сардори вазифасига қўйилди.²

Амир Темур Шаҳрисабздан Самарқандга келиб уни давлатининг пойтахтига айлантиришга қаратилган чораларни изчиллик билан ошириб борди.

Амир Темур беш маротаба ҳарбий юришларни уюштириб, Хоразмни ҳам эгаллади. Бу билан у Олтин Урданинг Туркистон заминидаги энг муҳим таянчи Хоразмни унинг қўлидан озод этди. Ҳамда уни қаттиқ кучсизлантириб, мўғулларнинг ҳукмронлигига яна бир бор зарба берди.

Шундай қилиб, Амир Темурнинг бир неча йиллар давомида олиб борган қаҳрамонона курашлари туфайли 150 йиллик мўғулларнинг ҳукмронлиги қупориб ташланди. У мазлум халқнинг озодлик курашига билимдонлик билан бошчилик қилиб ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклади. Миллий давлат ва миллий қўшин тузилиб халқ озодлик ва фаровон ҳаёт юзини куришга муяссар бўлди. Буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши Амир Темур узининг бутун ҳаётини ўзбек халқининг озодлиги ва тараққиёти учун

¹ Ўша жойда, 220—221-бетлар.

² Ўша жойда, 225-бет.

курашга бағишлади. У бу йўлда 12 ёшидан бошлаб то умрининг охиригача мисли қурилмаган қийинчилик ва азоб-уқубатларни мардонавор бошидан кечирди. Ҳатто бир неча бор ўлим ёқасида турди. Бироқ ҳеч қандай куч уни хоҳиш-иродасини, ватанга ва халқига содиқлигини сундира олмади. У ҳамиша ватан ишқи ва халқ дарди билан яшаб, жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини намойиш этди. «Бошимга, — дейди Амир Темур, — пулат дубулга, эғнимга доводий совут кийдим, белимга миср қиличини боғлаб, баҳодирлигу кураш тахтига утирдим... Салтанат тунини кийгач, тинчлигу соғлигим кетди, ўз тушагимда роҳатда ухлаш, ҳузур-ҳаловатдан воз кечдим. Ун икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўлаб (ғаним) фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳларнинг исёнларини кўрдим, улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган ва кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кутариб жанг майдонига отилдим ва шу тариқа дунёда ном чиқардим.»¹ Дарҳақиқат Амир Темур мустақиллик ва озодликни тиклаш ва тараққиётни таъминлаш, қандай бўлмасин Туркистон заминини жаҳон даврига олиб чиқиш учун тинимсиз курашди. У юз йилларда бир дунёга келади-ган буюк давлат арбоби ва тенги йўқ лашкарбоши сифатида тарихда ўчмас из қолдирди.

¹ Темур тузуклари, 49, 54-бетлар.

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

ОЛТИН ЎРДА ВА РУС ДАВЛАТИ

Олтин Урда давлати Рус князликлари билан Туркистон замини уртасидаги бамисоли куприк ҳисобланган. Туркий дунёсининг таркибий қисми ҳисобланган бу улкан ерлар Россия томонидан босиб олингандан кейингина уни ҳозирги Ўзбекистонга бостириб кириш имконини туғдирди. Шу боис Олтин Урда ва Россия ҳақида тушунча бериш мақсадга мувофиқдир.

Олтин Урда давлати Днепр дарёсидан бошланиб, Волгадан утиб, Шарққа томон ҳузилиб кетган «Дашти Қипчоқ»да юзага келган эди. Мазкур бепоён ерлар «Туркий дунёси»нинг таркибий қисми ҳисобланган. Бу жойларда туркий давлатлар ташкил топиб, ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди билан жуда яқин алоқалар урнатилган.

IX—XI асрларда Дашти Қипчоқдан икки савдо йули булиб, бири — Волга орқали Булғордан Урта Осиё, Кавказ, Эрон ва Узоқ Шарққа, иккинчиси — Дашти Қипчоқдан Қримга, ундан эса Кичик Осиёдаги Трапезунд, Константинополга борган. Айни бир пайтда рус князликларига борилган.

Шунинг учун ҳам Дашти Қипчоқни эгаллашни сиёсий жиҳатдангина эмас, балки иқтисодий нуқтаи назардан ҳам фойдаси беқиёс катта эди. Шунини ҳисобга олган ҳолда муғул қўшинлари, Чингизхоннинг невараси, Боту бошчилигида 1236—1239 ва 1239—1242 йилларда бутун Дашти Қипчоқни ва Рус князликларини босиб олиб «Олтин Урда» номида давлатни ташкил этдилар. Бу давлатни таркибига шимоли-шарқда Булғор вилояти, шимолда унинг чегараси рус князликларидан утган, жанубда Олтин Урдага бир томондан Қрим ва унинг денгиз бўйидаги шаҳарлари, иккинчи томондан Дарбандгача ҳузилиб борган Кавказ ва баъзан эса Бокугача кирган. Шунингдек, шимолий Хоразм ва унинг Урганч шаҳри кирган, ғарбда Днепрдан бошланган даштлик-

лар, шарқда эса гарбий Сибирь ва Сирдарё этакларига-ча борадиган ерлар кирган.¹

Волганинг куйи оқимида ҳозирги Астрахань яқинидаги Селитреннов деган жойда Сарой шаҳри бунёд этилиб, Олтин Урда давлатининг пойтахтига айлантирилди. У Сарой Берка шаҳри номида ҳам юритилди. Боту меросхури Беркахон (1257—1266) ҳозирги Царицин яқинида Берка Сарой шаҳрини қурдирди. Бу шаҳар Олтин Урда ҳукмдори Узбекхон даврида (1312—1340) пойтахтга айлантирилди. Олтин Урда давлатининг юзага келиши ва унга рус князликларини буйсундирилиши Дашти Қипчоқда қадимдан давом этиб келаётган туркистонликларни фаолиятига янада қулай шароит яратилди. Шуниси диққатга сазоворки муғул ҳукмдорлари давлатни мустақкамлашда ислом дини ва туркистонликларни муҳим ўрнини ҳисобга олган ҳолда уларга кенг йул очиб берди.

Олтин Урда давлатининг асосчиси Боту давридаёқ ислом динига эътибор берилиб масчит ва мадрасалар очилганлиги маълумдир. Дастлабки вақтларда муғул ҳукмдорлари ислом динига кирмаган булсада, лекин қанчалик вақтларнинг утиши билан улар шунчалик куп ислом таъсирига тортилди. Ботунинг вориси бўлмиш Беркахон машҳур бухоролик шайх ал-Бахарзийнинг бошчилигида ислом динига кирди. Айниқса, юқорида қайд қилинган Узбекхон вақтида Олтин Урдада ислом дини анча ривож топди. Бу ишда Бухоро ва Хоразм дин пешволари жонбозлик курсатдилар.

Муғуллар гарчи ҳукмрон доира ҳисоблансада, лекин улар сон жиҳатидан қипчоқларга нисбатан озчиликни ташкил этган. Шу боис вақтни утиши билан келгинди муғуллар ислом динини қабул қилиб ва турклашиб қипчоқларга сингиб кетди. Пировардида туркий тил давлат тилига айланди.

Туркистонликлар Олтин Урданинг ички ва ташқи савдосида ҳам салмоқли уринни эгалладилар. Олтин Урдада ислом дини ва туркистонликларни савдо фаолиятини кучайиши, унинг маданий ҳаётига таъсир курсатди. Бунда Сарой Берка ва Сарой Ботудаги хоразмликлар яшайдиган маҳаллаларни ҳиссаси катта бўлди. Бу ерларда савдогарлар, ҳунармандлар, дин ва

¹ Греков В. Д., Якубовский А. Ю. Олтин Урда ва унинг қулаши. Тошкент, 1956 й, 53-бет.

маданият намояндалари яшаб мамлакатнинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида фаол қатнашганлар.

Хоразмликларни қурилиш ва меъморчиликка ҳам таъсири салмоқли бўлган. Бу тўғрида олим А. Якубовский шундай ёзади: «Бир томондан Сарой Берка билан Сарой Ботунинг ва иккинчи томондан, Урганчининг, гарчи кошинкорлик материаллари юзасидангина бўлса ҳам архитектура ёдгорликларини таққослаб урганиш шуни кўрсатадики, хоразмлик усталар узларига хос бўлган ранг-баранг нақш безакларини жило бериб ишлаш хусусиятларини кошинкорлик мозайкаларида такрорлаганлар. Бу ранг-баранг нақшин безаклар Кўҳна Урганчдаги Турабек хоним мақбараси каби ажойиб бинони ҳозиргача безаб турибди. Шу билан бирга хоразмлик усталар аввалги ишларини такрорлаб қолмай, балки бу янги жойда янги-янги усулларни ҳам яратганлар.

Сарой Беркада XIII—XIV асрларда қурилган турли туман бинолардаги хилма-хил кошинлар коллекцияси бу типик мусулмон саноати бўлганлигини кўрсатади. Гулларни расмини тўр-тўр чизиклар ва безак ҳарфлардан ёзилган арабча хат билан бирга қушиб ишлаш кўк, феруза, оқ, яшил, сариқ сирларни Урганч учун жуда ҳам характерли бўлган қизил ранг (анчаб буёв) билан бирга қушиб тасвирлаш, буларнинг ҳаммаси Урта Осиё ва Эрон шаҳарларининг халқлари учун хос бўлган архитектура формалари билан биргаликда Волга бўйи шаҳарларига кўчган.»¹

Туркистонликлар тўқувчилик, кулолчилик, сиркор керамика ва бошқа ҳунарлар билан шуғулланганлар. Хуллас, улар Сарой Боту билан Сарой Берка сингари йирик шаҳарларни барпо этилиши ва ривожланишида кучли бўлганки, Миср султони Олтин Урда билан алоқада хоразмликлардан фойдаланган. Масалан, Миср султонининг Олтин Урдадаги Алоуддин Ойтуғди номли элчиси хоразмлик бўлган. Ўзбекхон даврида Сарой Беркадаги хоразмликлар маҳалласида яшовчи шайх Нумониддин ал-Хоразмий катта обрўга эга бўлган. Ўзбекхон бу киши билан тез-тез суҳбатда бўлган. Бу шайх асли Урганчли бўлиб, мантиқ, фалсафа ва тил илмини яхши биларди. Хоразмликлар орасида Олтин Урдага қарашли жойларда йирик мансаб-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 144—145-бет.

дорлар ҳам булган. Жумладан, XIV асрнинг 30-йилларида Муҳаммадхужа ал-Хоразмий Азов деган вилоятнинг (Азоқтана) амири булган. «Олтин Урданинг адабий тили ва адабиётини яратишда ҳам, — деб ёзган А. Ю. Якубовский, — Хоразм катта роль уйнаган. Олтин Урдада чиққан бир неча бадиий асарларнинг тили Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар, яъни Оқ Урда ерлари тил элементлари билан бевосита боғланиш булганини курсатади. Ҳар иккала улка (Хоразм ва Сирдарёнинг қуйи оқимидаги шаҳарлар) Олтин Урданинг сўзлашув тилигагина эмас, балки майдонга келаётган Олтин Урда ёзувига айниқса, унинг бадиий адабиётига ҳам доимо таъсир курсатиб келган. Волга бўйи шаҳарларида хусусан иккала Саройда бу соҳада анча иш олиб борилган.»¹

Шубҳасиз Хоразм маҳалласида хоразмликларгина эмас, балки бухороликлар, самарқандликлар, тошкентликлар ва фарғоналиклар ҳам булган. Бироқ хоразмликлар кўпчиликини ташкил этганликлари туфайли маҳаллалар улар номида юритилган.

Олтин Урда вақтида туркистонликлар билан рус князликлари уртасидаги алоқа анча жонланган. XIV асрни биринчи ярмида Нижний Новгородда кўп сонда Хоразм ва Бухоро савдогарлари булганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд.² Шунинг курсатиб утиш лозимки, Олтин Урда пойтахти — Саройда русларнинг ҳам турар жойлари булган. Шунинг учун 1261 йилда Саройда махсус православ епархияси ташкил қилинган бўлиб, бу епархияга саройдан ташқари Перяслав Киевский шаҳри ҳам кирган. Бу ҳолат Саройда яшовчи туркистонликлар билан руслар уртасида яқиндан алоқа урнатишга олиб келган. Туркистонликлар Олтин Урдани рус князларидан олинадиган солиқларнинг ялписига сотиб олганлар.³ Шубҳасиз, улар рус ерларида солиқларни ундириш билан бир қаторда савдо-сотиқ билан ҳам шуғулланганлар.

Айрим маълумотларга кўра рус хунармандлари Урганчга келиб урнашган вақтларда булган.⁴ Кўп рус князликлари «ёрлик олиш учун фақат Олтин Урда-

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Ўша асар. 147-бет.

² МИУТТ ССР, 61-бет.

³ Журнал МВД. 1939, № 100, С. 357.

⁴ Первые русские научные исследования Уст-Юрта, 1963, С. 6.

нинг пойтахти — Саройга эмас, балки Муғилистонга буюк хон қароргоҳига Туркистон орқали борардилар.»¹

Шуни айтиб ўтиш лозимки дастлабки вақтларда Олтин Урда ҳукмдорлари рус князликларида уз вакиллари (босқоқларни) тайинлаб иш юритган булсалар кейинчалик солиқ ва улпонларни туплаш ва топшириш рус князларини зиммасига юкланди. Улар рус князликларини ички ишларига деярлик аралашмади. Натижада рус князликлари уртасида яккахоқимлик учун курашлар давом эта берди. Айни бир пайтда Швед, Немис рицарлари ва Литва князлари билан уруш олиб борилаверди.

Рус князликларидан солиқ олиш билан чегараланиб уларни иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан қаттиқ назорат остига олмаслик уларни пировардида қаддини ростлаш ва кучайиб боришига замин ҳозирлайди. Бунда Олтин Урда ҳукмдорларининг тахт учун олиб борган даҳшатли урушлари ҳам русларга жуда қўл келди. Бу борада Амир Темурни Олтин Урдага қарши ҳарбий юришларда рус князликларига мустақилликка эришишида катта имкониятларни туғдирди.

АМИР ТЕМУРНИНГ ОЛТИН ЎРДАГА ЗАРБАСИ

Амир Темур давлатини кучига куч қўшилиб жаҳон даврасидаги мавқеини ошиши Олтин Урда манфаатларига путур етказадиган бўлиб қолди. Айниқса, унинг таркибидаги Шимолий Хоразмнинг Амир Темур томонидан босиб олинishi катта зиён келтирди. Бундан ташқари Амир Темурнинг ўзи Олтин Урдани келажакда сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан хавфлилигини яхши биларди. У Олтин Урдада уз таъсирини ўрнатиш учун у ердан кечиб келган тахт даъвогари Тўхтамишни ҳарбий куч билан таъминлаб 1376 йилда икки маротаба Урдага қўшин жунатди. Тўхтамиш 1379 йилдагина Темурни ёрдами билан Олтин Урдани бир қисми булмиш Оқ Урда тахтини эгаллади. Шундан кейин у Олтин Урда тахтини қўлга киритиш учун Мамайхонга қарши юриш қилиб мағлубиятга учратди. Шу равишда Тўхтамиш бутун Олтин Урдани яккахоқимлигига эришди. Шундан кейин у Амир Темурни барча яхши-

¹ Уша жойда.

ликлари ва ёрдамини назар-писанд қилмай Туркистонни эгаллаш ҳаракатига тушди. У 1387—1388 йилларда Амир Темур Эрондалигида Туркистонга ҳужум қилди. Бундан хабар топган Амир Темур дарҳол ватанига қайтишга мажбур бўлди. Аммо Тухтамиш қурқиб қочади. Хоразм ҳукмдори Сулаймон Суфи Тухтамиш билан тил бириктириб Амир Темурга қарши бош қўтарган эди. Шунинг учун Амир Темур 1386 йилда Хоразмга ҳарбий юриш қилиб уни қайта буйсундирди. Тухтамиш эса Амир Темурга қарши ҳаракатни давом этдиради. Шунинг учун Амир Темур Олтин Урдага 1389, 1391 ва 1394—1395 йилларда катта ҳарбий юриш қилиб Олтин Урда тинқасини қуритди. Айниқса, 1391 йилда ҳозирги Самара шаҳри ва Чистопол оралигида жойлашган Қундузча деган жойдаги урушда Тухтамиш қўшинларини қаттиқ зарбага учраши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинги 1395 йилдаги Амир Темур ва Тухтамиш қўшинлари уртасидаги жанг шимолий Кавказдаги Тероқ дарёсини ёқасида содир бўлди. Бу жангда Тухтамиш кучлари шу даражада қаттиқ зарбага учрадики, у шундан кейин ўзини ўнглай олмади. Амир Темур бу ғалабадан сўнг Олтин Урдани Сарой Берка, Астрахан, Қрим ва Қора денгиз бўйларидаги шаҳарларини, Азовни ва шимолий Кавказни эгаллаб қолди. Шу равишда Олтин Урда Амир Темур давлатига қўшиб олинди.

Едигей, Темур Қутлуг ва бошқа Олтин Урданинг амирлари Амир Темур ҳузурига қочиб келиб Тухтамишга қарши урушларда фаол қатнашган эдилар. Амир Темур ғалабадан кейин Едигей Чингизхон хонадонидан бўлмаганлиги учун Олтин Урда тахтига Темур Қутлугни, сўнгра унинг авлодларини ўтказди. (1397—1419). Бу хон Олтин Урдани қадини бир мунча ростлашга эришди. Аммо Амир Темур Олтин Урда шаҳарларини остин-устин қилиб қўшинларини шу даражада мажақлаб ташладики, бамисоли бели букчайтирилиб қўйилди. Бу ҳолат Амир Темур давлатига нисбатан кучли рақобатни ва хавфни бартараф қилиши билан бир қаторда рус князликларини мустақилликка эришишини таъминлашда муҳим омиллардан ҳисобланади.

«1395 йилда, — деб ёзган эди А. Якубовский, — Темурнинг Тухтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахон ва айниқса Олтин Урда пойтахти Сарой Берка-

нинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Урта Осиё ва уша вақтдаги жанубий-шарқий Европа учунгина эмас, балки рус учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди... Тухтамишни енгилар билан рус ерига объектив суратда хизмат кўрсатган. Лекин шундай булиб чиқишини уни узи мутлақо пайқаманган».¹ Иккинчи бир рус тарихчиси Соловьёв ҳам шунга ухшаш баҳони берган: «Темур Олтин Урдани тор-мор қилгандан кейин Москва князи учун у узоқ вақтгача хавф-хатарсиз булиб қолди».²

Дарҳақиқат, Амир Темур рус князликларини олдини тусиб турган тугонни — Олтин Урдага қақшатқич зарба бериб, келажакда қудратли рус давлатини юзага келишига мутлақо узи уйламаган ҳолда беқиёс катта шароитни яратди. Тухтамишнинг мағлубияти Олтин Урдани ҳалокатга олиб келган эди.

Тухтамишхонни Мовароуннаҳрни эгаллаш учун уюштирган ҳарбий юришининг заминида фақат иқтисодий манфаат мақсад ётмаган эди. Зеро, у ҳокимиятни Амир Темурдан тортиб олиб, унинг қули остидаги мамлакатларда муғулларнинг ҳукмронлигини қайта тиклашни кузлаган эди. Буни яхши англаган Соҳибқирон муғулларнинг энг қудратли ва хавfli таянчи бўлмиш Олтин Урдани таг-томири билан қупориб ташлади. Шундай қилинмаганда вақти келиб муғуллар узларининг собиқ ҳукмронлигини тиклаши ҳеч гап эмас эди.

XV асрнинг биринчи ярмида Олтин Урда харобаларида Қрим ва Қозон, кейинчалик Астрахон ва Сибирь хонликлари пайдо бўлди. 1480 йилда эса рус князликлари ҳам Олтин Урда қарамлигидан қутилди. 1502 йилда Қрим хони Олтин Урданинг охириги ҳукмдорини тор-мор этиб, уни тамомила тугатди. Уша вақтларда Оқ Урданинг³ ҳукмдори Шайбонихон Туркистонга бостириб кириб Темурийлар давлатини ағдариб, уз ҳокимиятини урнатди. У билан улкага кучиб келган қабилалар тили ва дини бир маҳаллий туркий аҳоли билан аралашиб кетди. Шунини эслатиб утиш лозимки,

¹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Уша асар, 317—318-бетлар.

² Уша жойда.

³ XV аср бошларидан Олтин Урда Кўк Урда ва Оқ Урдага бўлиниб, Оқ Урда Кўк Урдага қарам эди. Оқ Урдани таркибига Сирдарё ҳавзаси, Қозоғистон, ғарбий Сибирнинг шаҳарлари ва бошқа аҳоли турар жойлари ҳамда даштлари ва ўрмонлари кирган.

Амир Темур Тухтамишни тор-мор этиб, тақдирини ҳал этган бўлса вақти келиб Олтин Ҷрда ҳукмдорларининг авлодлари, хусусан Шайбониҳон Темурийлар давлатини ағдариб, ҳисобни баробар қилдилар. Шайбонилар ва у билан кучиб келган қабилалар Туркистондаги туб аҳоли билан аралашиб кетдилар. Уларни ҳукмронлик вақтида Темурийлар даврида не машаққатлар ва қурбонлар эвазига қулга киритилган марказлашган давлат, тараққиёт соғурилди. Улка Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиқларидан иборат уч қисмга парчаланди.

XVI асрнинг урталарида рус давлати Қозон (1552) ва Астрахон (1556) хонлиқларини босиб олди. Сунгра Сибирь хонлиги ҳам урушиб олинди. Шу равишда Волга буйларида, Уралда, Қора денгиз қирғоқларида ва Сибирда икки минг йилдан ортиқ даврда славянларга, шу жумладан русларга тўсиқ бўлиб турган туркий давлатлар урнини рус давлати эгаллаб, олтин, кумуш, темир, кўмир, урмонлар, унумли ерлар ва бошқа табиий бойлиқларни ҳамда оламшумул аҳамиятга молик карвон йўллари сингари битмас-туганмас хазинани қулга киритди. Бу билан рус давлати «ғижжа мойга ботди» ва тобора кучайиб барча имкониятларга эга бўлди.

Олтин Ҷрдани парчаланиши ва қулаши у ерда кўп асрлар мобайнида ўз мавқеини сақлаб келаётган Туркистон ўлкасининг манфаатларига катта зиён келтирди. Чунки у жойлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқалар Туркистонда, айниқса, Хоразм воҳасида ишлаб чиқариш кучларининг усишида ва тараққиётида муҳим уринни эгаллаган эди.

XIV асрнинг охирлари — XVI асрлар мобайнида рус князликларини бирлаштирилиши асосида марказлашган Рус давлати ташкил топди. Қанчалик вақтларнинг утиши билан собиқ Олтин Ҷрда ерларида рус шаҳарларини, ҳарбий истеҳкомларини, тоғ конларини ва заводларини сони шунчалик кўпайиб борди. Курсатилган жойларда рус давлати ўз мавқеини мустаҳкамлаб олганидан кейин Туркистонни ҳам бўйсундириш ҳаракатига тушди.

1717 ЙИЛДА ЧОР РОССИЯСИНИНГ ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҲАРБИЙ ЮРИШИ

Русларнинг бу хонликка бостириб киришга ури-нишлари XVII асрнинг бошларига тўғри келади. Ёйиқ (Урал) дарёсини атрофларида жойлашган рус казакла-ри Урганч шаҳри томон йулга чиқадилар.¹ Хоразмда улар куп бойликларни қулга киритадилар. Бу хусусда Абулғози уз асарида шундай ёзади «Ёйиқ (Урал) теган-да юругон уруснинг (руснинг) қозоқиндин минг киши саратоннинг аввалги куни гофил келиб Урганчнинг қалъасига кирди. Шаҳарда равиятин узга киши йук эди. Хоннинг урдаси ва сипоҳ халқи Аму сувининг ла-бида эрдилар. Хевақда хонга киши чоптурдилар. Етти кунда хон келди.

(Казаклар) Урганчда равиятдин минг кишини улдирди ва минг қиз билан жувонни олди. Минг аро-бага яхши моллардан юклади. Буз ва буёғли палос ва тун, тушак-ястук, мундоғ нарсаларнинг барчасини утга ёқди. Буларни саранжом қилгунча етти кун булди. Андин сунг (казаклар) Урганчдин чиқиб дарё лабига юруди. Араб Муҳаммадхон олдига бориб урқаз-ди ва жанг қилди. Икки кун урушдилар, учинчи куни жибни, зур қилиб олиб, таки босиб ўтди. Урус пиёда, бизнинг отни илғоб икки фарсанг ер юзунда яна ур қазиб жанг қилдилар. Бизнинг халқнинг арази бу ким, иссиқ кунда чўлда ола кўради; сувга боргандин тугайди урус бир кунда қалъа солур. Андин сунг урус-га киши юборурлар. Андан кумак келур. Ушбу ерда барчамиз қирилади деб, зур қилдилар. Урус юклаган сувини тамом қилди. Урушдилар, урус қон ича бошла-ди.² Бешинчи куни қонни ҳам тавосутти. Узбек ҳар ердан тўп-тўп бўлиб чопти. Урусни ултуриб-ултуриб қайтди. Ул аробадан чиқиб урушар эдилар. Ахир аро-банинг ичиндан чиқа билмади. Ожиз булди. Еттилан-чи куни барча иттифоқ бирлан чоптилар. Аробага кел-гандан сунг отдин тушиб куран ичига кириб қилични куя бердилар. Халқ улжага булғонда юз урус кечиб дарё лабига бориб туқ қаълисининг қуйисида яғочдин қалъа солиб балиқ олиб еди-да ултурди. Араб Муҳам-

¹ Центральный государственный военный исторический архив России (ЦГВИА).

² Бу ерда ярадор казакларни қонини ичиш назарда тутилган.

мадшоҳ бориб кабади. Таки ун беш кунда олди.»¹ Абулғозининг мазкур ноёб маълумоти шу ҳақда гувоҳлик берадики рус казаклари Урганчда қароқчилик билан шуғулланиб аҳолига қаттиқ азоб берган. Улар яхши қуролланганларки тамомила қириб ташлаш учун 15 кун кетган. Кейинги вақтларда ҳам рус казакларининг атаман Нечаев бошчилигида Урганчга бостириб кирганликлари маълумдир. Улар бу ердан кўп бойликларни олиб кетаётганларида хон аскарлари томонидан қириб ташланган. Бу маълумот Абулғози асарида шундай таърифланган. «Мен дунёга келган йилнинг аввал баҳорида ун етти киши урусга савдога кетар. Қуш Ёйиқ (Урал) теганда минг казак урус бор эканди. Йўлда анча учрай қолур, иккинчиси ултурур, сақлаган кишиларидин Урганчнинг хабарин сураар. Анинг бири-си Туркистонлик экандур. У айтур, Урганчнинг шаҳринда сипоҳдин бир киши йўқ. Сипоҳнинг яқин ултургани отликқа бир кунлик йўл. Шаҳарда танхо раъвийат турур. Бир тарафи чўл йўлидин юз минг лашкар борса, шаҳарга кирганда қураар. Андин илгари кўрмас. Ёт юртли киши анча қулиндан ва тилиндан келган сайи бирлан хушомадим қилди, урус бунинг сўзина фирифта бўлиб туркистонлини бошчи қилиб, минг киши келиб Урганчнинг мирзо дарвозасиндин кирибди...

Отамиз (араб Муҳаммадшоҳ) урусдан бир киши қўймай кириби эркандур. Бу воқеадин қирқ кун утгандан кейин биз (Абулғози) дунёга келибмиз. Отамиз айтибди: «Бизга бир газот муяссар бўлди. Шунинг йўли ва қадами муборак бўлди ва таки мунинг онасининг жамоатини ғозиглар дерлар, ул нисбати ҳам бор деб, отимни Абулғози куюб турарлар.»² Бинобарин, мазкур сатрлардан биз русларни бостириб киришларига қарши кураш ва ғалаба шарафига унинг исмига «ғози» сузи қўйилганлигини биламиз. Бу у тугилганда қўйилган эди.

Рус казаклари икки маротаба қириб ташланганларига қарамай яна бир бор атаман Нечай бошчилигида Урганч томон отланганлар. Аммо, улар йўлда қаттиқ совуқ ва буронга учраб очликка ва дардга чалинадилар. Ҳатто ўз шерикларининг ўлик гўштини ейишга

¹ Абулғозий. Шаҳарайи турк. Тошкент, 1992, 158—159-бетлар.

² Уша асар, 167-бет.

мажбур булганлар. Шу равишда улар йулларда қирилиб кетганлар. Пётр I замонида рус давлати фақат Оврупадагина эмас, балки узбек хонликларини куз унгида ҳам қудратли мамлакат сифатида гавдаланиб турарди. Шунинг учун ҳам хонликлардаги айрим юқори табақа вакиллари тахт учун курашларда ватанига хоинлик қилиб рус давлатига таянишга уринганлар. Масалан, рақиблари ва душманлари устидан юрагини ҳовучлаб тахтада утирган Хива хони Исҳоқ оға Шониез (1694—1701) 1700 йилда Дустбек Баҳодирни Россияга юбориб савдо-сотиқни ривожлантириш таклифи билан бир қаторда хонликни рус давлати тобелигига олишни Пётр I дан суради. Шундан кейин Пётр I бу таклифни бажонидил қабул қилиб уша йилнинг 30 июнида Хива хонлигини Россия тобелигига олиш ҳақида фармон чиқарди. Бу туғрида Дустбек Баҳодир орқали махсус ёрлик юборди. Ёрликда Хива хонлигининг рус давлати тобелигига утганлиги уқтириб утилган. Бу билан бир қаторда Исҳоқ оға Шониезнинг Рус давлатига содиқ бўлиши курсатиб утилган. Аммо Хива хонлигини Россия тобелигига олиниши ҳақидаги таклиф бир гуруҳ ватан хоинларини истагини ифода этганлиги учун қоғоздагина қолди холос. Бунинг устига йулнинг узоклиги ва азоб-уқубатлари Россияни хонлик устидан назоратни ўрнатиш имконини бермади. Буни устига Пётр I купроқ Швеция ва Туркия уруши билан банд эди.

1703 йилда Хива хони Араб Муҳаммад II (1701—1712) номидан юқорида қайд қилинган Дустбек Баҳодир Астрахан орқали Москвага элчи сифатида келди. У бу гал ҳам савдони ривожлантиришни ва Хива хонлигини рус давлати тобелигига олинишини қайта суради.¹

Натижада Пётр I Хива хонлигини рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги иккинчи маротаба фармон чиқарди.² Бу ҳақдаки, шунингдек ўзаро элчилик ва савдо алоқаларини самарали давом эттириш сингари масалаларни уз ичига олган Пётр I ёрлиги элчи орқали Хива хони Араб Муҳаммад II га юборилди.³

¹ Полное собрание Российских законов. Спб. 1830. С. 216.

² «Московские ведомости», 1703, апрель.

³ Центральный государственный архив Древних актов России (ЦГАДА). Ф. 109, «Бухарское дело», Кн. I., ч. I, Л. С. 109.

Юқорида курсатилган сабабларга кура Хива хонлигини Рус давлати тобелигига олиш тугрисидаги фармони бу гал ҳам амалга ошмади. Пётр I томонидан урушларни узлуксиз давом эттирилиши давлат хазинасига сезиларли путур етказмоқда эди. Натижада олтинга булган муҳтожлик кўпайиб борди. Шунинг учун Пётр I уруш харажатларини қоплаш ва армияни таъминлаш мақсадида ҳукумат сенатига «Олтин давлатнинг қон томиридир» деб хат ёзиб, олтинкумуш конларини қидириб топиш зарурлигини уқдириб утди. Худди шу вақтда, яъни 1713 йилда Нафасхўжа номли туркман Астраханга бориб, Амударёдан олтин қум олинганлиги ва утмиш замонларда уни Каспий денгизига қуйилганлиги ҳақида рус ҳукуматиға маълумот берди. Шу билан бирга Амударёни Каспийга буриш мумкинлигини ва бу ишга туркманларнинг ёрдам беришларини айтган. Айни бир вақтда Сибирь генерал-губернатори Гагарин Шарқий Туркистоннинг Ёркент шаҳридаги дарёда ҳам олтин қуми борлиги ҳақида Пётр I га маълумот берди. Бундай хабарлар Пётр I ни шошилтириб қўйди. У 1714 йилда Сибирь орқали Ёркентга ҳарбий юришни уюштириш ҳақида Сибирь генерал-губернаторига фармон берди. Шунга биноан тайёргарлигидан кейин 1715 йилда Бухгольц бошчилигида 1500 кишилиқ қўшин Ямишев қулига бориб қалъа қурди. У бу ердан Ёркентга юриши лозим эди. Бироқ Шарқий Туркистонда ва атроф жойларда ҳукронлик қилаётган қалмоқлар Ямишевда қалъа қурилишига қаттиқ қаршилиқ курсатдилар. Узоқ қамалдан сўнг Бухгольц қалъани ташлаб Ом дарёсини қиргогига қайтди. Бу ерда у Сибирь генерал-губернатори Гагариннинг буйруғи билан Омск қалъасини барпо этади. Шу тарзда Пётр I нинг барча ҳаракати беҳуда кетади. Аммо у Хива хонлигини босиб олишга қаттиқ киришган эди. 1714 йилнинг 19 майида Пётр I Хива хонлигини забт этиш ҳақидаги фармонни ҳукумат сенатига юборди.¹ 1716 йилни 14 февралда Пётр ҳарбий юришни бошлиғи қилиб тайинланган Бекович-Черкасский билан шахсан суҳбатлашиб амалга ошириладиган вазифаларни белгилаб беради. У бу ҳақда ҳукумат сенатига хабар бериб тайёргар-

¹ ЦГВИА России, д. 35., л. 57.

лик ишларини диққат ва пухталиқ билан куришни буюради.¹ Уша курсатилган куни давлат канцлери Г. Головкин ҳам Петр I нинг фармонини йуналишини сенатга махсус хат орқали тушунтирди. Бунда подшоҳ олий хазратларини Бекович-Черкасский бошчилигида Хива хонлигига қарши ҳарбий қушин юборишга қарор қилинганлиги эслатиб Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорлари номига, рус давлатини расмий ёрлиғларини (грамоталарини) юборилиши ҳамда у томонларга савдогарларни ҳам жунатилиши лозимлиги баён этилган.² Шахсан Петр I нинг қули билан ёзилган курсатмада Бекович-Черкасскийни зиммасига юклатилган вазифалар қуйидагилардан иборат:

1. Бир вақтлар Амударё Каспий денгизига қуйиладиган жойда 1000 киши сиғадиган ҳарбий истехком қурилсин. Амударёни оқимини ва тўғонларини синчковлик билан урганиб, имкони булса, эски йулига буриб юборилсин. Орол денгизига сувни йуналтирадиган тўғонлар бузилсин. Бу ишларни бажаришга қанча кишилар керак булиши аниқлансин.

2. Хива хонлигининг Рус давлати тобелигига утишига эришилсин ҳамда бизни манфаатларимизга хизмат қилиши шарти билан ҳарбий қисм қолдирилсин. Агар хон рози булса ва шароити кутарса, ҳарбий қисмни бир йил давомида таъминлаш кафолати олинсин, кейинги йиллардаги харажатлар эса унинг зиммасига юклатилсин.

3. Агар Хива хони розилиқ билдирса у вақтда ундан уз кишиларига икки русни қушиб Сирдарё суви буйлаб олтин борлигини аниқлаш учун Ёркентга жунатилсин. Шунингдек, савдогарларимизни Амударё буйлаб Ҳиндистонга боришлари учун кемалар берилиши хондан сўралсин. Савдогарлар кетаётганларида қуруқлик ва сув йулларини, дарё ва кўлларни, айниқса, Ҳиндистонга борадиган сув йулини яхши ургансинлар ва маълумотлар тўпласинлар. Агар савдогарлар Ҳиндистонга Каспий денгизига борадиган йул борлигини эшитсалар у вақтда шу йул билан орқага қайтсинлар ва кўрганларини қоғозга туширсинлар.

4. Хива хонлигида Бухоро хонлигини рус давлати

¹ Уша жойда, уша бет.

² Уша жойда, 57-бет.

тобелигига утишга хоҳиши борлиги ёки йўқлиги билинсин. Бордию бундай истак бўлмаса дустлик муносабатлари урнатилсин.

5. Курсатилган топшириқларни амалга ошириш учун 4000 кишидан иборат мунтазам қўшин ва кераклигича кемалар ажратилсин. Бундан ташқари Ёйиқ казакларидан 1500, эшкакчилардан 500 ва отлиқлардан 100 киши берилсин. Улар савдо қарвонларини муҳофаза қилиш ниқобида Астрахандан ҳарбий қалъа ва шаҳар қуриладиган жойга, яъни Каспийнинг шарқий қирғоғига юборилсин. Қўшин командирлари барча жойлардаги туб аҳолига нисбатан хушмуомалада бўлсинлар. Шаҳарни қуриш учун зарур бўлган бел ва чўкичлар берилсин.

6. Денгиз офицерларидан поручик Кожин ва навигаторлардан 5 ёки кўпроқ кишилар ҳарбий қисмга қўшилсин. Кожин савдогарлар ниқобида иш юритиши, навигаторлар эса Ёркентга юборилиши даркор. Кулюмов ўқув юрти талабаларидан икки инженер олинсин. Кожин зиммасига борган жойида молларни турларини ва умуман савдо-сотиқни яхши ўрганиш юклатилсин. Унга савдогарлардан икки киши бېркитилсин. Булар кекса бўлмасинлар.»¹

Қурииб турибдики, Пётр I Каспий денгизининг шарқий қирғоқлари ва Хива хонлигини ҳамда иложи топилса Бухоро хонлигини ҳам ўз таъсир доирасига тортишга қаттиқ киришган. Бу ҳол Рус давлатининг чегарасини кенгайтиши ва манфаатларини таъминлаши турган гап эди. Пётр I кучли флотга эга бўлганлигини ҳисобга олиб Амударёни Каспийга буриб, сув йўли орқали Хива ва Бухоро хонликларига, Ҳиндистонгача боришни уйлаган. Аммо, у Амударёни йўлини ўзгартиришни ўта қийинлигини, катта куч ва маблағ сарфланишини ҳисобга олмай хом-хаёл билан иш юритган.

1717 йилни 14 мартада Бекович-Черкасский Пётр I фармонини амалга оширишга қаратилган талабларни ҳукумат сенатига қўйидаги тарзда маълум қилади:

1. Мунтазам қўшиндан — 400, драгунлардан (отлиқлардан) — 1500, пиёда аскарларни офицерлари билан биргаликда — 2500, казаклардан 2000 кишини кийим-кечаклари билан, озиқ-овқатлари ва маошлари билан биргаликда берилсин.

¹ Уша жойда, 58-бет.

2. Каспийнинг шарқий қирғоғига қуруқ йул билан бориш учун белгиланган 2000 кишидан иборат аскарларга камида бир йилга етадиган озиқ-овқатлар, арава-лар ва бошқа нарсалар ажратилсин. Шунингдек, Каспий денгизини қирғоғида ҳарбий қалъа қуриш учун жунатиладиган аскарларга тегишли озиқ-овқат ва бошқа нарсаларни олиб боришга кемалар берилсин.

3. Савдогарлар ниқобида Сирдарё буйлаб Ёркентга олтин қидиришга ва Амударё буйлаб Ҳиндистонга борувчи кишиларга маблағ ажратилсин. Улар шу даражада кўп ва яхши моллар билан таъминлансинларки, у жойларда ҳеч қандай шубҳа уйғотмасин.

4. Агар Хива хони 500 кишилик гвардияни сураб қолса у вақтда уларни бир йил муддат билан таъминлашга маош ажратилсин.

5. Хива, Бухоро ва Ҳиндистон ҳукмдорларига давлат ёрлиқлари (грамоталари) тайёрлансин.

6. 24 та тўпчилар, 2 та инженер, 3 та даволовчи ва кўп дори-дармонлар берилсин.¹

Демак Хива хонлигида қолдирилган рус аскарларини сони 500 киши ҳисобидан белгиланган. Ҳиндистон ва Ёркентга борувчи кишилар аслида савдогарлар бўлмай айғоқчи эдилар. Уларга сиёсий ва иқтисодий маълумотларни қўлга киритиш топширилган. 1717 йилни 14 мартада ҳукумат сенати Бекович-Черкасскийни талабларини тўла қондириш ҳақида қарор қабул қилди. Жумладан, Ҳиндистонга борувчи «савдогарларга» Москва ва Астраҳанда турли моллар сотиб олишлари учун уша вақт учун салмоқли ҳисобланган 5000 сум ажратилди. Ёркент шаҳрига 5 киши юбориш ва уларни маблағ билан таъминлаш ҳақида курсатма берилди.² Ҳарбий қисми Қозон, Астрахан, Саратов, Дмитриев, Царицин, Красний Яр, Чёрний Яр, Самара ва Азов губернияларидан жамлаш буюрилди. Унинг умумий сони бир ҳужжатда 6344³, иккинчисида эса 6100⁴ киши курсатилган. Икки ҳолда ҳам у 6000 кишидан оз бўлмаган. Қушин билан олиб кетиладиган тўплар учун 481 пуд порох, 1230 пуд қўроғош ва бошқа нарсалар ажратилди.⁵ Аскарларни ва офицер-

¹ Уша жойда, 61-бет.

² Уша жойда, 64-бет.

³ Уша жойда, 177-бет.

⁴ Уша жойда, 99-бет.

⁵ Уша жойда, 177-бет.

ларни ичишлари учун 4000 челақ вино, 597 челақ пиво бериладиган бўлди. Хуллас, ҳарбий қисм ипдан-игнагача тула таъминланиши, қанчадан-қанча яроғ-аслаҳалар ажратилиши назарда тутилди.

Астрахан ва бошқа жойларда олиб борилаётган тайёргарликлар ҳақидаги овозалар Туркистон улкасига етиб борган эди. Чунончи, 1716 йилда Астрахан орқали Россияга борган Хива хонлигининг элчиси уни уз кузи билан кўрган ва эшитган эди. У ватанига қайтгач бу ҳақда уз хонига маълумот берган. Шундан кейин Шерғозихон уз қули остидаги ерларга ҳарбий тайёргарликни куриб тахт булиб туришни буюрган.¹ Бекович-Черкасский бундан жуда ташвишланган, албатта. Шунинг учун у гуё Хива хонлигига дўстлик ва тинчлик элчиси сифатида бораётганлигини ишонтириш учун Иван Воронин ва Максим Святой номли уз кишиларини махсус хат билан Шерғозихон ҳузурига юборган. Бу рус элчилари Хивада даставвал қаттиқ назорат остида яшаган булсалар, лекин қаёққадир кетган Шерғозихоннинг келиши билан уларга бир оз эркинлик берилган. Улар хонликда ҳарбий тайёргарлик куриллаётганлигига ишонч ҳосил қилиб, бунини махфий хат орқали Бекович-Черкасскийга етказганлар.²

Хива хонлигида рус қўшинларининг бўлажак тажовузига қарши тайёргарлик куриллаётганини қалмоқ хони Аюқхон ҳам хабар қилган. У 1717 йил 16 майида рус маъмуриятига ёзган хатида шундай деган: Менинг Хива хонлигига бориб келган одамим гувоҳлигига кўра 2000 кишидан иборат хиваликлар, қорақалпоқлар ва қозоқлар бирлашиб чегара жойларда туришибдилар. Улар йўллардаги қудуқларни кўмганлар, ҳамда жанг қилиш ниятидалар. Йўллардаги иссиқ жазирама орқасида утлар йўқ, тагин рус аскарлари оғир аҳволга тушиб қолмасинлар. Вазиятни батафсил тўшунтириш учун 7 кишини юбормоқдаман.³ Хуллас, ҳар иккала тарафда келажакдаги узаро туқнашувга тайёргарлик олиб борилган. Манбаларга кўра Бекович-Черкасский биринчи навбатда Амударёни Каспий денгизига буришга доир маълумотларни қўлга кири-

¹ Уша жойда, 138-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 131—132-бетлар.

тишга ҳаракат қилган. У 1715 йилда Астрахандан Каспий бўйлаб туркманлар яшайдиган жойларга бориб Саидмамад, Салмон, Бегенч, Пулат Бахши, Манглай, Қашқа (манбада исмлар бузиб ёзилган) ва бошқа нуфузли кишилар билан Амударё хусусида суҳбатлашган.¹ Туркман вакиллари утмишда Амударёни Каспийга қуйилганлигини тасдиқлаб, 20 чақирим масофадаги ер қазилса уни эски йўлига оқизиш мумкинлигини айтганлар. Бекович-Черкасский бу масалани аниқлаш учун биладиган одамни беришни сураганда улар Нафасхужа деган туркманни тавсия этганлар.² У бу кишига Астрахан дворяни Иван Звонский ва Николай Фёдоров деган кишиларни қушиб Амударёни эски узанини аниқлашни буюрган. Улар Нафасхужа бошчилигида йўлга чиқиб Хива хонлигига 17 кунлик масофадаги Қарағоч деган жойга келганлар. Бунинг атрофида баландлиги бир метр чорак, узунлиги беш чақирим, эни уч метр келадиган тепалик қузга ташланган. Нафасхужа мана шу тепалик олиниб ариқ қазиб борилса Амударёни Каспийга бурса булади, деган фикрни айтган.³

Бекович-Черкасский қанчалик ҳаракат қилмасин барибир Амударё ҳақида етарли маълумот ололмади. Бекович-Черкасский Пётр I нинг ҳарбий истеҳкомлар қуриш ва бу билан Каспий денгизининг шарқий қирғоқларида Рус давлатининг таъсирини урнатиш ҳақидаги кўрсатмасини адо этишга киришди. У 1716 йилни 15 сентябрида 69 кемада Каспий денгизи бўйлаб Астрахандан 290 чақирим масофада жойлашган Тюрккараган деган жойга — Мангишлоқга келди.⁴ У бу ерда қўшин билан урнашиб Святой Пётр I номида ҳарбий истеҳкомини қурдирди. У бу ердан Бухоро хонлигига элчи этиб тайинланган Кожин ва Пётр Давидовни Астрабодга жунатади. Чунки бу ер орқали Бухорога бориш режалаштирилган эди.

1716 йилни 23 октябрида Бекович-Черкасский иккинчи ҳарбий қалъани қуриш учун икки полкдан иборат қўшин билан Красноводскка йўл олди. Кўп ўтмай бу ерга Эрон маъмурияти рухсат бермаганлиги орқасида Бухорога юборилган Кожин ва Пётр Давидовлар

¹ ЦГВИА России д, 35, л. 356.

² Уша жойда.

³ Уша жойда.

⁴ Уша жойда, 342-бет.

кайтиб келдилар¹. Манбада Пётр Давидов «Морской подпоручик» дейилган.² Афтидан, бу элчига сув йуллари урганиш ва маълумотлар тушлаш топширилган.

1717 йилни 20 февралда Бекович-Черкасский Красноводскда қалъа қуришни йулга қуйгандан кейин қуруқ йул билан Астраханга қайтади. Бу ерда у Хивага қарши ҳарбий юришни охирги тайёргарлиги билан шуғулланади. Бу вақтда Хива хонлигининг куч-қудрати анча кучайиб, Марвдан то Астрободгача булган ерлар (тоғ этаклари) буйлаб Атрек, Гургон соҳилларида яшовчи форс ва туркманлар буйсундирилган эди.

1717 йилни баҳор кезларида Бекович-Черкасский қушиннинг бир қисмини қуруқ йул буйича, узи эса аскарлари билан кемада Каспий денгизи билан Гурьевга келди. Гурьевга 60 та рус аскарлари балиқ ови билан шуғулланаётганларида қорақалпоқлар қўқисдан ҳужум қилиб уларни асир олиб отларини ҳайдаб кетганлар. Бекович-Черкасский дарҳол уларни орқасидан қувиб асирларни ва отларни қутқарган. Бекович-Черкасский суровига мувофиқ, қалмоқ хони Аюқхон Манглай Қашқа бошлиқ 10 кишини йул курсатувчи сифатида юборган. Шунингдек унга юқорида қайд қилинган Нафасхужа ҳам кузатувчи тарзида қўшилган. Бекович-Черкасский 3000 дан ортиқ қушин ва хизматчилар билан 1717 йил май охири ёки июнь бошларида Гурьевдан чиқиб, Хива томон юради. У билан бирга Астрахан татарларини (70 кишилик) савдо қарвонлари ҳам йулга отланади. Бекович-Черкасский Ёмба аригини кечиб ўтиб, ҳамда юқори қисми томон юриб икки кундан кейин Бағачат деган жойга қўнди. Шундан кейин қушин Дучкон, Мансулмас, Чилдоп, Сан Дурали, Янгисув сингари қудуқларни босиб ўтган. Бу вақтларда жазирама иссиқ барча ўтларни қуритиб юборганлиги орқасида қушинга тегишли от ва туяларни боқиб анча қийинлашган. Бекович-Черкасский ўзини босқинчилик юришини ниқоблаш мақсадида Янгисувга келганда Михаил Коретовни тинчлик ва дўстлик элчиси сифатида бораётганлигини маълум қилиш учун Шерғозихон ҳузурига жунатган.³ Шундан кейин қушин йулни давом эттириб Шершик

¹ Уша жойда, 342-бет.

² Уша жойда, 347-бет.

³ ЦГВИА России д., 35, л. 305.

қудуғи ва Қорақумобод ариғи орқали Оққул ариғига келган. Куп утмай Хива хони Шерғози номидан икки киши ва юқорида қайд қилинган Коретовни бир одами Бекович-Черкасский ҳузурига келганлар.¹ Хива элчилари хон номидан от, туя ва моллардан иборат совғаларни Бекович-Черкасскийга топширган.² Шу равишда Шерғозихон душманни ёвуз ниятини яхши билсада, лекин сир бой бермай иш юритади.

Бекович-Черкасский Хива элчиларига ўзини элчи сифатида келаётганини такрорлади. Рус қўшини Оққулдан чиқиб Қораоғоч деган ариққа қўндилар. Бу ердан Хивагача тўрт кунлик йўл қолган эди. Бундан хабар топган Хива қўшинлари рус аскарларига ҳужум қилдилар. Воқеа гувоҳларининг сўзига кўра, ватан ҳимоячилари пилтали оддий милтиқ, қилич, найза, ойболта, ўқ-ёй ва бошқа оддий аслаҳалар билан қуролланганлар. Русларда эса тўп, милтиқ ва бошқа такомиллашган қуроллар бор эди. Манбаларда Хива қўшинининг сони турлича, яъни 100 минг ёки 60 минг кўрсатилган.³ Жанг уч кун давом этгандан кейин тўртинчи кун Хива хони Шерғозихон Эшонхўжа исмли элчисини юбориб ярашишини таклиф этди. Элчи Бекович-Черкасскийга шундай деди: Хиваликлар узбошимчалик билан рус аскарларига ҳужум қилганлар, хон эса билмай қолган. Хоннинг сўрови шундан иборатки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса у вақтда ишонч ҳосил қилдирсин.⁴

Бунга жавобан Бекович-Черкасский: Мен рус императори Пётр I номидан ёрлиқ ва оғзаки топшириқлар билан элчи сифатида келдим, деган. У астраханлик татар Олтин Хўсаинов деган кишисини Эшонхўжа билан бирга Шерғозихон ҳузурига юқоридаги гапларни етказиш учун юборди. Олтин Хўсаиновни Шерғози эмас, балки лашкарбоши Қулунбой қабул қилиб унга айтганки, агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда хон ҳузурига узи ташриф буюрсин. У бу сўзларни

¹ Уша жойда, 304-бет.

² Отларни толиқиб қолиши орқасида Янгисувда минг кишилик рус аскарлари қолдирилган эди. Оққулда туялар топилиб уларга юборилган эди. Шундан кейин улар ҳам Оққулга келганлар. Афтидан туялар туркманлар ёки қозоқлардан сотиб олинган.

³ ЦГВИА Россия д., 35, л., 307.

⁴ Уша жойда.

Эшонхўжа билан орқага қайтиб Бекович-Черкасскийга етказган.¹

Хива қушини рус аскарларини атрофини ураб: агар Бекович-Черкасский ҳақиқатан ҳам элчи сифатида келган бўлса, у вақтда буни узи уртага чиқиб айтсин ёки урушадиган бўлса жангга тушсин деб бақиринган.² Бунга жавобан Бекович-Черкасский хиваликлар узоқроқ жойга тисланса ва Шергозихонни узи келса чиқиши мумкинлигини билдирган. Шунингдек у олдинги жангда руслардан олти киши улдирилганлигини айтиб ишончсизлик билдирган.³ Бошқа ҳужжатда улганларнинг сони 10 киши дейилган.⁴ Бекович-Черкасский буйруғи билан икки кун давомида ватан ҳимоячиларига қарши тўп ва милтиқлардан уқузилди. Шундан кейин хиваликлар бир чақирим орқага чекиндилар.

Шу тахлитда ватан ҳимоячилари билан рус қушинлари уртасида икки маротаба қонли туқнашув содир бўлди. Афсуски, бу жанглар ҳақида маҳаллий манбаларда маълумотлар топилгани йўқ. Улар кўпроқ рус архивларида сақланган. Булар асосан Бекович-Черкасскийнинг ҳарбий юришида бевосита қатнашган туркман Нафасхўжа, Олтин Ҳусайнов, Ёйиқ казаки Федор Емельянов, Михаил Спиридонов, Уразмат Аҳметов сингари кишиларни хотираларини ўз ичига олади. Уларни кўрсатишича айтилган жангдан кейин уша хивалик Эшонхўжа яна келиб оролликлар ва туркманлар хонни рухсатисиз ўзларича ҳужум қилганларини баён этган. Шунингдек, у ҳеч нарсадан хавфсирамай хон олдига боришга даъват этган.⁵

Бекович-Черкасский бунга жавобан астраханлик татар Исмоил Мирза ва Худойқул Мирзани Шергозихон ҳузурига юбориб, рус давлатини элчиси эканлигини ва қорақалпоқларни ҳужумларидан сақланиш учун қушин билан келганлигини билдирган.⁶ Маълум вақтдан кейин рус элчилари хоннинг лашкарбошиси Қулунбек ва Назархўжа исмли киши билан келган. Шундан кейин ҳар икки томон бир-бирларига ҳужум

¹ Уша жойда, 308-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, уша бет.

⁴ Уша жойда, уша бет.

⁵ Уша жойда, 311-бет.

⁶ Уша жойда, уша бет.

қилмасликка келишдилар. Сунгра Шерғозихон Эшонхужани юбориб Бекович-Черкасскийни уз ҳузурига таклиф этади. Бунга розилик билдириб Бекович-Черкасский, княз Михаил Замонов, бригада комиссари Григорий Волков, 700 аскар ва бошқа бир нечта кишилар билан хон ҳузурига йул олди. Қушинга унинг орқасидан юриш буюрилди.¹ Кейинги воқеа қай тарзда борганлигини жонли гувоҳ Олтин Хусаинов шундай таърифлайди: Бекович-Черкасский ва Михаил Замонов Шерғозихон урнашган чодирга киритилди. У Пётр I Олий ҳазратларининг ёрлигини, ясантирилган от, мовут, 5 газдан газламалар, каллақанд, кумуш идишаридан иборат совгаларни хонга топширди. Улар чодирда икки соат суҳбатлашдилар ва овқатландилар. Уз навбатида хон ҳам Бекович-Черкасскийга безатилган энг яхши отни ҳадя қилди. Шундан кейин Бекович-Черкасский унинг учун белгиланган чодирга келиб урнашди. Куп утмай хон олган совгаларни, хусусан газламаларни чириганлиги учун Бекович-Черкасскийга қайтариб юборган. Бу Бекович-Черкасскийни шу даражада хижолатга ва ҳаяжонга солганки, куз ёшлари билан «Нима учун шундай қилдинг?» — деб Михаил Замоновни қоралаган. Бунга Замонов: «Мабода орқага қайтишимизга тўғри келса, бир кунимизга ярар, деб қилдим», деб жавоб берган. Кейинги куни Шерғозихон ва Бекович-Черкасский биргаликда Хива томонга йул олдилар. Кечқурун улар тўрт соат мобайнида суҳбатлашиб овқатландилар. Сунгра йул давом эттирилиб Хива қушини Бекович-Черкасский орқасидан келаётган рус аскарларини унга яқинлаштирмади. Хивага икки кунлик йул қолганда Порсунгул деган дарёга келишдилар. Рус аскарлари бу ердан икки чақирим нарида тўхтадилар. Эрталаб Шерғозихон Бекович-Черкасский ҳузурига тўрт узбекни юбориб рус қушинларини барчасини Хивада жойлаштиришни ва таъминлашни имкони йўқлигини ва уларни беш қисмда тақсимлаб, турли шаҳарларга урнаштиришни таклиф қилди. Шунингдек, Бекович-Черкасскийга уз ёнидаги 700 кишини ҳам тарқатиб 200 одам билан келишни таклиф этди. Бу сўровлар қабул қилиниб беш қисмга ажратилган рус аскарлари хон амалдорларини кузатувида беш тарафга олиб кетилди. Шундан

¹ Уша жойда, 339-бет.

кейин, — деб сўзини давом эттиради Олтин Хусаинов, — Шергозихон буйруғи билан княз Михаил Замонов, астраханлик дворянин Кирыяк Экономов, сунгра Бекович-Черкасский ечинтирилиб бошлари қиличдан утказилди. Бу воқеа 1717 йил 29 августда содир бўлди. Рус аскарлари ҳам йўлларда қириб ташланди, маълум қисмигина асирликка олиниб, қулга айлантирилди. Курсатилган уч кишини бошлари Хивадаги бозорда осиб қўйилиб жамоа аҳлига намойиш этилган.

Шу тарзда Шергозихоннинг (1715—1728) ута эҳтиёткорлик ва билимдонлик билан юритган сиёсати бир неча баробар кўп кучга ва яроғ-аслаҳага эга бўлган уч минг кишилиқ рус қўшинларини мағлубиятга учратди.¹ Ватан ҳимоячилари тўп, милтиқ, қилич ва бошқа яроғ-аслаҳаларни улжага олдилар. Шергозихон ўз галабасини намойиш этиш учун Бекович-Черкасскийни калласининг терисини шилиб ва ичига сомон тиқиб Бухоро хонига жунатди. Аммо, бу ерда хон Россия билан алоқани ёмонлашишидан қўрқиб «совгани» нафрат билан қарши олди ва дарҳол қайтариб юборди.² Шунингдек Шергозихон рус асирларидан олти кишини Бухоро хонига ва 10 кишини қалмоқ хонига «совга» сифатида жунатган.

Бекович-Черкасскийни тор-мор этилиши бутун Россияни ларзага солган, десак муболага бўлмайди. Чунки бу нохуш хабарни биринчи навбатда Пётр I қаттиқ ҳаяжон ва алам билан қарши олди. Оврупадаги энг йирик ва қудратли Россия империясининг кичик бир хонликдан енгилиши жаҳон даврасида Пётр I ни ноқулай ҳолатга солиб қўйиши турган гап эди.

Гарчанд, Шергозихон катта зафарни қулга киритган бўлса-да, рус давлати билан дипломатик ва савдо алоқаларини тиклаш йўлларини қидирди. Чунончи, у 1720 йилда Ваисмаматни элчи сифатида Россияга юборди. Бу элчи олиб келган ерлигида хонликни Эрон билан уруш олиб бораётганлиги хабар қилиниб Бекович-Черкасский муносабати билан узилиб қолган алоқаларни тиклаш зарурлиги Пётр I га маълум қилинган. Бу билан баробар Бекович-Черкасский кўп

¹ Бу вақтларда Хива хонлигини Эрон билан алоқаси кескин тус олган. Шунинг учун ҳам Эрон шоҳи Бекович-Черкасскийга ердан бериш учун Астрабодда 60 минг аскарни тайёрлаган. Аммо, Бекович-Черкасскийдан ҳеч қандай сўров бўлмаганлигидан ният амалка ошмаган.

² ЦГВИА России, д., 35, л. 1.

сонлик қушин билан келиб хонликни босиб олмоқчи булганлиги учун унинг қушинларига зарба берилганлиги уқтириб утилган.¹ Гарчанд, Шерғозихон уз ватанига бостириб кирган босқинчини тор-мор этиб халқ олдидаги муқаддас бурчини адо этиб, яхши ният билан Россияга элчи юборган булса-да, лекин Петр I нинг алами ва нафрати шу даражада кучли булганки, у дипломатиянинг оддий қонун қоидаларини онгли равишда бузади. Чунончи, уша Хива элчисини 5 та ҳамроҳи билан Астрахандан соқчиларнинг қаттиқ назорати остида Петербургга келтириб Петрапавловск қамоқхонасига ташлайди.²

Бундай шармандали иш дипломатия тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Кейин Ваисмамат ташқи ишлар коллегиясига чақирилиб суҳбат утказилган. Элчи суҳбатда Хива хони савдони тиклашни сураганлигини маълум қилган. Коллегия бошлиқлари савдони кучайтириш ва Тюпкараган қалъасини қуриш учун юборилган Бекович-Черкасскийни улдирилишини қоралаганлар. Коллегияда Бекович-Черкасскийни хуни учун элчини улдириш лозим дейилганда, элчи «Бу сизларнинг ишингиз», — деб мардонавор жавоб берган.³ Элчи Ваисмамат 1721 йилнинг 10 мартада қамоқхонада вафот этган. Шубҳасиз, у қасос олиш мақсадида ҳукумат томонидан улдирилган. Унинг ҳамроҳларидан бири Кучак номли кишигина рус ҳукуматининг рус асирларини озод қилиш ҳақидаги хати билан Хивага жунатилган.⁴ Қолган учта Хивалик 1724 йилда қамоқхонада уч йил ётгандан кейин каторгага ҳукм қилинган.

Шерғозихон рус давлатининг элчига нисбатан гайриқонуний муносабатига қарамай алоқани тиклашдан воз кечмади. У 1721 йилни бошида Бухорога рус элчиси Флорид Беневенини келганлигини эшитиб уни Хивага келишини ва бу ерда зур ҳурмат билан қабул қилинишини маълум қилди. Ҳақиқатан ҳам Ф. Беневени Хивага келганда ҳурмат билан кутиб олинди. Қабул маросимида Шерғозихон Россия билан савдо алоқаларини тиклашни ва душманликдан фойда йўқлигини Ф. Беневенига айтган. У Бекович-Черкас-

¹ Архив внешней политики России., Ф. Сношения России с Хивой (АВПР) д. 1. л. 85.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 86-бет.

⁴ Уша жойда, 88-бет.

кий воқеасига тўхтаб, элчи тарзида эмас, балки куп аскарлар билан Хива хонлигини босиб олиш учун келганлигини баён этди. Шерғозихон рус элчиси билан бирга Субҳонқули номли кишисини элчи сифатида Россияга юборган. Аммо Хива элчиси 1725 йилда Пётр I улгандан кейин Петербургга келди.¹ Бу ерда у Шерғозихоннинг савдо алоқаларини тиклаш ҳақидаги ёрлигини рус ҳукуматига топширди. Натижада, Хива хонлиги билан рус давлати уртасида савдо алоқаларини тиклаш ҳақида қарор қабул қилинди.² Бунда алоқани узилиши орқасида Каспий-Волга йулидаги савдога путур етганлиги ва бож йиғишнинг камайиб кетганлиги курсатилиб хонлик билан савдони қайта йулга қўйиш зарурлиги укдирилган.³ Рус подшоҳлари Хива хонлиги билан савдо алоқасини тикланиши муносабати билан Туркистон улқасига махсус савдо карвонларини юбориш тўғрисида фармон чиқарди. Карвонбоши лавозимига Астраханда яшовчи самарқандлик узбек савдогари Ёдгор Олимов тайинланди.

Олдинги саҳифаларда Бухоро хони Абулфайзхон Бекович-Черкасскийни ўлдирилишига қарши уз нафратини билдирган эди. У бу билан чегараланмай уша Ф. Беневени орқали Пётр I номига хат юбориб узаро элчилик ва савдо алоқаларини кучайтириш таклифи билан бир қаторда Шерғозихоннинг Бекович-Черкасскийга нисбатан бўлган муносабатини қоралаган. Ҳатто, хон Хива хонлигига қарши қўшин юборганлиги маълум қилган.⁴ Хуллас Абулфайзхон Рус давлатини Хива хонлиги билан алоқасини ёмонлаштиришга уриниб, узини унга дўстлигини курсатишга ҳаракат қилган.

Шунингдек, Абулфайзхон тобора кучайиб бораётган Хива хонлигини ишларига аралашиб ороликларни Шерғозихонга қарши бош кутартирди. Ороликлар уни урнига Бухорода яшовчи шахзода Темур Султонни тахтга ўтказиш учун ҳаракат қилганлар.

Бекович-Черкасскийнинг мағлубияти Пётр I нинг Каспий денгизини шарқий қирғоқларини эгаллашга қаратилган ҳаракатларига ҳам зарба берди. Архив ҳужжатларига қўра, Тюлқараган ва Красноводскидаги ҳар-

¹ АВПР, Ф. д. 1, л. 3.

² Уша жойда. 26-бет.

³ Уша жойда. 98-бет.

⁴ Уша жойда, д. 18250, л. 1.

бий истехкомларда шароитни оғирлиги орқасида Бекович-Черкасский қолдирган аскарларни кўпчилиги дардга чалинган ёки ўлган.¹

Буни устига туркман қабилалари қалъаларга ҳужум қилиб, унлаб рус аскарларини асирликка олганлар. Уларни орасида ўлдирилганлар ҳам бўлган. Ҳатто, Хива хони бу ерга ҳужум қилармиш деган овозалар тарқалган. Пётр I ўлиmidан кейин қанчалик вақтларнинг утиши билан кўрсатилган қалъаларга эътибор шунчалик пасайиб борди. 1717 йилни охирида қолган оз сонли рус аскарлари қалъаларни ташлаб Астраханга қайтишга мажбур бўлдилар. Туркистон ўлкасини рус давлатини таркибига киритишга қаттиқ бел боғлаган Пётр I Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилишидан шу даражада аламга тушганки, ҳатто, улим тушагида ётганида ҳам Хива хонлигидан «қонга — қон» тарзида хун олинишини васият қилган.² Рус шоири А. С. Пушкин сўзича «Пётр I икки армон билан кетди: бири Прут соҳилидаги маглубияти учун Туркиядан, иккинчи Бековични қатли учун Хивадан уч ололмаган эди».

Пётр I Каспий қирғоқларини Эрондан урушиб олгандан кейин «улуғдавлатчилик гоёлари» янада жўш уриб, шундай деган экан: «Астрободдан Балхга ва Бадахшонга фақат 12 кунлик йўлдир. Бухоро барча Шарқ савдосининг марказидир. У томонларга борадиган йўлларга ҳеч ким тўсиқ бўла олмайди».

Бинобарин, у Эрон орқали ҳам Туркистонни уз таъсир доирасига олишни режалаштирган. Пётр I нинг энг яқин одамларидан бири Волинскийнинг эсдалигига кўра, Пётр I фақат Эронни эмас, балки то Ҳиндистон ва Хитойгача булган ерларни уз қўл остига олиш ниятида булган. Уни таъкидлашича, Пётр I тирик булганда бу ишларни амалга оширилиши турган гап эди.

Хуллас, Хива хонлиги томонидан Бекович-Черкасскийнинг тор-мор этилиши рус давлатининг босқинчилик сиёсатига қаттиқ зарба берди. Шундан кейин рус ҳукумати узоқ вақтгача Туркистон ўлкасига ҳарбий юриш уюштиришни лозим кўрмади. Бироқ унга зимдан ва аста-секин тайёргарлик ишларини амалга ошириб борди.

¹ Ўша жойда, д.5, л.141.

² АВПР.Ф.д.1, л.1.

ҚОЗОГИСТОНДА РУС ДАВЛАТИ ҲУҚМРОНЛИГИНИНГ ЎРНАТИШИ

Афтидан, Пётр I Каспий денгизи ва Устюрт орқали Хива хонлиги ва умуман ўзбек хонликларини эгаллашни мушкуллигини англаган бўлса керакки, Россияни биринчи навбатда Қозоғистон ерларида эгаллигини таъминлашга даъват этган. «Шарқ билан алоқада, — деган у, — Қозоғистон тасарруфи калит ва дарвозадир. Шунинг учун миллионлаб пул сарфланса ҳам Қозоғистонни буйсундириш ёки ҳеч бўлмаса у ерда Россия таъсирини ўрнатиш зарурдир». Пётр I нинг бу орзуси улимидан кўп утмай замон тақозосига кўра жуда осонлик билан амалга ошиб борди. Чунончи, XVIII асрнинг биринчи чорагида ва кейинги йилларда қозоқ султонларининг ўзаро урушлари, айниқса, қалмоқларнинг тажовузлиари аҳволни гоётда ёмонлашишига олиб келди. Шу боис қозоқларнинг айрим юқори табақа вакиллари Рус давлати тобелигига утишга ва бу билан ўзларини хавфсизлигини таъминлашга қаттиқ ҳаракат қилдилар. 1730 йилнинг 30 сентябрида Абулхайрхоннинг Сайқул Қайдагулов ва Қутлумбет Кашкаев бошчилигидаги элчилари Уфага келиб, рус маъмуриятига Урта ва Кичик Жуз қозоқларини Рус давлати тобелигига олиш ҳақидаги суровини топширди. Рус ҳукумати буни бажонидил қабул қилиб, шунини таъкидлаб утдики, қозоқларни тобеликка олиниши Хива хонлиги ва бошқа жойларни буйсундирилишини осонлаштиради.¹ Айни пайтда у савдони ривожланишида муҳим урин эгаллаши уқдириб утилди.

1731 йил 19 февралда император Анна Ивановна Кичик Жуз қозоқларини ихтиёрий равишда рус давлати тобелигига ўтказилиши ҳақидаги ёрлиққа имзо чекди. 1731—1740 йилларда Урта Жуз қозоқлари ҳам Рус давлати тобелигига олинди. Бу вақтларда Хива хонлигида тахт учун курашлар шу даражада қизиб фожеали оқибатларга олиб келдики, пировардида ўзбеклардан хонликка номзод тополмай қозоқ султонларидан бири бўлмиш Элбарс (1728—1740) тахтга ўтқазилди. Юқорида қайд қилинган Абулхайрхон

¹ Книга Азиатского департамента. № 21, л. 76. — «Красный Архив», 1938. Т. 2, (87), С. 134.

бундан фойдаланмоқчи бўлиб Хива хонлигини ҳам Рус давлати тобелигига утказишга қаттиқ киришди. Бунга эришмоқ учун уз угли Нуриллахонни Элбарс ҳузурига юборди. Аммо, хонликдаги Россияга қарши кучлар бунга йўл қўймади. Хива қўшинларини Элбарс бошчилигида Хуросонга қилган тажовузига жавобан Эрон шоҳи Нодир Хивага қарши йўлга отланди. Хонқада Эрон аскарлари қамалга олинган Элбарсни улдириб галабага эришдилар. Бу ерда уруш кетаётганда юқори табақа вакиллари Абулхайрхонни олиб келишиб хонлик тахтига утказдилар. У Нодиршоҳни келаётганлигини эшитиб Хивадан қочишга улгурди.

Шу тариқа Рус давлати қозоқ жузлари орасида салмоқли уринни эгаллаган Абулхайрхоннинг ташаббуси ва ҳаракатлари натижасида Кичик ва Урта Жузларда уз ҳукмронлигини урнатиш имконига эга бўлди. Натижада Рус давлати нодир табиий бойликларни, бепоен ерларни, қарвон йўлларини ва бошқа кўп даромад манбаларини қўлга киритди. Шундан кейин у жойларда рус шаҳарлари ва бошқа турар жойлар, саноат корхоналари ва турли қонлар юзага келди. Булар Рус давлатини ҳар жиҳатдан қудратини ошиб боришини таъминлади. Бу борада Оренбург шаҳрини барпо этилиши муҳим урин эгаллади. XVIII асрни 30-йилларида Қозогистон ерларини узлаштириш ва савдони ривожлантириш учун Ёйиқ (Урал) дарёсига қўйиладиган Ор дарёси бўйида ҳарбий қалъа қуришга киришилди. 1734 йилни баҳорида ҳукумат К. К. Криллов бошчилигида Оренбург экспедициясини ташкил қилди. К. К. Крилловга ҳарбий қалъани қуриш билан бир қаторда узбек хонликлари билан алоқаларни ривожлантириш ҳамда узбек савдогарларига имтиёзлар бериш сингари вазифалар юклатилди. Хуллас, рус ҳукумати Оренбург шаҳрини Туркистон улқаси билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларини кўприги сифатида бунёд этадиган бўлди. У узининг курсатмасида Тошкент, Туркистон, Хужанд, Хива ва Бухоро билан алоқани юқори даражага кўтаришга алоҳида аҳамият берган.¹

Биринчи навбатда у ердан Бухорога савдо қарвони-

¹ ЦГАДА России, ф. 19., Финансы, д.5, л.4.

ни юбориш режалаштирилди.¹ Ҳатто узбекларга Оренбургда доимий яшаш учун рухсат берилди.²

1735 йилни 15 августида Оренбургнинг биринчи пойдевори қўйилди. Бу воқеада тошкентлик савдогарлар ҳам қатнашганлиги маълумдир.³

Оренбургнинг табиий шароити ва жойланишини ноқулайлиги туфайли уни Красная Гора деган жойга кўчиришга қарор қилинди. Бу иш 1739—1741 йилларда амалга оширилди. Шунингдек Оренбургнинг яқин ва узоқ атрофларида Губерлин, Озер, Бузулук, Барс, Красно-Самарск, Тобин, Чеборкул, Красно-Уфим, Елдяц, Кубов, Миасск, Кивилтон, Қалмоқ-борди, Серднати, Берд, Крылов, Караул, Верхний, Сорочий, Тоцкий, Воздвиженский, Танальц, Илецк, Ёйиқ ва Троицк каби қалъалар пайдо бўлди.

1744 йилга келиб Оренбург губернияси ташкил топиб у Кама дарёси, Каспий денгизи, Ғарбий Сибирь ва қозоқ даштлари ўртасидаги бепоён ерларни қамради. Бу жойларда юзага келган шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар Туркистонни келажакда босиб олинишида муҳим таянч бўлди. Айни бир пайтда Оренбург Россиянинг Туркистон ва бошқа Шарқ мамлакатлари билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларни ривожланишида муҳим марказлардан бири ҳисобланди. Рус давлати фақат Ёйиқ эмас, балки Сибирь томонидан ҳам Қозоғистонда уз мавқеини мустаҳкамлайдиган ва ҳарбий юришларни уюштиришни таъминлайдиган таянч нуқталари бунёд этди. Масалан, Омск (1715), Железинск, Петропавловск, Семипалатинск (1718), Устькаменогорск (1720) ва бошқа қалъалар ва шаҳарлар қурилди. Жами 60 дан ортиқ катта-кичик ҳарбий истеҳкомлар юзага келган. Хуллас, Рус давлати қанчалик вақтларнинг ўтиши билан Қозоғистонда шунчалик кўп ўз мавқеини мустаҳкамлаб узбек хонликларга хавф туғдириб борди.

¹ Ўша жойда, ўша бет.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Ўша жойда, 77-бет.

1839 ЙИЛДА ХИВА ХОНЛИГИГА ҚИЛИНГАН ТАЖОВУЗ

Бу даврга келиб Рус давлатини ҳукмрон доиралари орасида ўзбек хонликларини босиб олиш ҳаракатлари кучайган эди. Чунончи, 1835 йилда Оренбург генерал-губернатори В. А. Перовский император Николай I га махсус хат билан мурожаат қилиб, унда Хива хонлигига қарши нафрат уйғотишга қаттиқ уринади. У Хива хонлари узоқ вақтлардан буён душманчилик қилиб келаётганлигини, гуё савдо қарвонларини талаётганлигини ва рус асирларига ёввойиларча муносабатда бўли-наётганлигини кўпиртириб таърифлади. Шунингдек, Хива хонлиги аҳолисини маданиятсизликда, қолоқлик-да ва ҳатто ваҳшийликда айблади. Ҳатто, у Бекович-Черкасскийни қийнаб улдирилганлигини ҳам эслатиб қўйди. Шу равишда генерал Перовский қандай булмасин императордан Хива хонлигига қарши ҳарбий юриш-га рухсат олиш учун ҳеч нарсадан тоймади. У уз хатини қўйидаги тарзда тугаллаган: «Франция Жазоирни уру-шиб олиши учун миллионлаб сумларни сарфлади, ле-кин бу харажатларни доимий равишда бир неча марта кўпайтириб қоплаб турадиган мамлакатга эга булди. Россиянинг Хива хонлигини босиб олиши эса уша хара-жатларнинг ундан бирига ҳам арзимайди. Аммо, уру-шиб олинса Урта Осиё бизни маданиятимиз, савдо ва саноатимиз, бошқарув тизимимиз киришида тарақ-қиётга эришиб асрлар мобайнида давом этиб келаётган зулм ва азоб-уқубатдан халос бўлади»¹. Бинобарин рус ҳарбий саркардаси Хива хонлигини эгаллаш катта бой-лик беришига эътиборни қаратаркан, Россия гуё та-раққийпарварлик вазифасини бажаришини писанда қилади. Бу сиёсат учун ёзилган гап эди, албатта.

1837 йилда рус императори Николай I (1825—1855) Хива хонлигини босиб олиш ҳақида В. А. Пе-ровскийга фармон берди. Шунга мувофиқ бу генерал рус императорига 4000 кишилик аскар ва 12 тўп ажра-тилишини тавсия этди. Юришга сарфланадиган маб-лагни ҳажми 1.689 минг қоғоз пул ва 575 минг қумуш сум миқдоридан бўлиши кўрсатилди. 1839 йилда 4250 та аскар, 18 та тўп, 2090 кишидан иборат қўшин жам-ланди. Сўнгра, уша йилни 14 ноябрида Хивага қарши

¹ ЦГВИА России., ф. ВУА. д. 18250., л. 8.

йулга чиқилди. Генерал Перовский бошчилигидаги қўшин 19 декабрда Эмба қалъасига ўрнашди. Шу орада қаттиқ совуқ ва буронни туриши рус аскарларни оғир аҳволга солиб қўйди. Ҳатто уларни орасида ўлганлар кўзга ташланди. Туя ва отларни боқиш қийинлашиб бирин-кетин ўла бошладилар. Рус қўшинларини келаётганлигидан хабар топган Хива хони Оллоқулихон уларга қарши аскарларини юборди. Булар йулда Бухорога элчи сифатида келаётган русларни, хусусан капитан Ковалевскийни ва штабс капитани Григрасни асир олдилар. Аммо, асирлар қочиб қутилишга эришдилар. Бу вақтларда генерал Перовскийнинг қўшинини бир гуруҳи олдинроқ келиб «Чучқа кул» деган жойга ўрнашиб олган эдилар. Бу воқеа маҳаллий манбада шундай таърифланган: — руслар «Чучқа кулга» келиб қалъа қуришидан мақсад Хива хонлигини босиб олишга тайёргарлик куриш эди. Оллоқулихон бундан хабар топиб Отамурод қўшбегини 18 сардор ва 8 минг киши билан уша жойга жунатди. Хива қўшини Хивадан чиқиб Урганч, Қизилгунбанд деган жойлар орқали қозоқ йулларига утдилар. Сунгра улар «Ёмон минг йилқи» деган жойга келишганда сардорлардан бири — Муҳаммад ясовулбоши вафот этди. Унинг мурдаси Хивага юборилди. Шундан кейин Хива қўшинлари бир неча манзил йул юриб «Чучқа кулга» келишди. Сунгра душманга ҳужум қилинди. Асирликка олинган бир рус кишиси кўп сонли рус қўшинларини эрта-индин бу ерга етиб келишини, қалъада яроғ-аслаҳа кўплиги ҳақида маълумот берган. Шунга қарамай ватан ҳимоячилари русларга қарши ҳужум бошладилар. Аммо, об-ҳаво айниб қаттиқ совуқ ва буронни тутиши ҳамда қалин қори ёғиши жангни давом эттиришга йул бермади. Жангда ватан ҳимоячиларидан 4 киши ҳалок бўлиб 5 киши жароҳатланди. Об-ҳавонинг ёмонлиги урушни давом эттиришга йул бермай, аскарлар Хивага қайтдилар.¹

Бу воқеадан сунг «Чучқа кулга» етиб келган генерал Перовский ва қўшини ҳам қаттиқ совуқ ва бурон остида қолиб одамлар бирин-кетин ўла бошладилар. От ва туяларни боқиш ҳам жуда қийинлашди. Қўшин орасида турли касалликлар кўпайиб борди. Об-ҳаво-

¹ *Муҳаммад Юсуф Баёний*. Шажараи Хоразмшоҳий. Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв.№ 9596, 302-бет.

нинг ута ноқулайлиги ва оғир шароит йўлни давом эттиришга йўл қўймади. Шунинг учун генерал Перовский 1840 йил февраль ойини бошларида қўшинни Оренбургга қайтаришга мажбур бўлди. Бу муваффақиятсизлик катта талофат ва йўқотишга олиб келди. Чунончи, 1054 киши ҳалок бўлди, 10000 туя ва 8000 от йўқотилди. Кўп руслар йўлларда адашиб ёки толиқишдан юра олмай хиваликлар томонидан асирликка олинди.

1839 йилги ҳарбий юришда давлат хазинасидан 1700 минг сум беҳудага кетди. Бундан ташқари унда 23 минг отлар қўшилган 7500 аравалар бор эди. Уларни таннархи 2 млн сумни ташкил этган. Шунингдек туяларни сотиб олинishiга 1 млн сум сарфланган.¹ Бу ерда кўп аскарлар ва бошқа кишиларнинг ҳалок бўлганлигини ҳамда озиқ-овқатларни, кийим-кечакларни сарфланганлигини ҳисобга олсак қўрилган зиён ниҳоятда катта бўлганлиги кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам рус императори Николай I генерал Перовскийнинг қўшинни орқага қайтарилиши ҳақида рапортига: — «Афсус, жуда афсус, лекин на чора худо-таолонинг хоҳишига бўйсунмасликни ҳеч иложи йўқ», — деб имзо чеккан.²

Хива тарихчиси Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг кўрсатишича, уша 1840 йилда Ҳиндистондан Ҳайбат Соҳиб отлиғ деган кимса Англия ҳукумати номидан элчи сифатида келиб қўйидаги мазмундаги номани хонга берган: «Кўп замонлардан бери руслар сиз тарафга ҳаракат этиб вилоятингиз эгалламоқ ниятидadir. Уларнинг мақсади Мовароуннаҳрни, Хоразмни, Хуросонни эгаллаб Сеистон усти билан Ҳиндистонга ўтишдир. Русия бир улў ҳукумат ва подшоҳликдир-ким уни лашқари саноксиз ва яроғ-аслаҳаси жуда кўпдир. Унинг озгина лашқарига ҳам қарши турарлик кучингиз йўқдир. Гап шуки, яна 50 йилдан кейин (руслар) сизларни ерларингизга эга бўлур. Агар вилоятингизни мудом қўлингизда туришини ва ҳеч кимни унга тажовуз этмаслигини хоҳласангиз уни бизга беринг. Хоразмни Англия қўли остида деган сўз сизларни хавф-хатардан холи этади. Бизнинг мақсадимиз нафсониятдан бўлмай, дўстликдadir, ҳамда русларни

¹ Уша асар, 130-бет.

² Уша жойда, уша бет.

Ҳиндистонгача йулини тусишдир. Биздан сизга фойда етар асло зарар етмасдир. Хоҳиш-истангизни ёздириб шартнома тузинглар, бизлар эса қабул қиламиз».

Бунга жавобан хон деган: ҳозир руслар устимизга бостириб келганича йуқ. 50 йилгача ким бору, ким йуқ, биз 50 йилдан келадиған ишни деб юртимизни қўлимиздан ҳеч кимга бермаймиз. Биздан кейинги авлодлар нимани хоҳласалар шуни қилсинлар.¹ Бу жавоб элчини қониқтирмай шундай деган: «Таклифимни қабул қилганларингизда куп фойда берарди, вақти келиб пушаймон бўлишни фойдаси йуқдир». Шундан кейин элчи уз мақсадиға эриша олмай уз юртиға қайтган.²

Менинг фикримча Оллоқулихон узоқни кура олмайдиған давлат арбоби ҳисобланган. У фавқулоддаги воқеаларда бир-бирларига ҳарбий ва маънавий ёрдам бериш хусусида Англия вакили билан шартнома тузганда яхши бўлиши турган гап эди. Бундан рус давлати бироз бўлса-да ҳайиқиши мумкин эди. Оллоқулихон эса буни аҳамиятини тушунишға ожизлик қилди.

Бу вақтда Англиянинг Ҳиротдаги элчихонаси аъзоларидан бири капитан Шекспир ҳам келиб Ҳирот ҳокими номидан Оллоқулихонга хат олиб келган. Бунда Россия билан алоқани яхшилаш ва рус асирларини озод этиш суралган. Афтидан, Ҳирот ҳокими Рус давлатини бостириб киришини Афғонистон учун хавф туғдиришини уйлаган бўлса керак. Шунингдек англиялик капитан Аббатни келганлиги таъкидланади.³

ХИВА ХОНЛИГИГА ҚАРШИ ҚАЙТА ҲАРБИЙ ЮРИШНИ УЮШТИРИШ ҲАРАКАТИ

Рус императори Николай I 1839 йилги муваффақиятсизликни эшитиши биланоқ хонликни босиб олиш учун қайта ҳарбий тайёргарликни дарҳол бошлаш ҳақида фармон берди. Бу хусусда ҳарбий вазир генерал-адъютант граф Чернышев узининг генерал Перовскийга юборган курсатмасида 1839 йил 30 январда император ҳарбий юришни зудлик билан амалға оширилишини буюрганлигини баён этган. Унда «ҳарбий

¹ Уша жойда, 202-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 1.

юришни утказиб рус ҳукуматини уз мақсадини амалга оширишдаги қатъийлигини ҳамда давлатнинг куч-қудратини букилмаслигини намоён этиш» даркор дейилган.¹ Ҳарбий вазир курсатмасида императорни ҳарбий юришни ёзда ёки кузда Каспий денгизи ёки қуруқлик орқали уюштиришни яхшилаб урганиш ҳақидаги фикрлари ҳам қайд қилинган. Шунингдек қўшинни ҳар жиҳатдан яхши қуроллантириш ва пухта тайёргарлик куриш уқтириб утилган.²

Ҳарбий вазирнинг 1840 йил 17 мартда ҳукуматга ёзган ахборотида Хива хонлигига қарши юборилган қўшин битта генерални, 140 та офицерни, 6668 та аскар хизматчиларни уз ичига олиши керак эди, ҳамда 300 кишилик кучма касалхона ташкил этиш режалаштирилди.³

Генерал Перовскийнинг таъкидлашича, навбатдаги ҳарбий юришни кулами 1839 йилдагига нисбатан 3—4 маротаба ошиқ булади.⁴ Шунингдек 17000 туя, 6000 от ва бошқа қўп нарсалар олиниши керак эди. Шунинг учун ҳам генерал Перовский узининг ҳукуматга юборган рапортларида ҳарбий юришни тезлик билан уюштиришни иложи йўқлигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Биринчи ҳарбий юриш Оренбург губерниясининг хазинасига катта путур етказганлиги, кийим-бошларни, озиқ-овқатларни етишмаслиги таъкидланди. Айниқса туяларни топиш мушкуллиги курсатиб утилган. Умуман, генерал Перовский янги ҳарбий юришни тарафдори бўлса-да, лекин юзага келган оғир шароит уни тез орада амалга ошириш имконини бермаслигини ҳукумат вакиллари ишонтиришга ҳаракат қилди. Дуппи тор келганлиги императорга ҳам равшан бўлган бўлса керакки, у ҳарбий вазирнинг 1840 йил 19 майдаги ахборотига қўра ҳарбий юришни маълум вақтгача қолдириши ҳақида фармон берган.⁵ Шу тариқа Хива хонлигини босиб олишга қилинган иккинчи ҳаракат рўёбга чиқмади.

Ҳарбий юриш муносабати билан Оренбургда Хива хонлиги ҳақида маълумотлар тўпланди. Буларга қўра хонлик ерлари Амударё, Оролнинг жанубий қирғоқла-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, уша бет.

³ Уша жойда, 75-бет.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 130.

⁵ Уша жойда, 148-бет.

ридаги ва Устюртнинг жануби-шарқий қисмидаги водийларни ўз ичига олган. Унинг шимоли Амударёнинг ҳар йилги тошиши орқасидан кўп жабрланган. Бу ерда кўллар ва зовурлар мавжуд. Жануби кўптупроқли ерлар ва каналлар билан қопланган. Хонликда ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, асирликка олинган руслар ва эронликлар яшайдилар, 30—40 минг атрофида кўшин жамлаш мумкин.

Хонликда 16 та тўп бўлган. Аҳолининг сони ярим миллионга боради. Шаҳарларда том маънодаги ҳарбий истеҳкомлар бўлмай, пахса деворлар ва зовурлар билан қуршаланган. Халқ устидаги солиқлар жуда оғир, аммо амалдорларнинг очкузлиги орқасида хон хазинасига кўп маблағ тушмайди. Хива хони Оллоқулихон ожиз табиатли киши ҳисобланиб, атрофдаги кишиларнинг таъсирига берилган. Укаси билан чиқишмайди. Уни Бухоро ва Эрон билан алоқаси ёмон, негаки уларга қарши ҳужумлар қилган. Шунга айтиб ўтиш лозимки, рус ҳукумати ўзининг ҳарбий юришларини уюштиришда ва ҳарбий истеҳкомларни барпо этишда карвон йўлларини хавфсизлигини таъминлашни ва ўзбек хонликларидаги рус асирларини озод этишни ҳаминша рўқча қилиб келган. Бу масалалар 1717 ва 1839 йилларда Хива хонлигига қарши ҳарбий юришлар уюштирилганда ҳам олдинга сурилган эди. У вақтларда туркманлар, қалмоқлар ва қорақалпоқларнинг қароқчи гуруҳлари Россия чегараларида русларни асирликка олиб Хива, Бухоро ва хонликларни бошқа шаҳарларида сотар эдилар. Руслар турли хўжалик ишларида ишлатилган. Уларнинг орасидан лашкарбошилар, жангчилар, элчилар ва бошқа масъулиятли ишларни бажарувчи кишилар чиққанлиги маълумдир. Аммо уларнинг кўпчилиги ўз ихтиёрида бўлмай кўл каби ишлатилган.

Гарчан, 1839 йилги генерал Перовский бошчилигидаги ҳарбий юриш муваффақиятсизлик билан тугаган бўлсада, лекин Хива хони Оллоқулихон уни яна қайтарилишини ҳамда савдони ривожлантириш ута зарурлигини англаб рус ҳукуматининг рус асирлари бўйича даъвосини инобатга олиш ва алоқани яхшилаш мақсадида 1840 йилда махсус фармон эълон қилди. Бунда шундай дейилган: «Биз Хоразм шоҳи жанговор аскарларни ва зафарларнинг бош бўғини барча ёвмут ва човдур қабилаларига, қозоқ ва қирғиз ботирларига ва

бошлиқларига, умуман бизга содиқ барча фуқароларимизга шуни маълум қиламизки, шу 1840 йилдан бошлаб Умум Русия императори олий хазратлари билан тинчлик ва дўстликда яшашга қарор қилдим. Шунинг учун биз мазкур олий фармонимиз буйича узимизни содиқ фуқароларимизга бундан буён Россия чегараларига ҳужум қилмасинлар, рус асирларини сотиб олмасинлар, бунга буйсунмовчилар жазога тортилади».¹ Шуниси диққатга сазоворки, Оллоқулихон рус ҳукуматининг рус асирлари ҳақидага даъвоси «хонликни босиб олиш учун бир баҳона эканлигини» яхши англаган. Аммо, у сир бой бермай иш юритган.

Шу мазмундаги хатни Хива шаҳрини ҳокими мулла Муҳаммад Шариф ҳам Оренбург генерал-губернатори Перовский номига йуллаган.² Бунда Отаниёзхужа Раис бошчилигида озод қилинган руслар уз ватанига қайтарилаётганлиги билдирилган.

1840 йил 18 октябрда Хива элчиси 418 кишидан иборат асирликдаги русларни Оренбургга олиб келди. Шундан кейин у Петербургга бориб узаро тинчлик ва савдо алоқаларини тиклаш хусусида аҳд қилинди.³ Бу алоқалар 1839 йилдаги ҳарбий юриш вақтида рус ҳукумати томонидан Оренбургда ва Астраханда ўзбек хивалик савдогарларни ушлаб қолиши орқасида ишдан чиққан эди. Петербургда Оллоқулихон томонидан рус асирларини уз ватанига қайтарилиши узаро савдо алоқалари йулга қуйилишида ижобий урин эгаллади. 1841 йилни 13 январида Хива хонлиги элчиси Эшбой Бобоев ҳам 5 та рус асирлари билан Оренбургга келган.⁴ Архив маълумотларини кўрсатишича уз ватанига қайтган русларнинг 317 таси Каспий денгизи қирғоқларида, 55 таси Оренбург линиясида, 21 таси Царицинда асирликка олинган.

¹ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 7.

² Ўша жойда, ўша бет.

³ Государственный архив Астраханской области, ф. 2, оп. 2, д. 91, л. 1.

⁴ ЦГВИА России, ф. ВУД, д. 1172, л. 15.

Ўзбек хонликларининг чор Россияси томонидан забт этилиши

ОҚМАЧИТДАГИ ЖАНГ

XIX асрнинг 40-йилларида ўзбек хонликларига қарши юриш бошлаб юборилди. Бу вақтларда қозоқ халқининг содиқ фарзанди Султон Кенисар бошчилигида Чоризм ҳукмронлигига қарши ҳаракат кучайди. 1843 йилда ҳарбий кучлар бу қўзғолонни бостириш учун юборилди. Натижада, ватан ҳимоячиси Султон Кенисар қўлга олинди ва ўлдирилди. Шу равишда Чор ҳукумати ўзбек хонликлари томонга юришда йўлда учрайдиган барча тўсиқларни бартараф қилиб борди ва айни бир пайтда ҳарбий истеҳкомларни қурди. Масалан, 1845 йилда Турғай дарёси бўйидаги Оренбург истеҳкоми қайта қурилди, Мангишлоқ ярим оролида эса Новопетровск (кейинчалик Александровск) истеҳкоми барпо қилинди. 1848 йилда эса Сирдарёнинг Оролга қўйилиш жойида Раим (Казалинск) ҳарбий истеҳкоми бунёд этилди. Бу ишни генерал Обручев қўмондонлигидаги 4 рота, 3 юзлик ва 4 замбаракли аскарлар амалга оширди. Уша йили 23 августда полковник Ерафеев бошчилигидаги 2 замбарак билан қуролланган 200 рус қўшини Хива аскарларини мағлубиятга учратиб Хон хужа қалъасини босиб олди. Шундан кейин «Николай» ва «Константин» кемаларидан иборат Орол флотилияси юзага келтирилди. Кейин 1848 йилда Хива хонлигига қарашли Хужа Ниез қалъаси рус қўшини томонидан эгалланди ва остин-устин қилиб ташланди. 1850 йилда 50 пиёда, 175 казак ва 2 замбаракдан ташкил топган рус қўшини Қўқон хонлигини Тўйчибек қалъасини босиб олиб бузиб ташлади. Уша йили душман кучлари Қўшқўрғон номли Қўқон қалъасини эгаллади.

1851 йилда полковник Корабошев бошчилигида 5 та рота, 5 юзлик, 6 замбарак ва 1 та ракета станогига эга аскарлар Оқбулоқ деган жой яқинида Ёқуббек бошчилигидаги Қўқон қўшинига зарба берди. Бу

вақтларда Туркистон, Чимкент, Авлие ота, Пишкек, Тукмоқ, Оқмачит ва уларнинг атрофидаги бепоён ерлар Қўқон хонлигининг қул остида эди. Шу боисдан рус қўшинлари биринчи навбатда хонликнинг кучлари билан туқнашди. Оқмачит (ҳозирги Қизил Ўрда) хонликнинг энг муҳим ҳарбий қалъаларидан бири ҳисобланган.

1852 йилда унга рус қўшинлари ҳужум қилди, лекин 72 кишини йўқотиб ололмадилар. Уша йили полковник Бларамберг ҳарбий отряди (1,2 рота, 2 юзлик ва 5 замбарак) билан Қўшқўргон, Чимқўргон, Қумушқўргон сингари Қўқон қалъаларини босиб олди. Кейинги 1853 йилда шахсан генерал Перовский бошчилигида 12 та туплар билан икки мингдан ортиқ аскарлар Оқмачитни қамал қилдилар. Генерал Перовскийни таслим бўлиш ҳақидаги таклифларига ватан ҳимоячилари: «Бизлар бир дона порох ва кучада бир кесак қолгунча, ҳамма қуроолларимиз тамоман синиб битгунча курашамиз», деб жавоб қайтардилар.

Қалъада бор йўғи 250 киши мудофаада эди. Лекин шунга қарамай улар жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини намойиш этиб, душманни ҳайрон қолдирди. Бунга тан берган генерал-губернатор Перовский бошлиқларга ёзган ахборотида мудофаачилар «қалъанинг деворларида ва ички томонидан қумондон Муҳаммад Алихоннинг ҳалок бўлишига қарамай юзбоши Лафас бошчилигида ниҳоятда катта жасорат ва матонат билан жанг қилдилар. Ҳамда узлари қасам ичганидек, охири дақиқагача имкони борича курашдилар» деган эди. Шуниси диққатга сазоворки, қалъанинг ҳимоясидаги жангда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб душманни лол қолдирган. Рус қўшини қалъа деворининг устига порох қўйиб портлатиб ичкарига бостириб киргандан сунг эркаклар ва аёллар қўлларидаги қуроолларини ва уқларини ташлаб қилич жангига утиб, шу даражада урушдиларки, бундай манзарани осмону фалак ҳали ҳеч кўрмаган ва эшитмаган эди. Қалъадаги эркак ва аёллар асир тушишни ор билиб, узларини улимга маҳкум этганликлари русларни жуда ҳайратлантирган.

1853 йил 28 июлда 22 кунлик жангдан кейин Оқмачит қалъаси тормор этилди. Бу ердаги 250 ҳимоячидан 74 киши тирик қолган, 35 таси ярадор ҳисобланган, улганларнинг орасида аёллар ҳам бўлган. Рус

аскарларидан 25 киши ҳалок бўлди ва 46 киши ярадор қилинди. Қалъадан 80 та аёл ва 25 та болалар асир олинди.

Оқмачитнинг урнида «Форт Перовский» рус қалъаси барпо этилди. Оқмачитнинг қўлдан кетиши бутун Қўқон хонлигини ларзага солди. У ерга бир неча маротаба Қўқон қўшини ва кунгиллилар юборилиб жанг қилинди. Бундай жангларнинг бирида, 1853 йилнинг 18 декабрида ватан ҳимоячиларидан икки минг киши ҳалок бўлган. Лекин ҳар бир уриниш мағлубият билан тугалланди.

1854 йилда Олма Отада Верний номида рус ҳарбий истехкоми қурилди ҳамда Или водийси қўлга киритилди. Бу ерда Заилийск булими ташкил этилди. 1856 йилда полковник Харментавский бошчилигидаги 1 рота, 1 юзлик ва 1 ракета станогли рус қўшинлари қозоқларни Катта Жузига тегишли тапай қабиласини буйсундирди. Шунингдек, 320 пиёда, 300 казак, 3 замбарак ва 2 та ракета станогидан ташкил топган генерал-майор граф фон Фитин кумондонлигидаги қўшин Хужа ҳарбий истехкомини босиб олдилар. 1857 йили эса бу генерал 200 пиёда, 300 казак ва 2 та замбарак билан Хива қўшинини мағлубиятга учратди ҳамда уларнинг тарафини олган бир гуруҳ қозоқларни жазолади.

Рус давлати томонидан бирин-кетин хонлик ерларни босиб олишга қарши Тошкентда катта куч тупланди ва Илиорти томонга юборилди. Бу ерларда 1858 йилда 5000 кишилиқ Тошкент ва Қўқон ҳарбий кучлари билан подполковник Перемешмелский бошлиқ қўшин уртасида жанг бўлиб ватан ҳимоячилари Чуй дарёси водийсига суриб ташланди.

1860 йилда 6 та рота, 600 та казак, 12 та оғир замбарак, 4 та ракета мосламасидан ташкил топган рус аскарлари Пишпак ва Тўқмоқ сингари Қўқон истехкомларига хужум қилиб, қўли баланд келди. Подполковник Перемешмелский Пишпекни эгаллаш учун 954 та снаряд ва 13 мингга яқин уқ ишлатди. Ҳимоячилардан кўп кишилар ўлди ва ярадор бўлди. Шунингдек, Тўқмоқ қалъаси ҳам душман томонидан эгалланиб, бу ҳол бутун хонликни катта ташвишга солди. Узбек, қозоқ ва қирғизлар биргаликда Тошкент ҳокими бошчилигида Рус давлати тажовузига қарши бош кутариб 1860 йил 21 октябрда Қоракузтоғ

дарёси буйидаги Узунёгочда босқинчилар билан туқнашди. Бу ерда 20 минг кишилик ватан ҳимоячилари билан подполковник Калпаковский бошчилигидаги қушин (3 рота, 2 юзлик, 6 замбарак ва 2 та ракета мосламаси) уртасида Пишпек остонасида жангда душман галабага эришди. Рус қушини томонидан 2051 снаряд, 31879 та тўп отилди. Бу жангда ватан ҳимоячиларидан 1500 киши улдирилди ва кўпи яраланди. Душман аскарларидан 13 киши улдирилди ва 29 киши жароҳатланди. 574 ҳимоячи асирга олинди. Асирлар орасида, 82 савдогар, 92 та аёл ва болалар бор эди. Душман Пишпек ва Тўқмоқ истеҳкомларини ер билан яксон қилди.

Гарчан, ватан ҳимоячилари бирин-кетин мағлубиятга учраган бўлсаларда, лекин озодлик учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

АВЛИЁТА, ТУРКИСТОННИ ВА ЧИМКЕНТНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1861 йилнинг 25 октябрида генерал-лейтенант Дебу бошчилигидаги рус қушини хонликнинг Янгиқўрғон қалъасини вайрон қилиб ташлади. Кейинчалик 1862 йилда полковник Калпоковский 4 та рота, 2 юзлик ва 4 замбарак қушин билан Марки номидаги Қўқон истеҳкомини эгаллади. Генерал-лейтенант Дебу 550 пиеда, 300 казак ва 10 замбарак билан Динқўрғон қалъасини босиб олди. 1863 йил 4 июнда полковник Черняев ўз қўл остидаги 87-Сибирь батальонининг 5-ротаси, ҳарбий Сибирь батальонининг 3,5 ўқчи роталари, 9-ғарбий Сибирь казаклари артиллериясининг 1-взводи пиеда тоғ батареяси ва Сибирь казаклари полки билан Авлиётани урушиб олди.

Уша йили 18 июндан 1 июлгача подполковник Лерхни 2 та ротаси 1,2 юзлик, 2 та тоғ замбарак ва 1 ракета мосламаси билан Қорабура довонидан ошиб Қўқон аскарларини қириб ташлади ва қора-қирғиз қабилаларини буйсундирди. 1864 йилнинг 12 июнида 412 рота, 10 замбарак, 6 мортира ва 2 ракета мосламаси билан полковник Вереvский Туркистонга ҳужум қилди. Бу жангда маҳаллий халқ вакилларидан кўп кишилар ҳалок бўлди. Баъзи маълумотларга қура, чор қўмондони агар шаҳар таслим бўлмаса, Аҳмад Яссавий мақбарасига тўп отилиши ва вайрон қилинишини

маълум қилган. Шундан кейингина ҳимоячилар урушни тўхтатишга мажбур булганлар.

Туркистонни Рус давлати томонидан эгалланиши Тошкент ва умуман Қўқон хонлиги учун катта хавф тугдирди. Қўлдан кетган жойларни қайтариб олиш ва Чор ҳукумати аскарларининг юришини тўхтатиш учун Қўқонда тайёргарлик ишлари амалга оширилди. Чунончи, хонликнинг ҳамма жойларидаги қўшин тўпланиб, ҳарбий қўроллар билан таъминланди. Сўнгра Қўқон хони Саидхон ва лашкарбоши Алимқул аскарлар билан Тошкентга жўнади. Бу ерда ҳам ҳарбий тайёргарликка зўр эътибор берилиб, Алимқул кўп қўшин билан Чимкентга йўл олади. Чунки бу вақтда Черняев бошчилигидаги рус отрядининг Авлиёотадан Чимкент томон йўлга чиққанлиги ҳақида хабар олинган эди. Шундан кейин қўшинлар ва аскарлар тўнг отар пайтида йўлга отланиб, ҳар бир маҳалла олдида халқдан «дуои фотиҳа» олиб шаҳардан чиқиб кетган. Буларни халқ яхши ният ва йиғи-сиғи билан кузатиб қолган.

Хон қўшинларидан ҳар бир шаҳарнинг аскари алоҳида қисми ташкил этиб ўз бошлиғига эга булган. Масалан, тошкентликларга Мирза Давлат, қипчоқларга Мингбой, марғилонликларга Юсупбой, хўжандликларга Мирзааҳмад қўшбеги бошчилик қилган. Шўнга ухшаш андижонликлар, наманганликлар, ушликлар ва бошқа жойларнинг ҳарбий қисмлари мавжуд булган. Шўнингдек, эшони Калон хўжа, Мўминхўжа Судур, Мирбобо понсодбоши ва Авазмўхаммадий сингари саркардалар ҳам қўшинга раҳбарлик қилганлар. Қўшинга шахсан Алимқўлнинг ўзи бошчилик қилган.

Чимкентдаги жангни қипчоқлар бошлаб кейин тошкентликлар ва бошқа шаҳар отрядлари давом эттирганлар. Даставвал бир кеча-кўндуз давомида иккала томон ўртасида тўплардан отишув булган.

«Сўнгра тўрт томондан, — деб ёзади Солиҳ Тошкандий, — аскарлар отдан тушди ва тўрт томондан карнайлар чалиниб, рус қўшинларига қарши хўжумга ўтилди. Уша онда ҳозир булган кишиларни сўзича хон қўшинлари 2—3 минг қадамгача тўхтовсиз олға қараб чоптилар. Икки ўртада бир ярим минг қадамча масофа қолганда рус аскарлари томонидан бирданига тўп ва милтиқлардан ёмғирдек ўқ бўрон қилдиларки, майдонда бирданига 12 минг киши ўлдирилди, уларнинг оҳ, нола ва

фарёдлари осмонга таралди. Хатто бу фожеали манзарадан русларни узлари ҳам ҳайратда қолиб бармоқларини тишлаб баланд овоз билан бақирдиларки, эй мусулмонлар, биз урушни тўхтатдик, улук ва ярадорларни майдондан олинглар, дедилар».

Шундан кейин Қўқон лашкарбошиси Алимқул хузурига Н. А. Северцев номли рус элчиси келиб сулҳ тузишни таклиф этади. Бу таклиф хон томонидан сардор ва амалдорлар муҳокамасига қўйилиб фикр алмашув утказилди.

Айрим амалдорлар сулҳ тузишни қувватлаган бўлсада, бошқа бир гуруҳ кишилар, шу жумладан Тошкент амалдорлари унга қарши чиқиб, сулҳ тузиш алдашлик нуқтаи назаридан таклиф этилаётганлигини уқтириб утдилар. Пировардида рус отрядларини Туркистонга қайтиб кетиши ҳақида рус элчиси билан келишилди. Шунга биноан рус қўшинлари Туркистонга йўл олди. Бу шундан гувоҳлик берадики, рус қўшинлари Чимкентни эгаллашга қурбилари етмай орқага қайтишга мажбур бўлган. Лекин рус қўшинлари йўлда Туркистондан қўшимча кучнинг келиб қўшилиши натижасида Черняев бошчилигида Чимкентга қайта ҳужум қилдилар. Бу жойнинг қалъасининг ташқарисида жойлашган «Жанан» қабристонини бир томонида қаттиқ жанг булиб Қўқон қўшинлари галаба қозонди. Рус қўшинлари эса Туркистонга қайтиб кетдилар.

Шундан кейин Алимқул Авлиёота мудофаасини уддалай олмаган ва уни рус қўшинларига бериб қўйиб, Чимкентга қочиб келган ҳоким Ниёзали понсадбошининг оёқ-қулларини боғлаб туп оғзига қўйиб оттирди. Худди шу хилда Дуглат қабиласининг бошлиқларидан бири рус қўшинларига жосус сифатида хизмат қилган Бойзоқбой номли киши ҳам жазоланди. Лашкарбоши Алимқул Чимкент мудофаасини мустаҳкамлаш ва Чор ҳукуматига қарши урушни давом эттириш тadbирларини кураётганда Бухоро хонининг Қўқонга қарши отланганлиги ҳақида хабар олди. Шу муносабат билан Алимқул Чимкентда қўшиннинг бир қисмини қолдириб Қўқонга жўнади. Бу ҳолат Чимкентда рус аскарларига қарши ҳаракатга салбий таъсир курсатди. Буни яхши англаган Черняев отряди полковник Лерх бошчилигида қўшин билан биргаликда Чимкентга ҳужум қилиб, 1864 йилининг 21 сентяб-

рида уни эгаллади. Бу ерда рус қўшинлари томонидан қўп одамлар ўлдирилди. Қўқон қўшинларининг бир қисми Тошкентга қочиб кетди. Генерал Черняев Россия тарафдорларидан бири Сиддиқ Назарни Чимкентнинг мингбошиси қилиб тайинлади..

ТОШКЕНТНИНГ УРУШИБ ОЛИНИШИ

Генерал Черняев бу шаҳарни эгаллаш учун тайёргарлик ишларини кўриб озиқ-овқат, қурол-аслаҳа ва бошқа нарсаларни Тошкентга олиб боришни уюштириш вазифасини Алимқули томонидан ўлдирилган Бойқозоқбойнинг ўгли Оқмуллага топширди. Қўқон қўшинлари артиллерияси ҳам анча яхши уюштирилган бўлиб, унинг тўпларини узоққа отилиши ва нишонга тегиши мақтовга сазовор бўлган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев қандай бўлмасин, тезроқ Қўқон хонлигига зарба берилмаса, кейин енгилш оғирлашишини рус ҳукуматининг тегишли вакиллариға маълум қилди. Генерал Черняев Чимкентда тайёргарлик кўриб, 1864 йилнинг сентябрида Тошкентни эгаллаш мақсадида йўлга чиқди. Бу вақтда Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий ҳаракатига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллари жойлашган эди. Шаҳар аҳолиси она юртини ҳимоя қилишни ўзининг муқаддас бурчи ҳисоблаб, мудофаачиларга тинмай гамхўрлик қилганлар. «Шаҳар ғариблари, фуқаролари ва қариялари, — деб гувоҳлик беради Солиҳ Тошқандий — ибодату номоздан курақулидан келганича ёрдам бериш афзалроқ ва савоб, деб аскарларга, гозиларга сув, озиқ-овқат ташиб турдилар». Рус аскарлари 1865 йил 1 октябрида Юнус-Обод томонидан шаҳарга яқинлашиб уни тўплардан уққа тутди. Рус аскарларидан бир гуруҳи шаҳар қалъасининг атрофида қазилган зовурлар ичига тушиб олдилар. Буларга қўшилиш учун бир гуруҳ рус аскарлари чолиб келаётганда уларга қарши тўп отилади. Наттижада, душман отрядлари орқага чекинди. Шундан кейин шаҳар мудофаачиларидан бир қисми зовурга душман устига шиддатли ҳужум қилиб, рус аскарларидан 72 кишини ўлдирдилар. Шу равишда тошкентликлар галаба қозондилар. Генерал Черняев урушни тўхтатишга ва Чимкентга қайтишга мажбур бўлган. Шундан кейин Алимқул қўшин билан Тошкентга ке-

либ, булажак урушга тайёргарлик ишларини амалга ошириб, сунгра Куқонга қайтади. Хон курсатмасига кура, Тошкент хокими номидан Ҳофизкуҳаки маҳаллалик Муҳаммад Саид номли савдогарни тинчлик сулҳи тузиш мақсадида элчи сифатида генерал Черняев хузурига юборилди. Бироқ генерал Черняев сулҳ тузишдан бош тортади ва элчи Тошкентга қайтиб келади. Бу ерда элчи генерал Черняев Бухоро хони Музаффархон билан гуё иттифоқ тузилганлиги ҳақида гапириб шаҳардаги айрим кишиларни ваҳимага солиб қўйган. Тошкентда урушга тайёргарлик кундалик ҳаётнинг биринчи вазифаси ҳисобланган. Бу ерда лашкарбоши Алимқул бошчилигида Туркистонни рус қўшинларидан озод қилиш учун тайёргарлик курилгандан сунг, аскарлар Шайхонтоҳурдан утиб Сағбон кучаси орқали Сағбон дарвозасидан «Сароғоч» йулига чиқдилар. Бу юриш 1864 йил ноябрь ойи охирида юз бериб, ҳаво жуда совуқ ва қор ёғиб турган пайт эди. Аскарлар Туркистонга яқин жойга урнашган ва Россия тобелигига утган «Иқон» деган қишлоғида рус отрядини тор-мор этдилар. Бу ердаги халқнинг русларга буйсунганлиги учун Алимқул буйруғига биноан молмулки билан Тошкент томонга ҳайдаб олиб кетилди. Алимқул гарчанд галаба қозонган бўлса ҳам, Туркистонга қараб юрмай, «Иқон»дан Тошкентга қайтишга мажбур бўлади. Бунга хонликдаги ички зиддият ва қўшимча ҳарбий кучларни тўплаш сабаб бўлган, албатта. Алимқул Тошкентга келган пайтда Черняев томонидан юборилган жосус ушланади. Бу жосус Тошкентнинг амалдорларидан бири Абдураҳмонбек Шодмонбековнинг (асли Шаҳрисабзлик) Черняев номига ёзилган хати билан қулга тушган. Бинобарин, Черняев маълум кишилар орқали Тошкент ҳақида зарур маълумотларни олиб турган. Абдураҳмонбек Тошкентдан қочишга улгуриб, Чимкентга Черняев хузурига боради.

Бу вақтда генерал Черняев Тошкентга қайта ҳужум қилиш тадбирларини тамомлаб, 1865 йил 28 апрелда Чирчиқ ёнидаги «Ниезбек» қалъасини жанг билан эгаллади. Юқорида қайд қилинган Абдураҳмонбековнинг маслаҳати буйича, шаҳарни сув билан таъминлайдиган «Кайковус» ариғи тўғонини бузиб уни Чирчиқ дарёсига буриб юборилади. Бу билан шаҳарни сувдан маҳрум этиб, уни таслим этиш эди. Бироқ

шаҳар халқи мудофаани мустаҳкамлаб жангга тайёр турди. 1865 йилни май ойида Қўқон хони Султон Саид лашкарбоши Алимқул билан Тошкентга етиб келди. Бу ҳолат тошкентликларни руҳини кутариб юборган. Бу тўғрида Солиҳ Тошкандий шундай ёзган: «Тошкент ҳокимлари, амалдор, сардор, уламо, фуқаро, шайхлар, ғариблар, гадолар, эркак-хотинлар аралаш шодликларидан (қўқонликларни — Х.З.) истиқболларига чиқиб, кутиб олдилар».

Алимқул шаҳар саройида йигин ўтказиб, маҳаллий ҳокимият вакиллари ва қўшин бошлиқларига қарата нутқ сўзлади. Бу йигинда қатнашган Алимқул «Катта-кичик, бой камбағал фуқародан ёрдам сўраб бу тўғрида Тошкент аҳлининг фуқароларини курсатган гайрат, шижоат ва қаҳрамонликларини айтиб, уларга ўз миннатдорчилигини ва хурсандчилигини изҳор қилиб бир томчи қони қолгунча душманга қарши курашишга даъват этди». Алимқул Бухоро амир Музаффархонни қоралаб рус қўшинларига қарши кураш ишига катта путур етказётганлигини ҳам гапирган.

Тошкентда хонликнинг Андижон, Қўқон, Наманган, Марғилон ва бошқа жойларидан келган қўшинлар Алимқул бошчилигида шаҳар мудофаа линиясини эгалладилар. Сиддиқ Тура бошлиқ Қўқон қўшинининг разведка бўлими душманнинг отлиқ ва пиеда отряди бир туп билан Шуратепадан чиқиб, «Олтин тепа» орқали Салор суви бўйлаб келаётганлиги ҳақида Алимқулга хабар келтирган. Шундан кейин Алимқул ўз қўшинларини маълум қисми билан курсатилган томонга жўнади. Душман қўшинлари Салор сувидан утиб Қўқон қўшинларига қарата туплардан ўқ уздилар, натижада икки томон уртасида қаттиқ жанг бошланиб қўқонликлар ҳужумга утдилар. Бунда Алимқулнинг шахсан ўзи қатнашиб жангга раҳбарлик қилган.

Рус отряди ҳужумга бардош бера олмай, Шуртепага чекинишган. Бу галаба шаҳарда катта шод-хуррамлик билан қарши олиниб карнай-сурнай садолари янграган. «Шаҳар халқи 7 ёшдан 70 ёшгача эркак-хотин, ёш-қари хизмат камарини белларига боғлаб пишган таомларни бошларига кутариб, қатик, сут, шарбат, иссиқ нонлар, ширин меваларни саватга солиб аскарлар турган жойларга олиб келиб илтижо, тавалло ва дилдорлик қилишиб кўзларидан ҳасрат ёшларини оқизиб,

қуз ёшлари суви билан аскарларни юзларидаги чанг-губорларни ювиб артиб қузғудай тозалаб овқатларини еб битиришларини илтижо қилдилар». Бу халқнинг ватанпарварлик ҳаракатларини жуда жонли ва ёрқин намунасини акс эттиради. Лашкарбоши Алимқул ҳокимият вакиллари ва ҳарбий бошлиқларни тўплаб урушни қандай давом эттириш масаласини уртага ташлаганда тошкентликлар рус қўшинлари устидан қозонилган ғалаба ҳужумга утишга даъват қилишини ва ака-ука Сиддиқ Тура ва Арслон Тура бошчилигида аскарларни Чимкентни босиб олингандан сўнг, бу ердан аскарларнинг бир қисмини Туркистон ва Оқма-читни, иккинчи қисмини эса Авлиёота, Тўқмоқ ва Гулжагача бўлган жойларни руслардан қайтариб олишга жунатилишини гапирдилар. Аммо, Қўқон амалдорларидан Отабек номли киши Алимқулга пи-чирлаб: агарда тошкентликлар рус қўшинларини тор-мор қилиб, кўрсатилган жойларни олса, у вақтда улар мустақилликни истаб Қўқонга бўйсунмай қолиши мумкин деган. Шу нуқтаи назардан Отабек тошкент-ликлар таклифини рад қилишни Алимқулга маслаҳат қилган. Алимқул бу маслаҳатга кўниб мудоффа билан чегараланиб туришни буюрди.

Шуртепа томонда ҳар икки томон уруш линияси-ни эгаллаб даставвал тўплардан отишув бошлаган. Сўнгра Қўқон қўшинлари ҳужумга утиб Алимқул уруш майдонида жангчиларни руҳлантирган ва урушга жалб қилган. Алимқул ва сардор Абдуллабек душман қўшинлари билан юзма-юз келиб, уларни қиличдан утказган. Аммо душман ўқи Алимқулни чап биқини-дан кириб қорнини тешиб, киндиги устидан чиқиб кетади. У от устидан ерга йиқилиш олдидан от бўйни-дан маҳкам ушлаб тўп турган жойга борди. Сўнгра Алимқул Тошкент фуқароларини аста-секин орқага қайтиб, узларини шаҳар ичига олишлари ва бошқа жангчиларни урушни давом эттиришлари ҳақида фар-мон берган.

Икки томон уртасида тўплардан яна отишув бошлан-гандан кейин хон аскарлари ҳужумга утиб, сўнгра аста-секин рус аскарлари ҳужуми остида Салор бўйига чекиндилар. Натижада, биринчи ғалда себзорлик жанг-чилар Ҳакимхужа Қалон бошчилигида қочишни бош-лайди. Уларни кетидан қипчоқлар, қирғизлар ва анди-жонликлар қўлга тушган нарсаларни олиб Фарғона

томонга қочдилар. Бошқа кишилар ҳам шаҳар ичига қочиб кела бошладилар. Лашкарбоши Алимкулнинг ярадор булиши аскарларнинг, халқ оламонининг руҳини тушириб, пировардида уларнинг чекинишига сабаб булган омиллардан бири булди. У огир аҳволда шаҳар ичига келтирилди ва бу ерда улди. У катта иззат-икром билан ва чуқур қайғу билан Шайхонтоҳур қабристонига дафн этилди. Чекинишдаги уюшқоқсизлик ва ҳарбий бошлиқларнинг ваҳимага тушиши шаҳар мудофаасига салбий таъсир курсатади, албатта. Кунлар утиши билан қўқонликларнинг руҳсизланиши кучайиб, улар тўда-тўда булиб, уз ватанига қайтишга ҳаракат қилганлар. Ҳатто Алимқул билан биргаликда рус қўшинларига қарши курашда фаол қатнашган Қўқон хони Султон Саид бир гуруҳ амалдорлари билан шаҳарни ташлаб кетмоқчи булган. Бироқ Тошкент амалдорларининг сиқуви остида уз фикридан қайтганлар. Шундан кейин амалдорлар ва ҳарбий бошлиқлар узаро келишиб душманга қарши тadbирларни белгилаш ҳақида фикр алмашув утказди. Бунда бир гуруҳ кишилар Қўқонга қочиб кетган аскарларни орқага қайтиб келишларини сўраб, у ерга элчи юборилишини айтдилар. Бошқа бир гуруҳ кишилар Бухоро амирида ҳузурига элчи юбориб ёрдам сўрашлик ҳақида уз фикрини изҳор қилдилар. Маслаҳатчилар орасида ҳатто Хоразмга ёрдам сўраб мурожаат қилиш зарурлигини баён этган кишилар ҳам булди.

Бухоро ва Қўқон хонликларига рус отрядларига қарши биргаликда кураш ҳақидаги хат билан элчилар жўнатилди. Қўқонга юборилган элчи йўлда Тошкентдан қочиб бораётганда қўқонликларни орқасидан етиб бориб уларга хатни топширади. Бироқ, қўқонликлар Тошкентга қайтиш урнига, аксинча Султон Саидхонни Қўқонга олиб кетиш ва тахтни бегоналарга утиб кетишига йўл қўймаслик зарурлигини баён этадилар. Бухоро амири ҳам Тошкентга ёрдам беришдан бош тортиб, аввало Султон Саидхонни Бухорога келиши зарурлиги ҳақида жавоб хатни юборди. Бу билан амир Султон Саидхон Бухорога буйсунган тақдирдагина ёрдам берилишини маълум қилган эди. Бухорога келган жавоб хатини амалдор ва ҳарбий бошлиқлар муҳокамасига қўйганда айрим қўқонликлар амир таклифини қабул қилиш кераклигини айтдилар. Бу муҳокамада Солиҳ Тошкандий ҳам қатнашиб,

юқоридаги масала буйича уз фикрини билдирган. У Султон Саидхонни Бухорога кетишига қарши чиқиб, ҳар бир ҳукмдор уз бурчини бажармаса, у вақтда фуқаролар душман қулига асир бўлиб қолиши мумкинлигини баён этган. Бу фикрга бошқа кишилар ҳам қушилиб, «биз ёрдам сураб ҳар томонга муурожаат қилдик. Эндиликда ёрдамни хоҳ берсинлар, хоҳ бермасинлар бари бир урушни давом эттираммиз деб аҳд қилдилар. Тошкентликлар Султон Саидхонга шундай дедиларким шаҳар халқи бутун уруш ҳаракатларини уз зиммасига олиб нимаъки зарур булса, ҳаммасини етказиб берадилар». Куруниб турибдики, тошкентликлар қандай булмасин, шаҳарни душмандан ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаган эдилар.

Кунларнинг бирида рус қушинлари шаҳар қалъасини тўпга тутиб ҳужум қила бошлаган вақтда уларга қарши усталик билан тўплардан шундай жавоб уқи отилдики, натижада душман орқага чекинишга мажбур булган. Шундан сўнг Султон Саидхонни Бухорога юриши ҳақидаги масала яна кутарилиб, пировардида уни жунатиш ва Бухородан ёрдам олишга қарор қилинди. Афтидан Султон Саидхонни узи ҳам Бухорога бориш истагида булган. Шунинг учун у 500 кишилик аскар ва бир тўп билан шаҳардан чиқиб кетди. Шундай қилиб, Қўқон амалдорлари ва аскарлари урушни охиригача етказмасдан шаҳар мудофаасини уз хоҳишларига ташлаб кетган эдилар. Шунга қарамай шаҳар аҳолиси душманга қарши курашни давом эттирди. 1865 йил 14 июнида рус аскарлари эрта саҳарда шаҳар қалъасини тўплардан уққа тутди. Натижада улар Камалак дарвозаси орқали шаҳар ичига ёриб кириб, мудофаачиларнинг отрядлари билан тўқнашдилар. Бундай тўқнашувлар Шайхонтохур, Бешёғоч, Қашқар маҳаллаларида ва бошқа жойларда булган эди. Ҳатто, айрим жойларда душманга қарши баррикадалар ҳам қурилди. Масалан, Анҳор кўпригининг ғарб томони аравалар билан тўсилиб мустаҳкамланди. Айни бир вақтда Анҳор ёнидаги дўконлар ичига мудофаачилар кириб олиб деворлар тешигидан душманга уқ уздилар. Бир ярим соатлик оғир жангдан сўнг рус аскарлари чекиниб, Шайх Шибли ариғи орқали қалъа деворининг шимол томонига урнашди. Улар чекинаётганида Урдадаги дўконларга ўт қуйиб қочганлар. «Чуқур кўприкда» ҳамма кўчаларни ҳам оғзи бекити-

либ рус отрядига қарши кучлар қўйилган. Айрим рус отрядлари мачитлар ичига кириб олиб урушганлар. Бироқ улар ураб олиниб тор-мор этилган. Шайх Шиб-ли ариги орқали чекинган рус отряди яна Урдага бос-тириб киришга ҳаракат қилди. Буларга қарши Қиёт маҳалласининг аҳолиси Абдурахим ясовулбоши бош-чилигида деворларнинг орқасига ва пастқам жойларга урнашиб мудофаа линиясини эгалладилар. Булар ора-сида Мирюсуп боғбон ўгли, Умархон Турахон ўгли, Мирсодиқ Миршоди ўгли, Нормухаммад ва Мулла-мир сингари мерганлар, Муллажон Мусомуҳаммад Али бобо подачининг ўгли ва бошқа мард йигитлар бор эди. Халқ кўнгилчилари шаҳар мудофаасининг асосий кучини ташкил этган эди. Абдурахмон ясовул-боши бошчилигидаги кўнгилчилар отряди ёмғир ёғишига қарамай, кун бўйи душман ҳужумини қайта-риб турдилар. Охири рус отряди шаҳар четига чиқиб кетишга мажбур бўлди. Бундан кейин ҳам Қиёт маҳал-ласининг кўнгилчилари Анҳорга қайта келган рус от-ряди билан қаттиқ жанг қилган. Бу вақтларда шаҳар аҳолисининг аҳволи оғирлашиб сувсизлик ва ташна-ликдан азоб чекмоқда эди. Тошкентликлар аҳвол оғирлигига қарамай, шаҳарни қўлдан бермасликка қаттиқ ҳаракат қилдилар. Бироқ рус отряди айрим хо-ин кишилар орқали шаҳардаги ўқ-дори омборини то-пиб уни портлатишга муваффақ бўлдилар. Бу шаҳар мудофаа тақдирини ҳал қилган омиллардан бири ҳисобланади. Сувсизлик, йўқчилик ва ўқ-дорилар етишмаслиги пировардида шаҳар халқининг тинқаси-ни қуритди. Натижада 1865 йил 17 июнда тошкент-ликлар душман ҳужумига бардош бера олмай, таслим бўлишга мажбур бўлдилар. Генерал Черняев Шайхон-тоҳур, Бешёғоч ва бошқа аҳоли гавжум яшайдиган жойларга тупларни урнатиб дарҳол тинчлик сулҳи ту-зилмаса, шаҳарни ёндириб ва бузиб ташлаш ҳақида эълон тарқатди. Шундан кейин генерал Черняев Ҳакимхўжа қозикалон, Абулқосимжон эшон, Домулла Солиҳбек, Охун дадҳо ва бошқа шаҳар катталари би-лан махсус мажлис ўтказди. Бунда савдогарлар ва сар-дорлар ҳам қатнашган эди. Музокара натижасида тинчлик сулҳи тузилиб ҳар икки томон аҳдномага им-зо чекди. Аҳднома шаҳар халқининг ўз динида ва бар-ча ишлар шарият асосида олиб борилиши кўрсатил-ган. Закоғ ва хирожлар ҳам шарият бўйича ҳар йилда

эмас, балки ҳар ойда олиними лозим эди. Шунингдек, ҳовли, боғ ва майдонлар аввалгидек уз эгалари қулида қолдирилди. Аҳолидан йиллик солиқ олиними таъқиқланди. Чакалак, утлоқ ва қамишзорлардан солиқларни мутлақо олмаслик аҳдномада курсатилган эди. Шунингдек, ерли халқдан рус қушинига одамларни жалб қилмасликка келишилди. Аҳдномага ҳар бир тўрт даҳанинг муҳри босилди. Сунгра генерал Черняев шаҳар катталарига духоба ва зар ёқали чакмонлар кийдирди. Шу равишда Тошкентнинг рус давлатига таслим бўлиши ҳақидаги ҳужжат расмий равишда қабул қилинди. Аҳднома тузилгандан кейин генерал Черняев шаҳар катталарини уз томонига жалб этиш ва уларга таяниш мақсадида Ҳакимхўжа қозикалон уйига бориб унга қимматли совғалар ва олтин медаль берди. Сунгра генерал Черняев Регистон растасига бориб камбағал ва гадолар орасига тангалар сочди. Урушда яраланган кишиларга тиббий ёрдам курсатилди.

Генерал Черняев шаҳар мудофаасида қатнашган кишиларни жазоламай, уларни қўйиб юборди. У мадрасаларга бориб ўқишларни давом эттиришни таклиф этди. Уруш вақтида бузилган уй-ҳовлиларни ва дўконларни тиклаш учун генерал Черняев томонидан маблағ ажратилди.

Шубҳасиз, генерал Черняев уз таъсирини урнатиш мақсадида курсатилган тадбирларни амалга оширган. Шунини айтиб ўтиш лозимки, генерал Черняев юқори раҳбар доиралари рухсатисиз, узбошимчалик билан Тошкентга юриш қилиб, уни эгаллади. Бу галаба Петербургда зур мамнуниятлик билан қабул қилинган булса-да, лекин давлат ишларида қилинган узбошимчалик айрим йирик ҳукумат вакиллари норозилигининг келиб чиқишига сабаб булган. Бунинг устига Тошкентнинг босиб олиними халқаро матбуотда катта шовқин-сурон кутарилишига олиб келган. Шунинг учун ҳам генерал Черняев уз ҳаракатини оқлаш мақсадида гўе Тошкент ихтиёрий равишда рус қушинларига буйсунганлиги ҳақида ҳужжат уюштиришга киришди. У шаҳар катталарини тўплаб аҳоли номидан қуйидаги мазмунда хат тайёрлашни буюрди: «Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фаргона хонлари ҳукмронлик қилиб фуқароларга кўп жабр-зулм утказган... Улар закот хирожларни шариат асосида олмасдан ортиқча олганлар ва ҳеч қачон марҳамат қилмаганлар.

Қадимги урф-одат, таомилдан воз кечиб, куп йиллар мансаб учун катта кишиларни улдириб фитначи ва игвогарлар сузига амал қилганлар. Уртада ноҳақ қонлар тукилиб, улар шариатга ва уламолар сузларига амал қилишдан бош тортдилар. Фарғона ва Туркистон заминида куп вақтлар ва купинча қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ва бебошлари ҳукмронлик қилиб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат тинчлиги учун тамоми ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олиб келиб уларга шаҳарни топширдик». Куриниб турибдики, тошкентликлар бўлиб утган ҳамма жанг ва воқеаларни инкор қилиб ихтиёрий равишда рус аскарларига буйсунганликларини тан олишлари лозим эди. Курсатилган хатнинг мазмуни баён этилгандан кейин шаҳар катталари ҳайрон бўлиб турган пайтда домла Солиҳбек охун додҳо шундай жавоб қилган: «Бизлар воқеа ва ҳодисаларни бекитмасдан маълум қиламизки, Тошкентдан Оқмачитгача ва бу ердан Гулжагача бўлган шаҳар ва қалъалар Тошкентга қарар эди. Бу жойларни рус аскарлари уруш ва талаш билан қўлларига киргиздилар. Уруш тўсатдан, муҳлатсиз ва сувсиз олиб борилди. Тошкент шаҳри зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар ойининг 12 числосигача, яъни 42 кун давомида сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Мулла Алимқул лашкарбоши шаҳид бўлгандан кейин сардорсиз қолди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ёрдам бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дин учун қаттиқ туриб, уруш-талашни давом эттириб сешанба куни ярим кеча утгандан кейин саҳарга яқин рус аскарлари хиебон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан фуқаро уйқудалиги чоқда кирди. Шундан кейин яна урушга киришиб пайшанба кунигача кечаю-кундуз урушиб турдилар. Бу уртада куп иморатлар, дуконлар ва уй-жойларга ут тушиб оч, ташна, сувсиз яккама-якка урушиб бўлиб охирида ярашиш сулҳи тузилди». Бу ҳақиқий ахволни акс эттирувчи жавоб генерал Черняевни газабга келтирди. У домла мулла Солиҳ охун додҳо сузига қўшилувчи кишиларни бир тарафга утишларини буюрди. Шундан кейин шаҳар катталаридан олти киши жумладан, Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбачча, Мулла Мирзаалам охун, Мулла Музаффархужа ва Мулла Файзилар домла Солиҳбек охун додҳонинг сузини қувватлаб курсатилган томонга утдилар. Бу кишилар ва Со-

лиҳбек охун додҳо дарҳол рус аскарлари томонидан ураб олиниб қамоққа жунатилди. Бу ҳолат тўпланган шаҳар катталарига таъсир этган бўлса керак, улар генерал Черняевнинг айтган аҳдномасига у курсатган мазмунда тайёрлаб беришни зиммаларига олдилар. Чунончи, Ҳакимхужа қозикалон аҳдномани безаш ва тузишни Абдусаттор Қорабоши углига топширди. Аҳднома тайёрланганидан сунг унга шаҳар катталари ва савдогарлари қул қуйиб ва муҳр босиб генерал Черняевга топширилди. Генерал Черняев Солиҳ охун додҳо ва унинг хамроҳларини Томскига сургун қилди.

Генерал Черняев аҳдномани Абдусаид ва Ходихужа номли савдогарларнинг қулига бериб, Петербургда, подшоҳга олиб бориб беришни буюрган. Рус ҳукумати бу аҳдномани босқинчилик сиёсатини бўяш ва халқаро матбуотда шовқин-суровни бартараф қилиш мақсадида чет мамлакатларга тарқатади. Жумладан, Туркиядаги рус элчихонаси аҳднома нусхаларини купайтириб Истанбулдаги кучаларга, бозорларга, дуконларга умуман кўзга ташланадиган жойларга епиштириб қуйилди. Шундай қилиб, генерал Черняев Тошкентга бостириб киргандан сунг икки аҳдномани, яъни сулҳ шартлари ва ҳақиқий аҳволни бузиб қўрса-тувчи ҳамда мустамлакачилик сиёсатига хос бўлган қалбаки ҳужжат тузишга эришди.

Генерал Черняев Тошкентда юқори табақа вакилларининг ихтиёридаги қулларни бушатиш ҳақида фармон чиқарди. Натижада, бир вақтлар уруш пайтларида асирликка олинган ёки кўчманчилар томонидан келтириб сотилган турли миллатдаги унчалик кўп бўлмаган қуллар озод қилинди. Генерал Черняев маҳаллий яҳудийларни камситишга қаратилган айрим одатларни бекор қилди. Жумладан, яҳудийларнинг белларини ип билан боғлаб юриши ва белгиланган хилдаги телпакни кийишлари тўғрисидаги талаб бекор қилинди.

1866 йил август ойида Рус императорининг Тошкентни Рус давлати — тобелигига олганлиги ҳақидаги расмий фармонни эълон қилинди. 1867 йилда эса Сирдарё ва Семиреченск (Етгисув) областларини ўз ичига олган Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилиб бу мансабга генерал К. П. Кауфман тайинланди. Тошкент Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази бўлиб қолди.

Шу равишда Тошкент Рус давлати территориясини бир қисмига ва Чор ҳукуматининг Урта Осиёда тулиқ ҳукмронлигини урнатилишида муҳим таянчга айлан-тирилди.

БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ БЎЙСУНДИРИЛИШИ

Бухоро хонлигининг ҳукмдори Музаффархоннинг бутун минтақа тақдири қил устида турган бир пайтда Чор ҳукуматини тажовузига қарши кескин чораларни кўрмаслиги халқнинг газабини уйғотди. У шу даражада калтафаҳм бўлганки тошкентликлар умум душманга қарши ҳарбий ёрдам сураганларида сарой аҳли ҳузурда шундай деган: «Мен бир оддий рус лашкарбошиси билан урушни ўзимга ор деб биламан. Агар урушмоқчи бўлсам, у вақтда тўппа-тўғри Москвага ёки Петербургга бориб жанг қилурман». Хоннинг бу мантиқсиз сузлари Бухоро жамоасининг қонини қайнатиб юборди. Бу ҳолат айниқса рус қўшинлари томонидан Тошкентни босиб олингандан кейин авжига минди. Хусусан руҳоний ва зиёли вакиллари хонни кўрқоқликда айбладилар. Аҳоли хон саройини қуршаб тошбурон қилдилар. Ҳатто, Музаффархон хонликда айбланиб ўлдирилиши маълум қилинди. Ниҳоят, халқнинг қаттиқ сиқуви ва талаби орқасида Музаффархон айрим чораларни кўришга мажбур бўлди. Масалан, Жиззах қалъасини мустаҳкамлашга маблағ ажратилиб қўшин ҳарбий салоҳияти кучайтирилди. Ва шаҳар мудофаа қобилияти анча мустаҳкамланди.

1866 йил январь ойини охирида генерал Черняев 15 та пиеда ротаси, 100 казак ва 16 тўплар билан Жиззахга ҳужум қилди. Бироқ рус қўшинлари ватан ҳимоячиларининг қаҳрамона жанги туфайли Жиззахни ололмай Тошкентга қайтишга мажбур бўлди. Бу ғалаба барча қатори Музаффархонни ҳам руҳлантирди. Шундан кейин Музаффархон умумий «газот» эълон қилиб 100 минг одам тўплади. Уларни орасида қўшиндан ташқари қўлига нима тушса шу билан қуролланган халқ оломони кўпчиликни ташкил қилган. Улар амир Музаффар бошлиқ Жиззахга ва бу ердан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги «Сассиқ кўл» деган жойга келдилар. Буни қарангки, Музаффар бўлажак жангга пухта тайёргарлик кўриш ўрнига ички кийимида ути-

риб шахмат уйнаш ва ашула эшитиш билан вақтини утказди. Шу онда рус қўшинлари бирданига ҳужум қилганда у дарҳол яланғоч ҳолда отга миниб қочади. Халқ оломони ва қўшин ҳам турли томонга қочиб, тузиб кетади. Бу воқеа 1866 йил 8 майда «Сассик кўл»ни яқинида жойлашган Иржар деган жойда содир бўлди. Бу ерда рус қўшинлари генерал Романовский бошчилигида урушдилар. Аҳмад Донишнинг сўзича қанчадан-қанча одамлар ҳалок бўлдилар ва жароҳатландилар. Кўп одамлар орқага қайтишда йўлларда мисли қурилмаган азоб-уқубатларни бошидан кечирганлар. Музаффархон бир жойда тухтаганда маълум бўлдики, у қўрқанидан иштонини булғаб қўйган экан. Мана, хоҳласам Москвага бориб урушаман деб чиранган ҳукмдорни асли башараси қандай бўлган. Рус қўшинлари кўп миқдорда ҳарбий қуролларни, шу жумладан 26 тўпни, 670 пуддан ортиқ порохни ва 220 минг патронни ўлжага олдилар. Улар 1868 йил 19 майдан 20 майга утар кечаси 18 та тўплардан ўқ узиб Хужандга ҳужум қилдилар. Бу ерда халқ шу даражада қаттиқ жанг қилдики, бундан ғазабланган душман қўшини шаҳарни ялписига ўққа тутишни орқасида 20 мингдан ортиқ кишилар улдирилди ва уй-жойлар вайронага айлантирилди. 1866 йилнинг 11 октябрида Чор қўшини генерал Крижановский бошчилигида Жиззахни қўришга олади. Жиззахдаги жанг шу даражада даҳшатли бўлганки, одам қони бамисоли ариқ сувига ўшаб оққан. Ҳимоячиларнинг қаҳрамонлиги ва жасоратини ҳатто Чор қўшинлари ҳам тан олган. Бу жангда ҳимоячилардан 2 ярим минг киши улади ва кўплаб кишилар ярадор бўлади. Пировардида Жиззах душман томонидан эгалланди. 1867 йилнинг 7 июнида душман қўшини Жиззах ва Самарқанд ўртасида жойлашган Янгиқўрғонда 45 минг кишилик Бухоро қўшини ва халқ кўнгиллиларини қаттиқ жанг билан мағлубиятга учратди. 1868 йил майда эса Самарқанд шаҳри остонасидаги Чупонота тепалигида уруш бўлади. Бу ерда ҳимоячилардан кўп киши қирилди, ярадор қилинади. Чор аскарлари ўртасига Самарқанд шаҳрига бостириб кирадилар. Ваҳимага тушган ерлик аҳоли душманга қарши тура олмайди. Бундан хабар топган амир Музаффар қаттиқ даҳшатга тушиб, хабарчини «шум сўзлари» учун дарҳол осиб ўлдиришга фармон беради. Унинг васвасаси аста-секин йиғига айланиб: «Худо ма-

ни Самарқанддан маҳрум қилгандан кўра жонимни олгани яхши эди» деб нола чекади. Амирнинг ношудлиги ва мағлубияти халқнинг норозилиги ва газабини янада кучайтирди. Айниқса, унинг Чор ҳукумати билан сулҳ тузишга мойиллиги вазиятни ўта кескинлаштирди. Натижада Бухоро атрофидаги аҳоли қандай бўлмасин урушни давом эттиришни талаб қилиб қўзғолон кутардилар. Аммо Музаффар халқ қўзғолонининг бутун Зарафшон водийсига тарқалиб кетишидан қўрқиб, дарҳол чоризмга қарши ҳарбий юриш уюштирди. Чули Малик деган жой қўзғолон марказига айланди. Бу ерда ойболта, суйил, найза ва шунга ухшаш нарсалар билан қуролланган қўзғолончиларнинг асосий кучлари тупланган эди. Бироқ қўзғолон бостирилди.

Талвасага тушган амир нима қилишини билмай уз атрофидаги беклар билан кенгаш утказиб сулҳ тузиш ёки урушни давом эттириш масаласини муҳокамага қўйди. Кенгашда биринчи булиб сўз олган лашкарбоши Усмонбек шундай деди: «Хонлик халқи урушни давом эттиришни талаб этаётган бир пайтда кофирлар контрибуция (товон) тўлашдан кўра бир томчи қон қолгунча курашиш афзалроқдир». Бу фикрни кенгаш қатнашчилари қўллаб-қувватладилар. Шундан кейин 15 минг отлик, 6 минг пиеда ва 14 та тупдан иборат Бухоро қўшини Зирабулоқ тепалигига келиб урнашди. Қўшинни руҳлантириш ва ғалабага чорлаш ниятида амир Музаффар уларга қўйидаги тарзда мурожаат қилди: «Содиқ мусулмон фуқаролари, сизларнинг заҳматларингиз учун раҳмат, сизларни ишонтираманки, ғалаба биз томонда бўлмай. Самарқанд ва Каттақўрғоннинг қўлдан кетиши биз учун унчалик йўқотиш эмас. Биз теурийлар авлодимиз, биз уз еримизни қандай қайтариб олишни кўрсатиб қўямиз. Мусулмонлар, мен динимиз ва ватанимиз учун мусулмон аҳлининг қаҳрамонона жанг қилишига, кофирларга қўз унгида намоёиш қилишингизга умид қиламан. Халқ биздан ғалаба кутяпти, у жангдан сўнг сизларни қарши олганида дин ва Ватан ҳимояси учун курашиб еримизни кофирлардан тозалаганлар деб айтишсин. Зирабулоқ жанг майдонида ҳалок бўлганлар шарафига шонли ёдгорлик урнатилади. Мусулмонлар, Туркистон генерал-губернатори талаб қилаётган 125 минг тилла (500 минг сўм) товонни сизларга совға сифати-

да берилади. Ишончим комилки, сизлар менинг умидларимни рўёбга чиқариб самарқандликлар тунидаги қора доғни ювасизлар. Мусулмонлар, сизларга зафар ёр булсин». Ушбу мурожаат тўп уқлари овози остида ўқиб эшиттирилади. 1868 йил 2 майда генерал К. П. Кауфман қумондонлигидаги қўшин ва ҳимоячилар уртасида жанг бошланди. Бухоролик мудофаачилар «Олинглар, олинглар ахир...» дейишиб душманга қарши ҳужум қилдилар. Аммо кўп талофат кўриб мағлубиятга учрайдилар. Бу ҳақдаги хабар бутун Бухоро халқи газабини янада кучайтиради. Амир кўрқиб Қизилқум тарафга қочиб кетади. Зирабулоқдаги жанг вақтида Самарқандда чоризмга қарши халқ кўзғолони бошланади. Она юрт ҳимоясига шаҳар атрофидаги қишлоқ ва овуллардан минглаб кишилар келиб қўшилдилар. Генерал-губернатор К. П. Кауфманнинг ёзишича, Каттақўрғондан то Самарқандгача булган ерларда кишиларни кам учратган. Бунга сабаб найманлар, қорақалпоқлар, хитой, қипчоқлар, қирқ кўзлар ва бошқа қабилалар Журабек ва Бобобек бошчилигида Шаҳрисабдан келаётган 20 минг кишилиқ қўшин ва қасоскорларга қўшилиб, Самарқанддаги кўзғолончилар сафини тўлдирган эди. Натижада, Самарқанд чоризмга қарши умумхалқ курашининг ўчоғига айланди. Бир неча минг кишилиқ кўзғолончилар шаҳар қалъасида урнашган чор қўшинини қўраб олиб жангга киришдилар. Аммо Шаҳрисабз беклари чор қўшинларига ёрдамчи кучлар келаётганлигидан хабар топиб, Самарқандни ташлаб чиқадилар. «Шундан кейин, — деб ёзади К. П. Кауфман, — шаҳар аҳли қишлоқлардан келаётган халқ кўнгиллилари билан биргаликда қалъага ҳужум қилишни давом эттирадилар». Бу вақт ичида ҳар икки томондан кўглаб киши қўрбон бўлади ва ярадор қилинади. 8 июнда генерал К. П. Кауфман бошчилигида қўшинлар шаҳарга бостириб кириб, кўзғолонни шафқатсизлик билан бостиради. Улар шаҳар бозорини ўққа тутадилар. Кўзғолон қатнашчиларидан 19 киши ўлимга ва 19 киши Сибирга умрбод сургунга ҳукм қилинади. Бунинг устига кўзғолончиларнинг аксарияти жангда ҳалокатга учраган. Чор қўшинларидан эса 275 киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Бошқа жойларда босқинчилардан бунчалик кўп кишилиқ талофат кўрмаган эди. Шунинг учун генерал К. П. Кауфман «Самарқанд қалъа-

сидаги талофатни жуда катта йўқотиш», деб баҳолайди. Бу вақтда Амир Музаффарнинг обрўси ва мавқеи тобора тушиб, тахтда зўрға илиниб турарди. Амир Карманага келиб, ўз амалдорлари иштирокидаги кенгашда Чор ҳукумати билан сулҳ тузишдан бўлак чора келмаганини маълум қилиб: «Эндиликда барча қўшин ва қурол аслаҳаларни, тўпларни оқ подшоҳга топшириб мен Маккага ҳажга боришга рухсат беришини ундан сурайман. Сезиб турибманки, менинг улимим яқин, тақдирим ва ҳаётим халқнинг қўлида».

1868 йилнинг 28 июнида амир Музаффарнинг элчилари Самарқандга К. П. Кауфман ҳузурига келиб, сулҳ тузишга розилик билдирадilar. Сулҳга кура Самарқанд, Каттақўрғон ва Зарафшон дарёсининг юқори қисми хонликдан ажратиб олиниб, Россия таркибига киритилди. Амир товон сифатида 500 минг сўм тилла пул тўлашга ва хорижий мамлакатлар билан мустақил равишда алоқа ўрнатмасликка розилик беради. Шунингдек, Россия савдогарларига хонлик тасаруфида бемалол савдо-сотик ишлари билан шуғулланишга ҳамда карвонсаройлар қуришга ижозат этилди. Улар тўлайдиган савдо божлари миқдори бухороликлар тўлайдиган бождардан ошмаслиги керак эди. Хуллас, шартнома тузилгандан сўнг Бухоро амири урушни расман тўхтатиб, рус давлатига тобелигини тан олади. Бу эса ватанпарвар ва ҳур фикрли одамларнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлади. Ҳатто амирнинг ўғли Катта Тўра ва бир неча нуфузли беklar бирлашиб, Музаффархон ва чоризм истилочиларига қарши курашни давом эттирадilar. Улар амирнинг тахтдан маҳрум этилганлигини эълон қилиб, Шаҳрисабз ва Китобда катта куч тўпладilar. Шаҳрисабз беklари Катта Тўрани хон деб эълон қиладilar. Натижада, амир Музаффарнинг аҳволи ниҳоятда огирлашади. Ота-бола қўшинлари уртасида Самарқанд яқинидаги Хом қишлоғида содир бўлган жангда амир сарбозлари енгилади. Шундан сўнг амир Чор маъмуриятига ҳарбий ёрдам сураб мурожаат қилади. Буни инobatта олган генерал Абрамов 1870 йилида Шаҳрисабз ва Китобда Журабек ва Бобобек бошчилигидаги қўшин ва оломонни енгиб, у жойларни амир Музаффар ихтиёрига топширади. Бундан илгари, яъни 1868 йилда Чор қўшинлари томонидан босиб олинган Қарши шаҳри ҳам амирга қайтарилади. Бу билан Чор ҳукума-

ти Музаффарнинг Рус давлатига янада итоат этишини мустаҳкамлаб борган. Амир эса сулҳ шартларини оғишмай бажараверади.

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ ЗАБТ ЭТИЛИШИ

Чор ҳукумати Хива хонлигини босиб олиш учун катта тайёргарлик курди. Ваҳоланки, Хива хонлигида 1869 йилги маълумотларга кура, бир ярим минг кишидан иборат мунтазам армия булиб, ҳарбий техникаси ниҳоятда паст даражада эди. Шунга қарамай, чор ҳукумати хонликка қарши уч тарафдан, яъни Туркистон генерал-губернаторлиги, Оренбург ва Каспий денгизи томонидан уз ҳарбий кучларини ташлайди. Қушини яхши қуролланган 12 минг кишидан иборат эди. Ҳатто қушинга император хонадонидан буюк князь Константин Константинович Романовский ва князь Евгений Максимилянович Романовский ҳам қушилди. Афтидан, бу билан ҳарбий юриш мавқеини янада ошириш мулжалланган булса керак. Қушинга генерал К. П. Кауфман умумий қумондонлик қилади. Чор қушинлари узоқ ва машаққатли йўлни босиб утиб, Хива хонлиги чегарасига етиб келадилар. 1873 йилнинг май ойида йўлма-йўл хиваликлар қаршилигини енгиб борган чор истилочилари 28 майда Хива

10-расм. Ичан қалъа. Мудофаа девори.

шаҳри остонасига келиб тўхтайдилар. Бу вақтда Саид Муҳаммад Раҳимхон қочишга улгурган. Қўшин генерал Верёвкин бошчилигида Хива шаҳрига ҳужум бошлайди. Пировардида уруш тўхтатилади ва генерал К. П. Кауфман Саид Муҳаммад Раҳимхон Хивага келиб Рус давлатининг вассали сифатида ўз тахтини эгаллайди. 1873 йил 12 августда узаро сулҳ тузилиб, Хива хонлиги ўз сиёсий мустақиллигини йўқотади. Шунингдек товон тулашни ва Россия савдогарлари хонликда бемалол иш юритиши учун шароит яратиб беришни буйнига олади. Амударёнинг ун қиргоғи Россия ихтиёрига ўтказилиб, у ерда генерал губернаторликнинг Амударё булими ташкил этилади.

Шундай қилиб, Бухоро ва Хива хонликлари ўз мустақилликларини қўлдан бой бериб, Россия таркибига қиради. Гарчанд хонлик сақланиб қолган булсада, улар Рус давлати манфаатлари доирасида иш юритганлар. Чор ҳукумати минглаб кишиларнинг ёстигини қуритгани ва ногирон қилгани етмагандек, уруш ҳаракатларини ундириш учун Бухоро хонлигини 500 минг сум, Хива хонлигини эса 2 млн. 200 минг сум товон тулашга мажбур этади. Бу оғир жарима меҳнаткаш омманинг мушкул ҳаётини янада оғирлаштиради.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Чор истилочиларининг галдаги нияти Қўқон хонлигини тугатиш эди. Улар Туркистон, Чимкент, Тошкент ва бошқа жойларни босиб олиб, Қўқон хонлигига қаттиқ зарба берган эди. Қўқон хони Худоёрхон қўрқоқ ва тadbирсиз булганлиги учун ватан ҳимояси йулида бирон арзуғулик иш қилмади. Аксинча, Чор ҳукумати нигоҳида ўз тахтида утиришни уйларди, холос. У 1868 йили чоризм билан сулҳ тузиб, амалда Россияга қарам бўлиб қолади.

Бунга кўра хонлик ерларида рус савдо саноат вакиллариغا катта имтиёзлар берилди. Худоёрхоннинг итоаткорлигини тақдирлаган Чор ҳукумати уни Россия давлати ордени билан мукофотлади ва унга «Аслзода» деган фахрий унвон берилди. Худоёрхоннинг мазкур сиёсати аҳолининг газабини тошириб юборди. Бунинг устига хоннинг зулми тобора кучайиб борди. Натижада 1873 йилда Пулатхон бошчилигида Россия тажовузи ва унга сотилган Худоёрхонга қарши

халқ қўзғолони кутарилди. Халқ нафратига учраган Худоёрхон узининг бой хазинасини 40 та аравага юклаб Хўжандга қочиб кетади. Бу ердан Тошкентга юборилади. Генерал Кауфман унинг бойликларини ҳукумат фойдасига мусодара қилиб, узини Оренбургга сургун қилади. Рус архив манбааларига қўра, у бу ердан қочиб Афғонистон орқали Ҳиндистонга ва сўнгра Саудия Арабистонига бориб ҳаж қилган. Шундан кейин яна Афғонистонга қайтиб кўп ўтмай вафот этган.

Қўзғолончиларга хонликдаги ҳукмрон доираларнинг вакиллари Абдурахмон Офтобачи, Мулла Исо Авлие, Султон Муродбек ва бошқалар ҳам қўшилиб Чор ҳукуматига қарши қўраш олиб бордилар. Бу ҳаракат шу даражада кенг ёйдик, бутун Фарғона водийсини қамраб олди. Қўлай фўрсатни кўтаётган Чор ҳукумати 1875 йил 6 августда Фарғона водийсига бостириб киради. Қўзғолончилар босқинчиликларга қарши қаттиқ жанг қиладилар. Шафқатсиз душман қўшинлари билан бир неча аҳоли турар жойларини ер билан яксон этади ва минглаб одамларни қириб ташлайди. Биргина Андижондаги жангда қўзғолончилардан 20 минг киши ёвузларча ер билан яксон этилди. Бу фўжеа генерал Скобелевнинг бўйруғи ва бевосита иштирокида рўй беради.

Халқ қўзғолони шафқатсизлик билан бостирилиб, 1876 йил 16 февралда Қўқон хонлиги тўгатилади.

Шундай қилиб Чор ҳукумати 1853—1876 йилларда, ўзбек хонликларига қарашли шаҳар ва қишлоқларни бирин-кетин босиб олиб, Урта Осиёни ҳукмдори бўлиб қолади. Минглаб оддий халқ вакиллари болта, таёқ билан қўролланиб, узидан ҳар жиҳатдан бир неча баробар кўчли ва яхши қўролланган чор қўшинларига қарши мардонавор қўрашади. Улар аскарларнинг тўплар ва милтиқлардан отилган ўт-ёмғирларига кўкракларини тўтадилар. Хонлар эса мамлакат мудофаасини мўстаҳкамлаш ва ҳарбий техникани такомиллаштириш ўрнига ўзаро қўрашларни давом эттиравердилар. Айниқса Бўхоро хонлигининг Қўқонга нисбатан олиб борган душманлик сиёсати Чор ҳукумати учун катта фўйда келтиради. Уруш ҳаракатлари шуни қўрсатадики, учала хонликнинг ҳукмдорлари ҳарбий жиҳатдан мўтлақо саводсиз кимса бўлиб чиқди. Бундан Қўқон лашқарбошиси Алимхон мўстаснодир. У Чор ҳукуматига қарши қўрашда қўшинга ва халқ

қасоскорларига жасорат билан бошчилик қилди. У жушқин ватанпарвар ва қаҳрамон шахс сифатида жанг майдонида ҳалок бўлади.

Ўзбек хонлиқларининг ерларининг босиб олиниши Чор Россиясининг юқори табақаси томонидан зур хурсандчилик билан қарши олинди. Россия молия вазири Вишнегородский бу жойларни «рус тожидаги энг қимматбаҳо дур» деб баҳолади.

Туркистон генерал-губернаторлигининг чегараси вақт утиши билан кенгайиб борди. Пировардида Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти ерларини ўз қарамоғига киритди.

Бухоро амирлигида 28 беклик: Чоржуй, Кармана, Зиёвуддин, Нурота, Китоб, Шаҳрисабз, Чироқчи, Яқкабоғ, Ғузор, Бойсун, Қоратегин, Денов, Ҳисор, Дарвоз, Болжуван, Шугнон, Рушон, Қулоб, Қургонтепа, Шеробод, Халиф, Кирки, Бурдалиқ, Қарши ва Норизм сингари жойларни ўз ичига олган эди.

Хива хонлиги эса Питнак, Хазарасп, Хонқа, Урганч, Қушқуприк, Ғазовот, Қиёт, Шоҳобод (Шовот), Тошқовуз, Омбор, Маноқ, Гурлан, Мангит, Қилич Ниезбой, Қипчоқ, Порсу, Илёли, Қуҳна Урганч, Хужайли, Шуманай ва Қунгирот деган жойларини қамраб олган.

Қуриниб турибдики, икки хонлиқларнинг ерлари илгари вақтларгача жуда қисқарган. Бундан, айниқса Бухоро амирлиги катта талофат курди. Қуқон хонлиги эса бутунлай тағ-томири билан қупориб ташланди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Туркистон халқларининг ута ватанпарварлиги ва эрксеварлиги орқасида Рус давлати уни тезкорлик билан босиб ололмади. Натижада, уруш урта ҳисобда 25 йил давом этди. Халқ оммасида миллатпарварлик туйғулари шу даражада кучли эдики, агар ҳарбий маҳорат ва техника талабга жавоб берарли даражада бўлганда Рус давлатини ёвуз ниятини юзага чиқмаслиги турган гап эди. Начора, улка ҳукмдорларининг нодонлиги ва ожизлиги ҳамда бир гуруҳ кишиларнинг хоинлиги Туркистон улқасини Россия панжасига тушишига сабаб бўлди. Чор ҳукумати туб аҳоли вакиллари Олий ва урта мансаблардан маҳрум қилиб улқани бошқариш рус генералларини ва офицерларини қулига утди. Шу равишда миллий давлат тугатилиб рус тили давлат тили ҳисобланади. Миллий тилни ва миллий маданиятни ривож-

ланишига йул берилмай «улуғ миллатчилик» сиёсати амалга оширилди. Бутун улкада мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм сурди. Туркистон Россиянинг хомашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантрилиб халқнинг бошига сон-саноксиз азоб-уқубатлар тушди. Шунинг учун ҳам халқ оммасининг миллий-озодлик курашлари давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги халқ ҳаракатлари шулар жумласидандир.

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ ВА МИЛЛИЙ ЗУЛМ

Чор ҳукумати бутун Туркистонни қонга белаб, шаҳар, қишлоқ ва овулларни вайрон этиб уни босиб олгандан кейин миллий давлат ва қўшинни йўқ қилди. Маҳаллий бошқарув тизими қўпориб ташланди. У минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонликларидан иборат уч қисмга парчалаб бошқаради.

Улканинг энг унумдор ва обод ерлари Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига киритилди. Масалан, у Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Етгисув ва Каспий орти вилоятларини ўз ичига олган эди. Тошкент губернаторликнинг пойтахти ҳисобланди.

Губернаторликнинг олий ва урта бўғин лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб қўйи мансабларга маҳаллий аҳоли вакиллари қўйилди. Булар рус маъмуриятининг курсатмаларини сузсиз адо этувчи кишилар эди, холос. Бухоро ва Хива хонликлари сирдангина мустақил қўриниб амалда уларнинг ҳукмдорлари рус маъмуриятининг хизматкорлари бўлган. Чор ҳукумат иқтисодиёт бўйича ҳам мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан амалга оширди. У минтақадаги ерсув ва табиий бойликларнинг эгаси сифатида иш юришиб, қўпдан-қўп маблағлар ҳукумат хазинаси ва капиталистларнинг чўнтагига дарё суви каби оқиб бораберди. Айниқса пахта уларга катта даромад келтирди. Гарчан пахтачилик ривожлантирилган бўлса-да, лекин ундан деҳқонлар фойда қўрмай қашшоқлашди. Бундан ташқари мустамлакачилар ўлкага тайёр саноат молларини келтириб сотиш орқали ҳам бойлик орттирардилар.

Шу тариқа улкани Россиянинг хом-ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланттирилган эди. Бундай ҳолат ўзбек ва бошқа туб аҳолининг маънавий ҳаётини ҳам қашшоқланишига олиб келди. Рус маъмурияти онгли равишда миллий маданият ва миллий

тилни ривожланишига йул бермай халқни ўрта аср қолоқлигида сақлашга ҳаракат қилди. Рус тилига давлат тили мақоми берилди. Айниқса, халқ маорифига маблағ ажратилмасдан ўз ҳолига ташлаб қўйилиши ёмон оқибатларга олиб келди. Натижада, халқнинг даярлик ҳаммаси саводсиз бўлиб қолди. Улкада маҳаллий аҳоли учун бирорта олий ва ўрта ўқув ёки ҳунар билим юрти очилмади. Аксинча миллий ҳис-туйғу ва сиёсий уйғонишга қарши чоралар қўрилди. Таъқиб ва назоратлар авжига чиқиб, ислом дини бурчакка сиқиб қўйилди. Халқ оmmasи оғир ва хилма-хил солиқ ва мажбуриятларнинг ҳам азобини бошидан кечирди.

Улкада кўплаб рус посёлкаларини ташкил этилиши фожиали оқибатларни юзага келтирди. Халқ унумдор ер-сувларидан маҳрум бўлиб, тирикчиликни ўтказиш жуда қийинлашиб кетди.

Биринчи жаҳон уруши даврида (1914—1918) аҳвол янада ёмонлашиб қашшоқлик кенг қулоч ёйди. Умуман айтганда, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлиги, адолатсизлик ва зуравонлик мазлум халқнинг озодлик қурашларига замин ҳозирлади.¹

1892 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛНИ

Улкадаги ниҳоятда оғир ҳаёт, чор ҳукуматининг ободончилик ва соғлиқни сақлашга эътибор бермаслиги орқасида турли касалликлар кучайиб бораверди. Айниқса, вабо касалини пайдо бўлиши фожеали бўлди. Айрим маълумотларга кўра, 1892 йил 1 июнда Жиззах уезида вабо касали пайдо бўлган. Шу муносабат билан вилоят ҳарбий губернаторининг фармони билан Сирдарёнинг чап қирғоғидаги Чинозда, яъни Тошкентдан 65—70 км. узоқликдаги жойда тиббиёт пункти очилди. Бу ерда вабога чалинган бир нечта кишилар касалхонага ётқизила бошланди. Уша йилнинг 7 июнда эса Тошкент шаҳрида вабо касали борлиги маълум бўлди.² Чор маъмурияти унга қарши чораларни, ҳаётга татбиқ этиб борди. Бунга кўра, вабодан улган кишиларнинг мурдасини врачнинг рухсатисиз куммаслик лозим эди. Шунингдек, мурдаларни шаҳар

¹ Мазкур масалага доир архив ҳужжатларини тўплаган Тарих институтидаги бир гуруҳ илмий ходимларга ўз миннатдорчилигимни изҳор этаман.

² Ўз Р М Да.ФИ-1, 32-рўйхат, 30-иш, 165-бет.

ичидаги эски мазорларга эмас, унинг чеккароқ жойида очилган янги қабристонларга кўмиш тавсия этилди. Аммо врачларни ва ҳамшираларнинг этишмаслиги орқасида мурдалар 3—4 кун мобайнида қолиб, ҳавонинг иссиқлиги туфайли сасий бошлаган. Аёлларнинг мурдасини рус эркак врачлар куздан кечирган. «Туб аҳолининг сузларига кўра, — деб ёзади муаллифлардан бири, — санитарларнинг орасида турли касбдаги ва офицерлар кийимини кийган ёшлар полициячилар билан биргаликда «пушт» дейишиб, маҳаллий аҳолининг уйларидаги аёллар яшайдиган хоналарга киришган. Улар тозаликни назорат қилиш баҳонасида отоналарини ҳузурида аёлларга ва қизларга нисбатан турли уринсиз қилиқларни қилишган».¹

Мурдаларни ювиш ва уларни кўпчилик билан қабристонга олиб бориш тақиқланади. Гарчанд, кўрсатилган маъмурият чоралари вабони имкон борича даф этишга қаратилган бўлсада, лекин уларни амалга оширишда қатор кўполликларга ва зўравонликларга йўл қўйилди. Ҳаётда дин ҳукми суриб турган бир пайтда мурдаларни ювмаслик ва бир неча кун сақлашлик, ҳамда ота-боболар мазорларини бекитиш уша давр шароитига жуда зид ва гуноҳдай бўлиб кўринарди.

Хуллас, ҳукуматнинг вабога қарши чоралари зулм ва адолатсизликдан сабр-косаси тўлиб тошган шаҳарликларни бош кўтаришига туртки бўлди. Айни бир пайтда гуё врачлар сувга оқ порошок ташлаб халқни заҳарлаётган ва касалларга ҳам бериб улдираётганликлари ҳақида миш-мишлар аҳволни янада кескинлаштирди. Бу хусусда манбада шундай дейилади: «Доктор Чинозда касални суриштирмай беморларга дори бериб, одамларни дарҳол улдирмоқда, деган сузлар Тошкентда эшитилмоқда. Шаҳар миршаби савдогарларга мурдаларни кафанга урамаслик ва ҳеч қандай диний расмларсиз кўмиш ҳақида кўрсатма берган».²

Умуман айтганда, вабо касалининг ваҳимаси ва турли хил миш-мишлар шаҳар ва атроф қишлоқларига тарқалиб, кишиларни газабини кўзғотди. Мурдани кўпчилик билан қабристонга олиб боришнинг тақиқланиши ҳам қаттиқ норозиликни уйғотди. 20 июнда

¹ Терентьев М. История завоевания Средней Азии. Санкт-Петербург, 1906, С.73.

² ЎзР МДА, ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 170-бет.

шаҳарнинг Себзор даҳасидаги Хонақо масжидида купчилик тупланиб, ораларидан 3 вакилни сайлашиб норозиликни шаҳар бошлиғига маълум қилишни топширилди. 22 июнда шаҳар оқсоқоли Муҳаммад Яқуб вакилларни чақириб, миш-мишларга ишонмасликка даъват этди. Уша куни Шайхонтоҳур даҳасидаги Таллак масжидида кишилар йиғилишиб шаҳар бошлиғи номига хат ёздилар: «Бизлар мурдаларни янги мазорларга дафн этишга қаршилигимизни ва эски мазорлардан фойдаланишни давом эттиришимизни шаҳар бошлиғига маълум қилишликни мингбошидан ва катта оқсоқолдан сураган эдик, чунки мурдани янги қабристонларга олиб бориш қийинчиликларни туғдиради. Хусусан, шароитга кура мурдалар елкаларда кутариб борилиши шарт. Аммо, шу пайтгача хатга жавоб берилмади».¹ Шаҳар аёллари ҳам Туркистон генерал-губернаторига хат ёзишиб, уз норозилигини изҳор этган эдилар. Шайхонтоҳур даҳасига қарашли уқчи маҳалласидаги масжидларни бирида ҳам 150 киши чор маъмуриятга ёзилган норозилик хатни муҳокама қилган, унда элликбошилар Юнус Муҳаммад ва Мулла Мирсодик, Муҳаммад Алимхон, Абдулқосим Домуллаев сингари нуфузли кишилар қатнашган.²

Бутун воқеани жонли гувоҳи ва шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевни тергов вақтида берган курсатмаси масалани янада ойдинлаштиради: «Июн ойини бошларида, — деган у, — вабо касалини тарқалишга қарши қаратилган чоралар турли мулоҳазаларни юзага келтириб, халқда уларга ишонч қолмади. Ҳатто врачлар вабо касалига йўлиққанларнинг азоб-уқубатларидан тезроқ ҳоли қилиш мақсадида махсус порошок бериб одамларни ўлдирмоқдалар деган овозалар тарқалди. Шунингдек, руслар анҳор ариғидаги сувни заҳарлаб туб аҳолини қирмоқчи деган сўзлар эшитилиб турилди. Бундан ташқари маҳаллий халқ вабо касали билан ўлганларни шаҳар ичидаги мазорларга кўмиш тақиқланганига қаршидирлар. Шаҳар чеккаларида очилган мазорларда мурдаларни махсус белгиланган киши томонидан ювилиши, жаноза ўқилиши ва дарҳол дафн этилиши курсатилган эди. Аммо, мурдани купчилик билан мазорга олиб боришга рухсат берилмади».³

¹ ЦГВИА России, ф.400, оп-1, л, 1569. л, 32.

² Уша жойда, 4-иш, 83-бет.

³ УзР МДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 12-бет.

Хуллас чор маъмуриятининг вабога қарши чораларини диний ақидаларини ва умуман маҳаллий шароитни ҳисобга олмай амалга оширишни фойдадан кура зиёни купроқ булди. Айрим маълумотларга кура ҳар куни 100 атрофида одамлар улган.¹

Расмий маълумотда эса 7—24 июнь давомида вабога 64 киши чалиниб 43 таси улганлиги қайд қилинади.² Вабо касалига қарши қаратилган чоралар халқнинг оғир сиёсий ва иқтисодий шароитини янада кескинлаштириб, бамисоли «оловга керосин» қуйгандай булди. Натижада кўзғолон бошланди. Аммо, чор маъмурияти вакиллари диққатини кўзғолонни асосий сабабларидан чалғитиш мақсадида маҳаллий юқори табақа вакилларининг мансабни эгаллаш учун олиб борган курашларининг маҳсули деб тушунтиришга ҳаракат қилди. Шу муносабат билан бу масалаларга тўхташ айни муддаодир. Қурилаётган вақтларда Тошкент шаҳри Себзор, Шайхонтоҳур, Беш-Ёғоч ва Кукчадан иборат турт даҳадан иборат булган. Ҳар бир даҳада биттадан оқсоқол, қози, мингбоши, юзбоши ва йигитлардан иборат миршаблар хизмат қилган. Улар халқ томонидан «сайланган».³ Вилоят ҳарбий губернатори катта оқсоқолни тайинлаган ва бунга барча даҳанинг оқсоқоллари буйсундирилган.

Ўз навбатида катта оқсоқол шаҳар бошлиғи булмиш С. Р. Путинцевга буйсунган. Катта оқсоқоллик лавозими 1884 йилда жорий этилиб, унга уша йили Иноғомхужа Умархужаев тайинланган. Иноғомхужа Умархужаев С. Р. Путинцевнинг ишончини қозониб, улка раҳбариятининг бир неча маротаба мукофотларига сазовор булган. «У туб аҳоли орасида обру ва нуфузга эга булган киши эди. Бунини исботи учун шуни далил қилиб утиш лозимки, одатда бошлиқлар устидан шикоят қилишга мойил халқдан унга қарши икки маротабагина ариза тушган халос. Улардан бири Иноғомхужани ўзи фош этган ва сургун қилинган жиноятчидан ва иккинчиси Чимкент уездидаги бир қозоқдан олинган эди. Бу қозоқнинг ёзишича, 1891 йилда Иноғомхужа Писта кўмири билан савдо қилувчилардан пора олган экан. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков бу шикоятни текшириш ва

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Уша жойда, ФИ-1.3-рўйхат, 30-иш, 167-бет.

³ Уша жойда, 169-бет.

тугрилигини аниқламай, 1892 йил 21 майда Иноғомхужани мансабдан четлатиб, урнига Шайхонтоҳур оқсоқоли Муҳаммад Якубни тайинлаган».¹

Натижада Иноғомхужа ва унинг тарафдорлари узларини мавқеини йўқотганликлари учун халқни Муҳаммад Якубга қарши қўзғолон кутаришга даъват этган эмиш. Шу равишда қўзғолон сабаблари икки гуруҳнинг мансаб учун курашига йўйиб юборилган. Бу ҳақда сўз яна кейинги саҳифаларда уз урнида булишини таъкидлаб айтиб утиш лозимки, қўзғолон юқоридаги қайд қилинганидек сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий асосларга эга эди. Аммо бундан қатъи назар маҳаллий юқори табақа вакиллари орасида уз ватанини мустақиллигини тиклаш тарафдорлари йўқ эмас эди. Уларнинг купчилиги қўзғолонда бевосита қатнашишмаган булмасаларда, лекин унга ҳайрихоҳдик билан қараганлари бор эди.

Шаҳарнинг катта оқсоқоли Муҳаммад Якуб вабога қарши қаратилган чораларни амалга ошириш ишига бошчилик қилиб, халқнинг газабига учраган. Чунки, у қуполлик билан ҳаракат қилган. Унинг сўзига қараганда 23 июнда Ҳайит байрамининг биринчи кунинда шаҳарнинг жами масжидида эрта соат 5 да номоз ўқилгандан кейин С. Р. Путинцев келиб халққа мурожаат қилган: «Халқ орасида, — деган у — вабога қарши курилаётган чоралар хусусида нотўғри фикрлар юрибди. Ҳозирда унга шаҳар катта маблағ сарфламоқда. Айтилган чоралар вабони тарқалиб кетмаслиги ва халқни фойдаси учун қилинаётир».²

Бу сўзлар тобора кескинлашиб бораётган вазиятни юмшатиш мақсадида айтилган, албатта. С. Р. Путинцевни узи жомеъ масчитидаги учрашувни шундай тасвирлайди: «23 июнда эрта соат 5 дан кейин жомеъ масчитига келдим. Бу ерда мен ниҳоятда куп тупланган одамларни кўрдим. Менимча, масчитда ва атрофдаги кучаларда ун минг киши тупланган эди. Мени ҳузуримда ҳайит намоз ўқилди. Шундан кейин мен халққа қарата рус тилида сўзладим. Мени гапларимни рус тилини яхши биладиган Кукча даҳасининг оқсоқоли Иброҳимбек таржима қилиб турди. Бу киши илгари менинг таржимоним эди. Мени узим узбекча-

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўз РМДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 12-бет.

ни билганлигим учун таржимани аниқ қилинаётганлигини сезиб турдим. Аҳолини байрами билан табриклаб, турли миш-мишларнинг асоссизлиги ва барча ишлар халқни фойдаси учун қилинаётганлигини таъкидладим. Шунингдек курилаётган чоралар туфайли касаллар камаяётганлиги, агар рус ҳукумати ёмон ниятда бўлса, 27 йил илгари улкани босиб олаётганда барча ерли халқни қириб ташлаши мумкинлигини айтдим».¹

Шайхонтоҳур қозиси Шарифхужа халққа қарата: «куриб турибсизларки, вабога қарши қандай чоралар кўрилмоқда, шунинг учун барча миш-мишлар нотўғридир», — деган. Шундан кейин Шарифхужа жомеъ масчитида С. Р. Путинцевни, Муҳаммад Яқубни, тўрт даҳанинг оқсоқолларини меҳмон қилган. Бу ерда Муҳаммад Яқуб чақимчилик қилиб маҳаллаларда, хусусан Себзор даҳасида норозиликлар бўлаётганлигини С. Р. Путинцевга маълум қилди. Бу киши кетгандан кейин Себзор даҳасининг оқсоқоли Комилбек шаҳар бошлиғи олдида айтган сўзлари учун ноқулай аҳволда қолганлигини хафа бўлиб, Муҳаммад Яқубга билдирган. Бунга жавобан Муҳаммад Яқуб маҳаллаларда мурдалар текширилмасдан ва бекитилган ҳолда шаҳар ичидаги мозорларга кумилаётганлигини айблаб, бошлиқларга маълумот бериб турган. Унинг бу хатти-ҳаракатлари халқнинг нафратини қўзғатиб, обруйини тўккан.

Бундан ташқари Муҳаммад Яқуб шаҳар атрофидан, яъни қишлоқлардан келган мардикорларни ва «қора ишлар» билан шугулланувчи кишиларни суриштирмай касалхонага ётқизаверганидан ёки ушлаб турганидан улар шаҳардан қочиб кетаверган. Бу ҳолат ҳам мардикорларни Муҳаммад Яқубга нисбатан нафратини уйғотган. Шу орада Иноғомхужани ишдан олинишидан норози бўлган кишилар Муҳаммад Яқубни қоралашга утган. Умуман айтганда, эзилган ва талланган халқ оломони биринчи навбатда Муҳаммад Яқубдан уч олишга аҳд қилди ва бош кутарди. Қўзғолон Себзор даҳасида бошланди. Муҳаммад Яқубнинг сўзига қараганда аввало 2000 кишилик халқ оломони уни уйига борганда бу ерда оломон уни тополмагандан кейин уйини остин-устин қилиб, тўрт минг

¹ Ўша жойда.

сумлик мол-мулкени талаганлар. Ҳатто уйга ут қуй-моқчи булиб турганларида қўшин келиб қолган.¹

Бу оломон тепасида Эшон Азизлар (Зайниддинхон), Одил Қосимхужа, бозор оқсоқоли Зиё Иса муҳамедовлар турганлар.²

Қўзғолончилар Муҳаммад Яқубни уйдан тополмаганларидан кейин янги шаҳарга, маҳкама томон йул олдилар. Қўзғолон ҳақида унинг қатнашчиси Мулла Саримсоқов терговда деган: — «Халойиқ, шу жумладан мен вабога қарши чораларни бекор қилинишини сураб галаён кутардик. Бу ҳаракат мансабдорларни улдириши, Муҳаммад Яқубни уйини ёндиришга қаратилган чақириқлар билан бошланди. Шаҳар аҳли мурдаларни эски мазорларга дафн этишга рухсат бермаётган ва бошқа адолатсизликларни қилаётган катта оқсоқол Муҳаммад Яқубни ёмон курардилар. Бизнинг эгарчи маҳалламизда Шамси Муҳаммад деган киши вабодан эмас, балки оддий касалдан вафот этди. Аммо Муҳаммад Яқуб рухсат бермагандан кейин уни Шайхонтоҳур мазорига яширинча кўмдик. Катта оқсоқол буни текширишга уз одамани юборди. Рухсатсиз дафн этиш Себзор даҳасида ҳам содир булган экан. Шу пайтда бизнинг маҳалламиз орқали Себзор даҳасининг кишилари утиб қолди. Бизлар ҳам уларга қўшилдик. Уларнинг орасида мен, Ҳасанхужа Эшон, Абдурашидхужа, Тожихон Абдурахмонов, Назир Муҳаммад ва бошқалар бор эди. Йулда бизларга куп одамлар қўшилди. Уларни орасида четдан келган кишилар куп эди. Чунки катта оқсоқол уларни суриштирмай бекордан-бекорга касалхонага ётқиздирди. Кимнинг боши бойланган булса, ушани ушлаб касалхонага жўнатаверди. Мардикорлар ва улгурчи ишлар билан шугулланувчилар шаҳардан қочишга мажбур бўлдилар. Оломоннинг сони 2—3 минг кишига етди. Ҳеч ким одамларни чақирмади, аксинча улар тамомила ихтиёрий равишда кўтарилдилар. Бизлар маҳкамага борганимизда, шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцев пайдо бўлди. Халойиқ бақаришиб, Муҳаммад Яқубни улдиришларини баён этдилар. Мен оломонни тинчланишга чақирганимда кўкрагимдан ушлаб силтадилар».³

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Ўша жойда, ўша бетда.

³ Ўша жойда, 188—189-бетлар.

С. Р. Путинцев Муҳаммад Яқуб билан маҳкамага Воронцев кучасидан келаётганда куп сонли оломонга дуч келган. Бу ерда уларга қарши тошлар отилиб, Муҳаммад Яқубнинг боши, елкаси ва бели жароҳатланди. Қузғолончилар унга: — «Бизларни янги қабристонга жунатмоқчисан, лекин биз сени узингни улдириб, у ерга жунатамиз» — деб бақиринган. Муҳаммад Яқуб қочиб, маҳкамага яширинади. Қузғолончилар кетма-кет маҳкамага келишиб: «Оқсоқолни беринглар, улдирамиз» — деб бақиринди. Шу пайтда икки-уч минг кишидан иборат оломон маҳкама ҳовлисига бостириб кира бошлаганда Муҳаммад Яқуб шу ердаги маҳкама котибини уйига кириб яширинади. Ташқаридан «оқсоқолни бер!», Уни улдирамиз» — деган сузлар доимо эшитилган.¹ Котибнинг хотини Муҳаммад Яқубни шкафни ичига, ва уни соқчиси Сайфуллани столни тагига яширган эди. Шу вақтда қузғолончилардан бир гуруҳ кишилар котиб уйига кириб оқсоқолни улдиришларини айтганлар. Аммо улар оқсоқолни топа олмаганлар.

Маҳкамада қузғолончилар С. Р. Путинцевга ҳам хужум қилганлар. Уни узини кўрсатишича воқеа қуйидаги тарзда содир бўлган: — Собор кучасида, — дейди у, — менга Муҳаммад Яқуб ва соқчилар қушилишди. Шунда миршаблар оломонни рус (янги) шаҳарига келаётганлиги ҳақида хабарни келтирдилар. Иқон кучаси буйлаб, Воронцов кучасига чиққанимда, — дейди Путинцев, — оломонни Самарқанд кучасига келаётганини кўрдим. Мен оломонга яқинлашдим, лекин улар Воронцов ва Самарқанд кучаларини кесадиган жойда мени қуршаб Муҳаммад Яқуб оломонни тўхтатишга куп ҳаракат қилди. Шунда унга оломон томонидан тошлар отилди ва у отга миниб қочди. Орқасидан бир гуруҳ қузғолончилар қувиб кетдилар. Мен қуршаб олган бир гуруҳ қузғолончилар билан Урда бозори томонга юрдим, лекин оломонни шаҳар маҳкамасининг ҳовлисига бостириб кирганлигини эшитиб, орқага қайтдим. Бу ерда Муҳаммад Яқубнинг борлигини англаб оломонни тўсиш мақсадида дарвозани олдига туриб олдим. Сунгра, мен оломондан Муҳаммад Яқубни айби нимада деб сурадим. Улар қичқирган ҳолда оқсоқол мурдаларни дафн этишга рухсат бермаётир ва

¹ Ўша жойда.

ариқлардаги сувларни заҳарлашда врачларга кўмак-лашмоқда, деб жавоб бердилар. Айни бир пайтда: «Бизга оқсоқолни беринг, уни урамиз» — деб бақирдилар. Мен оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдим, лекин шовқин-сурон туфайли сузларимни эшитишни иложи бўлмади. Бу орада маҳкама ҳовлисига бошқа тарафдан одамлар киришиб, орқамдан тортди, олди тарафга оломон сиқиб келаверди. Шу равишда мени орқага, ҳовли томонга итариб киришди. Мен маҳкама хонасининг эшиги олдидаги айвонга чиқдим. Бу ерда оломонни тинчитишга ҳаракат қилдим, лекин «оқсоқолни беринг, улдирамиз» — деб бақирди. Бу талабга оқсоқолни бера олмаслигимни, чунки у ҳукумат фармони ижро этган деб жавоб бердим. Шунда оломон тарафидан, агар «оқсоқолни бермасанг, у вақтда узингни улдирамиз» — деган овозлар эшитилиб турилди.¹ Шу пайтда оломон мени ҳовлини уртасига итариб юборди ва дуппослади, сунгра тошбурон қилишди. Мен йиқилганимда кўзголончилардан турт киши устимга ётишиб, ҳимоя қилишди. Аммо танимни бекитилмаган жойларидан уравердилар. Натижада, бошим, ун қўлим ва қовурғаларим жароҳатланди.²

Шундан кейин бир мuddат хушидан кетган С. Р. Путинцев узига келганда тепасида оломон турарди. Улар ундан дарҳол врачларни шаҳардан олиб чиқиб кетилиши ва сувларни заҳарламаслик ҳамда, мурдаларни дафн этишга рухсат бериш ҳақида тилхат беришини қатъий талаб қилдилар.³ С. Р. Путинцев бунга рад жавобини бергандан кейин оломон уни исканжага олди. «Айниқса менга, — дейди С. Р. Путинцев, — қаттиқ тиқилинч қилиб, урмоқчи бўлган уч киши бўлди. Улар бирини лабида тиртиги бор 20 ёшли йигит эди, иккинчиси уша ёшдаги ва энди соқоли униб чиқаётган қотма успирин ва учинчиси қизғиш рангли кўйлақдаги, бақувват одам эди. Бу успирин менга: «Агар бизни талабларимизни қабул қилмасанг сени улдирамиз» — деб муштумини кутарди. Бошқа бир новча одам «Уртага чиқ, халқ талабларига розилигингни айт» — деб бақирди».⁴ Шундан кейин оломон яна шовқин-сурон кутариб, С. Путинцевга ёпишди, лекин

¹ ЎзР МДА. ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 78-бет.

² Ўша жойда, 12-бет.

³ Ўша жойда, 13-бет.

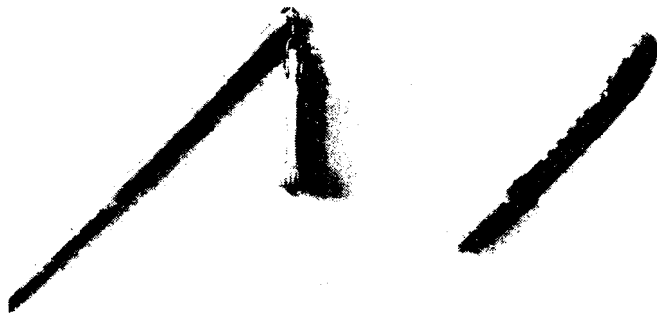
⁴ Ўша жойда, 20-бет.

уни қузғолончилардан тўрт киши ҳимоя қилиб, маҳкамадаги хонасига киритиб қўйишди. Бу хонага ташқаридан тошлар отилди ва улардан бири С. Путинцевни биқинига тегди. У хонадан айвончага чиқиб, оломонни тинчйтишга ҳаракат қилиб кўрди. Кўп ўтмай солдатлар ва маҳкама атрофида истиқомат қилувчи руслар келишган.

Маҳкамадан оломон кетгандан кейин Муҳаммад Яқуб хонадаги шкафдан чиққан.

Бир гуруҳ қузғолончилар кечқурун Муҳаммад Яқубнинг Қорасув аригининг ёнидаги қургончасини ёндириб ташлашди.¹ Шунингдек, улар Муҳаммад Яқубнинг акасининг уйини талашга ва ёндиришга ҳаракат қилдилар, лекин солдатлар келиб қолиб бу иш амалга ошмади.²

Шаҳар маҳкамасидаги оломоннинг фаолияти хусусида унтер-офицер П. П. Алексеевнинг маълумоти масалани янада ойдинлаштиради: — Мен Воронцов кучасида Романов кучасидан чиқаётган оломонни шаҳар бошлиғи С. Р. Путинцевнинг орқасидан қувлаб кетаётганини кўрдим. Оломон орқасидан маҳкамага келганимизда С. Р. Путинцевни ва маҳкама аъзоси Новгородскийни оломон ураб олганлигининг гувоҳи

11-расм. Қузғолон қатнашчиларининг қуроллари.

¹ Ўз РМДА, ФИ-1, 1-рўйхат, 3-иш, 81-бет.

² Ўша жойда, уша бетда.

булдик. Улар оломон билан узбек тилида муомала қилмоқда эдилар. Оломоннинг олдинги сафида оқ соқоли ва салласиз бир кекса одам кўпроқ гапирмоқда эди. Бу кекса киши Путинцевни кукрагидан итариб маҳкама ҳовлисига киритишга ҳаракат қилмоқда эди. Оломоннинг бошқа қатнашчилари ҳам Путинцев ва Новгородскийни ҳовлига итардилар. Мен оломонга яқинлашаётганимда бир узбек таёқ билан оёғимга уриб ерга йиқитди ва узи кўздан ғойиб булди. Оломон Путинцевни ҳовли ичига киритган вақтда мен бошқа томондан у ерга кирганимда узбекларни маҳкама идорасига тош отиб синдираётганликларини кўрдим. Менинг кўз унгимда улар Путинцевни урдилар ва йиқитдилар. Аммо у маҳкама хонасига қочиб киришга муваффақ булди. Унинг боши қонга беланган булиб, шапкаси йўқ эди. Узбеклар очиқ ойнадан Путинцевга тош отардилар. Мен очиқ ойнадан Путинцевнинг қилич ялангочлатиб орқасидан кирган узбекларни қўрқитаётганлигини кўрдим.¹

Куриниб турибдики, қўзғолончилар шаҳар бошлиқларини ва бинони тошбўрон қилганлар. Агар, қўзғолончиларни орасидаги айрим кишилар уртага тушиб, С. Р. Путинцевни ураб ҳимоя қилмаганда унинг улдирилиши турган гап эди. Уша кишилар унинг қатл этилишини фожиаи оқибатларини уйлаб, шундай қилганлар. Ҳақиқатдан ҳам, бордию руслардан бирор киши ҳалокатга учраганда борми, у вақтда бунинг баҳонасида қўзғолончилардан излаб, кишиларни солдатлар томонидан қириб ташланиши турган гап эди. С. Р. Путинцевни ҳимоя қилганлардан бири Турк-янги шаҳар маҳалласида яшовчи мардикор Муса Муҳаммад Рустамбоев деган киши булган. У маҳкамадаги воқеани шундай таърифлайди: — Мен келган пайтда оломон шаҳар маҳкамасининг ҳовлисида С. Путинцевни тошбўрон қилмоқда эди. У ерга йиқилганда, мен уни гавдам билан тусиб — «мусулмонлар, нима қилияпсизлар, эҳтиёт булинглар, сизларни деб бутун Тошкент ҳалок бўлади» — деб бақирдим. С. Путинцев урнидан туриб маҳкамага юраётганда оломон ва мен ҳам орқасидан бордик. У хонага яқинлашганда эшикка суяниб ҳеч кимни утказмасликка ҳаракат қилди. У мени яхши одам экансан, исминг нима ва қайси маҳаллада турасан, деб сура-

¹ Уша жойда, ФИ-723, 1-руйхат, 1-иш, 44-бет.

ди. Мен оломондан қўрқиб исмимни айтмадим. Шу вақтда хонада Халтай деган киши ҳам одамларни тусиб турарди. Оломон мени ҳам ура бошладилар, сиёҳдонни отдилар ва С. Путинцев хонасига қочдим. Бу ерда мени стол атрофида кишилар қувлаб юришди. Ниҳоят уларнинг орасидан қочиб кучада турган руслар орасига яшириндим. Солдатлар келиб оломонни ура бошладилар, мен қўрқиб уйга кетдим.¹

М. Рустамбоевнинг гувоҳлик беришича, М. Исабойвачча Калмуса, Муҳаммаджон, Юнусбойвачча ва Тошбола деган кишилар катта ғайрат билан ҳаракат қилишиб С. Р. Путинцевни тошбурон қилишда қатнашганлар.²

Гувоҳ сифатида тергов қилинган Н. Галкиннинг сўзига қараганда оломоннинг олдинги сафида от минган қора соқолли 22—23 ёшли бир йигит юриб, қўзғолоннинг бошлиғи сифатида гавдаланиб турган.³ Биринчи ўқчи батальоннинг солдати ва гувоҳ С. Мальцевнинг терговда айтган сўзлари ҳам қўзғолон ҳақидаги тасаввурни тўлдиради. Унинг кўрсатишича, 24 июнь соат 9 да минг кишилик оломон маҳкама томон юрган. Улар тош, темир-терсак, пичоқ ва таёқлар билан қуролланган эдилар. У дуконда савдо қилувчи Гиёсиддин Содикдиновдан нима булаяпти деб сўраганда «халқни шаҳар бошлиғида иши бор» деб жавоб берган. Шундан кейин С. Мальцев анҳор бозорининг оқсоқоли Қиёт маҳаллалик Алимат Каримбоев билан учрашганда у «халқ шаҳар оқсоқолини ўлдиришмоқчи, уни яшириш керак» — деган. У оломон томонидан маҳкаманинг деразаси, девори, жиҳозларини тошбурон қилаётганликларини кўрган. Шу онда маҳкама идораси ичидан чиққан Себзор даҳасининг полицейсияси Абдуҳолиқ калтакланган. Оломон орасида извошчик ҳайдовчиси қўлида таёқ ва тош ушлаган ҳолда «Биз ҳаммангизни ўлдирамыз» — деб, солдатларга бақирган. Қўзғолонда бозорда темир савдоси билан шуғулланувчи Нурмамат Муллаҳайитов ҳам фаол қатнашган.⁴

Солдатлар томонидан оломон маҳкама ҳовлисидан суриб чиқарилгандан кейин «руслар ўзбекларни кал-

¹ Ўша жойда, 118-бет.

² Ўша жойда, 187-бет.

³ Ўша жойда, 119-бет.

⁴ Ўша жойда, 37-бет.

таклашни давом эттирдилар, губернатор уларга тегмасликни буюрди. Аммо ўзбеклар унинг ўзига ҳам тош отганликлардан кейин у русларга ўзбекларни уринглар деб бақирди. Шундан кейин руслар ўзбекларга ташландилар ва уравердилар. Шу вақтларда айрим ўзбеклар ушланиб маҳкамага олиб борилди. Руслар ўзбекларни Урда бозоригача қувиб бордилар. Улар бу ердан тарқалиб кетдилар».¹ Бинобарин қўзғолончилар вилоят ҳарбий губернаторининг кўрсатмасига биноан оддий рус кишилари томонидан калтакланди. Н. Галкин ҳам оломонни руслар томонидан калтаклаганлигини тасдиқлайди.² Менинг 100 ёшдан ошган раҳматли бувамнинг хотирасига қўра, руслар ва солдатлар оломоннинг орқасидан қўвлаб келаётганда, одамлар шошиб ва ўзини йўқотиб, ўзларини Урда сувига ташлашга мажбур бўлганлар. Натижада, вилоят ҳарбий губернатори Гродековнинг қўзғолончиликда кўп кишилар ҳалок бўлганлар. Қўзғолончиларнинг орасида калтак ва тошлар зарбидан жароҳатланганлар ҳам кўп бўлган.

А. И. Добромисловнинг ёзишича қўзғолончилар маҳкамадан суриб чиқарилгандан кейин орқасидан солдатлар ва янги шаҳарнинг аҳолиси қўвлаганлар. «Шаҳар бошлигининг уринбосари Н. С. Лыкошин ва шаҳар бошқармасининг аъзоси В. П. Новгородский (маҳкамада) оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилдилар. Аммо кўп утмай қўролланган солдатларнинг келишлари биланоқ ўзбеклар қочдилар. Солдатлар ва руслар уларни қўвлаб, қўлга тушганларини шафқатсизларча калтакладилар. Охирида улар қўзғолончиларни Анҳор бўйида ушлаб, баланд жойдан сувга итардилар. Айрим кишилар калтакланишдан қўрқиб ўзларини сувга отдилар. Нечта кишилар ҳалок бўлганлиги расмий суратда ҳисобланмади. Хусусий санашга қўра, сувдан 80 та улик олинган. Қўзғолон вақтида улганларнинг сони 100 кишига борган».³

Вилоят прокурорининг курсатишича қўзғолоннинг олдинги сафларидаги кишилар «Қашшоқлашган ёш йигитлардан» ташкил топган.⁴

¹ Ўша жойда, 43-бет.

² Ўша жойда, 43-бет.

³ *Добромислов А. И.* Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912, С.488.

⁴ Ўша жойда, 44-бет.

Қўзғолонга боғлиқ кейинги воқеалар ҳам фожеали кечди. «Ўрдадан, — дейди П. Алексеев, — ҳарбий қисм губернатор бошчилигидаги эски шаҳар томонга йул олдилар. Шундан кейин Ўрдада яна уша халқ оломонидан одамлар тушланди. Бу ерда мен бошқа руслар билан куча бўйлаб кетаётганимда бизга хонадонлардан тошлар отилди. Биз куча атрофидаги хонадонларни текширдик. Бир полиция тамба билан бекитилган эшикни бузиб очганда уйнинг томида 4 киши турган экан. Улардан 3 таси томдан сакраб қочдилар. Бири пичоқ билан полицияга ташланди. Бир солдат унинг қўлига уриб пичоқни туширди ва узини томдан пастга ташлаб юборди».² Шу равишда солдатлар куча ва хонадонларда қўзғолон қатнашчиларини ушлаб ва калтаклаб ҳибсга олдилар. Бутун шаҳар йиғи-сиги ва мотамга айланди. Миршаблар қўзғолончиларни қидириб изғиб қолдилар.

Вилоят ҳарбий губернатор Гродеков, С. Путинцев ва бошқа шаҳар катталари солдатлар билан Эски Жува бозорига келдилар. Бу ерда, у солдатларга Жомеъ масжиди билан Хужа Аҳрор мадрасаси уртасидаги кучага жойлашишларини буюрди. Чунки, бу кучага халқ оломони яқинлашаётгани ҳақида хабар олинган эди. Ҳақиқатдан ҳам оломон масжидга уша кучалардан яқинлашиб келди. С. Путинцев солдатлар борлигини билдириб оломонга тарқалишларини сураганида бежирим соқолли ва мўйловли бир йигит уларнинг орасидан чиқиб: — «Бизни заҳарлаётганда қандай қилиб тарқаламиз, — деб гапира бошлади. С. Путинцев бу йигитни маҳкамадаги галаёнда ҳам фаол ташкилотчилариданлигини таниб, солдатга уни ушлашни буюрди. Солдат бу йигитни ушлаб олганда, оломон чекина бошлади. Шу онда уша йигит: — «Мусулмонлар, мени ёлғиз ташлаб қаёққа қочяпсизлар» — деб бақирди. Шундан кейин оломоннинг купчилиги қайтиб, солдатларга тошларни отдилар. Сунгра улар ушланган йигитни озод қилиш мақсадида солдатга ташландилар. Бу вақтда губернатор ва командир Федоров солдатларнинг орқасида турардилар. Шу онда солдатларга «Тайёрланинг» деган буйруқ берилди, йигит эса оломондан рўпарадаги кучага қочишга улгурди. Худди шу пайтда солдатлар оломонга қарши ўқ уздилар ва

² Ўз Р МДА.ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 170-бет.

улар қоча бошладилар. Булардан 5 киши йиқилди, улар жароҳатланди ёки улдирилди. Иккинчи маротаба ҳам уқлар отилди. Ҳаммаси бўлиб 7 ёки 9 киши ерда ётарди.¹ Қўзғолонда аёллардан бири «Одамларни заҳарлаб улдирмоқдалар» деб бақирган. Бу қўзғолон уз бағрига аёлларни ҳам тортганлиги ҳақида далолат беради.²

Бозордаги қўзғолончилар билан тўқнашувни Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский узининг ҳарбий вазирга юборган ахборотида шундай ифода-лайди: «Ҳарбий қисм Эски Шаҳар бозорига келганда тарқатилган қўзғолончилар яна тушланиб, солдатларга тошларни отдилар. Ҳарбий губернаторнинг бир неча маротаба «тарқалинлар» деган мурожаатига оломон бақирди билан жавоб бердилар. Уларнинг орасидан айрим фанатиклар олдинга чиқиб ва муштлари билан кўкракларига уриб «руслардан кўркмаймиз», деб бақирдилар. Оломон ҳарбий қисмни орқа тарафидан яқинлашиб келаверди. Шу боис уларга қарши уқ отилиб, бир неча киши улдирилди... Соат 11 да келган казаклар бозор ичига юборилди. Кейин келган пиеда аскарлар гуруҳларга ажратилиб турли томонларга жўнатилди».³ Демак эски шаҳар бозорида содир булган мазкур воқеа қўзғолонни давом этганлигини кўрсатди. Буни ҳарбий қисм бошлиғи Ш. Малинин терговда берган маълумоти ҳам тасдиқлайди. Уни сузича уша бозорда ҳарбий қисм бошлиғи қўзғолончиларга тарқалишлари ҳақида мурожаат қилган. Акс ҳолда отамиз деган. Бунга қўзғолончилар мана отинлар деб кўкракларини тутганлар.

Шу равишда оддий халқ оломони ваҳшийларча уққа тутилди. Иккинчи ёппасига уқ узишдан кейин яна алоҳида уқлар отилди, сунгра ҳарбий губернаторнинг буйруғи билан тўхтатилди. Оломон қатнашчилари қочдилар. Кейин қўзғолончилардан ўн киши улдирилганлиги маълум бўлди.⁴

Ҳарбий губернатор Гродеков ва С. Путинцев бозорга киришиб, кўнчилик растасида тўхтадилар. Бу ерда ҳеч ким йўқ эди, лекин узоқроқда одамлар тушла-

¹ ЎЗР МДА. ФИ-723, 1-рўйхат, 3-иш, 21-бет.

² Ўша жойда, 28-бет.

³ ЎЗР МДА. ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 42-бет.

⁴ Ўша жойда, 261-бет.

ниб турарди. Бу ерга келган С. Путинцев оломонга «тарқалинглар» деб буюрганда, «бир одам, мулла булса керак, уртага чиқиб: шаҳарда ҳар куни юзлаб одам улмоқда ва маъмурият кимлар вабодан улаётганлигини аниқлашга улгурмаётирлар. Шу боис мурдаларни тухтатмай кўмишга рухсат берилишини сўраган».¹ С. Путинцев бунга жавобан бир ҳафтада бор-йўғи бир неча кишиларгина улаётганлигини айтган. Унинг буйруғи билан сўзлаган одам ва бир неча оломон қатнашчилари ушланди. Пичоқчи маҳалласида яшовчи ва гувоҳ сифатида сўроқ қилинган унбоши Қосимхўжа Алибоев сузича шаҳар маҳкамасидан кейин оломон Урда кўпригидан ўтиб, кўчаларда турган. Унинг кўрсатишича Урданинг Эски Жува бозори билан боғловчи катта кўчада жойлашган Сайидкарим Азимбоевнинг ҳовлисида касалхона жойлашган эди. Бунинг атрофида эрталаб соат 10да оломон тупланиб, Мирзайовачча Мирсалимбоев, Усмон қассоб, Азиз Касабов ва ямоқчи Искандар Шукурбековлар «Биз Муҳаммад Яқубни ўлдирдик, уйини таладик, ўғлини қўлга олдик, агар сизлар чиндан ҳам мусулмон бўлсаларингиз, дўконларни ёпинглар ва Шайхонтахурга боринглар»² деб бақирганлар.

Шу пайтда шаҳар бошлиғи С. Путинцев ва ҳарбий губернатор солдатлар билан биргаликда келишиб, касалхона атрофида турган оломонга қарата мурожаат қилиб, тарқалишни талаб этган. Губернатор агар аҳоли шаҳар бошлиғидан ёки оқсоқоллардан норози бўлсалар, у вақтда шикоят ёзсинлар, уларнинг урнига бошқасини тайинлаймиз, — деган. Шундан кейин губернатор ва бошқалар йўлни давом эттирдилар. Аммо, «оломон — дейди Хўжа Алибоев, — тарқалмай аксинча губернатор ва солдатларнинг орқасидан бордилар. Мен Жомеъ масжидининг яқинидаги болохонага ўрнашиб олганлигим учун ҳамма нарса кўриниб ва сузлар эшитилиб турди. Искандарбек ва Азимбойовачча яна пайдо бўлиб, губернаторнинг шаҳар бошлигини ва оқсоқолларини алмаштириш ҳақидаги ваъдасига «қулоқ солманглар, ишонманглар, ахир бундай ваъдалар кўп булган-ку», — деб бақирганлар. Калхўжа оломон орасидан отилиб чиқиб, шаҳар бошлигининг

¹ Ўша жойда, 262-бет.

² Ўша жойда, ўша бетда.

отининг жilовидан тортди. С. Путинцев эса уни қамчи билан урди. Искандарбек ва Азимбойвачча «шаҳар бошлиғини ушланглар» — деб оломонга мурожаат қилганда, қузғолончилардан бир нечтаси унинг отига ёпишдилар ва тошлар отилди. Шунда, уқ узилсин, деган буйруқ эшитилганда, Азимбойвачча халққа: — «Қурқманглар, милтиқларга қуруқ порох ва пахта солинглар», деб бақирган. Уқлар отилгандан кейин оломон тарқалди, Азимбойвачча ва Искандарбек отда қочиб кетдилар.¹

Демак, қузғолончиларнинг бир қисми шаҳар маҳкамасидан чиқиб, Урда билан Эски Жува уртасидаги кучада (ҳозирги Навоий) вилоят ҳарбий губернатори ва солдатларга дуч келган. Афтидан, бу учрашув қузғолончиларни Муҳаммад Яқубнинг шаҳардаги ҳовлисини талагандан кейин қайтаётганда содир булган. Эски шаҳар бозорида солдатлар томонидан бир неча кишиларнинг улдирилиши ва жароҳатланиши билан қузғолон ниҳоясига етди. Вилоят ҳарбий губернатори Гродеков солдатларни турли жойларга юбориб, қузғолончилардан 60 кишини ҳибсга олдиртирди. Уларнинг орасида нуфузли кишилардан ҳам бор эди. Чор маъмурияти қузғолонни сабабларини биринчи навбатда бир гуруҳ юқори табақа вакилларига ағдаришга ҳаракат қилдилар. Шу нуқтаи назардан қуйидаги нуфузли кишилар ҳибсга олинди²:

1. Собиқ катта оқсоқол Иноғомхужа Умархужаев.
2. Собиқ қози Шарифхужа почча Хужаев.
3. Катта миршаб Аҳмадхужа Абдурашидов.
4. Оқсоқол Шермуҳаммад Кулмуҳамедов.
5. Боқижон Дадажонбоев.
6. Усмонхужа Иноятхужаев.
7. Орифхон Шарифхужаев.
8. Ҳасанхон Шарифхужаев.
9. Маъруфхон Шарифхужаев.
10. Ашрабхон Шарифхужаев.
11. Сайид Аҳмадхужа Иноғомхужаев.
12. Турсунхужа Иноғомхужаев.

Кейинроқ Бадалмуҳаммад Дадамуҳамедов ва унинг уғли Ҳолмуҳаммад сингари нуфузли кишилар ҳам қамокқа ташланди.

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Уша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 4-иш, 58-бет.

Ҳарбий губернатор Гродековнинг фикрича, уша ҳибсга олинган бир гуруҳ нуфузли кишилар яқинда уз лавозимидан четлатилган Иноғомхужа билан биргаликда қузғолоннинг айбдорлари ҳисобланган. Иноғомхужа мансабини тиклаш мақсадида шахсан узи ва яқин одамлари орқали халқнинг вабо касалига қарши қаратилган чоралар ҳақида турли миш-мишларни тарқатишга даъват этган.¹

Шунингдек, ҳарбий губернатор эшон Азизлар Хужани узининг 30 кишидан иборат отлиқ муридлари билан шахсан қузғолонга бошчилик қилганлигини уқдириб ўтган.²

Айни пайтда Туркистон генерал-губернатори шаҳар бошлигини, катта ва бошқа даҳаларнинг барча оқсоқолларни ҳамда, қозиларнинг ҳаммасини лавозимдан четлатди. Шунингдек, миршаблар руслардан ёки бошқа шаҳарларда яшовчи туб аҳоли вакиллари-дан тайинланадиган бўлди. Бу хусусда генерал-губернатор Вревскийнинг Россия ҳарбий вазири П. С. Ванновскийга 1892 йил 30 июнда юборган телеграммасида шундай дейилган: — Сиз Олий ҳазратларга маълум қиламанки, Тошкент уездининг бошлиғи полковник Терентьев катта оқсоқол Муҳаммад Якуб урнига тайинланди. Шаҳарнинг барча оқсоқоллари ва қозилари, полиция хизматидаги маҳаллий миллат вакиллари аста-секин рус ёки Тошкентлик бўлмаган маҳаллий аҳоли вакиллари билан алмаштирилади.³

Гродяков узининг Туркистон генерал-губернаторига йўллаган хатида қузғолон учун бутун шаҳар аҳолисини жазолаш мақсадида Урданан Эски Жувага ва Жомъе масжидигача уланадиган иккита катта кучани улар ҳисобига кенгайтиришга дарҳол киришишни суради. Унинг фикрича, бундай йўл русларни булажак хавфлардан сақлар эмиш.⁴ Афтидан Гродеков тор ва қийшиқ кучаларда ҳарбий ҳаракат қилиш ва воқеани кузатиш оғирлигини даф этмоқчи булган, албатта. Шаҳар даҳаларининг оқсоқолларини, қозиларни ва миршабларни ёппасига мансабларидан бушатишнинг ташаббусчиси ҳам Гродековнинг узи эди.

¹ ЦГВИА России. Ф-400, ОП-1, д-1569, л.10.

² Ўз Р МДА. ФИ-1, 31-рўйхат, 80-иш, 40-бет.

³ ЦГВИА России. Ф-400, ОП-1, д-1569, л.14.

⁴ Ўз Р МДА. ФИ-1, 31-рўйхат, 80-иш, 22-бет.

Шу тарзда, қўзғолон баҳонасида Эски шаҳарни бошқариш бевосита рус амалдорларининг қўлига ўтказилди. Эндиликда катта оқсоқол лавозимида туб аҳоли вакили қўйилмайдиган бўлди. Гродеков имкони борича қўзғолоннинг сабабини маҳаллий юқори табақа вакилларига йўниш ва имкони борича уларни кўп қамаш ва жазолаш учун ҳеч нарсадан тоймайди. Аммо Сирдарё вилоят прокурори И. Е. Рейенбат Гродековни қонунни бузишда айблаб, унинг ўзига ва генерал-губернаторга тушунтириш хатларини бир неча маротаба ёзди. У қўзғолонга дахлдор бўлмаган кишиларни ҳибсга ололмаслигини ёки ушлаб туролмаслигини баён этиб, ўз фикрида қаттиқ туриб олди. Аммо Гродеков буйруғи билан шаҳарнинг бир нечта савдогарлари ва нуфузли кишилари, хусусан олдинги саҳифада курсатилган Боқижон Ҳолмуҳаммад ва Бадалмуҳаммад қамалдилар.¹ Прокурор тергов натижасида далиллар бўлмаганлиги учун уларни озод қилди. Гродеков эса бунга қаршилик қилиб, «агар исён буйича бир неча ун кишини, икки-уч эшон ва Иноғомхўжа жазолансалар, бутун жаҳон олдида шармандагарчилик бўлади»² деган.

Бу сузларнинг маъноси шундан иборатки, қанчалик кўп юқори табақа вакиллари жазоланса, шунчалик қўзғолоннинг сабабларини уларга йўниш ва Россия шаънини сақлашга эришилади. Гродековнинг қўриқилган масалага шунчалик берилиб кетдики, генерал-губернатор Верёвкини ҳам норозилигини чақирди. Чунки, қўзғолонга алоқаси бўлмаган кишиларни ҳибсга олиниши қизиқ турган вазиятни кескинлаштиришга олиб келиши аён бўлиб қолди. Шу боис, Верёвкин Гродековга йўллаган хатида ўз фикрини қўйидагича баён этган: «Рус маъмурияти томонидан қўйилган хатолар ва меъридан ортиқ қаттиқ қўллик улқада бизнинг мавқеимизни мустаҳкамламайди, аксинча, келажакда русларнинг туб аҳоли билан алоқаларига зиён келтиради. Мен жазолашга қаттиқ адолат юзасидан қарашнинг тарафдориман. Фақат полиция ва прокурор аниқлаган 24 июнь воқеасига бевосита дахлдор ва айблари исботланган кишиларгина жазоланишлари лозим».¹

¹ Ўша жойда, 31-бет.

² Ўша жойда, 11-бет.

Чор ҳукуматининг вакиллари қандай бўлмасин, қузғолонни маҳаллий юқори табақа вакилларнинг уртасидаги катта оқсоқоллик лавозимини эгаллашга қаратилган курашнинг маҳсули эканлигини намоён этишга ҳаракат қилди. Улар айниқса Иноғомхужа бошлиқ бир гуруҳ кишиларни айбладилар. Бироқ, ишончли далилларни топишни иложи бўлмади. Тошкент шаҳар бошлигини ёрдамчиси Лыкошиннинг олиб борган терговига тегишли маълумотларга кура, Иноғомхужанинг айбини топиш учун бир неча маҳаллий кишилар сўроқ қилинган. Масалан, Шайхонтоҳур даҳасидан: Муҳаммад Ражаб Аширбоев, Ҳайитбой Бадалбоев, Олимжон Раҳимжонов, Тоҳирхужа Эшон, Абдуҳамидхужа Эшон, Исломжон Бойвачча, Алимуҳаммад Эсонов, элликбоши Шомуҳаммад, Турсунхужа, Довудхужа Эшон, Мулла Маҳмуд, Юсуфхон, Абдураим оқсоқол, Муҳаммад Раимхужа, Мирза Муҳаммад Паравончи, Миравзалбой, Юсуфбек Мулламуҳамедов; Кукча даҳасидан: Нурмуҳаммад Мирсолиҳбоев, Муллаҳамид Муллааҳмедов; Бешёғоч даҳасидан: Мирёқуб йигит оқсоқол, Ортиқбой, Душонбой, Каримқори, Сайид Боқихон Эшон; Себзор даҳасидан: Мулла Содик Охун, Абдуҳамидхужа сингари шахслар шулар жумласидандир.² Курсатилган кишилар Иноғомхужа билан Муҳаммад Яқуб бир-бирларига душманлигини қайд қилган бўлсаларда, лекин Иноғомхужа ва Шарифхужани қузғолонга даҳлдорлигини тасдиқловчи фикрларни айтмаганлар.³ Бошқачароқ изоҳлаганда, Лыкошин сўроқ қилинганлардан Иноғомхужани «жинояти»ни курсатувчи далилларни ололмаган.

Аммо шуларга қарамай чор маъмурияти ва прокурор Иноғомхужага қузғолоннинг кутарилишини бош айбдори сифатида қаттиқ ёпишиб олади. Чунончи, Сирдарё вилоят прокурорининг П. Е. Рейенбат узининг айбномасида шундай ёзади: «Иноғомхужа уз мансабини, яъни катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида мана шу мансабга тайинланган Муҳаммад Яқуб Каримбердиевга қарши маҳаллий аҳолининг қузғолонини уюштиришга аҳд қилди. У узига қараш-

¹ Уша жойда, 138-бет.

² ЎЗР МДА.ФИ-723, 1-рўйхат, 4-иш, 64-бет.

³ Уша жойда, уша бетда.

ли яқин одамлари орқали Каримбердиев ҳақида турли миш-мишларни тарқатиб бир неча юздан иборат кишиларни қўзғолон кутаришга чақирди. Маълумки, бу қўзғолон зуровонлик ва тартибсизликларни юзага келтирди».¹

Шунингдек, Иноғомхужанинг Аҳмадхужа Абдурашидов, Ҳасанхужа, Яқубхужа Юсуфхожиев сингари қариндошлари қўзғолонни кутарилишига таъсир курсатган кишилар сифатида қораланди.

Прокурорнинг сузича Иноғомхужа Умархужаев 57 ёшда булиб, 1868 йилдан буён Сирдарё вилояти ҳарбий-граждан бошқармасида хизмат қилган. 1884 йилда Тошкент шаҳар бошлиғининг кичик ёрдамчилигига, 1887 йилда шаҳарнинг катта оқсоқоллик лавозимига тайинланган. Умумлаштириганда, у чор маъмурияти қўл остида 20 йил хизмат қилган. Намунали хизматлари учун Станислав лентали кумуш медали, иккита олтин медаль ва биринчи даражали «Фахрий тун» билан тақдирланган.² Унинг энг яқин дусти ва уз вақтида чор маъмуриятига сидқидиллик билан хизмат қилган Шайхонтоҳур даҳасининг қозиси Шарифхужа Поччахужаев ҳам қўзғолоннинг асосий сабабчиларидан бири сифатида айбланди. У ҳам яхши хизматлари эвазига иккита катта олтин медаль, битта кичик кумуш медаллар билан мукофотланган эди.

Чор маъмурияти қўзғолонни кенг қулоч ёйган акс садосидан чўчиб, унинг аҳамиятини ва сабабларини ниқоблашга куп ҳаракат қилди. Зеро, шаҳар катталарининг бири гуруҳи 80 ёшли Шайх Абдулқосим Эшон бошчилигида шаҳар аҳолиси номидан узлари-ча хат уюштириб, Туркистон генерал-губернатори А. Б. Вревский хузурига кечирим сўраб кирганлар. Бу хат ва учрашув чор маъмуриятининг ташаббуси билан қилинган эди. Чунки уша бир гуруҳ шаҳар вакиллари Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Гродеков бошлаб кирган. «Бу ўлкани, — дейилган хатда, — Рус давлатига буйсундирилганлигига 20 йил бўлди. Бундан олдин, Тошкент қипчоқ ва қирғизларни қўл остида куп тартибсизлик ва ғалаёнларни бошидан кечирган. Ўлка Россияга киритилгандан кейин эса кучалар тузатилиб, бозор ва уйлар қуркам-

¹ Ўша жойда, ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 180-бет.

² Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 2-иш, 58-бет.

лаштирилиб, шаҳар ободонлаштирилди. Ҳамда, деҳқончилик ва савдо ўсиб, тинчлик ўрнатилишидан қувонган эдик. Бироқ, 24 июнда бир қанча бошлари айланган туб аҳоли ёки ҳокимиятни эгаллаш учун бузуқчилик қилаётганларга эргашган одамлар қўзғолон кутардилар. Ҳатто улар шаҳар маҳкамасига боришиб, тўс-тўполон қилдилар».¹

Бунга жавобан А. Б. Вревский шундай деган: «Мен узимнинг уч йиллик раҳбарлигим мобайнида, меҳнатсевар ва тартибларга садоқатли узбекларни яхши куриб қолдим. Ишончим комилки, юз берган тартибсизликларда (қўзғолонда) аҳолининг кўпчилиги қатнашмади ва хайрихоҳлик билдирмади. Қўзғолонда нуфузли ва ҳатто эшонлар қатнашдилар. Бундай шум ниятли кишилар қўзғолоннинг бош айбдорларидир».²

Шундай қилиб, учрашувда ҳар икки томон бир-бирларига ёқадиган фикрларни билдириб, ҳақиқий аҳволни ошкора этишга журъат этолмадилар. Ҳатда «Эски шаҳар»ни ободонлаштирганлиги ҳақида сузлар шунчаки хушомадгўйлик учун айтилган эди. Амалда уша вақтда ва кейин ҳам узбеклар яшайдиган жойлар ва уйларни ободонлаштиришга маблағ ажратилмаган.

1892 йил 15 декабрда ҳарбий суд ҳукми эълон қилинди. У генерал-майор Мордвинов раислигида иш юритган эди. 4-Туркистон ўқчи батальоннинг командири полковник Эверт, 10-Туркистон линия батальоннинг командири полковник Кривоблацкий, 2-Туркистон бригадасининг командири полковник Чаплин, 2-Туркистон ўқчи батальоннинг командири подполковник Тончевский ва бошқа кишилар суд аъзолари эди.

Судда Сирдарё вилоятининг прокурори П. Е. Рейенбатнинг қўзғолон қатнашчилари устидан тузилган айбномаси маълум қилинди. Унда шундай дейилган: 7—24 июнда 120 минг кишилик шаҳарда вабо касали аста-секин ривожланиб борди. Вилоят ҳарбий губернатори генерал-лейтенант Гродековнинг вабога қарши кўрган чораларига маҳаллий халқ ишончсизлик билан қаради.

1892 йил 18 июнда Сирдарё вилоят бошқармасига

¹ «Туркестанские ведомости», 1892, 7 июля.

² Уша жойда, уша бетда.

келган пудратчи Мирза Ражаб Муҳамедов Чиноздаги доктор суриштирмай касалларга дори бериб, одамларни дарҳол улдираётган эмиш, деган миш-мишлар Тошкентда тарқатилганлиги ҳақида гапирган. Шунингдек, у мурдаларни ювмасдан, кафан кийдирмасдан ва диний маросимларни жорий этмасдан кумиш ҳақидаги гапларни маълум қилган. «Халқ, — деган у, — ниҳоятда газабланган ва ҳукумат сенатига умумхалқ шикоятини юбормоқчи бўлиб турибдилар».

Айбномада Себзор даҳасидаги Хоноқа масчители ва Шайхонтоҳур даҳасидаги Таллақ масчители аҳоли йигилиб, вабога қарши қаратилган чораларга қаттиқ норозилик билдирганлиги қайд қилинган.

Умуман айбномада қўзғолоннинг бошланиши ва ривожланиши тарифланиб, унинг олдинги сафларида «камбағал ёшлар» турганлиги курсатилган. Унда куп мардикорлар ҳам қатнашган. «Маҳкама ва хизматчиларнинг уйларининг, — дейилган унда, — барча деразалари бузилган, жиҳозлар синдирилган, қозғолар, китоблар йўқ қилиниб, ҳамма ёққа сиёҳлар сочилган... Полковник Путинцев маҳкамада турганда очиқ ойнадан унга қарши тошлар отилган, улардан бири унинг кўкрагига теккан».

Айбномада курсатилишича, қассоб Усмон, адвокат Азимбойвачча ва ямоқчи Искандарбек кучаларда от чоптириб, аҳолини қўзғолон кутаришга чақирган. Иноғомхужа Умархожиев эса ўзининг катта оқсоқоллик лавозимини тиклаш мақсадида халқни қўзғатишда айбланди. У ўзининг энг яқин кишилари орқали турли миш-мишларни тарқатиб, халқни Муҳаммад Яқубга қарши нафратини уйғотган ва қўзғолон кутарилишига сабаб бўлган.

Иноғомхужа билан бир қаторда Эшон Азизлар (Зайниддинхон) ва Абдулқосим, бозор оқсоқоли Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азиз Водаванг, Мир Аҳмад Мир Маҳаммадов, Мир Умар Мир Азизов, Муҳаммаджон Ғайниддинов ва Муса Қассобоевлар айбдор деб топилди. Миршаб Аҳмадхужа Абдурашидов ва унинг укаси Ҳасанхужа, миршаб Юсуфхожиев ва бошқалар ҳам қораланди. Уларнинг орасида қози Муҳаммад Шариф Мулла Абдухалилов бор эди. Жами терговга 93 киши жалб қилиниб, улардан 57 киши қамоқда сақланди.¹

¹ ЎЗР МДА.ФИ-1, 31-рўйхат, 30-иш, 165—181-бетлар.

1892 йил 15 декабрда суд раиси генерал-майор Мординов ҳукми эълон қилди. Унга кура Аҳмадхужа Абдурашидхужаев, Зиёмуҳаммад Исамуҳаммедов, Азимбойвачча Мирсалимбоев, Искандарбек Ишқурбоев, Усмон қассоб Азиз Қассобов, Муҳаммаджон Ғайниддинов, Муса Қорақасобов ва Тошмуҳаммад Тўйчиев осиб ўлдиришга, мол-мулкни мусодара этишга ҳукм қилинди.¹

Иногомхужа Умархужаев 4 йилга Иркутскийга сургун қилинди. Бу муддатдан кейин у Сибирь ва бошқа губернияларда 12 йил яшаши керак эди. Умумлаштириганда сургун 16 йилни ўз ичига олади. Айни пайтда у чор ҳукумати томонидан берилган кичик кумуш, иккита катта олтин медаллардан ва бошқа мукофотлардан маҳрум этилиб, мол-мулки мусодара қилинадиган бўлди.

Шаҳарнинг иккинчи энг нуфузли кишиларидан бири Муҳаммад Шариф Мулла Абдулҳалилов эса 4 йил муддат билан Астрахан губерниясига сургун этилди. Унинг катта кумуш, иккита катта ва бир кичик олтин медаллари ва бошқа мукофотлари бекор қилинди. Ҳамда мол-мулки мусодара этилди.

Қуйидаги қўзғолон қатнашчилари турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилинди:

1. Нурмуҳаммад Шоазимбоев.
2. Яқубхужа Юсуфхужаев.
3. Кожар Ниязов.
4. Исломхужа Султонхужаев.
5. Нормоҳамад Холмоҳамедов.
6. Шоислом Шорахимов.
7. Қуримбек Шояхев.
8. Нигмаджон Исмоилжонов.
9. Мирза Раимхужа Хонхужаев.
10. Мулла Ражаб Муҳаммад Абдурузиқов.
11. Шоаҳмад Шомаҳмудов.
12. Тошмоҳамад Юсупалиев.
13. Мурод Тоғаев.
14. Эрназар Ғайниддинов.
15. Ашир Маҳамад Отажанов.
16. Усмонхужа Иноятхужаев.
17. Эшон Абдулла Мулла Саримсоқов.
18. Азимбой Ниёзмаҳамедов (Водован).
19. Раҳмон Қулсалимбоев.

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 2-иш, 59-бет.

20. Уста Толиб Муҳаммад Собиров.
21. Асомиддинхужа Баҳовиддинхужа.
22. Искандархужа Шодихужаев.
23. Усмонхужа Иноятхужаев.
24. Яқуб Азимбоев.
25. Мирсултон Миржалилов.
26. Раим Нишонбоев.

Прокурор айбланиш ва суд ҳукмида қўзғолоннинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий сабабларини ниқоблашга қаттиқ ҳаракат қилиниб, уни юқори табақа вакилларининг мансаб учун олиб борилган курашининг натижаси деб баҳоланди. Шу боис Иноғомхужа Муҳаммад Шарифхужа ва бошқа нуфузли кишилар ишончли далиллар булмаса, асосий айбдор деб курсатилди. Ҳатто, прокурор П. Е. Рейенбат ўз айбномасида, гувоҳлардан бирортаси Иноғомхужанинг қўзғолонни уюштиришга қаратилган ҳаракатини курсатувчи далилларни келтирмаганлиги қайд қилган. Бундай далиллар бошқа нуфузли кишиларга нисбатан ҳам айтилмаган. Аммо шуларга қарамай, чор маъмурияти онгли равишда ҳақиқатдан қўз юмдилар. Чунки бундай қилишликни сиёсат талаб қилган эди.

1893 йил 16 мартда шахсан императорнинг розилиги асосида қўзғолоннинг олдини ололмаганликлари учун Гродеков ва Путинцевлар лавозимларидан олинди.¹ Путинцев урнига Тошкент уезди бошлиғи полковник Тверитинов тайинланди.²

Умумлаштирилганда, чор маъмурияти гарчанд вабога қарши чораларни курган булса-да, лекин амалда уни даф этишга етарли эътибор бермади. Натижада, Тошкент шаҳрида юзлаб кишилар унинг қурбони булди. Чунончи, 1892 йил 7 июнь — 9 август ойининг орасида узбеклардан — 1428 киши касалланиб, 1389 киши улган, руслардан эса 407 киши оғриб, 213 киши вафот этган. Жами 1835 касалдан 1602 одам улган эди.³

1891 йилда шаҳарда 58 та эски мозорлардан 33 таси епилиб, 25 таси қолдирилди.⁴

Вабо касали Фарғона водийсида ҳам юзага келиб, ундан 10.277 киши вафот этган. Улка буйича ҳисоблаганда, улганларнинг сони 11.879 кишига боради. Бу уз

¹ ЦГВИА Ф-400, сп. 1. д. 1569, л. 59.

² Уша жойда. Ф., Л. 14.

³ «Туркестанские ведомости», 1892, 11 август.

⁴ Уша жойда, 10 ноябрь.

даври учун катта фожеа эди. Агар чор ҳукумати етарли маблағ ажратиб, чораларни билимдонлик ва изчиллик билан амалга оширганда бунчалик катта йуқотиш бўлмаслиги турган гап эди.

Қўзғолоннинг акс-садоси бутун улкага, хусусан Фарғона водийсига ҳам таралиб вазият кескинлашган. Шу боис фақат Тошкентда эмас, балки, Фарғона вилоятида ҳам «ҳарбий ҳолат» жорий этилиб, назорат ва таъқиб авжига минди.¹

Гарчанд қўзғолон бостирилган бўлса-да, лекин у мазлум халқнинг мустамлакачилик сиёсатига ва миллий зулмига қарши қаратилган кураш сифатида учмас из қолдирди. Шунинг учун ҳам чор маъмурияти мамлакатда ва чет давлатларда унинг моҳияти ва йуналишини бошқачароқ тарзда тушунтиришга ҳаракат қилди. Масалан, ҳукуматнинг расмий газетаси бўлмиш «Туркестанские ведомости»да шундай ёзилган эди: «Ватандошларимизга ва хорижий мамлакатлардаги дўстларимизга шуни маълум қилишимиз мумкинки, қўзғолон кутарганликлари учун жазоланганлар том маънодаги сиёсий ва давлат жиноятлари сифатида эмас, балки маъмуриятнинг айрим ҳолларда қўллаган тартибларига қарши бош кутарган кишилардир. Бу оломон томонидан тасодифан содир қилинган жиноят сиёсий тусга эга бўлмай, туб аҳолининг партиявий курашининг маҳсулидир. Унинг юзага келиши қисмангина вабога қарши қаратилган чораларга боғлиқдир. Шуни такрор айтаминки, қўзғолонда Урта Осиёдан ташқарисида уйлангандек ҳеч қандай сиёсий йуналиш йуқ!»¹

Хуш, шундай экан чор ҳукумати нима учун қўзғолончиларга қарши уқ узди ёки бўлмаса кўп кишиларни ўлимга ва узоқ муддатли қамоқ жазоларига ҳукм қилди?

Жавоб шуки, бунга қўзғолоннинг худди сиёсий йуналишга эгаллиги сабаб бўлган. Вилоят прокурори П. Э. Рейенбатнинг айбномасида ва суд ҳукмида қўзғолон «Рус ҳокимиятига қарши қаратилган» эди дейиши ҳам фикримизнинг далиллари билан биридир.² Шу боис у улкадаги кейинги миллий-озодлик курашларининг юзага келишига ҳам таъсир кўрсатди.

¹ УзР МДА. ФИ-1, 3-руйхат, 33-иш, 15-бет.

² УзР МДА. ФИ-1, 31-руйхат, 30-иш, 165-бет.

ХИХ АСРНИНГ 80—90-ЙИЛЛАРИДА КЎТАРИЛГАН ҚЎЗҒОЛОНЛАР

1876 йилда чор ҳукумати Қўқон хонлигини ваҳшийларча тугатиб, Фарғона вилоятини ташкил этгандан сунг ҳам озодлик курашлари тухтамади. Улар ҳозирги ибора билан айтганда, купроқ партизан ҳаракатларига ухшаб кетади. Чунончи, водийнинг у еки бу жойларида 1878 йилда Мамир ва бошқа шахслар бошчилигида хонликни, яъни мустақилликни тиклаш учун кураш олиб борилди. Мамир ҳарбий қисмлар билан тукнашди, лекин ушланиб Андижонда дорга осилди. Бироқ қўзғолончиларнинг алоҳида гуруҳлари курашни тухтатмадилар. Бу гуруҳнинг сардорлари узларни хон деб, эълон қилдилар. Аммо улар аслида хон сулоласига тегишли булмаганликлари учун «Етим хонлар», яъни қалбаки хонлар номи билан аталганлар. Шу туфайли «Етимхонлар» қўзғолони ибораси ишлатиладиган бўлди. 1882 йилда қўзғолончиларнинг 50 бошлиқлари қўлга туширилиб, улардан бештаси осилди. Шунга қарамай озодлик курашлар бирин-кетин кутарилиб, акс-садоси бутун Фарғона водийсини қоплади. Шунинг учун ҳам Туркистон генерал-губернатори Н. О. Розенбах Россия ҳарбий вазирига юборган ахборотида Марғилон, Андижон ва Уш уездларида қўзғолон кутариш кайфияти ҳукм сураётганлигини уқдириб утган.¹

1885 йил 16 августда Марғилон, Андижон ва Қўқон билан боғловчи телеграф линиясига шикаст етказилди. Уша куни Дарвишхон эшонхон Тура Асакада Муллахужа Назар додхо хонадониди Маҳамадназар Мирза Искандар, Ҳушвақт Мирза Искандар, Азимбой Умарохун, Холмуҳаммад боққол, Умрзоқ қалта ва жами 20 кишидан иборат нуфузли кишилар билан йиғин утказган. Бу ерда у мустақилликни тикловчи «янги хон» деб бир оғиздан тасдиқланди. Шундан кейин, улар Асакадан унча узоқ булмаган Қизил-оёқ қишлоғи томонга йўл олдилар.

Дарвишхон бу қишлоққа яқинлашганда, сафдоши Ҳушвақт Маҳамадназаровга 13 киши билан Асакага қайтишни ва волост бошлиғи Маҳмудхон Бобохоновни ушлаб келишни буюрди. Аммо бу киши уйда

¹ Уша жойда, 31-рўйхат, 9-иш, 12-бет.

йўқлиги учун қўлга туширишни иложи бўлмади. Марғилон уездининг бошлиғи Ивановнинг ҳарбий қисми қаттиқ қаршилиқ курсатганлиги орқасида чекинганлар. Бу вақтда Дарвишхон уз одамлари билан Шарихонсой томонга жўнаган эди. Унинг озодлик учун олиб бораётган кураши қирғизларни ҳам руҳлантирди. Чунончи, Наукат волостида яшовчи Нурмуҳаммад Муллаҳасанов (Бола понсод), Қўрғонтепа волостидан Мумин понсод Бутунбеков биргаликда 100 кишидан иборат қўзғолончиларни тўплаб, 1885 йил 17 августда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхўжа Мулла Юсуповни хонадонига ҳужум қилиб, мол-мулкни таладилар. Аммо, волост бошлиғи қочиб кетганлиги туфайли жазодан омон қолди. Шундан кейин, улар Дарвишхонга қўшилиш учун Қатортол қишлоғига кетдилар. Қўзғолончилар бу ерга яқинлашганларида Олтинқўл волостининг бошлиғи, собиқ Қўқон хонлигининг лашкарбошиси Абдурахмон Офтобачининг ўгли Абдумумин Тешиктошда турганлиги ҳақида хабар оладилар. Бу ерга юборилган қўзғолончиларнинг бир гуруҳи Абдумуминни ушлашиб ўлдирадилар. Уларга Қатортолда, Қўқон хонлиги даврида хизмат қилган нуфузли амалдор 93 ёшли Ҳолиқул Пармончи Бозорботиров ва унинг ўгли Худойқул, қариндошлари Турақул Алиқулов, Султон Бердиқулов, Азимқул Алиқулов ва бошқа кишилар қўшилади. Шундан кейин улар Суфи қишлоққа келишиб, халқни бош кутаришга чақирганлар. Ниҳоят, қўзғолончилар Шарихонсойда Дарвишхонни учратишиб, унга хон сифатида эҳтиром курсатадилар.¹ Бу ерда Қорасув волостининг бошлиғи Исмоилхўжа Мулла Юсупов «босқинчиларга хизмат қилаётганлиги» учун қўлга олинди. Шундан кейин Мумин понсод 30 киши билан оммавий қўзғолонни ташкил қилиш учун Ушга, Дарвишхон ва Бола пансод Андижон уездига қарашли Қорасув ва Султонобод қишлоқларга бориб, сафларини анча мустаҳкамлади. Сунгра, улар Дардонак қишлоғига келиб, аҳолини қўзғолон кутаришга даъват этдилар. Бу ердан Бола пансод Ойим қишлоғига бориб, волост бошлиғи Нуриддинхўжа Улусхўжаевни хонадонига ҳужум уюштирди. Дарвишхон катта гуруҳ одамлари билан Бур-Тау деган жойга келиб, оммавий қўзғолон кутаришга

¹ Ўша жойда, 14-бет.

чақирувчи хатни Сузакка юборди. Аммо, бу ердагилар Андижон уезд бошлиғи капитан Бряннов ҳарбий қисм билан келаётганлиги туфайли қузғолонга қўшила олмасликларини билдирганлар. Дарвишхон Янги боғга келиб, Бола понсод одамлари билан бирлашди. Бу ерда улар маслаҳатлашиб, Қўқон қишлоққа ҳужум қилишга аҳд қилинди. Бироқ, капитан Брянновнинг ҳарбий қисми кириб келганлиги туфайли режа амалга ошмади. Дарвишхон Наманган тоғларига урнашиб, атрофига қузғолончилардан 800 кишини туплади. Аммо улар озик-овқатни етишмаслиги орқасида тарқалиб кетадилар. Буларнинг бир қисми Ичкилин волости атрофларида ҳарбий қисм билан кичик тўқнашувдан кейин чекинишга мажбур бўлганлар.

1885 йил 7—9 сентябрда Норин волостида Муллашерхўжа Назаров ва Муминбой Жабборқулбоев бошчилигида янги қузғолончилар гуруҳлари пайдо бўлди. Улар солдатлар томонидан уққа тутилиб, 3 киши улдирилди ва 12 киши асирликка олинди. Хуллас, Дарвишхон ва бошқа мустақилликни тиклашга жонини тиккан сардорларнинг Фарғона водийсида оммавий қузғолон кутаришга қаратилган курашлари қутилган натижани бермади. Бунга чор маъмуриятининг уз вақтида курган чоралари, 1876 йилда Қўқон хонлигини тор-мор этиши жараёнидаги қиргин-баротлар ва вайронагарчиликлар халқнинг тинқасини қуритган ва ҳолдан тойдирган эди. Аммо озодлик гоёлари мазлум халқни курашга отлангирди. Улар биринчи навбатда, зур бериб босқинчиларга хизмат қилаётган маҳаллий маъмурият вакиллари «кофирларга ён босаётган» лигида айблаб, жазолаганлар.¹

Фарғона вилоят прокурори В. М. Базилевский қузғолоннинг қатнашчилари буйича ёзилган айбнома-сида дейди: «Улар ўлкада рус ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қузғолон кутариб, мусулмон давлатини тиклаш учун курашдилар».²

Мазкур айбнома асосида 19 киши каторгага сургун қилинди. Хусусан, 6 киши умрбод ва 13 киши 18 йилга кесилди. 3 киши оқланди ва 2 киши вафот этганлиги учун иш тўхтатилди.³

¹ Ўша жойда, 16-бет.

² Ўша жойда, 17-бет.

³ Ўша жойда, ўша бетда.

Дарвишхон қўзғолон мағлубиятга учратилгандан кейин Зарафшон округида яширинади. 1886 йил февралда бундан хабар топган чор маъмурияти Миркомил Миршамсиев исмли айғоқчини уни тутиш учун юборди. Бу киши маҳаллий маъмуриятнинг ёрдами билан Дарвишхонни қўлга олади. Бироқ йўлда, Жиззах яқинида, Дарвишхон қочишга муваффақ булади. Шундан кейин, Дарвишхонни Ҳисорда пайдо бўлганлиги, сўнгра Афғонистонда вафот этганлиги ҳақида маълумот олинади.

Юқорида шарҳланган қўзғолонлар мағлубиятга учратилган бўлса-да, лекин озодлик кураши турли куришишларда давом этди. Масалан, солиқларни тулашдан бош тортиш ёки оқсоқолларни «сайлашга» доир масалалар буйича галаён кутарилиши шулар жумласидандир. Чунончи, 1890 йил 21 мартда Балиқчи волостининг аҳолиси тўс-тўполон билан Андижон уездининг идорасига тўпланиб, волост бошлиғи лавозимига дарҳол сайлов ўтказилишини талаб қилишган. Ҳатто оломон шикоят қилиш учун Андижон шаҳарига боришларини маълум қилган. Андижон уездининг бошлиғи Бряннов оломоннинг бу сиёсий талабини рад этиб, ўз сузида қаттиқ туриши норозиликни янада кучайтириб юборди. Галаёнда волостга қарашли бир нечта қишлоқларнинг аҳолиси қатнашди: Мингбулоқдан: оқсоқол Рузимад Мансидбоев, Арслонбой Уйшунбоев; Балиқчидан: Абдуллахужа Юсуфалибоев, Ҳушмад Оқёров, Баҳовуддин Қурбонбоев, Хотамберди Райитбердиев, Аширбаққол Якуббоев, Мирза Якуббойвачча, Райимқулбой Каримқулбоев, Ҳидирхужа Мадиев, Зафарбой Мадиев, Мадмурод Турабоев, Сусимқул элликбоши Тойрбой, Ортиқбой Тошбоев, Мирза Абдулла Холиқбоев, Бобомамад Тўхтаназаров; Усмонбек жамоасидан — Эршодхужа Юсуфалибоев, Сайид Аҳмадбой Сайидалиев, Қўлдошбой Асилов, Умарали Миралибоев, Абдурашидбой, Давлатбой, Мулла Юнус Юсупов, Қорабой Исмоилов; Чинободдан: Шодмон Кенжабоев, Умрзоқ Фозилбоев, Нурмат полвон Мирсайидбоев, Тўхтасин Кенжабоев, Нурали Дониёров, Тошмирза Сойиббоев, Асилбек, Кенжабой Жияналиев, Ҳасанбой Кенжабоев; Қўштепадан: Юсуфбой Охунов, Тошмирза Лутфуллаев, Абдукарим Лутфуллаев ва Қосимхужа Чанокбоевлар олдинги сафларида туриб, капитан Брянновдан ҳозироқ сайлов

ҳақида буйруқ беришини қатъиян талаб қиладилар.¹ Бунга кунмаган капитан Бряннов халойиқ томонидан қуршаб олинди ва унинг ҳаёти хавф остида қолди. Шунинг учун у маҳкаманинг хонасига кириб жон сақлашга мажбур бўлди. Шу онда солдатлар келишиб, Мадқосим Жонибой Суфи угли, Ҳайитназар Ҳолмуҳаммад угли, Сайид Аҳмад Холмаҳамад угли, Тошмирза Лутфулла угли, Шодмон Кенжабой угли ва бошқа галаённинг бошлиқларини ҳибсга олди.²

Чор маъмурияти вакилларининг расмий ахборотида вилоятнинг у ёки бу жойларида кутарилган галаёнлар «повстанческие отряды», яъни қузғолон гуруҳлари номи остида баён этилган. Мана шундайлардан бири 1891 йил 22 декабрда Марғилон уезди Найкау қишлоғида пайдо бўлди. Унга Қуқон шаҳарида яшовчи Собирхон Тура Азизхужа угли бошчилик қилган. У аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши қузғатган. Унинг қул остидаги гуруҳ Бустон ва Қоратепа қишлоқларида ҳам курашган. Бу вақтда вилоятда Сибирга сургун қилинган, лекин у ердан қочган кишилар пайдо бўлиб, халқни қузғатишга ҳаракат қилганлар. Масалан, Қуқон шаҳарида Мадқосим уста Раимқулов исмли кишининг уйида тинтув утказилганда Сибирдан қочиб, яшириниб юрган Мирзажон Шермуҳаммедов қулга туширилди. Бу кишининг ёнидан «аҳолини чор ҳукуматининг ҳукмронлигига қарши курашга» даъват этувчи прокламация (чақириқ варақаси) топилди.³

Мазмунан Мирзажон Шермуҳаммедов Сибирда сиёсий маҳбусларни орасида яшаб, онги ва кураши анча кучайганки «сиёсий варақа»ни тайёрлаган. Унинг мустақилликни тиклашга қаратилган фаолияти аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этиши турган гап эди. Бу хусусда Сибирдан қочиб келган Раимқул Тоғайназаровнинг фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Чор маъмурияти вакиллари уни қулга тушириб олиб кетаётганларида Қуқон уездига қарашли Тудак қишлоғининг аҳолиси бош кутариб «волост бошлиғи ва миршабларни суйиш» керак деб бақиришиб, уни озод этишга эришишган. Ҳамда Раимқул Тоғайназа-

¹ ЎЗР МДА, ФИ-504, 4-рўйхат, 521-иш, 8—9-бет.

² Ўша жойда, 4—7-бетлар.

³ Ўша жойда, ФИ-1, 32-рўйхат, 171-иш, 10-бет.

ровни яширишган. Бу воқеанинг фаол қатнашчилари бир неча киши галаён кутаришда айбланиб, ҳибсга олинган. Суд ҳукми буйича Раҳмонберди Худойназарбоев ва Туйчибой Исмадуллаевнинг ҳар бири 20 йил муддат билан қаторга қилинди. Мулла Алимуса Бегиев ва Мадумар Суфи Мадбобо Суфиев 15 йилга, Абдуқайом Маҳаммад Юсуфбоев, Тошмамад Қаландаров ва Раҳматилла Бутаев ҳар бири 12 йиллик қаторгага ҳукм қилинди. Баҳромқул Умарқулов, Холиқназар Худойназаров, Йулчибой Раҳмонқулов, Мирзакарим Худойназаровлар 6 ой муддат билан қамоққа ташланди.¹

Шундай қилиб, кўрилаётган даврда Фарғона вилоятида партизанлар ҳаракати ҳолидаги озодлик курашлари сиёсий тусга эга бўлиб, она-юрт мустақиллигини тиклашга қаратилган эди.

1898 ЙИЛ ҚЎЗҒОЛОНИ

Қўзғолон қатнашчилари ва унга тайёргарлик. Гарчанд олдинги йилларда кутарилган катта-кичик қўзғолонлар тор-мор этилган бўлса-да, лекин озодлик гоялари вақти соати келганда яна ўз куч-қудратини намоиш этаверди. Улар 90-йилларни урталарига келиб, мазлум халқни янги курашларга отлантирди. Қўзғолоннинг асосий йўналтирувчи кучи мустақиллик ва миллий зулм исканжасидаги деҳқонлар, хунармандлар, мардикорлар, чорикорлар ва умуман қашшоқлашган халқ ҳисобланган. Аммо, қўзғолонда юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам фаол қатнашди. Мустақилликни тиклаш учун кураш уларни ҳам онги ва қалбини чулғаб олган эди. Миллий давлатни йўқ қилиниши, бойликларнинг таланиши ва шафқатсиз зулм маҳаллий табақа доираларининг норозилигини чақирмасдан қўймас эди. Бундан, чор ҳукуматига зур бериб хизмат қилаётган бир гуруҳ туб аҳоли вакиллари мустаснодир. Хуллас, чор ҳукумати даврида олий ва ўрта ҳокимият лавозимлардан маҳрум этилган ва бошқа ўз ватанига содиқ кишилар чет эл ҳукмронлигига қарши курашларда фаол қатнашдилар.

Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский водийдаги вазиятни шундай таърифлаган: «Бўйсунди-

¹ Ўша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 5-иш, 69-бет.

рилганга қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, узининг тарихига, ҳукмрон синфига ва бошқарув тизимга эга эди. Буларнинг йўқолганига ҳали чорак аср ва янги шароитга мосланишга бир кишининг умри утганича йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган, нуфузли табақаларни оддий бир кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун, тасодифий ҳодисаларни юзага келишини назарда тутган ҳолда туб аҳолини қаттиқ назорат остида ушлаб туриш ҳали узоқ давом этади.

Айниқса, мусулмон руҳонийларини ва мусулмон уқув юртларининг вакиллари алоҳида назорат остида ушлаб туриш зарур. Чунки улар қонуний ташкилотлардан четда уз ҳолича ташлаб қўйилганлиги учун доимий назорат қилиш имконини бермайди. Янги тартиб-қонунлар орқасида улар фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган даромадларни қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига путур етказилди».¹

Бинобарин, юқори табақа вакилларига сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан зарба берилганлиги, шу боис уларни ҳамиша назорат остида ушлаш зарурлиги ўқдириб ўтилган. Умуман чор маъмурияти айниқса, дин пешволарини энг хавфли душман сифатида ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка сиқиб» қўйишга ҳаракат қилди. Шунингдек, у қозилик ва оқсоқоллик мансабларида хизмат қилаётган кишиларни ҳам «гаҳ деса қўлга қўнадиган» тарзда ушлаш учун арзимаган баҳоналар билан жазолаб туради. Масалан, вабо касали муносабати билан 25 қози ва муфтийлар эски қабристонларни ёпмасликни сўраб, маъмуриятга ариза ёздилар. Унга қуйидаги кишилар имзо чекканлар:

1. Қози Мансурхужа Хужакамолов.
2. Қози мулла Махсум Мирюсупов.
3. Қози мулла Ашир Муҳаммад Ниёзмухамедов.
4. Мавлоно мулла Абдумумин Раҳмонбердиев.
5. Аълам мулла Азижон Раҳмонбердиев.
6. Муфтий мулла Мирубайдулла Мирюсупов.
7. Аълам Муҳаммадюсуп Муҳаммадбохонов.
8. Муфтий хожи Камолитдин Шамсиддинов.

¹ Центальный Государственный исторический архив России в Санкт-Петербурге. Ф-1282, ОП.3.0.д, 442, л.27.

9. Аълам Муҳаммадқодир мулла Муҳаммадқосимов.

10. Аълам Турсун Муҳаммад мулла Ниёзбадалов.

11. Аълам Муҳаммад Обидмаҳсим Муҳаммад Содиккомолов.

12. Аълам Сайидхужа Мирбурхонов.

13. Муфтий мулла Муҳаммад Иброҳим Миролим Суфиев.

14. Муфтий Муҳаммадали.

15. Аълам мулла Хужақули Ғойиб Назар Суфиев.

16. Аълам Мавлонқул Нормуҳаммад Суфиев.

17. Аълам мулла Абдумумин Ашурмуҳаммад Суфиев.

18. Муфтий мулла Муҳаммад Назар Соҳибаев.

19. Муфтий Сойид Аъзамхужа Орифхужа Эшонев.

20. Муфтий Азиз Умархужа Исахужаев.

21. Муфтий мулла Абдурахмон Жумабай Суфиев.

22. Муфтий Фаҳриддин Хужа Дониёрхужаев.

23. Муфтий Муҳаммадҷон Муҳаммад Раимов.

24. Муфтий Исомиддинхужа Содик Хужа Аъламов.

25. Аълам мулла Эшонхон Миралимов.

26. Қози мулла Абдураззоқ мулла Сотиболдиев.

Улар оддий бир ариза ёзиб ҳукуматнинг қарорига норозилик билдирганликлари учун лавозимларидан четлатилди ва ҳибсга олинди. Ҳатто уларни оқлашни сўраб ариза ёзган бир гуруҳ элликбошилар ҳам қамоққа ташланди.

Шундан кейин бир гуруҳ нуфузли кишилар норози бўлиб шикоят хатини ёздилар: «Хонлар вақтида, — дейилган унда, — қозилар шариат қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойиқ қозиларни бекордан-бекорга лавозимларидан бушатишгани билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариатга зид ишларни қилмаганлар».¹

Ҳарбий губернатор А. А. Абрамов қўзғолон кутарилишидан қўрқиб, агар тартибсизликлар рўй берса у вақтда қозилар Сибирга сургун қилинишини очиқдан-очиқ маълум қилди.² Айни бир пайтда Қўқон уездининг бошлиғи агар дин пешволари бирор тартибсизликларда қатнашсалар мадрасаларни йўқ қилиниши ва вақф ерлари тамоман давлат ихтиёрига ўтказилишини эълон қилди.³

¹ ЎзР МДА, ФИ-19, 1-руйхат, 332-иш, 43-бет.

² Ўша жойда, 22-бет.

³ Ўша жойда, 27-бет.

Хатто уларга хайрихоҳлик билдирган элликбошиларни ҳибсга олади. Булар қуйидагилардир:

1. Муллабута Шоназбаев.
2. Мирмуҳаммад Муҳаммад Иброҳимов.
3. Уста Эрназар Холиқназаров.
4. Мумин Хужа Салимхужаев.
5. Охунбой Муҳаммад Собиров.
6. Маҳаммад Ражаб Эркабоев.
7. Мулла Абдулқосимхужа Нигматуллаев.
8. Мирусмон Мирнасирабаев.

Қозилар ва элликбошиларни қамоққа ташланиши мустамлакачилик сиёсатидан «қони қайнаб» турган халқнинг газаби ва нафратини қизитиб қузғолон кутарилиши хавфи туғилди. Шу боис улар озод этилди. Бироқ айрим кишилар, хусусан Абу Наби Абдурахмонов, Иса Мирзабоши Мирбаратов, Мулла Абдуқаюм Алиев, Мулла Қурбон Ислоҳ Хужаевлар қисқа муддатли қамоқ жазосига тортилди. Рузи Маҳаммад Назармуҳаммадов, Муллахошим Мирза Қосимовлар «анча ишончсиз ва хавфли» кишилар сифатида Қуқон уездидан чиқариб юбориш ҳақида буйруқ берилди.

Қози мулла Ашур шикоят хатини ташаббусчиси сифатида Сибирга сургун қилинмоқчи эди, лекин вазиятни кескинлаштириш туфайли ҳукм бекор қилинди.¹ Чор маъмуриятининг маҳаллий амалдорларига нисбатан зуравонлиги туфайли уларни орасидан халқ галаёнларига хайрихоҳлик билдирувчилар чиққан эди. Чунончи, уларнинг айрими вакиллари 80-йилларда мустақилликни тиклаш учун курашаётган гуруҳларнинг қатнашчиларига меҳрибонлик қилганлар. Масалан, 1885 йилда Наукат волостининг бошлиғи Содиқ Қулматов ва Бозор қўрғон волостини катта оқсоқоли мулла Калон Отанаев «қузғолон қатнашчиларини бекитганликлари» учун ўз вазифаларидан олинган.² Маҳаллий маъмурият вакилларини қузғолончиларга хайрихоҳлигини вилоят ҳарбий губернатори ҳам таъкидлаган: «Бизнинг (қузғолон бошлиғи Дарвишхонни) қўлга тушира олмаганимизга аҳолини ва маҳаллий маъмурият вакилларини ёрдам қилмаётганлари сабаб бўлмоқда. Маҳаллий амалдорлар узла-

¹ Ўша жойда, 53-бет.

² Ўша жойда, ФИ-1, 31-рўйхат, 3-иш, 9-бет.

рини хайрихоҳликларини ниқоблаш учун турли асосиз сузларни тарқатиш билан шугулланмоқдалар».

Айниқса, хонлик вақтида мансабларга ва имтиёзларга эга булган, лекин «руслар келгандан кейин улардан маҳрум этилган» кишилар чор ҳукуматига қарши турганлар.

Улка генерал-губернатори А. Вревский сўзига қараганда улар осойишталик кунларда жим юрганлар, лекин янги солиқлар солинаётганда ёки қандайдир мушкул вазият юзага келганда аҳолини қўзғолон кўтаришга даъват қилганлар.¹ Шундай қилиб мустамлакачилик сиёсати бир томондан халқни ҳаётини оғирлашишига, иккинчидан маҳаллий юқори табақа вакилларини манфаатларига зарба беришга олиб келган. Бу ҳолат халққа ҳам, юқори табақа вакилларининг илғор қисмига ҳам умум душман — чоризмга қарши бирлашишга замин ҳозирлади. Бу ерда мустақиллик ва озодлик учун кураш туйғулари муҳим урин эгаллади. Ҳамда халқнинг барча тоифаларини бир ёқадан бош чиқаришни таъминлади.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, жамият маънавий ҳаётнинг асосий йўналтирувчи кучи бўлмиш Ислом динининг камситилиши ва унинг моддий асосларини чегаралаб қўйилиши дин пешволарини ҳам бош кўтаришга олиб келди. Асрлар мобайнида ҳукм суриб келган Ислом динининг гайри диннинг «асирита» айланиб қолиши қўзғолоннинг энг муҳим омилларидан бири бўлди. Айниқса номоз вақтида рус императори номига хутбани мажбурий суратда ўқитилиши ачинарли ҳол эди. Шу боис, «ғазот» шиорини юзага келиши табиий ҳолдир. Бу хусусда Андижон қўзғолонининг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек ўғли шундай ёзади: «Мадраса вақфларини бони, вақф қилувчи вақфларнинг авлодларига буйруқ бериб, сотиб ёмоқларига фармойиш қилиб ва мусулмонларнинг жума номозларида (хутбаларида) подшоҳ (император)нинг номини қўйиб ўқимоқ, Қуръоннинг «вал мушриқин» деган жойларидан «мушриқни» иборатларини чиқармоқ каби беҳуда ишларни амр қилдилар.

Шаҳар ҳокимлари, қози ва амалдорлар ҳам мактабдорларни чақириб оқ подшоҳнинг номини жамиси

¹ Ўша жойда, ўша бет.

одамларга билдириб, масжидлардан, номозларда дуо қилдилар...

Мусулмонларни ниҳоят эзиб, қисиб, ҳатто кучадан ё пристуф утиб қолса, ё беихтиёр курмай қолгон ва уридан турмаган мусулмонлар бўлса, қайтиб келиб уриб, қамар эдилар.

Андижонда бир неча муътабар одамларни кучада, халқ қошида «манга салом қилмадинг» деб ҳақорат қилиб, қамаб қўядиган бўлди...

Ариза берилса, кимга берилар эди? Яна шу золимларга берилур эди. Булар бўлса, ҳеч вақт камбағалларнинг арз-додига қулоқ солмас эди. Мана шундай қаттиқлик кунларда қолгандан кейин халқ орасида бу зулмларга қарши кўзғолончилик руҳи пайдо бўлиб қолди».¹

Демак, чор маъмурияти томонидан оширилган шафқатсиз зулм, туб аҳолининг қадри-қимматини ерга уриш ва уни ҳурлаш, адолатсизлик ва зуравонликлар Андижон кўзғолонини юзага келтирган эди. Айни пайтда иқтисодий ҳаёт чуқур инқирозга учраб қашшоқлик таборо кенг қулоқ ёймоқда эди. Шуни айтиш лозимки, кўзғолонда Андижон атрофида яшовчи қирғизлар ҳам фаол қатнашганлар. Чунки, чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати уларни ҳам оғир аҳволга солиб қўйган. Улар чор маъмурияти томонидан яйловлар ва экин майдонларининг талай қисмидан маҳрум этилди. «Тоғ-саҳроларда эса, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — камбағал қора қирғизларнинг тоғлардаги мулкларини тортиб олиб, ичкари руссиядан бир неча минг рус деҳқонларини кучириб келиб, бўлиб бериб, охирида Элатия қирғизларни уз мол-мулкларига ҳам эга қилмай, бечораларни Фарғонанинг кенг тоғларига тарқатди. Шаҳар халқи золим ҳокимлар зулмидан безор бўлиб кўчага чиқолмай қолганларидек, шунча кенг тоғлардаги қирғизлар ҳам уларининг ота-боболаридан буён ёқиб келган, қуриган утинларидан ёқолмай қолдилар, балки тикони қолмади. От, мол, қуй, эчкиларни бемалол боқолмай, бир тарафдан: чўп, оғиз пули деб жарима солиб, пулларини олса, иккинчи тарафдан «туёқ пули» деб

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Дукчи эшон воқеаси. Т., «Чулпон», 1992. 20—21-бетлар. Нашрга тайёрловчилар Сирожиддин Аҳмад, Улуғбек Долимов, Шухрат Ризаев.

қуйларини ҳисоблаб олди. Учинчи тарафдан, урис мужиклари «маним экинимга кирди» деб молларини «штраф» («жарима») қилиб олиб қуяр эди».¹ Шу равишда Кетмонтепа, Кузарт ва Андижоннинг бошқа атроф жойларида истиқомат қилувчи қирғизлар мустамлакачилик сиёсатининг аёвсиз азоб-уқубатларини бошларидан кечирмоқда эдилар.

Фаргона водийсининг ўзбек ва қирғизлардан ташкил топган, утрок, ярим кучманчи ва кучманчи аҳолиси баббаробар ниҳоятда ачинарли аҳволга тушиб қолган эди. Мана шундай оғир шароит ҳукм сураётганда Муҳаммад Али халфа Собир ўгли сиёсий майдонда пайдо булди. У 1856 йилда Марғилон шаҳарига қарашли Шоҳидон қишлоғида урта ҳол оилада туғилган. Уни Фаргона шаҳридан 25 чақирим жануби-ғарбдаги Чимён қишлоғида туғилганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Унинг отаси бешик, беланчак, пахтанинг чигитидан ажратадиган чигириқ ва йиқ (ёки дук) тайёрлаш билан шуғулланган. Муҳаммад Али ёшлигиданоқ ақл-идрокли, меҳнатсевар ва адолатли шахс сифатида танилиб, отасининг касбини давом эттирган. Айни пайтда деҳқончилик ва паҳсачилик билан шуғулланган. У 1866 йилда ота-онаси билан Мингтепага келиб урнашадилар. Бу ерда Султонхон Тура Эшонга мурид бўлиб, унинг хизматини уташ билан бирга таълим-тарбиясини ҳам олади. Пировардида Султонхон Туранинг муҳри босилган хати — иршади, яъни ҳужжати буйича Муҳаммад Али Эшон мақомига сазовар бўлади. Бу табаррук зот Мингтепада халқ манфаатларини кузлаб, куп фойдали ишларни қилган. У асли касби буйича Дукчи Эшон ибораси билан ҳам аталган. Уни ўзбек, тожик, қирғизлардан иборат куп муридлари бўлиб, катта шуҳрат қозонди. Бу хусусида Асака булимининг пристави Чанишев бошлигига ёзган ахборотида шундай дейди: Асакага қарашли Мингтепа қишлоғига бундан 25 йил аввал келиб урнашган, асли мингтепалик «Муҳаммадали Эшон» деган бир киши эшонлик қилиб турган булсада, бу кунларда ниҳоят кучайиб, бутун тоғлардаги қирғизларни узига тобе қилди: «Маним махфий олган ахборотимга қараганда, муридлари ун мингдан ошган булса керак, ҳаммалари эшонга шундай тобедирларки, агар

¹ Ўша жойда, 21-бет.

амир қилса бир кунда жам булади. Агар шундай бора-верса, эҳтимол Эрон эшонларидек Россия давлатига исён чиқарса, лоақал ҳукумат бошлиқлари амр фармонига инқиёд қилмаса, чунки хонақосига бир катта мактаб қилиб, тахминан 250 га яқин болаларни учта муаллим солиб, доимо уқитиб турадир. Булар оз кунда уқиб чиқсалар, кўпларини «Истанбул»га юбориб уқитмоқчи эмиш. Буларнинг ҳар нечик булсада, манъ қилмоғи зарур эди».¹

Куриниб турибдики, Муҳаммад Али Эшоннинг таъсири доираси шу даражада кенг қулоч ёйганки, узбек, тожик, қирғиз ва бошқа туб аҳоли вакилларини уз ичига олган муридларининг сони ўн минг кишига борган. Уни Бухоро, Самарқанд, Тошкент ва Фарғона водийсида муридлари бор булган.

12-расм. Қузғолончилар сардори Муҳаммад Али халфа Собир Угли.

Муҳаммад Али Эшон халқнинг саводини чиқариш ва билимини оширишга ҳаракат қилиб, Мингтепада мактаб, мадраса ва иккита масжид қурган. Мингтепага яқин жойда «Эшончек» номида янги қишлоқни бунёд этди. У қузғолондан олдиноқ озодлик жарчиси сифатида ҳам танилганлиги учун чор маъмуриятини ташвишлантирган. Шу боис унинг фаолиятини текшириш учун комиссия тузилган. Бу комиссия Мингтепага келиб, Муҳаммад Али Эшонга қуйидаги саволларни берган:

— Ёшингиз нечада?
— 51 ёшдаман.

— Исми-шарифингиз?

— Исминим Муҳаммад Али, отамнинг номи Мулла Исмоил.

— Қайси дин ва мазҳабдансиз?

— Мусулмон, «ханафий» мазҳабиданман.

— Қаерда уқигансиз, қайси ерларда булгансиз?

¹ Уша жойда, 15—16-бетлар.

— Купроқ Бухоро ва Карруҳда, Шаҳрисабзда уқиб, сунгра ҳажга бордим. Бу ерда икки йил яшадим. Ҳиндистонга утиб, Кашмирга бир йил турдим.

— Неча йилдан буён эшонлик қиласиз?

— 26 йилдан буён.

— Муридларингиз қаерларда яшайди?

— Муридларим куп, қанча эканини билмайман.

Улар қирғизлар орасида ҳам бор.

— Подшоҳ аъзамга қарашли қайси шаҳарларни қургансиз?

— Уз қишлоғимдан тортиб, то Севастополь, Одеса, Қрим, Кафа, Ашхобод, Узунота, Тошкентни қурдим.

— Бу бойлик ва иморатлар отангиздан қолганми ёки узингиз топганмисиз? Эшон булмасдан олдин ерсувларингиз бормиди?

— Отамдан бир кичкина ҳовли қолган. Бошқа бойлик йуқ эди. Ҳозирги мол-мулкларни ҳаждан келганимдан кейин 26 йил мобайнида орттирдим. Ҳали ҳам катта бойлигим йуқ. Чунки уни бева-бечоралар ва камбағалларга сарфламоқдаман.

— Муридларингизнинг ҳаммаси камбағалларми ёки бойлардан ташкил топганми, қайсиси куп?

— Бой ҳам бор, камбағаллар ҳам куп. Уларни барчаси бизга бирдек биродарлардир.

— Муридларингиздан ҳадияларни сураб оласизми ёки узларининг ихтиёрлари билан берадиларми? Бу ердаги одамлар илгари боймиди ёки камбағалмиди? Улардан сизга нима фойда бор?

— Биз ҳеч кимга «бир нарса олиб кел», деб айтмаймиз. Одамлар Худойим кунглига солган нарсаларни келтирадилар. Буларни дарҳол қозонга солиб ва пишириб камбағалларга тарқатамиз. Муридлар аввалдан камбағал кишиларни ўз ичига олади.

— Сизга қайси кишилар яқин, бойларми ёки камбағалларми? Қайсисининг тарафдорисиз?

— Албатта, манга шу ерда хизмат қилаётган камбағаллар яхшидир. Узоқлардаги бойларни бизга фойдаси тегмайди.¹

Мазкур сатрлардан аёнки, Муҳаммад Али Эшон табиатан камбағалпарвар, мурувватли ва ҳайр-эҳсонли киши ҳисобланган. У оддий бир оилада туғилиб, зур

¹ Уша жойда, 17—18-бетлар.

истеъдоди, меҳнатсеварлиги ва камтарлиги туфайли юксак эшонлик унвонига сазовор булган. Шу боис у нафақат уз халқи, балки қирғизлар орасида ҳам катта обрўй ва ҳурмат қозонди.

Аввалом бор, Муҳаммад Али халфа Эшон узи истиқомат қилаётган Мингтепа, Тожик ва Қашқар сингари қишлоқларнинг пири, фахри ва гурури эди. Айрим маълумотларни кўрсатишича, уша қишлоқлар анча салоҳиятли ҳисобланган. Масалан, Қашқар қишлоғида — 340 хонадон ва 2102 киши, Мингтепада — 64 хонадон ва 450 киши яшаган.¹

Қирғизларнинг юқори табақа вакиллари Муҳаммад Али халфа Собир угли билан ҳамиша маслаҳатлашиб ва дардлашиб турганлар. Чунончи, «Кетмонтепа, Кугарт тарафларидаги қирғизия катталари, «манноф» ва «маннофзода»лари унинг ҳузурига бориб, безор қилган мужиклардан диққат булиб, уларнинг подшоҳини орқа қилиб берган дашномларига чидайолмай, 1896 йилда куп одам жам булиб, Кугартга тўпланиб, Йиқчи Эшон (Дукчи Эшон) ҳузурига кетиб, қуйидаги ёзиладиргон маслаҳат ва аризаларини қилмоқчи булдилар. Лекин, қирғизларнинг бу йигин ва жамиятлари фақатгина мужиклар зулмига қарши булиб, бунга машҳур Шодхон Ботур деганнинг набираси бошчилик қилган. Тахминан 25 киши Йиқчи Эшонни зиёфат қилиш муддаосида келиб, эшонни зиёфат қилиб, кейин мусохаба уртасида мужиклардан шикоят этиб, айтдиларки: агар бизга ижозат берсангиз, ҳамма қирғизлар йигилиб, мужиклар устига ҳужум қилиб, ҳаммаларини от оёғида бостириб юборамиз. Шундай жонимиздан тўйдик. Биз қирғизларни ниҳоят бесаранжом қилдилар. Бу юрганимиздан ҳаммамизни улғонимиз яхшироқдир. Ғазотга ижозат беринг, деганларида Эшон: «Биродарлар! Ҳали вақт эмас, андак фурсат бор, ҳаммамиз бирдан ҳужум қиламиз, охири бу Николай зулми остида қолмаймиз, бир оз фурсат бор. Тафаккур қилиб турунглар! Ман узим бош булиб ҳамма биродарларни, балки тамом шаҳар халқини узимизга ер қилиб, кейин ишни бир йула бошлаймиз», деб буларга таскин берган эди. Бу сабабдан қирғизлар андиша қилиб: «Эшонимизнинг узи бир нарсани билдилар. То ишимиздан хабар булгунча таваккуф

¹ ЎзР МДА, ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 216-бет.

қилайлик» деб қайтиб кетган эдилар. Мана шу 1896 йилдан бошлаб мужиклар тепасига ҳужум қилиш ва миллий қузғалиш ҳаракати кўринган».¹

Демак Муҳаммад Али Эшон қирғизларнинг ҳам пири сифатида гавдаланиб, уларнинг миллий зулмга қарши курашининг тарафдори бўлган. У «Николай зулми остида қолмаймиз» ва «мени ўзим бош бўлиб» биргаликда курашамиз деб ватанпарварлик туйғуларини изҳор этган. 1897 йилда ҳам Кетмонтепа ва Кутартада 1000 кишидан иборат қирғизлар тупланиб, қузғолон кутаришга рухсат берилишини сўраб, Муҳаммад Али Эшонга киши юборганлар.² Аммо у дарҳол улар ҳузурига етиб келиб бош кутармасликка кундирган. Бунга сабаб шу эдики, Муҳаммад Али Эшон қузғолон кутаришга ҳали шароит етилмаганлигини яхши биларди. Унинг мақсади айрим жойларда тарқоқ ҳолда эмас, балки вилоят ва шаҳарларининг аҳолиси ҳам жалб қилган ҳолда озодлик курашини бошлашдан иборат эди. У бунга эришмоқ учун зимдан тайёргарлик кўрмоқда эди. 1897 йилда Муҳаммад Али Эшон Фарғона вилоятидаги нуфузли кишиларга, хусусан Андижон шаҳридаги Жомеъ мадрасани кураётган Муҳаммад Алибой Холмирзабой ўғлига, Саъмий Охун ва Ҳолиқберди Охун сингари муддарисларга, Уш шаҳридаги Қурбонжон додхоҳ ва Қамчинбекнинг фарзандлари, Яқуб Охун аъламга, Марғилондаги Муҳаммад Юсуфжон Эшон ва Сайид Аҳмадхўжаларга, Наманганда Яҳёхон Тура ва Қодирхўжа ва бошқа кимсаларга махфий хатлар юбориб, босқинчиларга қарши курашишга даъват этди. Масалан, Муҳаммад Алибой Холмирза ўғлига ёзилган хатнинг мазмуни қуйидагича бўлган: «...ҳар хил фитна ва фасад кўпайиб, оламини кўфр зулмати босиб, аҳли ислом ниҳоят ҳор бўлгандир. Бу фасод вақтларини даф қилмоқ бизнинг зиммамизга фарз бўлгандир. Чунки, фақирга бу хусусида гойибдан ҳам ижозат бўлган эди. Кўп замондан буён фурсат пойлаб, шу вақтга етдик. Энди вақт яқин бўлиб, қараб турмоққа фурсат қолмади, ҳаммани исломга жаҳд фарз бўлиб қолди, энди фурсат ганимат, шу золим ҳукуматдан қутулишга саъй қилмоғимиз ва жиҳад қилувчиларга ёрдам бермоғимиз зарур, балки

¹ *Фозилбек Отабек ўғли*. Ўша иш, 21—22-бетлар.

² Ўша жойда, 22-бет.

фарз булди. Бинобарин, марҳамат қилиб, Мингтепага, бизнинг фақрхонамизга шавол (- - -) ойининг ун бешинчисигача ташриф қилсалар, шу хусусда маслаҳат қилсак, деб, қадамларига мунтазирмиз».¹

Шу мазмундаги «чақириқ қоғоз»лари юқорида қайд қилинган кишиларга Муҳаммад Али Эшоннинг муҳри босилган ҳолда тарқатилган. Бу хатни олганлардан бири Андижонлик Маҳмудалибой шундай жавоб берган: «...юборган хатлари келиб тегди. Мазмунидан вақф бўлиб, шу ҳолда арз қиламиз, ким бу рус подшоҳи — катта подшоҳдир, бунга муқобил булмоқ ниҳоят мушкул ишдир. Биздек фақирлар қулидан келмай қолиб, охири куп бесаранжомликларга боис булурмикин. Хусусан, бу кунларда ҳамма шаҳарларга поездлар келиб қолган, йул яқин булган. Жанобингизни ман қилмоққа бизда қудрат йук. Узлари соҳиб ихтиёрдирлар. Лекин, ҳар ишда маслаҳат ва мушоварат лозимдир. Ниҳоят, уйлаб иш қилинса, яхши буладир. Ва Оллоҳ, ҳеч мусулмон киши бу золимлар қулида қолмоққа розилиги йукдир. Шаҳарлар узбекларга тор булгандек, тоғлар қирғиз, элатияларга тор булди, балки Туркистон мусулмонларга торлик қилди. Нима қилайлик, ноиложмиз. Қулимизда ҳеч нарса йук. Етарлик асбоб ва хазина йук. Ҳар нечик булсада, ишнинг оқибатини уйлаб, бева-бечораларнинг фикрини қилмоқларини илтижо қиламиз, деб ёзувчи мискин ва гариб Маҳмудали».²

Гарчанд Маҳмудалибой узининг ушбу жавоб хатини чор ҳукуматининг ҳукмронлиги ва зулмига қарши курашиш тарафдорлигини изҳор этган булса-да, лекин Россиядек катта давлат билан тўқнашишга етарли куч ва маблағ йуклигини уқдириб утади. Бу билан кўзголонга қушилишга розилик билдирмай фожиали оқибатларни инобатга олишликни баён этади. Кейинги воқеалар шунини курсатадики, хатларни олган кишиларнинг купчилиги галабага ишонмай розилик билдирмаган булса керак. Чунки, кўзголон пайтида уларни қатнашганликлари қайд қилинмаган. Муҳаммад Али Халфа Эшон, Курманбой Умарбоев ва Қурбонқул Сатторов сингари энг яқин одамлари орқали 100 та «чақириқ қоғози»ни қирғиз элатига тарқатган.

¹ Ўша жойда, 24-бет.

² Ўша жойда, 25—26-бетлар.

Улар асосан Норин ва Қорадарё оралигидаги киргиз волостларига улашилган.¹

Бундан ташқари қуйидаги мазмунда аҳднома тузилди: «Аллоҳ йўқ жойдан ун саккиз минг оламни яратиб, инсонга мукамал бир қиёфа бахш этиб, уни барча жонзотларнинг соҳиби, Одаматони эса Ҳалиф қилиб кутарди. Бутун оламни Аллоҳ пайгамбаримиз учун яратиб, уни энг яқин кишисига айлантирди ва ул Ҳазратни тахтга утказди-да, шундай деб мурожаат қилди: «Эй, пайгамбар! Гайридинлар ва имом-эътиқоддан қайтганлар билан жанг булғусидир». Бунда узига содиқ қолган ва энг яқин булганларга жаннат ваъда қилди. Чорёрлар халққа панду-насиҳат қилиб дедиларки: «Кимки газоват йулида уз мулки ва ҳаётини Аллоҳ ва Пайгамбар учун қурбон қилса, бундайлар биз сингари булғусидир». Улар номуносиб бандаларни тийиш учун китоб битдилар ва бизга эсталик сифатида қолдирдилар. Шундай экан, узимизни Аллоҳнинг қуллари ва Пайгамбаримизнинг умматлари ҳисоблайдиган бизлар, албатта газоват эълон қилишимиз жоиздир. Биринчидан, Аллоҳ ва Пайгамбар йулидаги бу муқаддас урушда биз голиб чиқишимиз, иккинчидан, ҳаётимизни қурбон қилишимиз лозим.

Биз қуйида уз муҳримизни босганлар, олдимизга Каломуллони қуйиб, Аллоҳ ва Пайгамбарга қасамед қилиб Халифамиз (Муҳаммад Али Эшон) билан шартнома туздик. Шундан кейин, агар узимизга бино қуйганимиздан шайтоннинг васвасасига учиб ёки ширин жонимизни уйлаб қурқиб, ваъдамиздан қайтиб, уни бажармасак дузахга тушайлик, икки дунёда юзимиз қора булсин, қиёмат кунини шармандаю-шармсар булайлик. Бу сўзларнинг тасдиғи учун муҳрларимизни босдик».²

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди. Ички Лин волостидан. Қозиликка номзод.

2. Мулла Қосим Араббой угли — Марғилон уезди Кулин волостининг Қора-Қурғон қишлоғидан.

3. Ҳайитбой понсод Эрназаров угли — Яккатут волостининг Ермозор қишлоғидан.

4. Орзикулбой понсод — Хонобод қишлоғидан.

¹ ЎзР МДА, ФИ-17, 1-рўйхат, 31137-иш, 30-бет.

² ЎзР МДА, ФИ-17, 1-рўйхат, 3117-иш, 27-бет. Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. Тошкент, 1994, 30—31-бетлар.

5. Муҳаммад Иброҳим Туксоба.
 6. Мулла Ғойибназар Ортиқ Суфи угли — Қува волостининг бошлиғи.
 7. Алибек додҳо Жаббор угли — Андижон уездининг Жалолқудуқ волостининг собиқ бошлиғи. Қуқон хонлиғи вақтида лашкарбошилиқ қилган..
 8. Ғойибхужа Муҳаммад Мурод угли — Марғилон уезди Шаҳрихон волостидан.
 9. Муҳаммад Зиёвуддин Маҳсум домла Шариф угли — Кулин волостидан.
 10. Умар додҳо — Ушдан, Қуқон хонлиғи вақтида лашкарбошилиқ қилган.
 11. Соттибой Мирза.
 12. Отақул понсод — Ичкилин волостидан.
 13. Рустамбек Соттиболдиев — Андижон шаҳаридан.
 14. Маллабой Абдураим угли — Андижон шаҳаридан, савдогар.
 15. Иноятхон Тура угли — Марғилон уезди, Ёзвон волости Хонобод қишлоғидан.
 16. Мулла Мадамин Азимхужа угли — Марғилон уезди, Мингтепа волостининг оқсоқоли.
 17. Якубназар Махрам — Марғилон уезди, Кулин волостининг собиқ раҳбари.
 18. Мулла Искандар Азим — Марғилон уезди, Кулин волостидаги Бешқатчи қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
 19. Мулла Нурмуҳаммад Мулла эликбоши.
 20. Эрназар Араббой эликбоши.
 21. Охун Хужа.
 22. Мулла Маҳмудхужа Қозихужа угли — Марғилон уезди, Кулин волостидан, қозиликка номзод.
 23. Мулла Имомқул Парпи Амин угли — Кулин волостидан халқ суди.
 24. Хужажон — Мингтепа волостидаги Бобохужа қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
 25. Эрназар Тиллабой — Мингтепа волостидаги Кутчин қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
 26. Қайм Мирмуслим — Мингтепа волостидаги Найман қишлоқ жамоасининг оқсоқоли.
 27. Аюб Қурбон угли — Мингтепа волостидаги Тоҷик жамоасининг оқсоқоли.
- Ушбу руйхатда курсатилганларни кейинги 11 таси

Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг Мингтепадаги хонадонида тинтувда топилган алоҳида аҳдномага имзо чекканлар.¹

Гарчанд юқорида баён этилган аҳднома диний руҳда изҳор этилган булсада, лекин аслида унинг заминида озодлик учун кураш гоёси ётибди. Бу ерда шунини этиб олиш лозимки, утмишда дин маънавиятининг йуналтирувчи кучи булганлиги учун озодлик курашига диний тус берилган. «Ғазот» шиори худди шунинг акс садоси эди, халос.

Қузғолон ғалаба қилган тақдирда, Муҳаммад Али Халфа Эшоннинг 17 ёшли жияни Мусулмонқул хонлик тахтини эгаллаши лозим эди.

Эшоннинг атрофидаги нуфузли сафдошлари Туркиянинг ёрдами ва номидан фойдаланиш учун унинг ҳукмдори номига хат юборганлар.² Аммо Туркиядан жавоб хати олинганлигини тасдиқловчи далиллар йўқ. Лекин Эшонга Туркия султони номидан қалбаки хат ва совгани келтириб, уларни аслигига ишонтирилган.³ Амалда Туркия билан алоқа ўрнатилмаган ва бунга имконият ҳам йўқ эди. 1898 йилда «Рус инвалиди» газетасида ёзилишича Абдужалил деган кимса Қашқардан келиб, Муҳаммад Али халфа Эшонга «Туркия султони томонидан юборилган хат ва тунни топширган» эмиш, лекин уларни аслиги тасдиқланмаган.⁴ Уша йили 14 июнда Туркистон ҳарбий округининг штаб бошлиги Н. Белявскийнинг билдирилишича «Туркия султонида ҳеч нарса олинмаган».⁵

13-расм. Орзиқул понсод.
Муҳаммад Али халфа Собир
углининг сафдоши.

¹ ЎЗР МДА, ФИ-723, 1-рўйхат, 20-иш, 477—478-бетлар.

² Уша жойда, ФИ-723, 1-рўйхат, 18-иш, 2-бет.

³ «Русский инвалид», 1898, № 27.

⁴ Уша жойда, 184-бет.

⁵ ЎЗР МДА. ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

Абдужалилни Қашқарга борганлиги ҳақидаги маълумот ҳам тасдиқланмади. 1899 йилда Россиянинг Қашқардаги бош консули Н. Петровский уни Қашқарда топилмаганлигини Туркистон генерал-губернаторига билдирди.

Бундан ташқари уни Туркистон ҳарбий округининг штаби бошлигига юборган хатида шундай дейилган: «Муҳаммад Али Эшонга юборилган хат «Султон фармони эмас, балки хати-иршоддир, яъни суфизм таълимоти буйича, узини кутқаришнинг тўғри йули кимга мерос бўлиб қолганлиги ҳақидаги гувоҳномадир. Хужжат шубҳасиз сохта, сабаби Султон Пайгамбар нойиби сифатида суфизмда була олмайди, чунки суфизм билан мураса қилинади, лекин тан олинмайди. Султоннинг ҳеч кимдан, ҳеч қандай эшондан (мушриддан) хатти-иршод олган бўлиши мумкин эмас».¹ Шу тариқа Туркия Султонининг хати ва совғаси асл нусхалиги исботланмади. Бу масала билан шугулланган бир муаллиф ҳам «қўзғолонда мусулмон давлатларининг вакиллари катнашганликлари исботланмади» — деб ёзган.²

1898 йилда генерал-лейтенант Корольков узининг ҳисоботида қўзғолоннинг сабабларига тўхтаб, Муҳаммад Али Эшонни Туркия билан алоқада бўлганлигини исботланмаганлигини уқдириб ўтди. У Туркиянинг улкадаги халққа таъсир этувчи кучини шундай изоҳлаган: «Кейинги вақтларда улкада бир мақсадга ва хужжатга эга бўлмаган Туркия фуқаролари пайдо бўлди. Шунингдек, Туркиядан туркларнинг греклар устидан қозонган галабасини улугловчи Константинополь китоблари келтирилди. Ниҳоят қуриниб турибдики, Дукчи Эшонни исён кутаришга Константинополни таъсир туппа-тўғри бўлмаган бўлсада, лекин унга яқин доирдан бўлган».³

Бинобарин қўзғолонни Туркиянинг бевосита таъсирида кутарилганлиги ҳақидаги фикрлар тахминлардан иборат эди, холос. Аслида олдинги саҳифаларда курсатилганлигидек, қўзғолон оғир шароитни маҳсули ҳисобланиши билан бир қаторда асрлар оша давом этиб келаётган ахлоқ-одобни издан чиқиб бориши ҳам сабаб бўлган. Бу хусусда И. И. Корольковнинг ҳисо-

¹ Эгамназаров А. Сиз билган Дукчи Эшон. Тошкент, 1992, 59-бет.

² «Исторический вестник», 1908, № 5.

³ ЎзР МДА, ФЦ-17, 1-рўйхат, 33 117-иш, 2-бет.

ботида келтирилган Муҳаммад Али Эшоннинг терговда айтган сузлари диққатга сазовордир. «Мадали Эшоннинг сузича, — дейилган ҳисоботда, — уни халқнинг ахлоқ-одобини бузилаётганлигини ҳамиша тинчсизлантириб келган. Гарчанд, бундай ҳолат Қуқон хонлигининг кейинги йилларида бошланган бўлсада, лекин бунинг учун у худонинг амри билан ҳалокатга учради. Руслар улкани урушиб олгандан кейин эса аҳвол анча ёмонлашди. Одоб-ахлоқни бузилиши, фоҳишалик, ичкиликбозлик, қиморвозлик ва оилани заифлашишини кучайишида уз ифодасини топди. Умуман, одамлар орасида шариат талабларига зид иш қилиш зураймоқда. Гарчанд рус маъмурияти халқ билан хушмуомала қилаётган бўлсада, лекин закотни ва вақф ташкилотларини йўқ қилди ва Маккага, ҳажга боришни таъқиқлади. Аини бир пайтда у халқ таълим-тарбиясига эътибор бермади. Эшон бу номаъқулчиликни гуё Туркия султониغا ёзиб ундан ўртага тушишни ва ҳаётни шариат асосида юргизишликни Рус давлатидан сурашини илтимос қилган эмиш. Бу билан эшон Рус давлатини худонинг қаҳр-ғазабидан ҳоли этмоқчи бўлган эмиш».¹

Афтидан, терговчи рус маъмурияти вакилларини Марказий ҳукумат олдида қўзғолон учун жавобгарлигидан ҳоли қилиш ва уни сиёсий йўналишини ҳаспўшлаш мақсадида Муҳаммад Али Эшоннинг сузларига маъмуриятнинг мақтовчи баъзи сузларини киритган. Буни унинг рус тилини билмаслиги туфайли қилиш ҳеч гап эмас эди. Тергов ҳужжатларини ўзида ҳам Муҳаммад Али Эшоннинг «халқ рус ҳукумати томонидан ҳеч қандай сиқувларни кўрмади, норозиликни танҳо сабаби вақф ерларини давлатни қўлига ўтишида»² деган кўрсатма мавжуд. Ваҳоланки, қўзғолончилар унинг бошчилигида босқинчилар ҳукмронлигини ағдариш маъносини англатувчи «ғазот» шиори билан ҳаракат қилган эдилар. Бу ҳақда ҳарбий прокурор Долинский фикри ҳам далолат беради: — «Дукчи Эшон улқада рус ҳукмронлигини ағдариш мақсадида қишлоқ ва шаҳар аҳолисини қурол билан бош кўтаришга отлаңтирди».³

¹ Уша жойда. ФЦ-723, 1-руйхат, 18-иш, 52-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

³ Уша жойда, 13-иш, 15-бет.

1898 йили 17 майда Мингтепада кечқурун минг киши қатнашувида кенгаш утказилиб, Муҳаммад Али Эшон халққа қарата мурожаат қилган: «Эй, мухтарам мусулмонлар! Эй биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон, шариатнинг ҳукми жорий, амри нафиз эди. Ҳукуматни Аллоҳ таоло узи биладур, кофирларни мусаллат қилди, юртимизга урус келди. Худоёрхон урнига Кауфман, Умархон тахтига Черняев ултирди. Фарғона хонлиги ерида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукрон булди. Урис ватанимизни истило этди. Сунгра тилимизга истило қилди. Секин-аста динимизга истило қилмоққа бошлади, биласизларки, мусулмонларни ахлоқи бузилди. Уриснинг келғонига уттиз йил тулмай, мусулмонлар рибога айланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас булди. Қозиларимиз бўйнига бут тақадиган булди. Хулоса (шулки) шариатимиз хор, мусулмончилик ғариб булди. Хурриятимиз гойиб булди, истиқлолимиз махс булди, узимиз утмас, сүзимиз кесмас булдик.

Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди, Николайни, яъни бир уриснинг номини жума намоз хутбасида хутбага қушиб уқилсин деб ва яна кучирма сиёсати ила ватанимизга мужиклар (руслар)ни ерлаштирди, ҳар тарафни тунгиззор қилди. Кубони — Федченко, Марғилонни — Гурчакоф, (Горчаков), Симни — Искобилиф, (Скобелев), Боғдодни — Серова, Конибодомни — Милников, (Мельников) деб ҳамма шаҳарларимизга бирор урус генералларнинг исмини тақди. Ҳар шаҳарда, ҳар қишлоқда бутхоналарнинг қунгирогини жаранг-журунг овози кўпайди. Банка деган бир рибохона қурилди, динимизда йўқ судхўрлик, ҳаромлик ривож топди. Ҳамманинг халқуми булғонди, ҳар шаҳарда янги шаҳар деган фискхона қилди, фискнинг ҳамма нави ҳозирланди. Мусулмонларни йўлдан оздирди. Аскар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дуконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий булди, фоҳишахоналарига урганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди».¹

Мазкур ватанга содиқлик туйғулари билан суғорилган сатрлар шу даражада асосли ва ёрқин равишда

¹ Мусо Туркистоний. «Улуғ Туркистон фожиаси», Мадина, 1979, 107-бет.

ифода этилганки, изоҳлашга ҳожат йўқ. Улардан қузғолонда асосий мақсад ватан ва дин озодлигини таъминлашдан иборатлиги яққол курсатиб турибди. Уларда барчага тушунарли оддий сўзлар билан Туркистон улкасини бошига тушган миллий зулм, адолатсизлик ва умуман мисли қурилмаган фожиалар ўз ифодасини топган.

«Эй мусулмонлар, — деб сўзини давом этдирган Муҳаммад Али Эшон, — буларга сабаб ўзимиз бўлдик. Бу ҳолимизга Аллоҳ таоло ҳам рози эмас, Расул ҳам рози эмас. Бу асорат ва маҳкумига ҳеч ким рози эмас, инс ҳам, жинс ҳам рози эмас. Эй биродарлар, тек тураверсак бу кофир яна баттар қилур! Вой бизнинг ҳолимизга!

Тарихда утган муаззам бир салтанат кўрган қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зиллатга ҳеч қандай зирух чидамас. Қани биздаги шижоат, қани аждодларимиздаги басолат, сизларга нима бўлди? Динда мадфун 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусулмон, ҳаммаси туркий, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳаммаси ханафий мазҳабидур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир қабристонда бу қадар олимлари тупланган Туркистонни дини тақдимда, дин одамларини етиштиришда на даражада хизматлари сабақат этганлиги уқувчилар диқбатига арз ўлинду. Жаҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли қурилмоғондур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса арзийдур, бажодур, эй биродарлар, бизлар шундоқ аждоднинг набираларимиз».¹

Куриниб турибдики, Муҳаммад Али Эшон узбеклар жаҳон тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк Туркистоннинг фарзандлари эканликларини эслатиб, чор ҳукуматининг ҳукумронлиги ўрнатилгандан сўнг ҳар жиҳатдан орқага кетганликни ва жамиятда бузилиш содир бўлаётганлигини уқдириб ўтган. У ўз нутқини давом эттириб, яна дедик: — «Эй мусулмонлар, эй худонинг бандалари, эй пайгамбар уммати! Чин мумин бўлсангизлар сизларга жиҳод лозимдир, жиҳод эътиқод, Аллоҳ йулида жиҳод қиламиз, улсак шаҳид, улдирсак гозий бўламиз. Жиҳод қилмагунча елкамизга минган бу рудапо босқинчидан қутулиш йўқ.

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

— Эй муминлар, кузингизни очинг! Гафлатдан бедор булинг! Кофирлардан ҳуқуқимизни олайлик.

— Эй биродарлар, ҳурриятимизни олайлик, уз ватанимиз, уз юртимизда ўзимиз ҳукумат қурайлик. Бунинг учун биздан гайрат истайдур, жиҳод истайдур, фисабиллоҳ жиҳод вақти келди».¹

Демак, Муҳаммад Али Эшон ҳақ-ҳуқуқларни, яъни озодликни ва мустақилликни тиклаб миллий давлатни тиклаш учун курашишга даъват этди. Мазкур сўзлар ҳазрати Эшон овозларидан жаранглаганда кенгашдаги халойиқ ватан ва дин учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо этажаklarини бир оғиздан изҳор этдилар.

Унинг она-юрт озодлигига курашга отлантирувчи жушқин ва жанговар сўзлари жамоа аҳолини оёққа тургизди. Чунки, унинг сўзлари эзилиб ва ҳурланиб ётган халқининг юрагидаги дардини ва фикри-зикрини тула ифода этган эди.

Муҳаммад Али Эшон ва унинг сафдошларининг режаси буйича қўзғолон бир вақтда Андижон, Маргилон, Ушда кутарилиб, у ердаги ҳарбий горнизонларга зарба берилиши лозим эди. Сўнгра Тошкент, Чимкент, Самарқанд ва бошқа жойларда ҳам чор ҳукуматининг ҳукмронлиги қўпориб ташланиши назарда тутилган. Ниҳоят, қўзғолонни бошлашга киришилди. Бу воқеани Фозилбек Отабек ўгли шундай таърифлайди: «Эшоннинг Мингтепадаги Хонақоҳи уч-тўрт кун ичида одам билан тулиб қолди. Кетмонтепа ва Кугарт тарафидан келадиган одамлар майдаларини юбориб, катталари одам тўплаб тургонлар ва чоршанба куни келишга тайёрландилар. Шу уртада сешанба куни булиб, эшон ниҳоятда шошиб қолган ҳолда, Хонақоҳида 500 дан ошиқроқ ўзбек, қирғиз йиғилгон эди. Энди бу гап шойи булиб кетди. Ушбу кундан қолмай жунасақ булади. Андижонликлар ҳам тайёр, мунтазир. Агар ҳукуматлар хабардор булиб қолсалар, ишимиз йўқдир, деб Кугарт довонига икки кишини чақиртириб, қирғиз катталарига «бизлар ушбу номоз шомни ўқиб отланамиз, бизга қарашлилар тездан одамларни тўплаб, йулга чиқсунлар! Асака йулида топишамиз».²

Бу хат қирғизларнинг Чибел волостини бошлигига етказилди. Аммо, қирғиз бийлари, аввал Муҳаммад Али

¹ Ўша жойда, ўша бетда.

² Фозилбек Отабек ўгли. Ўша иш, 27-78 бетлар.

халфа Эшон ҳазратлари биз томонга келсинлар, бу ердаги мужикларни тор-мор этиб, сунгра биргаликда Андижон шаҳарига юрамиз, деб жавоб хатини юборди.

«Улардан хабар келгунча, деб ёзади, — Фозилбек Отабек ўгли, — эшоннинг Хонақоҳида тупланган беш юзга яқин одам туполон қилиб, эшонни олиб чиқиб, оқ кигизга солиб, кутариб, такбир айтишиб, галва қилиб юбордилар.

Ниҳоят, туполон кучайиб кетди, асло таваккуфнинг иложи булмай қолди. Бирдан суфилар эшонни ҳол-жонига куймай, Дулдул номли буз отига миндирдилар. Хонақоҳни айлантириб, зикри-само қилиб юбордилар. Мингтепада қиёмат барпо булиб, ҳамма хотин-ҳалаж, эркак кучага чиқиб, «Эшонхон кутарилди!» деб шойи қилдилар. Хуфтон вақти эди, бирдан ҳар ким қўлига тушган нарсани олиб, кимдир пичоқ, кимдир шоп, кимдир туппонча, қайсилари милтиқ, хулоса ҳар ким топган нарсасини олиб, тахминан олти юз чамаси булган киши шаҳарга (Андижон)га жунаб қолдилар».¹

Қузғолончиларни кўрсатилган тарзда Андижон шаҳарига юриш қилганлигини архив маълумоти ҳам тасдиқлайди.² Унда кўрсатилишича қузғолончилар оқ от минган Муҳаммад Али Эшон бошчилигида Кутчи, Баргон, Қора-Қўргон, Оқчи, Кулла, Чекаул, Хонақанд, Робот, Дархон, Сарикуй, Найдин, Кукча ва Донга сингари қишлоқларни босиб утган.³ Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Марғилондан Иноятхон Тура бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қушилдилар. Чунки етарли даражада куч тупланмаслиги орқасида Иноятхон Тура Марғилонда қузғолон кутаришга эриша олмади.

Қузғолончилар йўлда айрим зolim маҳаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Фаргона вилояти ҳарбий прокурорининг кўрсатишича, қузғолончилар Кулла волостининг қозиси Мулла Юлдашни улдириш учун уйга бостириб кирдилар, лекин у қочишга улгурган эди. Шундан кейин, оломон қозини уйини талон-тарож қилдилар.⁴

¹ Фозилбек Отабек ўгли. Ўша иши, 27—28-бетлар.

² ЎзР МДА, ФЦ-17, 1-рўйхат, 731137-иш, 17-бет.

³ Ўша жойда, ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

⁴ «Красный архив», Т.3, С.166.

Кузғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Кува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булақбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язёвон, Яккатут, Когорт, Сусамир, Кенгкул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси қатнашди. Кузғолонга Кулин волостидаги Қорақурғон қишлоғини аҳолиси Мулла Қосим Мулла Сойибов бошчилигида қушилган. Кузғолончилар Андижонга яқинлашганда шаҳардан бой савдогар Алибой бойвачча томонидан юборилган 200 киши келиб қушилишган.¹

Кузғолончилар учун ҳар бири 400 кишини ўз остига оладиган 8 та байроқ тайёрланган эди. Уларнинг бештаси Андижонга борадиган кузғолончиларга берилди, қолганлари эса Уш, Марғилон ва Қирғиз ерларида кутариладиган кузғолончиларга берилиши лозим эди.²

Улар Кутчи, Қора-Қурғон, Оқчи, Кулла, Чекаул, Ҳақанд, Робот, Дарҳон, Сарикуй, Найдин, Кукча ва Донга сингари қишлоқларни босиб утганлар.³

Улар Андижон шаҳрига яқинлашганларида Марғилондан Иноятхон Тўра бошчилигидаги бир гуруҳ кишилар келишиб қушилдилар. Чунки етарли даражада одамларни тупланмаслиги орқасида Иноятхонтўра Марғилонда кузғолон кутаришга эришолмади.

Кузғолонда Мингтепа, Кулин, Асака, Қоратепа, Кува, Шаҳрихон, Наукат, Оқбурун, Булақбоши, Араван, Сегазин, Ичкилин, Язёвон, Яккатут, Кочорт, Сусамир, Кенгкул-Қорагир ва Ҳақан сингари жойларнинг аҳолиси фаол қатнашганлар.

Кузғолончилар Андижонга яқинлашганида шаҳардан бой савдогар Алимбойвачча томонидан уюштирилган 200 киши келиб уларга қушилган.⁴

1000 пиеда ва 1000 отлиқ кишиларни ўз ичига олган кузғолончилар тун бўйи юриб Андижон шаҳрининг Чоканд деган жойига келадилар. Бундан кейинги воқеалар ҳақида маҳаллий ва архив маълумотларидан иборат ҳужжатлар мавжуд. Улардан бири Фозилбек Отабек ўгли ёзади: «Кузғолончилар Чокандда бир

¹ ЦГВИА России.Ф-400, оп.1, д, 2178, л, 30.

² Ўша жойда, ўша бетда.

³ Ўша жойда.ФИ-19, 1-рўйхат, 5579-иш, 109-бет.

⁴ ЦГВИА России.Ф-400, ОП.1., д 2178, л, 30.

оз тўхтаб, кейин янги шаҳарнинг шимол тарафи билан юриб, алҳол вайрона исми билан машҳур жойлар эди, аввал ҳаммаси иморатли маҳаллалар бўлиб, янги (рус) шаҳаридаги солдатларнинг турадиган жойларига бир чақирим ҳам қолмас эди, шу ерга келиб, кучада турган бир қоравулни ушлаб олиб: «Бизни солдатлар ётадигон жойга олиб борасан!» деб турган вақтда, орқаларида қолганлари «Афгон бағи» деган Имтихон боғига кириб, ичидаги Имтихончи Турани улдириб, туғларини қонга бўяб етиб келдилар.

Бечора қоравул солдатларнинг ётадиган жойларига бошлаб кириб, узи қочадир. Улар бирдан отдан тушиб қатор-қатор ухлаб ётган солдатлар устига ўзларини ташлаб, қайсилари бўғиб, қайсилари пичоқлаб, кулидаги шоп билан чопиб, баъзилари калтак билан уриб овора бўлиб турганда, иккинчи қаторда, ичкарида ётганлар уйғониб қоладилар ва ҳодисани куриб, қайсилари туриб қочадилар ва баъзилари милтиқларини олиб, бирдан ота бошлайдилар. Милтиқлар отила бошлагандан сўнг булар тоқат қила олмай, тўполон қилишиб, орқаларига қайтадилар. Андижон эски шаҳарига тонг отган вақтда кириб, бозор ичида: шаҳарни олдик, ҳозир карнайчи топиб, шаҳар Муҳаммад Али Эшонники, деб эълон қилдирамиз деб туриб, яна тоқат ва бардош қила олмай, бирдан қочдилар ва эрта билан соат олти, номоз вақтида эски шаҳар, Қорабура тарафи билан чуволиб чиқиб кетдилар».¹

Қузғолончилар пичоқ, болта, сўйил ва бошқа оддий нарсалар билан замонавий куролланган ҳарбий горнизонга ҳужум қилиб, қаҳрамонлик намуналарини намойиш этдилар. Уларни бундай жасорати юраги ва қалбида қайнаб турган озодлик гоёларининг маҳсули эди, албатта.

Ҳарбий қисм юзма-юз жанглarda қузғолончиларни шафқатсизларча отиб ташлай берди. Улар ёмғир каби ёғдирилиб турилган душман ўқларига охиригача бардош бера олмай турли томонларга қочдилар. Шу жумладан, Муҳаммад Али Эшон ҳам қочишга мувофиқ бўлди.

«Агар Эшон, — деб ёзади Фозилбек Отабек ўғли, — эски шаҳарда тўхтаб, соат саккиз-унларгача

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Ўша иш, 28—29-бетлар.

турса эди, ов бош туполон булиб, эҳтимол халқ тупланиб кетиб, «Миллий муҳорабаси» бошланса эди. Чунки, у вақтларда умумий халқ Россия ҳукуматининг зулмидан ниҳоят безор булиб, қузғалишга фурсат тополмай юрар эди».¹ Дарҳақиқат, қузғолончилар эски шаҳарда зулмдан сабр косаси тулиб тошган халқни уларга қушилиши турган гап эди. Қузғолоннинг бошланиши ва ривожланиши хусусида унинг фаол қатнашчиларидан бири Матмусанинг терговда берган маълумотлари ҳам қимматлидир. Унинг айтишича, май кечаси Мингтепада Фаргона вилоятининг барча уездларидан келган кишилар билан кенгаш утказилган. Жумладан, Уш уездидан қирғиз Умарбек додҳо ҳам қатнашган.²

Кенгашда Муҳаммад Али Эшон она юрти боқинчилардан тозалаш ҳақида гапирган. Унинг узини бошчилигида Андижонда, Умарбек додҳо раҳбарлигида эса Ушда қузғолон кутаришга келишилди. Марғилонда Иноят додҳо қузғолонга бошчилик қилиши керак эди.

Муҳаммад Али халфа Эшон кенгаш охирида одамларга тун кийгизиб Маҳмуд девон Тошқаевга Науқатдаги барча муридларига Умарбек додҳо буйсинишлари лозимлигини билдириш топширилди. 16 майда Муҳаммад Али халфа Эшон ҳовлисида 1000 киши тупланди. Уларни орасида Курчат оқсоқоли, 1873 йилда қузғолонга бошчилик қилган Пўлатхоннинг айрим сафдошлари бор эди. Масалан, Пўлатхон қўлида хазиначи булиб ишлаган Отақул понсод шулар жумласидандир. «17 майда, — дейди Матмуса, — кечқурин соат 8 да бирданига «газот» эълон қилиниб, оломон Андижон томонга йўл олди. Мулла Аҳмад бошчилигидаги бир гуруҳ қирғизлар олдин жунатилиб, уларга телеграф симини узиш топширилди. Байроқлар кутарилгач, қузғолончиларнинг олдинги сафида Муҳаммад Али халфа Эшон билан борган оломон орасида куп болалар ва эшоннинг муридлари бор эди.»

Муҳаммад Али халфа Эшон ҳаво ранг халат ва оқ салла билан от устида булган. Қузғолончилар Кутчи, Қора-Қургон, Кул, Охчи қишлоқларидан утаётганла-

¹ Ушда жойда, 29-бет.

² УзР МДА Ф.И.- 17, 1-рўйхат, 31137-иш, 29-бет.

рида уларга куп одамлар қушилишган. Шунингдек, волост оқсоқоллари Ғойиб Назар қушилиб, узининг қул остида мирзалик қилаётган Бычковнинг калласини келтирган. Муҳаммад Али халфа Эшон йулда кета туриб, золим қози Мулла Йулдош Мулла Холматовни топиб, калласини олиб келишликни буюрган. Аммо, у қочишга улгурган, лекин унинг хонадони таланган. Қузғолончилар ҳарбий горнизонга ҳужумга утдилар. Бу ердаги жангларнинг тафсилоти Андижон ҳарбий горнизонининг бошлиғи Михайловнинг рапортида баён этилган: «Дунг қишлоғи томонидан маҳаллий аҳолининг бир ярим-икки мингга яқин оломон тула сокинлик вазиятда лагерга кириб келди, олдинда отликлар, улар ортидан пиедалар ҳаракат қилди. Улар 20-Туркистон асосий-мунтазам батальони 4-ротасининг 42-взводи жангчилари эгаллаган барак ёнига келиб, уни дарҳол қамал қилишди. Ичкарига ҳар томондан бостириб киришиб, ухлаб ётган оддий ҳарбийларни «ур» деб калтаклаб, сўя бошлади. Маҳаллий кишиларни биринчи бўлиб баракнинг ун қанотида турган дневальный, ротанинг оддий аскарлари Тютин курди. У бениҳоя қаттиқ овоз билан бақирди ва ўша заҳоти ўлдирилди. Нариги қанотида дневальный оддий аскар Масленников шунингдек, 4-рота навбатчиси Жернов ва икки рота бўйича навбатчи бу воқеа содир бўлишидан аввал 3-взводда лампа ёруғида китоб ўқиб утирган унтер-офицер Степанов бақирдики эшитгач, бор овозлари билан: «Туринглар! Қуроуланинглар!» дейишди. Маҳаллий кишилар эса ҳар томондан сакраб тушиб, бир зумда бутун баракни эгаллашди. 4-рота бўйича навбатчи ва дневальный ўша заҳоти ўлдирилди, икки рота бўйича навбатчи миясидан ва елкасидан бир нечта калтак еб, орқага, 5-ротага қочди. Урнидан туриб қўлига қурол олишга улгурган оддий аскарлар ҳам 5-рота томонга ўтишга ҳаракат қилишди. Милтиқ найзаси ва қўндоғи билан узига йўл очган унтер-офицер Степанов 5-рота биносига кириб бақирди: «Петлица, одамларни уйғот, бизникиларни сўйишяпти!» Петлица оддий аскарларни уйғотиб бақирди: «Қуроуланинглар!» Шу пайт уйғоқ бўлган 20-Туркистон мунтазам батальони подпоручиги Марғилонга шахсий иш билан келган 5-рота командири урнига қолган, икки рота бараклари орасидаги алоҳида хонада ётган Карселадзе ташқаридаги шовқинни эшитиб, ёстиғи тағида-

ги туппончасини олиб, югуриб чиқди. У 4-рота отлик маҳаллий кишилар томонидан қуршаб олинганлигини кургач, уларга қарши тўрт марта ўқ узди ва 5-рота барагига югурди.

Ўқ товушини эшитгач, 3-взводда хат ёзиб утирган, 5-рота ефрейтори Лясковский ҳам бақира бошлади: «Туринглар! Қуролланинглар!». Рота аскарларининг ярми қўлда қурол билан барак олдига чиқдилар ва икки томондан ҳужумга утиб, маҳаллий кишилар йулини тусдилар. Бу пайтда Фельдфебел ва рота навбатчиси баракнинг иккинчи ярмидаги рота идорасида сақланган бир қути патронни аскарларга тарқатишди.

Подпоручик Карселадзе шу жангчилар билан маҳаллий кишиларга ҳужум уюштирди, улар «ура!!!» деб бақириб олга ташланиб, кетма-кет ўқ уза бошлашди. Маҳаллий кишилар қилич, ханжар, сўйил, болта билан узларини ҳимоя қилишди. Маҳаллий кишилар лагердан чекинишганда, аскарлар 4-рота барагининг ёнида тўхтаб, ўқ узишни давом эттиришди. Маҳаллий кишилар туппонча, милтиқ ва бошқа қуроллардан ота бошлашди».¹

Шундай қилиб, ҳарбий горнизон ичида қўзғолончилар билан ҳарбий қисмлари уртасида шиддатли жанглар бўлган. Қўзғолончилар қилич, болта ва бошқа нарсалар билан душманга қарши қаттиқ жанг қилганлар. Аmmo уларни қўлида уша горнизонда қўлга туширилган милтиқ ва туппончалар ҳам бор эди. Буни жанг пайтида 31 та милтиқ йўқолганлиги ҳам исботлайди. Уша Михайловнинг қўйидаги маълумотлари ҳам жанг тафсилотини тасаввур этишда қимматлидир. «Барак олдидаги майдон очилганда, — дейди у, — ҳарбий баракдан ун беш қадам нарида турган муллани куришди. У қўлида Қуръон ушлаб, шам ёруғида кузини кўкка тикканча, нималарнидир ўқирди. Унинг ёнида қизил ва оқ рангдаги нишон ушлаган унга яқин киши турар, уларнинг ҳаммаси қўлда туппонча билан аскарларга ўқ узишарди. Аскарларимиз бу кишиларни уша заҳотиёқ отиб улдиришди. Маҳаллий кишилар ўлган ва ярадор бўлган шерикларини олиб, жуда тез чекинишди. Аскарларимиз патрон етишмаётганлиги сабабли уларни таъқиб қила олмадилар. Ҳужум пайтда подпоручик Карселадзе туппончадан

¹ ЎЗР МДА.Ф.Қ-1, 4-рўйхат, 94-иш, 38-бет.

уқ узиб, кук байроқ кутарган одамни, иккинчи уқ билан отини қулатди. Шу пайт 4-рота оддий аскарари Титов ярадор ҳолида ҳужумга утаётган байроқдор қорнига найза санчди, подпоручик Карселадзе унинг қулидан байроғини олди».¹

Демак қузғолончиларнинг Қуръон уқиётган ва уни муҳофаза қилаётган бир гуруҳ кишилар чекинишни ор билишиб жанг майдонида мардонавор ҳалок бўлади-лар. Бу борада қузғолончилардан бирининг қилган иши ҳам кишини ҳайратлантиради. Зеро, бир яраланган ўзбек қули билан имлаб, солдатни чақирган. Аммо солдат келавермагач у чуқинибди. Бу ҳолатни кўрган солдат ярадорни христиан деб уйлаб унга яқинлашганда, сапчиб туриб, пичоқ билан ҳужум қилибди. Солдат эса ҳийлани дарҳол англаб, ярадорни отиб ташлабди.²

Михайловнинг баён этилган маълумотларига ўхшаган фикрларни Н. Веселовский ҳам ёзган: «Бир маҳал сарт (ўзбек)лар чекина бошлашди. Лекин байроқ атрофида бир тудаси қимирламай турарди. Мулла кук байроқ остида баланд овозда Қуръон уқир, чекинишни истамас эди. Уни ёнида баланд буйли йигит байроқ кутариб турарди. Шунда аскар отган уқ муллани қулатди. Байроқдор уни улигини қултиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Аскарлар ўзбекларни найза ва қундоқлар билан уришди. Улар эса ўз қуроллари ва бизнинг қуроллари билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозониша олмади».³

Шиддатли жанглардан сунг солдатлар голиб келиб, қузғолончилардан кўп киши ўлдирилди ва ярадор қилинди. Ҳарбий горнизондаги жангда Андижон шаҳаридаги савдогар Рустамбек Сотиболдибеков жонбозлик кўрсатди. Бу ҳақда поручик Р. П. Филипшин дейди: Ҳарбий горнизонга келганимда даҳшатли манзарани кўрдим. Ҳамма жойларда солдатлар ва ўзбекларни уликлари ётарди. Ҳамда жароҳатланган отлар бор эди. Мен жароҳатланган солдат Сенкадан воқеа тафсилотини сураганимда айтдики, савдогарлар Рустамбек ва Маллабой қулларида тўппонча билан қузғолонни олдинги сафида туриб ҳужумга фаол қат-

¹ Уша жойда, уша бетда.

² Уша жойда, 50-бет.

³ Уша жойда.

нашдилар. Кейин улар ушланиб қамоққа ташландилар.¹

Хуллас қузғолон тор-мор этилиб, унинг қатнашчилари қулга тушмаслик учун турли томонларга тарқалдилар. Қузғолончилар томонидан ҳарбий горнизонда 22 солдат улдирилди ва 24 таси жароҳатлантирилди. Жанг майдонидан қузғолончилардан 18 кишининг улиги олинган.² Бироқ улдирилганларнинг сони анча кўп бўлиб, мурдалар ва ярадорларни қузғолончилар олиб кетганлар.

Ҳарбий гарнизондаги жангларда қуйидагича офицер ва солдатлар ҳалок этилган эди:

Горбинский А. М.

Жирнов И. Д.

Хохлов В. К.

Свиноча А. В.

Киреев И. К.

Пишулов И.

Земляпухин Г. Е.

Гробман С. Д.

Костянай Г. А.

Вяльшин И. Д.

Ксенофантов И. М.

Улар Киев, Саратов, Петроков, Харьков, Полтава сингари губерниялардан келиб, Андижон шаҳарида ҳарбий хизматни утамоқда эдилар. Улар Андижон шаҳарида дафн этилди. Улдирилган солдатларнинг сони унчалик кўп эмас эди. Бироқ уни баҳонасида чор ҳукумати том маънодаги геноцид сиёсатини юргизиб, минглаб кишиларни улдирди ва қишлоқларни вайронага айлантирди.

Олдин режалаштирилгандек, Уш ва Марғилонда бир вақтда йирик қузғолонни кўтаришни иложи бўлмади.

1898 йил 18 майда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг «чақириқ қоғозлари» Уш атрофидаги қирғизлар олгандан кейин бош кўтаришга аҳд қилишган эди. Қузғолончилар пичоқ, сўйил ва бошқа нарсалар, яъни нима қулга тушса, шу билан жанг қилиши лозим эди. Аммо 1898 йил 17 май куни соат бирда Уш уездининг

¹ ЎзР МДА. ФИ-73, 1-рўйхат, 28-иш, 113-бет.

² 18 кишидан тўрттаси жароҳатлангандан кейин ўлганлар. ЎзР МДА. ФИ-73, 1-рўйхат, 20-иш, 12-бет.

бошлиги подполковник Зайцев хузурига собиқ волост оқсоқоли Қурбонжон додҳонинг невараси Қорабой Ҳасанов келиб деди: — Мингтепа қишлоғида яшовчи Муҳаммад Али халфа Эшон узини обрўйини кутариш учун ҳар куни одамларни боқмоқда. Бугун эшонни катта ҳовлисида унинг сафдошлари билан кенгаш утказилганлиги ҳақидаги гаплар тарқалди.

Полковник бу хабарни олгандан кейин Наукат волост оқсоқолига ҳақиқий аҳволни билишни топширди. Кечаси Қорабек Ҳасанов қайта полковник Зайцев олдига келиб, Умар додҳо ва собиқ волост оқсоқоли Соттибоевлар Муҳаммад Али халфа Эшондан чақириқ қоғозлари олганликларини маълум қилди. Чойхоналарда Муҳаммад Али халфа Эшонни оқ от устида чор ҳукуматига қарши жанг қилмоқчилиги ҳақидаги сўзлар тарқалди. Шу пайтда Оқ-терақдаги Наукат тоғларида Муҳаммад Али Эшоннинг тарафдорлари тупланаётганликлари хусусида маълумот олинди. Бу ерга бир гуруҳ солдатлар билан келган полковник Зайцев оломонни тарқалганлигини куриб, имом ва унда қатнашган 20 кишини олиб Масжидни бузиб ташлашни буюради. Чунки, бу ерда оломон тўпланган эди. Кейин маълум булишича қирғизлар Муҳаммад Али Эшондан чақириқ хатларини Умар додҳо орқали олганларидан сўнг қўзғолонга тайёргарлик қизиб кетган. Ушдан 12 чақирим масофада жойлашган Томчи-булоқ деган жой қўзғолончиларни тупланадиган маркази сифатида белгиланди. 18 май кечаси бу ерга Умар додҳони, ушликлар билан бирга Соттибойни ва япалоқ жамоасини Томчи-булоққа келишлари белгиланди. Аммо бу режа амалга ошмай Умар додҳони укаси Мулла Отабек Бекмуродов бошчилигида Қирқом-сой ва Оқ-Терақдан одамлар келишиб, япалоқдан кишиларни келишини кутиб турдилар. Шу пайтда полковник Зайцевни ҳарбий қисм билан келаётганлиги эшитилиши биланоқ, тўпланганлар тарқалишга мажбур булдилар. Шу тарзда чор маъмуриятининг уз вақтида курган чоралари орқасида қирғизлар орасида йирик қўзғолонни уюштириш режаси амалга ошмади. Бу ишда жонбозлик курсатган Қорабек Ҳасанов чор маъмурияти томонидан умрбод 300 сўм маош билан тақдирланди.

Марғилонда ҳам қўзғолонни уюштиришни иложи топилмади. Бу ерда жуда оз одамлар тўпланганлиги

учун Иноятхон ҳарбий қисмга ҳужум қилишга журъат этаолмади. Шу боис у Андижонга яқинлашаётган Муҳаммад Али Эшонга келиб қушилди. У йулда Қувада келаётганда афтидан қаршилиқ кўрсатган булса керак, Дробишов деган кишини улдириб калласини олиб келган. Бу каллага Муҳаммад Али Эшон унчалик аҳамият бермай, олмаган. Мазмунан у оддий кишиларни жазолашга қарши булган. Буни Мингтепа атрофида яшовчи 9 рус оиласига тегилмаганлиги ҳам тасдиқлайди. Ҳатто улар қўзғолон кутарилганлигини сезмаганлар. Улкадаги чор маъмуриятининг раҳбарлари қўзғолоннинг асл сабабларини ниқоблаш мақсадида кўпроқ Фарғона вилоят маъмуриятини айблашга ҳаракат қилдилар. Чунончи, Туркистон ҳарбий қўшинлари Штабининг бошлиғи генерал-лейтенант Н. И. Корольков 1898 йилги қўзғолон ҳақидаги ҳисоботида биринчи навбатда Фарғона вилоятининг собиқ ҳарбий губернатори Пвало-Швийковскийни жавобгар деб атаган. Унинг сўзича бу киши ўзининг қўл остидаги раҳбарларга нисбатан юритган қўпол муносабати уларни маҳаллий аҳоли кўз унгида обрўй-эътиборини туккан. Бу ҳақда Марғилон, Андижон, Наманган ва Андижон уездларининг бошлиқлари шикоят ёзганлар.

Бундан ташқари Пвало-Швийковскийнинг айби шундан иборат булганки, 17 май кечқурун соат 9 Муҳаммад Али Эшонни қўзғолон кутариш эҳтимоли борлиги ҳақида маълумотни олган булса-да, лекин дарҳол Андижон уезд бошлиғи полковник Коишевский хабар бермаган. Агар бу иш зудлик билан қилинганда қўзғолонни олдини олиш мумкинлигини ҳисоботда уқдириб утилган. Асака бўлимининг пристави Еникеев эса қўзғолон кутарилишини англаб, Андижонга чопар жунатган. Бироқ бу чопар Муҳаммад Али Эшоннинг одамлари томонидан йулда улдирилган.

Ҳисоботда Марғилон уезд бошлиғи полковник Бряннов қўзғолонни кутарилишидан беҳабар булиб, олдини ололмаганлиги учун гуноҳкор деб топилди. Бироқ уни қўзғолончиларни тутишда катта хизмат қилганлиги учун ҳайфсан (выговор) бериш таклиф этилди. Унда Уш уездининг бошлиғи подполковник Зайцев ҳам қўзғолоннинг юзага келиши хавфини била тўриб, губернаторга хабар бермаганлиги учун айбдор деб кўрсатилган. Уни ўз вақтида қўзғолонга тайёргарлик кетаётганлигини билмай қолганлиги танқид қи-

линди. Аммо у қўзғолон қатнашчиларини аниқлаш ва тутишда жонбозлик кўрсатганлиги учун огоҳлантирилиб қўйишни етарли деб таъкидланди.

«Барча маҳаллий маъмурий лавозимидаги кишилар, — дейилади унда, — ўзларининг бурчларини адо этишдан анча узоқ эканлар. Улар ўзларини жуда сустиликларини кўрсатдилар. Ҳатто уларни бир қисми Муҳаммад али Эшоннинг фаол тарафдорлари ва сафдошлари бўлиб чиқди. Қўзғолон кутарилишини билган маҳаллий маъмурият вакилларида фақат Мингтепа волост бошлиғигина хабар берган. У ҳам қўзғолон арафасида ўзининг бошлиғини огоҳлантирган. Ваҳоланки, у 13 майда қўзғолон кутарилишини билган экан».¹

Бинобарин, чор маъмуриятининг вакиллари гуё қўзғолон назоратининг сустилиги ва бошқаришда хатоларга йўл қўйилганлиги орқасида кутарилганлигини тушинтиришга ҳаракат қилганлар. Ваҳоланки, маъмуриятнинг назорат ва таъқиби ҳаддан ошиб кетган эди. Бу ҳам зулмнинг бир кўриниши сифатида қўзғолонни кутарилишига сабаб бўлган. Тошкент шаҳар бошлиғи подполковник Ладиженскийнинг маълумотига кўра, Тошкентда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг тарафдорлари бўлган. Чунончи, Муҳаммад Али халфа Эшон Тошкентда Қашқар маҳалласида истиқомат қилувчи Мулла Солиҳ Эшондан таълим олган. Қўқон хонлигининг ҳукмдори Худоёрхоннинг ўгли Сайид Умарбек қўзғолон арафасида Эшон ҳузурига бориб, зиёрат қилган. Сунгра, у тоғаси Назарбек Суфихонов билан биргаликда Эшонга махфий хат юборишган. Бу хатни Мулла Муҳаммад деган киши ёзган. Хатни қўш савдоси билан шуғулланувчи Убайдулла Шайх Эшонга етказган. Бу киши қўзғолон кутарилганда, Эшоннинг ёнида бўлган, лекин тезлик билан Тошкентга қочиб келган. Афсуски, ўша хатнинг мазмуни архив манбаида келтирилмаган. Бироқ унда қўзғолон кутарилишига боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бешёғоч даҳасида яшовчи мударрис Мулла Абдулла ва Кукалдош мадрасасининг мударриси Юнусхон Эшон Муҳаммад Али Эшонни зиёрат қилиб, ўз ихтиёрларини унга топширганлар. Сайид Боқихон деган

¹ Ўша жойда, 42-бет.

киши эса Эшонга куп газлама юборган ва эвазига оқ тун юборилган. Аҳмад Маъсум Эшоннинг невараси Қоратош маҳалласи Ильясхон Эшон ёнида бўлган, лекин қирғиз кийимини кийган ҳолда Тошкентга қочишга улгурган. Паркентлик бадавлат Кук-куз исмли Муҳаммад Али Эшонга моддий ёрдам бериб турган. У Андижонга бориб, Эшонга ёрдам беришга тайёрланган, лекин уни ушланганлигини эшитиб бормаган.¹

Демак, Муҳаммад али Халфа Эшоннинг озодликка қаратилган ҳаракатларига ҳамнафас кишилар Тошкентда ҳам бўлган эди.

ҚЎЗГОЛОН ҚАТНАШЧИЛАРИНИНГ ЖАЗОЛАНИШИ

Ҳарбий горнизондаги жанг муваффақиятсизлик билан тамом булиши биланоқ қўзғолончилардан куп одамлар улдирилди ва ярадор этилди. Тирик қолганлар қочишга муваффақ бўлганлар. Фаргона вилояти ҳарбий губернаторининг маълумотига кура, қўзғолон қатнашчиларидан минг киши Андижон ва Еттисув атрофидаги тоғларга яширинганлар. Улар Андижонликлар томонидан яширинча озиқ-овқат билан таъминланган.²

Қўзғолон енгилган бўлса-да, лекин унга хайрихоҳлик билан қаровчилар ҳамон куп эди. Бундай булиши табиий эди албатта. Чунки қўзғолончилар чор ҳукуматига қарши кураши бутун халқнинг хоҳиш-иродасини ифода этган, шунинг учун ҳам чор маъмурияти қўзғолон баҳонасида оммавий жазони шафқатсизларча амалга оширди. Негаки, чор ҳукумати суриштирмай одамларни калтаклади, хўрлади ва ўлдирди.

Даҳшатли жазонинг илҳомчиси чор маъмуриятининг узлари ҳисобланди. Масалан, генерал-лейтенант Н. И. Корольковнинг фикрича Муҳаммад али Халфа Эшон бошчилигидаги қўзғолончиларни Мингтепадан то Андижон шаҳаригача босиб утган ерларни барчасини мусодара қилиб, давлат мулкига айлантириш керак. У жойлардаги аҳолини Россиянинг бошқа ерларига сургун қилиниши лозим эди. Хусусан, Сибирга сургун қилиш ёки каторгага юборилиш кўзда тутилган. Бундай қилиниши келажак авлодларга ҳам сабоқ

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 1685-иш, 43-бет.

² ЦГВИА России. Ф 400, ОП. 1. д, 2179, л, 41.

булиб, қўзғолон учоқларини барбод этиш муҳим аҳамият касб этиши таъкидланди. Маҳаллий аҳолини кўрсатган жойлардан кўчириб, урнига русларни жойлаштириш сиёсий жиҳатдан ҳам фойда келтирар эмиш. Зеро, бу билан Фарғона водийсида Россия мавқеи мустаҳкамланар экан. Сунъий суғоришни билладиганларни Россияга сургун қилиниши бу ерда ҳам деҳқончиликни ривожлантирилишига олиб келар эмиш. Агар кўрсатилган катта ҳажмдаги чораларни — дейди генерал-лейтенант — амалга ошириш қийин булса, у ҳолда Мингтепадаги қишлоқларнинг ерларини мусодара қилиш лозим.¹

Туркистон генерал губернатори С. М. Духовский эса қўзғолон кўтарилганлигининг эвазига Фарғона вилояти аҳолисига бир миллион сўм товон солишни Россия ҳарбий вазири А. Н. Куропаткинга таклиф этди.²

Бу масала императорга билдирилган булса керакки, Н. И. Куропаткин олий ҳазратнинг кўрсатмасига биноан бир миллион сўм урнига 300 минг сўм товон олиниши ҳақида фармон берди. Шунингдек, қўзғолоннинг учоғи булмиш Мингтепа, Тожиқ ва Қашқар қишлоқларини йўқ қилиб, урнига 200 хонадондан иборат рус посёлкаларини ташкил этишга рухсат берилди.³ Қўзғолон кўтарилганлиги учун туланадиган товонни 300 минг сўмга камайтирилишига халқнинг қаҳр-ғазаби ва нафратини қайта қўзғатмаслик сабаб булган.

Айни пайтда чор маъмурияти қўзғолон қатнашчиларини тутиш ва жазолашга қаттиқ киришди. Натижада Фарғона водийси бамисоли дузахга айлангандек булди. Оммавий равишда ҳибсга олишлар шу даражада кучайдики, қамоқхонага маҳбусларни ҳаммасини жойлаштиришни имкони қолмади. 1918 йил 31 майда Туркистон ҳарбий округининг кўмондони Н. И. Корольковнинг Россия ҳарбий вазири номига юборган телеграммасида деган: «Андижон шаҳридан Муҳаммад Али халфа Эшонга икки юз киши келиб қўшилган. Улар Андижон бойлари томонидан уюштирилган. Бу бойлар қамоқхонада буш уринлар йўқлиги туфайли

¹ УзР МДА. ФИ-17, 1-руйхат, 31—137 иш, 43-бет.

² ЦГВИА Россия. д. 2182, л. 15.

³ Уша жойда, 2179-иш, 170-бет.

ҳибсга олингани йўқ. Бироқ улар қаттиқ назорат остида туришибди. Қўшимча қамоқхоналар қуришга киришилди. Маҳбуслар орасида генерал Швейковский буйруғи билан калтакланган касаллар кўп... Ушда ҳам кўп кишилар қамоққа олинди».¹

Чор маъмурияти ҳарбий гарнизонида ҳалок этилган солдатларни хунини бутун водий аҳолисидан олишга қаратилган ваҳшиёна чораларни изчиллик билан амалга ошириб борди. Улар бу йўлда инсоний хислатларни батамом йўқотиб кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган ишларни қилдилар. Унда ҳатто вилоят маъмуриятининг бош раҳбари шахсан қатнашди ва намуна кўрсатди. «Кўзғолон ҳақида, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — Андижондан Марғилонга хабар борган он Фарғона (вилоятининг) ҳарбий бошлиғи Чайковский 250 нафар аскар билан келиб янги шаҳардан бошлаб кўринган мусулмонларни отиб қонини тўқди. Хусусан, беихтиёр бу воқеалардан беҳабар ишламоққа чиққан деҳқонлар ва меҳнаткаш камбағалларни беҳад, ҳисобсиз отиб юборди. Неча минг бола етим ва юзларча хотинлар бева қолди.

14-расм. Ҳибсга олинган кўзғолон қатнашчилари.

¹ ЦГВИА России. Оп. 1, д. 2178, л. 31.

...Уша вақтда кимлигидан қатъи назар, оқ дуппи кийган киши учраса, уни албатта Йиқчи Эшоннинг муриди гумон қилиб, тутиб, суроқсиз қамар эди. Шунинг учун шаҳар меҳнаткашлари ва расмий фуқаролари ҳеч салласи билан бозорга чиқолмай қолди. Оқ дуппи деган нарсани уруги қолмади. Кимда булса, куйдириб йуқотди. Мингбошиларнинг дунёпарастлиги қўзғолиб шаҳарда кимнинг жойи булса кечаси чақириб бориб: «Сени тутиб бераман, эшонни ҳовлисига борган эдинг» деб сиёсат қилиб, бор-йўгини сугуриб олдилар. Порахурлик амалдорлар ичида ниҳоят авж олди. Бечоралар кимга арз қиладур? Бечораларни додини сўрайдиган ҳеч киши йуқ эди».¹

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, қўзғолон қатнашчиларини жазолашга доир энг тўғри ва мукаммал маълумотлар воқеанинг жонли гувоҳи Фозилбек Отабек углининг ишида уз ифодасини топган.² Улар ҳар жиҳатдан тенги йуқ ягона манбадир. Шу боис унда имкони борича тула фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Уша муаллифнинг сузича Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский Андижонга ҳарбий қисм билан келиб дуч келган кишиларни отиш ҳақида курсатма берди. Муҳаммад Али халфа Эшонни топиш учун ҳеч нарсадан тойилмади. Биринчи навбатда мустамлакачиларга содиқ мингбошилар солдатларни ёнига олишиб Эшонни ушлаш ниятида турли томонларга йул олдилар. Бу вақтда Муҳаммад Али Эшон бир неча кишилар билан Кетмон-тепадаги қирғизларнинг орасида уч-тўрт кун яшади. Сунгра Арслонбоб тоғи атрофида юрган вақтида Қўқон қишлоқ мингбошиси Яқуб қўрбоши эшитиб уша тоғнинг яқинидаги Тошқўрган деган жойда туришади. Шу онда Муҳаммад Али халфа Эшон келиб қолади. Дарҳол Яқуб қўрбоши: «Эй тақсир! Мен сизни кутиб турибман, ёрдам қилмоқ учун» деб отдан ўзини ташлаб кўришмоқчи бўлиб югурган, Эшон ҳам отдан тушиб, йиглаб қучоқлашиб кўришган вақтда, тагига босиб олган ва одамларини чақириб, боғлаб олганлар. Орқасидаги уч одамни ҳам тутиб, тўртовларини боғлаб қўйганлар.

¹ Фозилбек Отабек ўғли. Уша иш, 30—31-бетлар.

² Уша жойда, 30—68-бетлар.

Қодиркул мингбоши дарҳол етиб келиб, эшонни куриши билан: «Хотин талоқ! Ҳаммани хонавайрон қилдинг-ку!» деган. Эшон бунга жавобан: «Икковинг улар вақтда жинни бўлиб улгин! Бизни русга тутиб берган қулларинг билан узингни уриб, суккан оғзиларинг билан узингни тишлаб улгин!» демакдан бошқа ҳеч гап айтолмаган.

Қодиркул мингбоши, Андижонга эшонни тутганлиги ҳақидаги хабарни юбориб Муҳаммад Али халфа Эшонни учта ҳамроҳи билан боғлаб ва аравага солиб йулга чиқдилар. Улар Қорадарёнинг лабига келганларида Андижондан солдатлар ҳам келишиб: «Эшон, эшон» деб милтиқ билан туртганларида у бошини кутариб: «Эшон деб чақирма! Муҳаммад Али дегин!» деб хитоб қилган.

Архив манбаларида воқеани бошқачароқ баён этилади. Избоскан бўлимнинг пристави Ч. К. Агабеков бошлигига ёзган рапортида кўрсатилишича Тошкуприк деган жойда кечаси соат 10 дан ошганда уч отлиқ киши учраган. Буларга тўхташлари ҳақида буюруқ берилганда улардан бири қилич билан Ч. К. Агабеков одамларини бирига ташланган. Бироқ у мулжалга урولмай орқа томонга, юқорига қочган. Уни кетидан қолган икки киши ҳам қочган. Сунгра улар Чорвоқ қишлоғига йул олганлар. Бироқ баланд тоғга дуч келишиб, юқорига кутарила олмай Тошкуприк томонга қайтишга мажбур бўлганлар. Шу пайтда Зокирбой бизлар наманганлик эшонларданмиз деб алдаш йули билан уларга яқинлашганлар. Бу вақтда Муҳаммад Али халфа Эшон уқланган тўппонча билан отни устида турган. Шу онда Зокирбой яқинлашганда эшон унга ишониб ва тўппончасини чап қўлигига яшириб кўришмоқчи бўлиб ун қўлини чўзганда Яқуб қурбоши ва унинг шериги тортишиб отдан ағдараётганда Мадмуса деган киши эшонни тўппончасини дарҳол тортиб олган. Шу равишда Муҳаммад Али халфа Эшон ва унинг икки шериги ушланиб боғланган ҳолда Чорвоққа олиб келинган.¹ Бу ишда Қодиркул, Мулла Қурбон ва Абдуқодир сингари кимсалар жонбозлик кўрсатганлар. Муҳаммад Али халфа Эшоннинг ҳамроҳи Субхонкул ҳам ушланди. Маҳбуслардан 1 тўппонча, 1 пичоқ, 1

¹ ЎЗР МДА. ФИ-723, 1-рўйхат, 18-иш, 17-бет.

ҳасса, 1,70 тийин, 3 қадоқ нон, 1 қадоқ қовурилган соқ, бир неча грамм чой, 1 гугурт, 4 даструмол, иккита махси, калиш, 1 Куръон ва от тортиб олинган. Субхонқулдан Турк Султони номидан Муҳаммад Али Эшонга Халифлик унвонини берилганлиги ҳақидаги қалбаки ҳужжат топилди.

Муҳаммад Али халфа Эшон 1898 йил 21 майда Андижонга келтирилди ва қамоққа олинди.

Эшонни қўлга туширилганликлари учун капитан Агабеков «Св. Владимир» ордени, Яқуб Иброҳимов ва Муса Масадиков «Жасорат учун» деган сўзлар ёзилган кумуш медаль ва ҳар бири 100 сўм пул билан тақдирланди. Қодирқул мингбоши эса Андижон эски шаҳарининг оқсоқоллиги лавозимига, Яқуб қурбоши эса Қўқон қишлоғига мингбоши этиб тайинланди.

Чор маъмурияти катта мингбоши Қодирқулга эски шаҳар аҳолисини императорга содиқлигини таъминлаш ва қўзғолонга хайрихоҳлик билдирилган кишиларни ҳибсга олиш топширилди. Шунингдек чор мансабдорларига урнида туриб ва энгашиб салом қилишлари шарт деб белгиланди. Савдо аҳли дўконлардан чиқиб амалдорларга таъзим қилишлари лозим эди. Мадраса ва мактабларда Муҳаммад Али халфа Эшонни қораланиши, аълам ва муфтийлар уни ўлимга маҳкум этилишини шарият ҳам тақозо этади деб фатво беришлари таъкидланади. Ҳатто шоирларнинг Муҳаммад Али халфа Эшонни қораловчи шеърларини ёзишларини ташкил этиш курсатилди.

Мазкур курсатмалар амалга оширилиб борилди. Масалан, «Туркистон вилояти газетаси»нинг 1903 йил 14 март сонидан андижонлик шоир Қўзи Раҳимхужанинги Эшоннинг фаолиятини қораловчи шеъри эълон қилинди.

«Қодирқул мингбоши, — дейди Фозилбек Отабек ўғли, — шаҳарга катта оқсоқол бўлгани ҳамон шаҳарда зур иморат қилиб, бечора халқни ишлатиб, бир ой ичида тамом битирди. Ҳар куни қуй ва тортиқ ердан пулларнинг ҳисоби йуқ эди. Эски шаҳарни тинч сақлаб туриш ихтиёрини тамом бу кишига топширгани учун фуқароларга зулм беҳад жорий қилди. Биров энгашиб салом қилмаса, тутиб тўхтатмоқни бу киши чиқарди. Бундан ўрганиб рус амалдорлари ҳам халқни «рукуъ» билан салом ва «сажда» қилдирадиган бўлдилар. Бечора халқ шапкалик ки-

шини соясини курса ҳам урнидан туриб сажда қилишга одатланиб қолди».

Булар камдек шахсан Фаргона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский ҳар кун 5—6 маҳбусни ташқарига олиб чиқиб ва уртага ётқизиб қуйган. Шундан сунг уларни турт солдатлар босиб туриб узун қамчи билан савалай берганлар. 40—50 маротаба урилганда «дод»лаш тобора кучайиб бора берган. Провардида маҳбуснинг овози чиқмай беҳуш бўлиб қолгандан кейин иккинчисини ётқизиб калтаклаганлар. Шу равишда барча маҳбуслар калтакланиб, улганини четга суриб, тиригини яна қамоқхонага олиб кирганлар. Бундай мудҳиш воқеани Фозилбек Отабек угли шундай хотирлайди: «Бир кун сиёсат юзасидан ҳамма шаҳар халқини мингбошилар воситаси билан асирларни (маҳбусларни) калтаклаганини курсин деб, ҳайдаб чиқилди. Ман ҳам одамлар билан чиққан эдим. Кейин турмадан беш кишини олиб чиқиб, уларнинг атрофига одамларни айлантириб қуйди. Бу бечора бандиларни уртага олиб келиб, бир қанча дашном билан тун-қуйлагини йиртиб, тортиб ечди. Иккитасини милтиқ кундағи билан уриб ётқизиб, кул-оёгини солдатлар босиб турди. Бунинг устига, муйсафид губернатор Чайковский келди. Бандиларга қараб: «Сизлар подшоҳ аъзамнинг катталигини билмас эдингизларми? Подшоҳнинг угли ҳукмида булган аскарларига шундай муомала қилмоқни ким ургатди?»¹ деб сиёсат қилди ва солдатларга «Ур» деб буюрди.

Солдатлар тушлаб қуйгон узун калтаклардан олиб, бирдан савалаб ургали бошлаганда, бечоралар: «Дод...» деб оламини буздилар. Бири: «Эшон билан бирга булмасамда, тавба қилдим!» деб қичқирди.

Урилганларнинг орқалари ёрилиб, гуштлари узилиб тушди. Ҳушидан кетган вақтда: «бас, тургаз!» деб эди, солдатлар тур деб бошига тепганда, бири турмоққа қодир була олмади. Иккинчиси «ё пирим», деб турмоққа ҳаракат қилиб эди, губернатор «нима дейди» деб, таржимондан сўради, таржимон: «эшондан ёрдам тилайдир» деганда, ғазаби келиб: «Ётқизиб яна ур» деб буюрди. Янадан урмоққа бошлади, орқасидан гуштлар узулуб тушди. Иккинчи турмоққа

¹ Бу ерда ҳарбий гарнизонда кўзғолончилар томонидан солдатларни ўлдирилиши назарда тутилмоқда.

қудрати етмагач, солдатлар судраб чиқиб кетган ҳамон улди».

Курсатилган ҳолатда халқ кузи унгида бошқа маҳбусларни ҳам жазолаш намойиш этилди. Улар калтакка чидай олмай жон бердилар, бошқалари эса беҳуш ҳолда қамоққа қайтарилди.

Умуман олганда икки минг киши ҳибсга олиниб, уларни орасида узбеклар, тожиклар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар бор эди. Маҳбусларнинг талай қисми калтаклаш ва милтиқ қундақларидан уриш орқасида улдирилди. Бундан ташқари Эшон қамалганида 9 кундан кейин судсиз 15 киши осиб улдирилди. Архив манбаларида кўрсатилишича Муҳаммад Али халфа Эшоннинг муридларидан бири Самарқанд шаҳрида яшовчи Қори Алим Эшон халойиқни қўзғатишга ҳаракат қилганлиги учун ҳибсга олинган.¹

Еттисув вилоятида қўзғолонда қатнашганликда гумон қилиниб 28 киши қамалган.²

«Туркистон генерал губернатори Духовскийнинг Андижонга келиши ҳам фожиага фожиа қушиб, бутун водий кўрқув ва ваҳимага тушди. Айниқса андижонликларнинг ҳоли янада оғирлашди. Уни келишидан олдин шаҳар тозаланди ва кўчаларга байроқлар тутилди. Вилоят бошлиғи Чайковский шу жумладан мактаб болаларини вокзалга тўплади. Халойиқ Духовскийни бош эгган ҳолда қарши олишга мажбур этилди. Шундан кейин бирдан поезд кўриниб қолди ва ниҳоят ясалган вагонлар келиб тўхтади ва солдатлар тушиб, қатор бўлгандан сўнг ярим подшо (генерал-губернатор) вагондан бир неча ясанган туралар билан тушдилар кейин уша генерал ниҳоят қовоғини солиб, қаттиқ газаб билан вагондан чиқиб, пастга тушган замон бечора халқ ва мактаб болалари ҳаммаси энгашиб рукуъ қилиб турди. Вагондан тушиб тўғри уездъ ҳокими олдига келиб, шаҳардан аҳвол суради. У «ҳамма дуо қилмоқда ва тинчлик», деди. Ярим подшоҳ ҳокимдан: «Нима учун халқ бундай энгашиб турадир», деб суради. Ҳоким: «Жаноб император аъзамга юртимиздан чиққан бир эшон жинни булиб, билмасдан осийлик қилгани учун бизлар хижолат булуб, улуг ва баланд даражали бош ҳокимимизнинг юзларига қайси бети-

¹ ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

² ЦГВИА России Ф. 400, ОП. 1, д. 2178, л. 122.

миз билан қараймиз, бизларни марҳамат этиб, авф қилиб, подшоҳи аъзамдан гуноҳимизни сураб олмасалар, муборак бетларига камоли хижолатдан қарай олмаймиз, демоқдалар», деб жавоб қайтарди. Ярим подшоҳ дедики: «Гуноҳни қилиб қуюб, эмдиги хижолат нимадур? Фаргона музофатидан Андижондек бир шаҳарнинг тупроғини осмонга совуриб, бармоқ билан подшоҳи аъзам мамлакатларига ҳеч нукус етмайди!» деб газабланиб ҳокимдан сўрадики: «неча йилдан буен бу жойга ҳокимсиз?» Ҳоким шошиб қолиб: «турт йилдан бери» деганда: «Турт йилдан буен лоақал ҳар йилда биттадан булғонда ҳам туртта яхши ошна қилмоғон экансизда, (булар) шундай хабарни аввалдан берар эди, токи тадоруки қилиниб император аъзамнинг 23 қаҳрамон угли улмас эди. Бунинг учун сени урнингдан бекор қилдим», деди. (Бу генерал Павло Швейковский эди).

Кейин ярим подшо фуқарога қараб: «Сизлар ҳали осий ва гуноҳкорсизлар. Сизларнинг нон-тузингизни қабул қилиб булмайдир!» деди ва бир туп хинд ва яҳудийлар олдига бориб, нон-тузларини қабул қилиб: «Сизлар ҳозирда манга сартлардан (узбеклардан) кура яхшироқсизлар» деб аскарлар томон юрди. Биз Туземний школ талабалари, рус домла билан 150 га яқин болалар тургон эдик; бизларнинг енимизга тухтаб, «Сизлар яхши уқиб туринглар» деб чунтагидан бир сум пул олди-да, домла қулига бериб, «ёнғоқ олиб булиб беринг, уйнасунлар ва подшо ҳазратларини дуо қилсунлар» деб аскарлар олдига утиб кетди. Кейин халқ бечора маюс булуб, кўрқуб тарқалиб кетди».

Генерал-губернаторнинг кутиб олиниши зўравонлик, кўрқув ва умуман қалбакилик билан уюштирилиши вилоят ҳокими уйлагандек яхши бўлиб чиқмади. Чунки Духовский кўзғолон муносабати билан шу даражада газабга тулиб тошган эдики «Андижон тупроғини осмонга совуриб ташлашга» тайёр эди. Бундан ташқари вокзалда тўпланган халқнинг чор ҳукуматига қарши нафрати унинг кўзи ва қиёфасида яққол кўриниб турган эди. Шунинг учун ҳам Духовский шаҳар маъмурияти томонидан, «Халқни номидан» тайёрланган кумуш патнисдаги нон ва тузни қабул қилишга кўнгли чопмади. Ҳатто, узбеклардан норозилигини хинд ва яҳудийларга изҳор этишгача борди. Духовс-

кийнинг қаҳр-ғазаби ва Андижонни остин-устин қилиб ташлайман дейиши бусиз ҳам қирилаётган ва калтакланаётган халқни янада ваҳимага солди. Шаҳарликлар бола-чақалари билан қишлоқларга қоча бошлади. Маҳаллий маъмурият вакиллари эса ошкора халқни мол-мулкани талашни янада авжига миндирди. Зеро «Истибдод амалдорлари (Элликбошидан тортиб мингбошигача мусулмон амалдорларига) «Худо бериб», қиладиргон зулм ва тавадиларига зўр баҳона топилиб, шундай жабр-зулм қилишга турдиларки, асло қалам билан таъбирга келтириб бўлмайди». Мингбошига дучор бўлмаган ҳеч бир фуқаро қолмади. Ҳамма ни кечалари бир-бир чақириб, сиёсат қилиб борйўғини қоқиб олдилар. Чунки Эшонга қарашли одамларни ҳар куни уриб, осиб, отиб турган вақти эди. Ҳатто маҳалла элликбошилари ҳам мазлум фуқарони: «Мингбошига айтаман, рапурт қиламан» деб қурқутуб, узларига яраша бирор нарса олар эдилар. Кучаларда соқчилик қилиб юрган солдатлар ҳам бир баҳона топиб одамларни калтаклашни давом эттириб турдилар.

Хуллас, мингбошилар, оқсоқоллар ва бошқа амалдорлар мустамлакачилардан урнак олиб узларининг юртдошларини таладилар ва калтакладилар. Улар том маънода виждонсиз ва имонсиз кишилар эди. Фозилбек Отабек ўғлининг қамоқхонадаги маҳбусларга қилинган азоб-уқубатларга тегишли маълумотларнинг ҳам аҳамияти беқиёс каттадир. Унинг сўзича чор маъмурияти Муҳаммад Али халфа Эшоннинг шахсини тасдиқлаш мақсадида уни танийдирган тўрт кишини қамоқхонага киритишган. Улардан бири Мирза Маъсуд деган киши курганларини шундай тасвирлайди: «Бизларни маҳкама олдига олиб бориб қўйгонда, бир неча солдатлар олдимиздан утиб, «Сеники эшон» деб тупириб кетадир. Руслар олдимиздан утса, ит қарашни қилиб, хумрайиб, сукиб утадилар. Охир кучада туролмай қурқиб, маҳкаманинг ичига кириб утирдик. Бир оз фурсат утганда уезд ҳокими билан бир қанча туралар чиқиб, бизларга танбеҳ қиладиларки: «Сизлар рост айтасизлар. Агар ёлгондан Эшон шу десангизлар, судъ қошида гуноҳкор буласизлар. Рост сузламагингиз учун аълам домла қасам берадир» деб оқсоқолга дарҳол бир катта аъламни олдириб чиқинг, деб буюрди. Оқсоқол дарров шаҳарга одам юбориб, Мулла

Муҳаммад Мусо аъламни ҳайдаб чиқди. Кейин «аълам келди» деб ичкарига келтириб, ниҳоят қурқув ултирар эди. Ман: «қурқманг, сизни бизларга қасам ичиргани чақирди» деб таскин бердим. Бир вақт яна аввалги туралар чиқиб, аъламни чақириб: «Мусулмон қойида-сича буларга қаттиқ қасам берасиз, рост сузларни айтмоқлари учун» деб қараб турди. Куриниб турибдики Чор маъмурияти шу даражада Муҳаммад Али Эшондан хавфсираганки уни шахсини яна бир бор аниқлашга киришди. Афтидан Муҳаммад Али Эшонни урнига бошқа одамни келтирганлиги хусусида ҳам фикр юритилган булса керакки, кўрсатилган чорани кўриш зарурияти туғилган. Ҳақиқатан ҳам Муҳаммад Али халфа Эшон чор ҳукуматининг куз унгида халқни орқасидан эргаштирувчи ва озодлик курашига отлан-тирувчи хавfli сардор сифатида гавдаланган эди. Ниҳоят, — деб сўзини давом этдиради уша Мирзо Маъсуд — «Бизларни туралар (рус амалдорлари) бирга бошлаб турмага олиб бориб эди, қарасак турмада қадам босарлик жой йўқ, ҳавонинг ниҳоят иссиғлигидан турмани ичи дузах булуб кетибдир. Маҳбусларнинг бош-оёқларида занжир бор. Қочмоқ у ёқда турсин, турорга мажולי йўқларнинг оёқларига занжир солибдирлар, буларнинг ичидан оралаб утиб, бир хонага кириб эдик, Йиқчи Эшон билан 4 киши ултирибдур. Ҳаммалари банд, занжир солинган. Хусусан, Эшонни ниҳоят маҳкам боғлабдирлар. Оёқ, буйни, қўли боғлиқдир. Бошида салласи бор, устида малла эски туни бор, ерга қараб утирибдир. Салом қилиб кириб эдик, ёнимда турган мингбоши, «Салом қилма» дегандек ишорат қилиб қўйди. Кейин туралар кириб: «Чурт Эшон!» деди. Бизларга қараб: «Эшон шуми?» деб савол қилиб эди, бизлар шу дедик. «Яна тузук кўринглар галат қилманглар, рост айтинглар!» деб сиёсат қилиб эди, бизлар кўрқиб: «Эшон шу, бошқа эмас» деганимизда: «Қайси бири, қўлинг билан ушлаб кўрсат!» деди. Ҳаммамиз бир-бир ишорат билан кўрсатдик. Кейин «яхши» деб чиқдилар. Эшон асло бизга қарамади. Ёнидаги одамлар ким экани билмадик. Ҳаммамиз чиқиб йўлда кетаётиб, кейин бирини таниб қолдик, олдидагиларни бири кугартлик қирғизийлар мингбошиси «Чибил» булус деган одам эди. Лекин улардан ва Эшондан бизларнинг олдимизда гап сўрлмади»

Туркистон ҳарбий округининг генерал лейтенанти Н. И. Корольков қуйидаги кишиларни Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг яқин сафдошлари деб ҳисоблади.

1. Мулла Аҳмад Ноиб — Марғилон уезди ички линия волостидан, қозиликка номзод, аҳдномага қул қуйган, янги Марғилондаги қамоқхонада.

2. Ҳайидбой Тўқсоба — Аҳдномага қул қуйган, қидирилмоқда.

3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Тахмин қилинишича ҳарбий гарнизонга ҳужум қилинаётганда улдирилган.

4. Орзиқулбой понсод — Марғилон уезди Ёзёвон волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Янги Марғилондаги қамоқхонада.

5. Мулла Ғоибназар Ортиқ суфи ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижондаги қамоқхонада.

6. Муҳаммад Иброҳим Тўқсоба понсод — аҳдномага имзо чеккан, қидирилмоқда.

7. Алибек додҳо Жаббор ўғли — Андижон уезди, Жалолқудуқ волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Андижондаги қамоқхонада.

8. Ғанихужа Муҳаммад Мурод ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан. Андижон қамоқхонасида.

9. Муҳаммад Зиёвиддин Махсум ўғли — Марғилон уезди Кулин волостидан, аҳдномага имзо чеккан, Муҳаммад Али халфа Эшоннинг унг кули, ҳарбий гарнизондаги жангда ҳалок бўлган.

10. Умарбек додҳо — Ўш шаҳридан, аҳдномага қул қуйган. Ўш қамоқхонасида.

11. Отакул Понсод халфа — Марғилон уезди Ичкилин волостидан, аҳдномага имзо чеккан.

12. Маллабой Абдураим ўғли — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

13. Рустамбек Сотиболлибеков — Андижон шаҳридан, шу ерда қамоқда.

14. Иноятхон Искандар Тура ўғли — қидирилмоқда.¹

Муҳаммад Али Эшоннинг жияни Муслмонқул

¹ ЎзР МДА.ФИ 17, 1-рўйхат, 3117-иш, 35-бет.

ҳам Асака волостига қарашли Қизилоёқ қишлоғида ушланди.¹ Сунгра у Андижон қамоқхонасига ташланди. Куп қидирувлардан сунг Муҳаммад Али халфа Эшоннинг таниқли сафдошларидан бири Иноятхон Искандар Тура угли ҳам ушланди. У 18 майда Тошсуфи ва Мулла Мадраим (Наукатли қирғиз) билан Олой орқали Қоратегинга қочиб борган. Сунгра улар Айвадж деган жойга келишганда қулга туширилиб, Самарқандга жунатилади. Аммо, йулда қочишиб, нима учундир хавф-хатарга қарамай Қуқон томонга келишади. Бу ерда Иноятхон Курқишлоқда яширинча яшаб кейин Қуқонга борганда ушланади. Уни уз уйида яширинган Тухтасин Ризақул угли, Муҳаммад Алимхон угли ва Тониберди Утобосар угли жавобгарликка тортилдилар.² Иноятхон Искандар Тура угли ҳам Муҳаммадали Халфа Эшонга ухшаш сахий ва камбағалпарвар булиб хонадонида муҳтож кишиларни овқатлантирган. Умуман айтганда чор маъмурияти томонидан Фаргона вилояти ости-устун ва тинтув қилиниб аҳолини бошига мисли қурилмаган азоб-уқубатлар ёғдирилди. Жами 777 киши ҳибсга олинди, куп одамлар калтакларга ва қийноқларга чидолмай куча ва қамоқхоналарда жон бердилар. Терговдан кейин 415 киши суд қилинди. Ҳатто судда ҳам маҳбуслар калтакланди. Масалан Чибил исмли қирғиз айбини буйнига олмаганлиги учун даставвал «Суд раиси мажлисда уни ётқизиб урмоққа буюрди. Олтита солдатлар бир кутарим калтакни олиб келиб, Чибилни ётқизиб чунон калтакладиларки орқасинг тамом гўшти узуллуб кетди. Охири «дод» демакка мажоли қолмай беҳуш булиб, улик суратида йиқилиб қолди. Буни кўриб турган шериклари ҳам камоли кўрқувдан кетиб, ётиб қолдилар. Охири бошига этикларнинг пошнаси билан тепдилар».

Бундай ута адолатсизлик ва шафқатсизлик Чор ҳукуматининг сиёсатига хос булган тadbир эди. Генерал-майор Терентьев раислигида биринчи булиб қўзғолоннинг раҳбарлари суд қилинди. Унда Фаргона вилояти ҳарбий прокурори генерал-майор Далинский, подполковник Антуфьев, полковник Наумов, подполковник Рукин қатнашдилар.

¹ У айрим архив манбаларида Абдулазиз деб нотўғри кўрсатилган.

² Уша жойда. ФИ-725, 1-рўйхат, 15-иш, 9—12-бетлар.

Мазкур ҳарбий суд қуйидаги кишилар ҳақидаги ҳукмини 1898 йил 11 июнь кечқурун соат 7.40 минутда эълон қилди.

1. Муҳаммад Али халфа Эшон — чор ҳукумати-нинг ҳукумронлигини ағдариш учун кўп қишлоқ ва шаҳарларнинг аҳолиси билан қўзғолонини кўтартирди. «Ғазот» эълон қилиб 18 майга утар кечаси Андижон шаҳаридаги ҳарбий гарнизонга қилинган ҳужумга бошчилик қилди.

2. Ғойибназар Ортиқ Суфи ўғли — Муҳаммадали Халфа Эшон билан тил бириктириб чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши қўзғолонни уюштирди. У Кулин волостининг бошлиқлигидан фойдаланиб, қўзғолонга одамларни жалб қилди. Шунингдек Андижон ҳарбий гарнизонига ҳужумни уюштирди ҳамда Сафрон Бычковни ўлдирди.

3. Мулла Қосим Амин Араббой ўғли — Муҳаммадали Халфа эшон билан биргаликда чор ҳукумати ҳукумронлигига қарши «ғазот» эълон қилиб қўзғолонни уюштирди. Ҳарбий гарнизонга ҳужум қилишда қатнашди, бир қисм оломонга бошчилик қилди.

4. Рустамбек Сотиболдибеков — Муҳаммад Али халфа Эшон бошчилигидаги ҳаракатда қатнашди. Андижон ҳарбий гарнизоннинг яқинидаги дуқонидан фойдаланиб Эшонга маълумотларни олдиндан юбориб турган. Бу қўзғолончиларга ҳарбий горнизонга тўсатдан бостириб кириш имконини берган. Унинг шахсан узи бу ҳужумда қатнашган ва бошчилик қилган.

5. Мирзаҳамдам Усмонов — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳамкорликда Андижон ҳарбий горнизонидаги жангда қатнашган.

6. Бутабой Ғайнибаев — Муҳаммад Али халфа Эшон билан ҳарбий горнизонга қилинган ҳужумда бўлган.

Уларнинг ҳаммаси осиб ўлдиришга ҳукм қилиниб, мол-мулки мусодара этиладиган бўлди. Хусусан, 22 ўлдирилган ва 20 жароҳатланган солдатларнинг оилаларига ҳар йили 200 сўмдан товон туланиши лозим эди. Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовский суд ҳукмини тасдиқлаб, «Уни дарҳол ижро этилсин» деб имзо чекди. Ҳар бирига икки кишидан утқазилган учта қўқон аравада маҳбуслар горнизон рупарасидаги майдонга келтирилди. Сунгра ну ерда осилдилар. Бу мудҳиш воқеани ўз кузи билан курган Фозилбек Ота-

бек угли ёзади: «Чор маъмуриятининг кўрсатмасига мувофиқ эски шаҳар оқсоқоли Қодирқул мингбоши каттадан кичик барча одамларни, ҳатто мактаб болаларини мажбурий суръатда ҳарбий гарнизон майдонига ҳайдаб чиқди. Айрим амалдорлар болаларни олиб чиқиш керакми? деганда, «Ёш болалар катта одамлардан кейин қоладиргон одамлар бўлгани учун, узун умр кўруб, кўп йиллар Россия подшоҳининг сиёсатини айтиб юрадилар» — деб жавоб берилган.

Қодирқул мингбоши, маҳалла оқсоқоллари, имом ва мактаб муаллимларини кечаси билан югиртиб, аҳолини оммавий равишда чиқишларига мажбур этди. «Имом ва муаллимлар кўрқуб титрар эдилар. Оқсоқол бир имомнинг рўпорасига келиб: «Неча қавмингиз билан келдингиз» деб савол қилиб эди, «тахминан 35—40 тача киши билан келдик» деди. Бундан кейин: «Қавмингиз неча уйлик?» деб берилган саволга сукут қилди. Маҳалла бошлиғи: «Тақсир 40 уйликмиз», деб жавоб бериб эди, оғзига келган ҳақорат билан дашном бериб: «қирқ уйлик бўлсанг, 35 киши келадими? Нима учун ҳамма қавми бошлаб келмадинг!» деб ёнида бўлгон миршабга «Ур!» деб буюрди. Миршаб қамчи билан уруб турубдур, бечора маҳалла бошлиғи бошини енги билан тўсуб: — Тақсир товба қилдим, бошқалари қишлоққа ва ҳар тарафга кетган эканлар, топмадик, деб овоз қилди».

Ута ҳақорат ва хўрлаш билан эрталаб соат саккизда 8000 киши ҳарбий гарнизон рўпарасига тупланди. Уларни икки мингтасини болалар ташкил этган. Майдон уртасида қурилган олти дорнинг атрофини одамлар қуршаб олдилар. Болалар курсин ва қўрқиб умрбод эсласинлар дейилиб, дорга яқин жойга урнаштирдилар. Соат 10 га яқин оёқ-қуллари кишанланган олти киши дорни тагига келтирилди. Буларни олтига ногара ушлаган 4 та солдат қўйилди. Шундан кейин икки солдат Муҳаммад Али халфа Эшонни етаклаб ва айлантириб, «Эшон шу одамми?» деб сурай берди. Аммо бирор киши танийман деса айбдор бўлишидан қўрқиб овоз чиқармади. Бундан газабланган бир рус маъмурият вакили шундай деди: «Албатта, ҳаммаларинг биласизлар, бовужуд айтмайсизлар, исён бўлишини ҳам сизлар билгансизлар. Шунда хиёнат қилиб, шунча қаҳрамон аскарларнинг нобуд бўлмоғига сабаб бўлдингизлар. Агарда ҳеч ким танимаса, шу йигинда-

ги бутун халқни пулёмотга тутамиз. Бирор жон қолмайди» — деб сиёсат қилиб эди, ҳар тарафдан одамлар узини кўрсатмай туриб «Шу киши эшон!» деб қичқиришдилар. Туралар у ёқ-бу ёққа қараб овоз қилувчиларни тополмас эдилар».

Чор маъмуриятининг Муҳаммад Али халфа Эшонни айлантириб юришидан мақсад, мана чор ҳукуматига қарши қул кутарган Эшонни ҳолини кўринглар, кимки унинг йулидан борса шу аҳволга тушади деб намоёиш этишдан иборат эди. Буни айниқса ёш болаларни онгига сингдириш назарда тутилган. Ҳақиқатан ҳам бундай ярамас сиёсат халойиқни ниҳоятда қўрқув ва ваҳимага солди. Уларни орасида ҳушидан кетган одамлар ҳам бор эди. Аммо чор маъмурият вакиллари халқни эзилаётганини кўриб қулганлар ва роҳатланганлар. Зулм ва ҳақоратни кучайтириб, қандай бўлмасин халқни унглаймайдиган даражада тинкасини қуритиш учун имкони борича қаттиқ ҳаракат қилинган. «Йигин ташқарисида, — дейди уша муаллиф, — вой-войлаб дод фарёд бўлиб кетди. Қарасак, осиладургон одамларнинг бола-чақалари, хотин-қиз, ушоқ болалари экан. Хотинлар «Тул бўлдик!» деб, болалар бўлса «етим бўлдик!» деб фарёд қилар эдилар. Бу ҳолни кўрган халқнинг кўнгли яна бузилиб, хоинлардан қўрқуб ўзларини йигидан тўхта-тар эдилар...

Бир қанча хотинлар ва болалар қақшаб шовқин солиб, йиглаганларида, ноғоралари билан турган солдатлар бирдан ноғара чалиб юбордилар. Бу ҳолни кўрган мазлумлар дарду-ҳузун билан йиглай бошладилар. Ҳамманинг кузи ёш билан тўлди. Ташқарида турган губернатор дод-фарёд қилувчиларни қамаб қўймоққа буюрди. Дарҳол беш ун солдат чиқиб, буларни ураб туриб, турмага олиб кирдилар. Ва эшоннинг авлодига қўшиб қўйдилар. (Эшонни авлоди тамом ушланиб, қамалган эди). Буларнинг қамалганини кўргандан кейин ҳеч ким йигламай қўйди». Чор маъмуриятининг узини тан олиб ёзишича Муҳаммад Али халфа Эшон бутун Фаргона водийсида жуда катта обру ва ҳурматга сазовор бўлганлиги учун одамларни орқасидан эргаштириб қўзғолонни уюштиришга эришган. У миллатпарвар ва босқинчилар зулмидан халос этувчи табаррук зот сифатида шўҳрат қозонган. Шунинг учун ҳам Эшон ва унинг сафдошларини осилиши уларда

қайғу-алам ва йигини қузғатган. Бўни яхши англаган босқинчилар уларга қарши қаттиқ чораларни куриб йиглаганларни Эшоннинг хайрихоҳлари сифатида ҳибсга олган. Уша йигинда аҳолига қузғолон кутарилишини «Албатта ҳаммаларинг билгансизлар, лекин бизга хабар қилмай хиёнат қилгансизлар» дейилиши бежиз бўлмаган. Маҳбусларни осиб навбати ҳам келиб уларни дорни тагига жойлаштирдилар ҳамда оёқ-қўлларидаги кишанларни болға билан уриб синдирилди. Шу онда гапиришга уринган айрим маҳбуслар милтиқ қўндақлари билан урилди. Фахриддин қози келтирилиб уларга иймон ўқитди. Сунгра бошларига оқ халталар кийгизилди.

«Дафъатан икки солдат Эшонни дор тагига олиб келган маҳал бошқа шерикларини ҳам етоклаб тургон ҳолда иккиси яна беҳуш бўлиб йиқилди. Буларни судраб, дор тагига келтирилиб, унинг остига қўйилган икки поғаналик курсига «чиқ, чиқ» деб Эшонни чиқарди. Шу ҳолда кафан ичида бир узи қадам қўйиб чиқди ва баланд овоз билан: «Эй мусулмон биродарлар, гувоҳ бўлинглар, ман ноҳақ тўхмат билан кетиб турибман. Бола-чақаларим, майда-чуйда, куп эди. Бу ҳоким ва туралар яхши адолат қилмади. Тўғри ҳақиқат қилмади. Дуо қилинглари, шу золимларни...» деган вақтда бир туранинг ишорати билан сиртмоқларни солиб курсиларни тепиб юбордилар. Бу олгита кишидан иккитаси бир-икки буралиб, оёгини уруб қимирламай қолди. Бошқалари фириллаб айланиб, буралиб, икки томон дорнинг ёғочига уралиб, ниҳоят, қийналиб куп овора бўлдилар. Буларни куруб турган ёш болаларни куплари кўрқиб: «Дод, ота, она!» деб йиглаб юбордилар. 4—5 тасини ҳуши кетиб қолди ва йиқилди. Болалар турган тараф туполон бўлиб кетди: Аксар болалар қочиб чиқиб кетдилар...»

Шундай қилиб чор маъмурияти қузғолон раҳбарларини осибликдан халқни чўчиштириш учун фойдаланиб, узларини ваҳшиёна сиёсатини яна бир бор намойиш этди. Улар уйладиларки мана шундай даҳшат билан кишилар қалбидаги озодлик ғояларини кўпуриб ташлаш мумкин. Ҳатто Муҳаммад Али халфа Эшон дорга осилаётганда халққа қарата: «Дуо қилинглари шу золимларни...» Худо урсин демоқчи бўлганда сўзни тугаллашга йўл бермай шу онда осиб юборилди.

Чор маъмуриятининг ваҳшийлиги маҳбусларни дорга останларидан кейин ҳам давом этди. Фаргона вилоятининг ҳарбий губернатори Чайковский «Ҳамма фуқароларни Эшон осилиб турган дорнинг тагига тўплади ва такаббурлик билан туруб, бир тарафдаги тамом солдатларнинг милтигини уқталиб, мусулмонларга қарши тайёр қилиб қўйиб, шу таклифни қилди: «Мусулмонлар! Сизлар кўзларингизни очинглар! Сизларнинг подшоҳи аълам қошида айб ва гуноҳларингиз кўпдир. Ичингиздаги Эшонга қўшилиб исён қилгонлар бўлса тамом тутиб курсатиб берасизлар. Уларни бола-чақалари билан Фарғонада уруғларини қуритиб, хонумонларини мусодара қилиниб, иморатлари тўпга тутилиб, ер билан яксон қилинадир».

Шунингдек губернатор императорнинг куч-қудратини мақтаб унинг сиёсатига қарши бош кутарган кишилар «ер юзидан йўқ қилиниши»ни уқтириб ўтди.

Шундан кейин халққа тарқалишига рухсат бердилар. Мурдалар кеч соат 11 гача дорда сақланди. Сунгра солдатлар уларни тушириб уша жойда қазиб қўйилган чуқурга оҳак аралаштирган тупроқ билан кўмдилар. Уша кун кечасидан бошлаб осилганларни қурган болалар чўчиб ва босинқираб уйғониб ва додлашиб дардга чалиндилар. Уларни орасида ўлганлар ҳам бор эди. Бу вақтларда Муҳаммад Али халфа Эшоннинг оила аъзолари ҳам қўлга олинган эди. Унинг онаси Аслбиби 1898 йил 20 майда поручик Порирентьев томонидан сўроқ қилинган. Онаси айтганки, ўғлим 5—6 кунда бир маротаба мендан хабар олиб турган. У менга ҳеч нарса гапирмаган. Қачонки у кетмоқчи бўлганда келиб дуо қилишимни сўради. Мени қаерга кетаяпсан деган саволимга Андижонга тўйга кетаётирман, кечқурун қайтаман деб жавоб берди, холос. Она Маъдали ва Мамад Исҳоқдан иборат иккита ўғли борлигини билдирган. Муҳаммад Али халфа Эшонни қуйидагича оила аъзолари Андижон қамоқхонасига ташланган:

1. Асалбиби Ортиқбой қизи 81 ёшда — онаси.
2. Ойимча Сайид Кулава — хотини.
3. Руҳиябиби Исмоилова — хотини.
4. Тожибиби Мақсуд Ҳожи — хотини.
5. Иснарабиби Абдужалилева — хотини.
6. Абдужалил 11 ёшда — ўғли.

7. Абдурахмон 7 ёшда — угли.
8. Неъмат пошша 8 ёшда — қизи.
9. Ҳамрабиби 3 ёшда — қизи.

Уларнинг ҳаммаси Пенза губерниясига сургун қилинди.¹ Бу ерда улар гоётда азоб-уқубатли ва оғир кунларни бошидан кечирадилар. Бу хусусда Муҳаммад Али Эшоннинг Неъмат Пошша исмли қизи шундай дейди: «Бизни Асакада уч кун, Марғилонда беш кун қамаб, Симда (Янги Марғилонда) ҳарбий губернаторнинг ўзи суроқ қилди. Бир жойдан иккинчи жойга ҳайдаб боришганда орқамиздан милтиқ кутарган беш аскар доимо кузатиб юрди.

Аввал бизни Сибирга сургун қилмоқчи булишди. Симдан поездга утириб Ашхабодга бордик. Бу ерда уч кун тургач, Сибирга эмас, Пензага жунатадиган булишди.

Пензага етиб боргач, бизни бир татар эшон (Иброҳим Баишев) қўлига топширдилар. Руслар ҳар кунига 200 грамм нон ва туз беришарди. Пензадаги эшон оқ нон ва қанд берди. Пензада етти йил турдик, (сунгра) жавоб беришди».²

Қузғолон қатнашчиларидан 777 киши ҳибсга олинди. Куп кишилар калтақлар ва қийноқларга чидайолмай қамоқхоналарда жон бердилар. Улардан 546 киши суд қилиниб, 32 киши оқланди ва 380 кишига улим жазоси берилди. Уларнинг бир қисми қуйидагилардан иборат:

1.	Қорабой Араббоев	40	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
2.	Саримсоқ Шербоев	68	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
3.	Ҳакимбой Ҳайдарбоев	33	Езьявон волости	Ўзбек
4.	Муҳаммад Розихужаев	20	Науқат	Қирғиз
5.	Қузибой Ғоибов	34	Ичқилин волости	Қирғиз
6.	Бекали Абдуллаев	25	Ичқилин волости	Қирғиз
7.	Холмирза Ражабов	43	Ҳоқон волости	Ўзбек
8.	Кодир угли	26	Туплик қишлоғи	Қирғиз
9.	Исҳок Тухтажонов	26	Прежвал уезди	Қирғиз
10.	Мулла содиқ Мулла Саидов	34	Қипчоқ қургони	Ўзбек

¹ УзР МДА. ФИ-19, 1-руйхат, 5578-иш, 173-бет.

² Эгамназаров А. Уша иш, 114—120-бетлар. Аслбиби 1900 йил 4 мартда Пенза шаҳрида вафот этади. Бошқа оила аъзолари омон-эсон ватанга қайтган эдилар.

11.	Мулла Шокир Абду-гаффоров	27	Асака	Уйгур
12.	Матқосим Суфибоев	39	Маргилон уезди	Уйгур
13.	Хушназар Хужаназаров	43	Қайрағоч қишлоғи	Ўзбек
14.	Махмуджон Мирсаидов	44	Шаҳрихон	Ўзбек
15.	Муҳаммаджон Худойберганов	20	Шаҳрихон	Ўзбек
16.	Юсупхужа Юнусов	36	Андижон шаҳри	Ўзбек
17.	Болтабой Холхужаев	45	Оқ-бури қишлоғи	Ўзбек
18.	Мирзамаҳаммад Мамаюсупов	33	Уч-Тева қишлоғи	Ўзбек
19.	Оллоқул Абдуллаев	26	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
20.	Эгамқул Худойбердиев	23	Қора-Қургон қишлоғи	Ўзбек
21.	Нурали Шодиев	33	Қора-Тева қишлоғи	Ўзбек
22.	Муҳаммадали Аҳмедов	23	Кукжар қишлоғи	Қирғиз
23.	Абдусаттор Мирзайраимов	27	Янгибоғ қишлоғи	Ўзбек
24.	Муҳаммадаминжон Ишқозоқов	36	Қургонча қишлоғи	Ўзбек
25.	Абдулла Сотиболдиев	28	Уқчи қишлоғи	Қирғиз
26.	Абдуқайм Муҳаммадиброҳимов	31	Тева-қургон	Ўзбек
27.	Юсуп Асронқулов	30	Оқсоқол қишлоғи	Ўзбек
28.	Боймирза Райимбоев	22	Кучай қишлоғи	Ўзбек
29.	Худойберди Давлатов	35	Булоқбоши қишлоғи	Қирғиз
30.	Маҳкамбой Кокубаев	30	Қуқон шаҳари	Ўзбек
31.	Юлдаш Жаҳонов	34	Шимон қишлоғи	Ўзбек
32.	Эркабой Абдурасулов	29	Қува	Ўзбек
33.	Матмуса Нордиванов	61	Шимон қишлоғи	Ўзбек
34.	Муҳаммад Муллануров	25	Минг-Тева волости	Ўзбек
35.	Бобораим Шомирзаев	65	Минг-Тева волости	Ўзбек
36.	Аҳмадқул Маҳмадқулов	28	Кулин волости	Ўзбек
37.	Ортиқбой Мирсаидов	49	Қува	Ўзбек
38.	Уста Мадазим Алибаев	49	Қува	Ўзбек
39.	Ҳайтмаҳамедов Маҳаммад И	29	Кема боши қишлоғи	Қорақал.
40.	Муллаюсупов Маҳаммад И	23	Андижон шаҳри	Ўзбек
41.	Қулмамат Ортиқбоев			
42.	Алибек Додхо	62	Жалоқудуқ волости	Қирғиз

43.	Хайитбой Эрназаров Понсод	73	Ёр мазор қишлоғи	Ўзбек
44.	Маллабой Абдураи- мов			
45.	Сотиболди Мадкари- мов	58	Андижон шаҳари	Ўзбек
46.	Муллакул Матякубов	31	Ичкин волости	Қирғиз
47.	Маҳмуд Мирзааҳме- дов	21	Шаҳрихон	Тожиқ
48.	Низомиддин Муҳам- мадбоев	50	Қуқон шаҳри	Ўзбек

Улар «Россия ҳукумронлиғи»ни ағдариш учун курашганлар сифатида қораланади. Мол-мулкини ҳам мусодара қилиниши ҳақида ҳукм чиқарилди. Уларни орасида битта тожиқ ва 10 қирғиз бўлиб қолган 37 тасини ўзбеклар ташкил этган. Ёш жиҳатдан кўпчилиғи 20—50 уртасида бўлиб, 60 ва 70 ёшдан ошганлар жуда оз бўлган. Маҳмуд Мирза Аҳмад 18 ёшга тўлгунча қамоқхонанинг алоҳида хонасида сақлашга қарор қилинди. Демак босқинчилар шу даражада адолатсизликка йўл қўйган эдиларки балогатга етмаган болаларга улим жазосини қўллашга ҳаракат қилган. Маълумки Андижон атрофларида истиқомат қилувчи қирғизлар ҳам қўзғолонда фаол қатнашган эдилар. Шу боис қуйидаги қирғизлар осиб ўлдиришга маҳкум этилди:

1.	Шодибек Халфа Шерғозиев	70	Саях уруги
2.	Умнат Бағишбеқов	45	Бағиш уруги
3.	Турабой Бишқамиров	50	Тонг-торт уруги
4.	Мирзабек Нархозиев	50	Бағиш уруги
5.	Эгамберди Холибеков	43	Бағиш уруги
6.	Қорабош Садиров	65	Бағиш уруги
7.	Сталиедил Макашев	55	Бағиш уруги
8.	Қулдонбой Истамбеков	40	Сартбор уруги
9.	Боғишбек Алимбеков	36	Сартбор уруги
10.	Ҳожибек Агалбоев	43	Бағиш уруги
11.	Даки Сотилганов	43	Бағиш уруги
12.	Мамака Макашев	42	Бағиш уруги
13.	Итбой Осмонов	25	Бағиш уруги
14.	Умнат Али Бекмирзаев	47	Бағиш уруги
15.	Момет Али Буқиев	46	Сартбар уруги
16.	Мулла Асак Бақиев	50	Сартбар уруги

17.	Умр Али Ярашев	47	Сартбар уруги
18.	Мулла Сувонкул Буганнаев	57	Саях уруги
19.	Макм Бишкампилов	43	Багиш уруги
20.	Умар Бишкампилов	22	Багиш уруги
21.	Давлат Акимбеков	30	Гуркура уруги
22.	Мурод Акимбеков	28	Гуркура уруги
23.	Мулла Жоникул Карачаев	29	Гуркура уруги
24.	Байнаркиев	45	Багиш уруги
25.	Бабабек Мирадилев	60	Багиш уруги
26.	Тохтагул Сотилганов	34	Сартбар уруги
27.	Тинали Чибилев	35	Колпач уруги
28.	Хужамберди Куйбакаров	58	Шихмамат уруги
29.	Кипчокбой Тулаганов	49	Хутчи уруги
30.	Ҳайдар Али Холмирзаев	27	Учинчи аул жамоси
31.	Сары Агдашев	22	Саях уруги
32.	Баратали Содиков	43	Бечет уруги
33.	Салман Исмаилов	48	Бечет уруги
34.	Хадирали Содиқов	40	Бечет уруги
35.	Мамир Суранчиев	31	Кукинай уруги
36.	Курама Суранчев	26	Кукинай уруги
37.	Качка Ҳайдарбеков	44	Кукинай уруги
38.	Алибек Жундибаев	40	Кукинай уруги
39.	Урмонбек Ниязбеков	47	Кукинай уруги
40.	Алике Сачинжаев	40	Кукинай уруги
41.	Ибике Урмонбеков	22	Кукинай уруги
42.	Иброҳим Бакаев	27	Кукинай уруги
43.	Қулсасин Байсанов	47	Кукинай уруги
44.	Баргим Исмаилов	37	Бечет уруги
45.	Бақай Бекбулатов	70	Кукинай уруги
46.	Бектан Ярашев	57	Сарибагиш уруги
47.	Қулназар Яубасаров	25	Сарибагиш уруги
48.	Нусунали Мадамиров	60	Сарибагиш уруги
49.	Сауран Яркинбаев	25	Сарибагиш уруги
50.	Қирғизбой Адиев	17	Сарибагиш уруги
51.	Маймил Жон Узоқов	30	Сарибагиш уруги
52.	Умика Ярашев	48	Сарибагиш уруги
53.	Яркинбой Даирбеков	58	Сарибагиш уруги
54.	Шашмир Найманов	56	Сарибагиш уруги
55.	Жанузак Баишев	62	Сарибагиш уруги
56.	Мааке Ярашев	44	Сарибагиш уруги

Курсатилган кишиларнинг ёши 30—40 атрофи ва ундан ошган кишилар ташкил этиб уларни сардори Шодибек Шерғозибеков 70 ёшда бўлган. Бу шахс Муҳаммад Али халфа Эшоннинг энг салоҳиятли муридларидан ҳисобланган. Умуман рўйхатдаги осиб

улдиришга маҳкум этилган қирғизларни ҳаммаси Эшоннинг муридлари сифатида зулмга қарши курашганлар. Шунинг учун ҳам прокурор айбномаси ва суд ҳукмида улар Эшон билан биргаликда чор ҳукумати-нинг ҳукмронлигига қарши курашганликлари қайд этилган.

Суд ҳукмида Қирғизбой Адиевнинг ешлиги ҳисобга олиниб 18 ешга тулгунча қамоқда сақлаб туриш лозимлиги кўрсатилди. Қўзғолонларни иккита катта гуруҳи устида утказилган судни олдингиси Андижонда, кейинчалик Наманганда утказилди. Умуман қўзғолончилар бир нечта гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. 1898 йил 17 августда генерал-майор Любровский раислигида суд ҳукми эълон қилиниб қўзғолоннинг йирик раҳбарларидан бири Иноятхон Искандар Тура ўғли осиб улдириш ва мол-мулкани мусодара қилишга ҳукм қилинди. Шунингдек, уни яширганлар Тўхтасин Ризакул ўғли, Муҳаммад Алимхон Дивон ўғли, Таниберди Утбосар ўғлига осиб улдириш жазоси берилди. Шу равишда жами 380 кишига осиб улдириш жазоси белгиланди. Бундан ташқари судгача кучаларда ва терговда юзлаб кишилар улдирилганлиги ҳисобга олинса фожиага фожиа қўшилади. Хусусан Фозилбек Отабек ўглининг ёзишича Муҳаммад Али халфа Эшонни қамалганидан 9 кундан кейин 15 киши судсиз осилган эди. Шубҳасиз, қўзғолон баҳонасида қанчадан қанча одамларни улдирилиши халқнинг чор маъмуриятига қарши нафрати янада кучайиб кетиш хавфини тугдирган. Шунинг учун Россия ҳарбий вазири А. Н. Курапаткин Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовскийга шундай телеграмма юборган:

«Улим жазосини ниҳоятда эҳтиётлик билан қўллаб фақат уни қўзғолон бошлиқларига нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқдир. Чунки осиб улдиришларни кўпайтириш халқни тинчлантиришга олиб келмайди. Ҳамда бутун Осиёда Россия обрусини тушириши мумкин».¹ С. М. Духовский бу курсатма асосида улим жазосини каторга ишларига ва турли муддатли қамоқларга алмаштирди. Зеро, 380 кишидан 22 кишига берилган улим жазоси ўз кучида қолдирилди:

¹ ЦГВИА России. ФИ-400, ОП-1, д-2178, л.109-бет.

1. Муҳаммад Али халфа Собир ўгли
2. Гойибназар Ортиқ Суфи ўгли
3. Мулла Қосим Амин Араббой ўгли
4. Рустамбек Сотиболдибек ўгли
5. Мирзаҳамдам Усмонбек ўгли
6. Иноятхон Искандар Тура ўгли
7. Бутабой Гайнибой ўгли
8. Қорабой Араббой ўгли
9. Саримсоқ Шербой ўгли
10. Бекали Абдулла ўгли
11. Холмирза Баққол Ражаббой ўгли
12. Мирза Муҳаммад Малла Юсуф ўгли
13. Нурали Шоди ўгли
14. Маҳкамбой Ҳожи Қоқубой ўгли
15. Маллабой Абдураим ўгли
16. Сотиболди Мадкарим ўгли
17. Бобараим Шомирза ўгли
18. Эркабой Абдурасул хужа ўгли
19. Субхонкул Араббой ўгли
20. Муҳаммад Раҳим Иброҳим Раим ўгли
21. Абдурахмон Мулла Розик ўгли
22. Исроилхужа Уста Тош ўгли

Агар ушбу руйхатдагиларга олдинги саҳифаларда курсатилганидек суд ҳукмисиз 15 кишини улдириганлар қўшилса у вақтда осилганларни сони 37 кишини ташкил этади. Бундан ташқари қўзғолончиларни ушлаш вақтида кўчаларда юзлаб одамларни улдирилганлиги ҳисобга олинса оммавий қиргин юз берганлиги аён бўлади. Умумлаштириганда суд ҳукми ниҳоятда шафқатсизлиги билан ажралиб турган:

Тергов қилинганлар	546 киши
Терговда оқланганлар	131 киши
Судда оқланганлар	32 киши
Қамоққа ҳукм қилинганлар	2 киши
Тарбиявий қамоққа ҳукм этилганлар ¹	1 киши
Осиб улдиришга ҳукм қилинганлар	380 киши
Умурбод сургунга	3 киши
20 йиллик сургунга	147 киши
15 йиллик сургунга	41 киши
13 йиллик сургунга	1 киши

¹ Бу ерда 18 ешга тулмаган успирин бола назарда тутилмоқда. У бу ешга етгандан сўнг қайтадан суд қилинади.

8 йиллик сургунга	1 киши
7 йиллик сургунга	147 киши
4 йиллик сургунга	4 киши
Қамоқхонада сақлашга	3 киши
Осиб улдиришга	18 киши ¹

Шу равишда улимга ҳукм этилганлардан 18 киши осилиб қолганлари каторгага ва турли муддат билан қамоққа ташланди. Осилганларни сони эса 22 кишини ташкил қилади.

Чор маъмурияти қўзғолончиларни жисмоний жиҳатдан қириш билан бир қаторда уларни уй-жойларини ҳам остин-устун қилиб ташлади. Биринчи навбатда қўзғолон бошланган жойлари Мингтепа, Тожик ва Қашқар қишлоқлари бузиб ташлашга киришилди. Аммо бу оддий бузиш бўлмай қурол ишлатилди. Бу даҳшатли манзара ҳақида Фозилбек Отабек угли шундай дейди: «Солдатлар Мингтепа қишлоқ фуқаролари устига кечалаб бориб, жануб томондан саҳар вақтида тўпга тутиб қолдилар. Аксар хотинлар бешикларидоғи болаларни зўрга ешиб олиб қочдилар. Баъзилари шунга ҳам қодир бўлмай, жонларини олиб қочганлар...

Мингтепага борган солдатлар уч кун муттасил кўзларига кўринган халқни, ҳатто «машқ» деб товуқ ва итларгача отиб юборган эди. Уч кундан сўнг Мингтепа қишлоғининг ичида ҳеч ким қолмагандан кейин солдатлар кириб, талон-тарож қилиб, тамом кўрпатушақларни олиб чиқиб, кигиз ва гиламларини Мингтепанинг катта «Йидигоҳ» масжидига йиғиб, ҳатто коса ва тобоқларни шу масжидга тўплади ва ким бўлса бўлсунг, атрофдаги қишлоқлардан мингбошиларга қилгон буюруғи билан мардикор чақирди. Атроф қишлоқлардан ҳар қайси мингбоши қўл остидан 2000 дан мардикор ёзиб олдириб келди». Мана шундай кучгайрат билан инсон қадри-қиммати ерга урулиб 15 кун мобайнида қишлоқлар теп-текис қилинди. Ҳатто Чор маъмурияти вакиллари Муҳаммадали Халфа Эшоннинг бойликлари кумилган дейишиб ерларни бир неча кун давомида беҳудага қавлатадилар. Қишлоқлардан 680 хонадон кучирилиб халқ хору зор ва саргардон бўлиб қаерга боришини билмай тузиб кетди. Уларни урнида Россиядан кучириб келтирилган

¹ «Русский Инвалид», 1898 йил, № 217.

200 оиладан иборат кишиларнинг «Русское село» номида посёлкалари юзага келди.¹ Аммо Муҳаммад Али Халфа Эшон кутубхонасидан 755 жилддан иборат қулёзма асарлар олинди. Уларни орасида Хофизнинг шеърлари ҳам бор эди. Бинобарин у ниҳоятда ўқимишли ва билимли киши булиб қўп китобларни ўқиган. Шунингдек унинг ерлари ва уйини тасдиқловчи 29 васиқа ҳужжати топилди. 1898 йил 26 майда улкадаги йирик бойлардан бири А. Пинхасов Туркистон генерал-губернаторига ариза ёзиб ундан Муҳаммад Али халфа Эшон жами 2427 сўмлик турли газламаларни қарзга олганлигини ва уни ундириб беришни сўраган. Бунга суд ҳукм чиқариб жавоб беради деб жавоб берилган.

Бу ердаги рус аҳолисига давлат томонидан 28, 500 сўм берилиб уйларни тезлик билан қурилишига яқиндан ёрдам курсатилди.

1899 йил 1 сентябрига келиб қисқа вақт ичида 704 кишидан иборат 184 хужалик ташкил топди. Улардан 114 хужалик уйларини битказган. Учта сув тегирмони қурилди. Уларни 271 бош йирик ва майда қорамоллари, 84 араваси ва 22 илучи бор эди. Биринчи йилиёқ улар ердан 2717 пуд бугдой, 400 пуд арпа, 157 пуд сули, 350 пуд тарик, 3,500 пуддан ортиқ жўхори, 60 пуд пахта, 200 минг боғ беда ва хашак олганлар. Ваҳоланки улар арзимаган юк билан Россиядан кўчиб келган эдилар. Ҳукуматни ташаббуси билан черков қуриш ҳам режалаштирилди.

Чор маъмурияти Мингтепа ва Андижон шаҳри оралигидаги қўзғолончилар босиб ўтган ва уларга хайрихоҳлик билдирган 29 қишлоқни бузиб ташлаш масаласини кутарган эди. Оқибатда Ҳақан волостидаги 5 қишлоқ бузиб ташланиб 700 хонадон йўқ қилинган. Масалан Дон қишлоғи ҳам шулар жумласидан эди.² Ҳақан қишлоғини бузилиши ҳам фожиали кечди. Унинг аҳолиси узларини орасидан 15 кишилик вакил сайлашиб арз қилиш учун Тошкентга жўнатишди. Аммо бу ерда уларни илтимоси инобатга олинмади. Улар Андижонга қайтганларидан сўнг маҳаллий чор маъмурияти «сизларми ҳали арз қиладиганлар» деб уларни ҳаммасини ҳибсга олади. Бузиладиган жойлар улча-

¹ ЦГВИА России. Ф-400, ОП-1, Д-2698, л. 13.

² УзР МДА, ФИ-19, 1-руйхат, 5577-иш, 5-бет.

ниб ва белги сифатида байроқлар қадалган эди. Бу ердаги уйларни эгаларини узлари бузиши лозим эди. «Маъмур булган туралар уз аскарлари билан чодирларни тикиб, халқ кўзида ҳар кун машқ қилиб турдилар. Бир кун тамом фуқарони чақириб, губернатор томонидан берилган фармон қоғозини ушлаб туриб халққа шундай амр ва фармойиш қилдики: «Агар сизлар ушбу кундан бошлаб байроқ тикилган жойлардаги иморат ва боғларингизни бузиб, бир ҳафта ичида саранжом қилиб, яланғоч қилмасангизлар, биз ўзимиз бузамиз. У вақтда сизлар ҳеч нарсангизга молик бўлолмайсизлар, ҳар нарсаки қўлимизга кирса ўлган солдатларнинг фойдасига олинадир. Эртадан иш бошласангизлар ҳуб, то сизлар тамом очиб олиб, яланг қилиб бизга топширганларингизгача ўзимиз устида турамыз. Шунга кунмасангизлар ўзларингизга ҳам Йиқчи эшонга (Муҳаммадалига) бериладиган жазодек жазо бериладир!» деганда халқ замоннинг қўрқинчли вақтидан хавфланиб: «Тақсир туралар! Бизга бу йил фурсат берсангизлар, меваларимиз ва узумларимизни йиғиштириб сотиб олсак. Қўлимизга пул тушиб, кейин бир жойга бориб ватан қилиб утирсак, алҳол бузуб ол дейсиз, қандай қилиб шу мева қилиб турган дарахтларни кесамиз?!» деб арз қилдилар. Золимлар бераҳимликни имтихонасига ётқазиб оқ подшонинг ҳукмини бажо келтиришдан бошқа чора йўқ: Эртага бузасизми ёки бузмайсизми? Шунга айтасиз, агар бузмас экансиз, бу кун биз тўп қуввати ила вайрон қилиб ер билан баробар қиламиз. Узингизни император аъламга қарши булган ва ҳукуматга қаршилиқ қилганлар қаторида ҳисоб қиламиз. Гап шул, ҳайда... жўна деб қувиб юборди.

Мазлумлар йиглаб-йиглаб тарқалгандан кейин отарава тарадуд қилиб, эртаси асбоб ва рўзгорларини бушатдилар. Қишлоқнинг четидаги ҳовлиларга ташимоққа бошладилар. Ғоят шошилинич суратда рўзгорларини ташиб кейин қон йиглаб иморатларни очиб ташладилар, бу йиглаб турган мазлумлар устига туралар ва солдатлар келиб «сен эшонми!» деб масхара қилар эдилар».

Демак чор ҳукуматининг зўравонлиги ва ваҳшийлигининг чегараси булмай «сен эшонми?» деб таъна қилиб қўзғолон учун ўч олишни давом эттираберди. Бу ерда шунга бир тасаввур этайлик: Ҳар жиҳатдан хўрланган ва

қашшоқланган оддий деҳқонларни янги уй жой қуришлари осонмиди? Буни устига машаққатли меҳнат билан етиштирилган ҳосил ва даромаддан маҳрум этилиши уйланса, нақадар даҳшат булганлигини яққол кўриш мумкин. Аммо деҳқонни ғам-аламга тулиб йиглашдан бошқа чора қолмаган. Шунда ҳам деҳқонни уз холига қуйишмай жазолай берди. Чунончи солдатлар бир деҳқоннинг тинимсиз йиглаётганини кўриб: нима учун йиглайсан деб сураганда, у жавоб берган: «Ҳоким губернаторларининг бераҳимлиги, биздек камбағал фуқароларни бехонумон қилганича ва бола-чақаларимиз билан кучада қолгонимизга йиглайман», деганда «Сан ҳоким губернаторни зolim дединг» деб гувоҳ булиб ун йиллик Сибирга ҳукм қилиб, бола-чақаларига кўрсатмай жунатиб юборилгандир».

Бузиб ташланган уй-жойлар ва боғлар ўрнига Туркистон генерал-губернатори Духовский номида «Духовский майдони» барбод этилди. Бироқ халқ орасида уни «вайрона» дейиш одат тусига кириб кетди. Юқорида кўрсатилганидек қўзғолон қатнашчиларини Сибирга каторга ишларига сургун қилинган эди. Камина Сибир архивларида куп йиллар мобайнида ишлаганимда уларга тегишли айрим хужжатларни топдим. Буларга кура Тобольск қамоқхонасида 1898 йил қўзғолон қатнашчиларидан бир неча киши турган:

1. Боев Масоли Исмоил — 33 ешда.
2. Мазнаев Султонқул Уста — 27 ешда.
3. Неъматуллаев Мулла Иззатулла — 36 ешда.
4. Полвонов Мадраим Ғозий — 38 ешда.
5. Абдуқодиров Абдусаттор — 26 ешда.
6. Тожибоев Йулдошбой — 23 ешда.
7. Ташматов Аҳмадали — 23 ешда.
8. Алиев Холмирза Вали Ражабов — 43 ешда.
9. Аббосов Қодирқул — 36 ешда.
10. Абдурахмонов Мулла Олимбек.
11. Каримов Маҳмадғоз — 59 ешда.
12. Жонибеков Сотиболди.
13. Жазнаев Султонқул Уста — 27 ешда¹.

¹ Шунингдек Тобольск қамоқхонасида Самарқандда турли сабаблар билан каторга ишларига ҳукм қилинган — Султон Сафаров, Худойберди Каримов, Йулдош Расулов, Турабой Султонов, Холик Умурзоқов, Турахужа Олимхужаев, Имомхужа Бобохужаев, Рузимурод Яхшибоев сингари узбеклар жойлаштирган. Улардан айрим маҳбуслар Шарқий Сибир, Нерчинск, Александров каторга ишларига жунатилган.

Қамоқхона ҳужжатида кўрсатилган кишилар «За участие в бунте против правительства», яъни ҳукуматга қарши исёнда қатнашганликлари учун жазоланганлиги уқдириб утилган.

Чор ҳукумати Мингтепа, Тожик ва Қашқар қишлоқларидаги 680 оилани «Какир» деган дашту биебонга ҳайдади. Уларни ҳаммасини қириб ташлаш ёки улкадан сургун қилиш ҳақида таклифлар қилинган эди. Аммо, императорнинг «марҳамати» билан уларга уша даштга урнашишга рухсат берилди. Шунинг учун улар урнашган жойларни «Марҳамат» дейиш одат тусига кириб кетди.

Шу равишда кўзголон қатнашчилари жонидан ҳам мол-мулкидан маҳрум этилди. «Какир»га зўрлаб қучиртирилган юзлаб кишилар, — дейди гувоҳлардан бири, — 2—3 йил мобайнида жуда кўп азоб-уқубатларни ва қийинчиликларни бошидан кечирдилар. Улар гоятда машаққатли меҳнат эвазасига сунъий сугориш тармоқларини, уй-жойларни ва боғларни янгидан бунёд этдилар. Эндиликда Какир чулини таний олмайсиз, негаки у боғу-бустонга айланган. Сиртдангина туқчиликка ухшайди. Собиқ яхши уйлар ва мул-кулчилик йўқ, кейин ҳам булмайди. Айниқса, кекса кишиларга раҳминг келади. Чунки улар қадимдан ота-боболари дафн қилинган ва узларини туғилиб усган жойларни эзилиб юракларида сақлайдилар. Мен, уларни юзидаги гам-ғуссаларни кўрдим ҳамда бахтсиз ва хурланган ҳолати сезилиб турибди. Мен саволларимга улар хурсиниб ва унчалик хоҳиш бермай жавоб берардилар. Уларни ҳаммаси 732 киши ҳисобланиб ҳар бир оиллага бир десятинадан ортиқ ер вақтинчалик фойдаланиш учун берилган эди... Улар кўп вақтдан буён азоб-уқубатларни тортаётганликларини ва наҳотки буларни ниҳоясига етмаслиги ҳақида нолиб гапирдилар. Мен кексаларни кулларини кукракларига қуйиб таъзим қилганларини ва бошларидаги оқ сочларини титраётганини кўрдим».¹

Чор ҳукумати кўзголон орқасида ҳалок булган солдатлар оиласига ва бошқа зиён кўрган кишиларга молиявий ёрдам беришни ташкил қилди. Натижада уз даври учун катта маблағ ҳисобланган 16.095 сўм хайрия сифатида тупланди. Бухоро хони эса 1600 сўм

¹ Салков В. П. Марҳамат. «Ферганская областная ведомость», 1907, №105.

юборган эди. Бу маблағлар тегишли кишиларга тарқатилди. Шунингдек ёрдам пули қўзғолон қатнашчиларини мол-мулкани мусодара қилиш ҳисобига ҳам тўлдирилиб борилди. Гарчанд қўзғолон тор-мор этилган бўлсада, лекин у ўзбек, қирғиз, тожик ва бошқа туб аҳоли вакилларини мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қаҳрамонона курашларининг энг ёрқин намунаси сифатида тарих саҳифаларига битилди. Унинг энг муҳим аҳамиятларидан бири шуки қўзғолончилар Чор ҳукуматининг асосий таянчи — ҳарбий гарнизонга ҳужум қилиб қаҳрамонлик намунасини намойиш этди. Бундай воқеа озодлик курашларининг тарихида камдан-кам учрайдиган воқеадир. Одатда маъмурият вакиллари ва бошқармаларига ҳужум қилинганлиги маълумдир. Масалан 1892 ва 1916 йиллардаги қўзғолонлар шулар жумласидандир.

XX аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

XX асрнинг бошларида Россияда ниҳоятда огир шароит ва чуқур инқироз ҳукм сурди. Унинг 1904 йилда Япония билан урушда мағлубиятга учраши ва катта талофат қуриши мамлакатнинг иқтисодий ҳаётига катта зарба берди. Натижада ишчиларнинг ҳаёти огирлашди ва ҳақ-ҳуқуқлари инкор этилди. Минглаб кишилар қамоққа ташланди, сургун қилинди. Кўп йиллар утмай Россия 1914 йилда даҳшатли жаҳон урушига тортилди. У бу урушда ҳам бирин-кетин мағлубиятга учраб катта талофатларни кўрди. Бутун мамлакатда очарчилик ва оммавий касалликлар кўзга ташланди.

Россиянинг мушкул аҳволи унинг мустамлакаси, хусусан Туркистон заминини ҳам қамраб олди. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш баҳонасида ўлкадан 41 млн. пуд пахта, 3 млн. пуд пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 70 минг от, 12797 туя, 300 минг пуд гушт, 474 минг пуд балиқ, 270 арава, 1344 ўтов, кўп миқдорда озиқ-овқат маҳсулотлари, қуруқ меваларни Россияга олиб кетишди. Шунингдек, 1915 йилда Сирдарё ва Ёт-тисув вилоятларидан бир миллион қўй жўнатилди. Маълумки, Чор маъмурияти ўлкада ғалла экинларини қисқартириш ҳисобига пахтачиликни ривожлантирган. У ғаллани Россия ичкарасидан келтириб катта даромадни қўлга киритмоқда эди. Аммо уруш туфайли ғаллани келтириш кескин камайди. Чунончи, 1916 йилдан Фарғона вилоятига келтирилаётган ғалласи 12—14 млн. пудга камайди. Бутун ўлкада эса ғалла етишмовчилиги 22 млн. пудни ташкил этди. Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама ва қурилиш жиҳозларини нархи кун сайин ошиб борди. Масалан газламаларнинг нархи 300—400, кийим-кечакларники 200—300, қандники 250, пойафзалларники 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илгари 5 сўм турадиган отнинг нархи 100—200, 5 сўмлик қўйники — 30—35 сўмга ошди. Ғалла ва нонни нархлари жуда кўтарилиб кетди. Турли солиқлар ва йиғинларни кўпайиши

меҳнаткаш оммани аҳволини янада ёмонлаштирди. Ер солиғи 1914 йилдаги 6.859.021 сумдан 1916 йилда 14.311.771 сумга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сум 50 тийиндан қушимча солиқ олиш жорий этилди. 1915 йил январдан бошлаб, туб аҳолидан ҳарбий хизматни утамаганликлари эвазига даромадлардан қушимча 21 фоиз солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахта нархи кутарилди. Бундан пахтакорлар бир мунча фойда қуришлари мумкин эди. Бироқ чор ҳукумати тўқимачилик саноат эгаларининг талабига кўра пахтанинг бозор нарҳини 30—31 сумдан 24,05 сумга туширди. Бу деҳқонларга катта зиён келтирган бўлса, капиталистларни чўнтагини тулдирди. Масалан, биргина Твер тўқимачилик саноати 1913—1914 йилларда пахтанинг эски нархидан 1.893.000 сум фойда олган бўлса кейинги 1915—1916 йилларда у 9.931.000 сумга кутарилди. Деҳқон оммаси банклар, фирмалар ва маҳаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасида ҳам қашшоқлашган эдилар.

Чор ҳукуматининг Россиядан минглаб кишиларни улкага кучириб келтириши ҳам катта талофатларни юзага келтирди. Зеро, туб аҳолининг ерларида «Рус посёлкалари» ва шаҳарлари пайдо бўлди. Давлат томонидан маҳаллий аҳолидан кўп ерлар тортиб олинди. Чунончи:

Сирдарё вилоятида	476.000	десять.
Фарғона вилоятида	75.000	десять.
Самарқанд вилоятида	3000	десять.
Каспийорти вилоятида	7000	десять.
Ж а м и :	561.000	десять.

Деҳқонлар очликдан улмаслик учун банклар ва судхўрлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. 1916 йилга тегишли маълумотга кўра деҳқонларни буйнидаги қарзи 156.7 млн. сум ҳисобланиб ундан 80 млн. суми Фарғона вилоятига тўғри келган.

Туркистон генерал-губернатори А. Н. Куропаткиннинг тан олишича фақат Фарғона вилояти буйича қарзларни ундириш учун судга берилган шартномаларнинг ҳажми 16 млн. сумни ташкил этган. Қарзларни уза олмаган деҳқонларнинг ери ва умуман мол-мулки тортиб олиниб сотилган. Бунинг орқасида ерсиз деҳқонлар хўжалиги купайиб, мардикор ва

чорикорлар сони ошиб кетган. 1916 йил қузғолонинг қатнашчиси Тожибой Муминов дейди: «Марғилон шаҳари ва атроф жойларида мингбошилар, элликбошилар, судхурлар камбағалларни қаттиқ эзганлар. Айниқса, чорикорларни ҳаёти оғир бўлиб бир йилга 5 тилла (19 сум) олардим. Оғир аҳволга тушганлигим учун судхурдан қарз олишга мажбур бўлганмиз. Аммо қарзни узолмай қул каби ишлаганмиз».

Бошқа қузғолон қатнашчиси Ислон Раҳимов ҳунармандлар оғир солиқларни солиниши орқасида жуда мушкул ҳаёт кечирганликларини уқдириб утади.

Маълумки, пахта тозалаш заводларида ўзбек ишчилари ҳам ишлаган. Шундай ишчилардан ва қузғолон қатнашчиси Мамажон Тошпулатовнинг айтишича, Марғилондаги заводларда ишлайдиган ишчиларга жуда оз иш ҳақи туланиб уларнинг турмуши гоётда ачинарли бўлган. Қишлоқларда сув масаласи буйича ҳам тўқнашувлар бўлиб, ундан биринчи навбатда бойлар фойдаланган. Бинобарин, деҳқонлар сувни етишмаслигидан ҳам жабрланганлар.

Ваҳоланки, сунъий сугориш тармоқларини қуриш ва тозалаб туриш деҳқонлар томонидан хашар йўли амалга ошириларди.

Хуллас, XX аср бошларида ўлкада мисли қурилмаган даражада оғир аҳвол юзага келиб халқнинг қашшоқланиши кенг қулоч ёйди. Буни шоир Завқийнинг:

Қаҳатчилик бўлди, бу Фарғонамизда

Топилмас парча нон вайронамизда

Ўлим хавфи ўраб қишлоқларни

На қишлоқу жибол авлоқларни

Қирилди қанча одамлар вабодан

Нишона қолмади меҳру вафодан, —

дея битган сатрларидан англаб олиш мумкин.

Халқ оммасининг уша даврдаги оғир ҳаёти ватанпарвар шоир Таваллонинг ижодида ҳам ўз ифодасини топган:

Камбағаллар бечоралар ҳолин сўрар бир кимса йўқ

Тортудур қимматчиликда кунда заҳматлар дариф.

Бойлар олди ғалла арзон чоғда омбор тўлдириб

Камбағаллардан чиқар чанг, қилса ҳасратлар дариф.

Ўлди бу қимматчиликдан камбағаллар ҳоли танг.

*Илтифот этмас ғанимлар, йўқму дийнотлар дариф.
Йўлангиз инсоф этиб, ёшу-қарилар эмди оз
Ёзаман ҳаққонасин, йўқ манда тухматлар дариф.
Кел Тавалло, сен ҳақиқат сўзин ёз ёшурмайин
Зое ўлмас миллата ҳар қанча хизматлар дариф.*

Мана шундай чидаб бўлмайдиган шароитда 1916 йил 25 июнда рус императори Николай IIнинг имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркакларни ҳаракатдаги қўшин районида мудофаа иншоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақидаги» фармон эълон қилинди. Бунга кура Туркистон генерал-губернаторлигидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспийорти вилоятларидаги 19 дан 43 ешгача бўлган кишилар олиними керак эди. Бу фармон туб аҳоли орасида «мардикорликка» олиш ибораси билан кенг тарқалди. Император фармони бусиз ҳам азоб-уқубатларда ва дарду аламларда яшаётган меҳнаткаш оммани ларзага солди ва қаҳр-ғазабини янада кучайтириб юборди. Ун минглаб ишга яроқли кишиларни олиб кетилиши кўп оилаларни боқимандасиз қолишларига олиб келарди. Бир умр четга чиқмаган одамларни узоқ ва совуқ жойларга юборилиши маҳаллий халқ учун гайритабиий бир фожиа эди. Ҳатто, «ҳукумат мардикорлик ниқобида кишиларни урушга олиб кетади» — деган сўзлар халқни янада қаттиқроқ ташвишлантирди. Бундан ташқари, ун минглаб кишиларни тушлашга ва жўнатишга мутлақо тайергарлик бўлмай фармон тўсатдан пайдо бўлди. Ҳатто, рус маъмурияти оғир аҳволга тушиб нима қилишини билмай қолди. Бунинг устига маҳаллий халқ узоқ масофаларга бориш учун ҳеч қандай имконларга эга эмас эди. Шунинг учун ҳам ҳарбий вазирнинг уринбосари П. А. Фролов ёзган: «Туб аҳоли ва маъмурият бегона жойларга мардикорларни юборишга тайер эмас эдилар, аммо шунга қарамай бу ишга шошилиш равишда кирилиши катта тартибсизликларни юзага келтириб, рус қонини тукилишига ва қурол ишлатилишига олиб келди».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа ОП-3, д. 549, л.75.

Мазкур мисраларда қўзғондиқ ва ижтимоий-иқтисодий заминлари эмас, балки унга туртки бўлган сабаблари хусусида фикр юритилган бўлса-да, лекин мардикорликка олишдаги тартибсизликлар ва адолатсизликлар уни тезлаштирган омилардан бири эканлиги кўриниб турибди. Маҳаллий маъмурият вакиллари император фармонидан бойлик орттиришга ҳаракат қилиб, ўз вазифаларини суистеъмол қилдилар. Ҳатто, Туркистон генерал-губернатори А. Куропаткин бу адолатсизликни тан олишга мажбур бўлган эди: «Мардикорликка олиш масаласи бўйича Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида бўлган вақтимда, — деб ёзган у, — менга оғзаки ва ёзма равишда қилинган шикоятлардан маҳаллий маъмуриятни қўп суистеъмол қилганликлари маълум бўлди.

Волост бошлиқлари, қишлоқ оқсоқоллари ва уларнинг кўрсатмаси билан иш юритувчи элликбошилар мардикорликка император олий ҳазратларининг фармони бўйича қилинаётганлигини унутишиб, уни бажарилишига ёрдам беришни урнига аҳолидан пора олиш ва буни бермовчи кишиларга зуравонлик қилишиб камашгача борганлар».¹

Маҳаллий маъмурият вакиллари бойларни уғилларини мардикорликка сафарбар этишдан олиб қолиш учун пора олганлар ва уларни урнига камбағалларни юборишга зўр бериб ҳаракат қилганлар. Чунки рус маъмурияти пул эвазига камбағалларни бойларнинг фарзандларини урнига юбориш ҳуқуқини берган эди. Бу порахўрликка ва камбағалларни қандай бўлмасин кўпроқ сафарбар этишга кенг имкониятларни яратди. Маъмурият вакиллари хамиша бойларни тарафида туриб иш юритиши оддий кишиларнинг қаҳр-газабини уйғотди. Бу хусусда уша А. Н. Куропаткин узининг император Николай II га ёзган хатида деган: «Қарзни ундириш учун деҳқонларни ерлари ва иш қуроллари, умуман, ҳамма нарчаси сотилган. Волост оқсоқоллари ва қозилари кўп ҳолларда бойлар тарафида туришиб масалани тиришқоқлик билан уларни фойдасига ҳал қилганлар. Фарғона, Сирдарё ва Самарқанд вилоятларининг камбағаллашган халқ оммаси узларининг маҳаллий маъмурияти ва қозиларидан норози бўлишганликлари учун қўзғондиқ пайтида во-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

лост оқсоқолларига ва котибларига қарши ҳужум қилганлар».¹

Айни бир пайтда маҳаллий маъмуриятнинг чор ҳукуматини мустамлакачилик ва миллий зулмини амалга оширишдаги воситачилиги ҳам аҳолининг нафратини уйғотган. Бундан ташқари, маҳаллий маъмурият чор ҳукуматининг халқ ҳаракатларини бугиб турувчи олдинги сафдаги қалқони ва кучи ҳисобланган. Шу боис қўзғолончиларга биринчи навбатда улар билан туқнашиши табиий ҳол эди. Бундан қўзғолонга хайрихоҳлик билдирган маҳаллий юқори табақанинг илғор қисмлари мустаснодир, албатта.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу қўзғолон илк бор Хужанд шаҳрида юзага келган эди. 4 июл куни халқ оммаси полиция идорасига тупланиб мардикорликка олишни дарҳол тўхтатишни қатъий равишда талаб қилди. Маъмурият вакиллари-нинг оломонни тинчйтишга қаратилган ҳаракатлари натижа бермай бақириқ-чақириқлар давом этаберган. Полиция хизматчилари оломонни тарқатишга ҳаракат қилганда қаршилик курсатилди ва тошлар отилди. Сунгра оломон бир гуруҳ аскарларни қуршаб милтиқни тортиб олишга ҳаракат қилдилар. Ҳатто, оломон томонидан уқ отилган. Бунга жавобан солдатлар уларни уққа тутдилар, натижада қўзғолончилардан икки киши улдириб, бир киши жароҳатланди.² Шундан кейин оломон дарҳол тарқалди. Аммо солдатларнинг қуролсиз аҳолига ҳужуми ва кишиларнинг улдирилиши сабр косаси тулиб-тошган халқни қўрқита олмади.

1916 йил 5 июлда оломон Сиеб, Маҳаллин, Аҳрорхужа ва Ангор волостларида «биз мардикорликка бормаимиз», «биз очмиз» ва шунга ухшаш сўзлар билан қўзғолон кутардилар. Улар учта қишлоқ оқсоқолларини улдирмоқчи эканликларини шовқин-сурон билан изҳор этдилар. Уезд бошлиги уша оқсоқолларни ишдан бушатганидан кейин оломон тинчиди.³ 5 июлда Ургутда икки минг кишилик оло-

¹ «Туркестанские ведомости» 1916, № 206.

² ЦГВИА России. Ф. Главное управление Генерального штаба, оп. 2, д. 2390, л. 10.

³ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 31-руйхат, 1135-иш, 18-бет.

мон маъмурият идорасига бостириб кириб, мардикорлик руйхатини йуқ қилиб ташладилар. Шунингдек, айрим элликбошилар, котиблар ва оқсоқоллар калтакланди. Оломонни талаби остида волост оқсоқоли Мулла Азим Қобилбоев ишдан олинди.¹

Қузғолон бирин-кетин бир-бирларига уланиб кета берди. 7 июлда Даҳбит қишлоғида жуда катта халқ оломони Мулла Усмон Абдурасулов бошчилигидаги волост оқсоқоли Ҳайдар Қосимжонов ва котиби Саидмурод Мирза Қобиловлардан мардикорлик руйхатини талаб қилдилар. Руйхат берилмагандан кейин котиб дупсосланди ва улдирилди. Ҳайдар Қосимжонов эса оломондан отилган уқ орқасида оғидан жароҳатланади ва қочишга улгурди. Қузғолонни ташкил қилишда Гадай Абдуқодиров, Холмумин Холмуродов, Азизкул Муродов ва Мухтор Ҳафизов сингари элликбошилар ҳам фаол қатнашдилар.² Вилоятда халқ ҳаракатлари тобора қизиб борди. Шунинг учун Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернатори С. Лыкошин уз бошлигига юборган ахборотида «Аҳолини кўп жойларда ихтиёрий равишда мардикорликка боришларига умид оз, сафарбарликни ҳарбий куч билан амалга оширишга тўғри келади» — деб ёзган эди.³ Шунингдек у айрим жойларда бозорларда волост бошлиқлари қишлоқ оқсоқоллари ва котибларини оломон томонидан калтаклаш ҳоллари юз берганлигини таъкидлаб ўтди. Оломон маҳаллий «маъмурият вакилларини ҳаддан ташқари рус ҳокимиятига берилишларидан» норози бўлган.⁴ С. Лыкошин ҳарбий кучни ишлатишни салбий оқибатларига ҳам эътиборни жалб этди. «Мардикорликка олишда, — деб ёзган у, — ҳарбий қисмни қўллаш турли кўнгилсиз ҳодисаларни юзага келтириб осойишта ҳаётни ва савдони издан чиқишига олиб келиши мумкин. Бозорларга одамлар келмаслиги, айниқса озиқ-овқат билан савдони тўхтатиш турган гап. Чунки озиқ-овқат маҳсулотлари тамомила аҳолини қўлидадир. Шу боис мардикорликка олиш билан бир қаторда қўшинни таъминлаш учун озиқ-овқат маҳсулотларини қўлга олиш даркор».⁵

¹ УзР МДА. Ф. Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 37-бет.

² УзР МДА. 92-бет.

³ УзР МДА. 92-бет.

⁴ УзР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

⁵ УзР МДА. 31-руйхат, 1135-иш, 21-бет.

С. Лыкошин мардикорликка олиш тартибларини ўз ичига 5000 нусхадан иборат ўзбек тилидаги тушунтириш қоғозларини тарқатиб, масалани тинчлик йўли билан ҳал этишга ҳаракат қилди. Бироқ бундай чоралар қўзғолонларни тўхтата олмади. 2 июлда Жумабозор қишлоғида 4000 кишилиқ оломон туғлиниб мардикорликка олишни бекор қилинишини сураб Самарқанд шаҳрига ҳарбий губернаторга арз билан боражакларини маълум қилганлар.¹ Қўзғолон айниқса Жиззах шаҳрида ва уездда қизғин тус олди. Абдурахмон Абдужабборов, Назирхужа, Мулла Маҳамат Раим, Шарифбойвачча Худойбердиев, Бобобек Абдужабборов ва бошқалар қўзғолонга бошчилик қилдилар. Улар мардикорликка Тошкентда ва Самарқандда қандай муносабатда бўлинаётганлигини билиш учун у ерларга ўз одамларини жунатганлар. Масалан Назирхужа Тошкентга, Қосимхужа Асатуллаев эса Самарқандга юборилди.² 12 июлда Назирхужа Тошкентдан қайтиб у ерда халқ мардикорликка қарши қўзғолон кутарганлиги ҳақидаги хабарни тарқатди. Бу халқни руҳлантириб вазиятни янада кескинлаштирди. Натижада 13 июлда Жиззах шаҳрида Назирхужа бошлиқ халқ оломони оқсоқол Мирзаёр Худоёровни дўппослаб улдирди. Бундан хабар топган уезд бошлиғи Рукин катта оқсоқол Хидир Йўлдошев ва миршаб Комил Сойиббоев билан биргаликда рус шаҳарчасидан эски шаҳарга зудлик билан йўлга чикди. Уларни орқасидан солдатлар командаси ҳам отланди. Рукин ўз хайрихоҳлари билан эски шаҳарга яқинлашганда қўзғолончиларга дуч келди. Оломондагилар қаҳргазаб билан Рукинга, полиция пристави Зотогловга, таржимон Зокиржоновга ва миршаб Комилжонга хужум қилдилар ва ҳаммасини ўлдирдилар. Манбаларда ёзилишича «оломон таёқлар, баъзилари эса қиличлар билан қуролланган бўлиб милтиқлари бўлмаган. 40—50 метрли масофада оломон билан ҳарбий команда юзма-юз турган. Уларга тарқалиш ҳақида гапирилганда кунмай солдатлар томон босиб келаберганлар ва таёқлари билан урмоқчи бўлганлар. Шу онда солдатлар оломонга қарата ўқ уздилар. Шундан кейин улар қочдилар, қолган бир қисми девордан сакраб солдат-

¹ Уша жойда, 70-бет.

² Уша жойда, 1100-иш, 243-бет.

ларни четлатиб утишга ҳаракат қилди. Аммо, бунга йул берилмагандан кейин улар қочдилар. Солдатлар қўзғолончиларни рус шаҳарчасига қўймаслик учун орқага юриб йўлни тўсиб турди. Ҳамда у ердаги русларга черковга кириб мудофаада туришлари ҳақида хабар юборилди. Айниқса рус шаҳаридаги милтиқ ва патронларни сақлаш буюрилди. У ерда Австрия асирлари ҳам яшарди. Барибир оломон солдатлар билан тўқнашди. Натижада тўб аҳолидан 2 киши ўлдирилди».¹ Шу кун Кавказга поездда кетаётган 100 солдатлардан иборат команда Жиззахда қолдирилганлиги ва қуроллантирилганлиги маълум бўлди. Улар прапорщик Григорев бошчилигида эски шаҳарга яқинлашганда йўлда уезд бошлиғи Рукинни, таржимонни, миршабни, полиция приставини, мурдаларни қўрганлар. Улар шу даражада калтакланиб жароҳатланганларки, танишни иложи бўлмаган. Фақат кийимларидан кимлиги аниқланган. Уша 13 июлда қўзғолончилар Жиззах-Милютин, Жиззах-Ломакин темир йўллари, телеграф алоқаларни бузиб ташладилар. Куприк ва Жиззах станциясидаги нефть омбори ёндирилди.² Қўзғолончилар Жиззах ва Обручев станция оралигидаги куприкларни ёндириб телефон симларини узганлар.³ Жиззах шаҳрида қўзғолон бостирилгандан кейин халқ галаёнлари бутун уездни қоплаб олди. Айниқса Богдан, Санзар ва Зомин волостлари қўзғолоннинг марказига айландилар. Жиззахдаги мағлубиятидан кейин қўзғолончиларни талай қисми Богдан волостидаги Курск қишлоғига бориб урнашдилар. Бу ерда улар Абдурахмон Жевачи бошчилигидаги қўзғолончиларга қўшилдилар. Бу вақтда қўзғолон шу даражада кенг қўлоқ ёйган эдики, у Фориш, Фисталитау, Куктепа ва Ота-Қўрғон волостларини ҳам қамраб олган эди. Абдурахмон Жевачини ҳаракати билан қирғизлар ҳам қўзғолонга қўшилдилар.

«Абдурахмон Жевачи, — дейилади манбаада, — уз атрофига жаззахликларни ва бошқа кишиларни тўплаб, 14, 15 ва 16 июль кунлари чопарларни қирғизлар яшайдиган даштларга Саурюк ва Накут тоғ ортла-

¹ Уз РМДА Фаргона вилояти ҳарбий губернатори, 1-руйхат, 147-иш, 36-бет.

² Уша жойда, Самарқанд вилоят бошқармаси, 2-руйхат, 660-иш, 82-бет.

³ ЦГВИА Россия. Ф. Главный штаб/с Азиатская часть. ОП. 3. д.40, л. 21.

рига, Фориш ва Синтоб волостларидаги тожикларига юбориб қўзғолон кутаришга чақирди. 18 июлга келиб Синтоб волостига қарашли Мажрум, Фориш волостининг Саримсоқ ва Сафорота сингари қишлоқларидаги тожиклар, Саурюк аҳолиси Нарвандаги уруғлари Абдурахмон Жевачини атрофига жипслашдилар, ҳамда шу заҳотиёқ Жиззах шаҳрига юриш масаласи муҳокама қилинди».¹

Бу вақтда турли волостларнинг бир гуруҳ нуфузли кишилари Абдурахмон Жевачига қушилган эди. Масалан, Зулфуқор Юлдашев, Жанқобил Раҳмонқулов, Сатторхужа, Қаландархужа, Навтахужа, Исмойил Аллаев, Иброҳим Аллаев, Мулла Оллобердиев, Дауринбай Мирзабоев, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеклев, Саттор Ишматов, Муса Тоғаев ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

Абдурахмон Жевачи Жиззах шаҳридаги нуфузли одамларни ҳам ўз атрофига жипслаштирди. У узининг укаси Бобобек Абдужабборовни Жиззах шаҳрига юборган. Бу киши билан шаҳар вакиллари сифатида Эшон Назир хужа, Имом Мулла, Маҳаммад Раҳим, Шарифбойвачча Худойбердиев ва бошқа кишилар келиб Абдурахмон Жевачига қушилдилар. Мазкур шахслар қатнашувида Абдурахмон Жевачини хонадонидан утказилган кенгашда Жиззах шаҳрига ҳужум қилиш узил-кесил ҳал этилди.² Самарқанд вилоятининг ҳарбий губернаторининг таърифича «тўс-туполонлар кучайиб борди. Гоҳ у гоҳ бу ерда тўқнашувлар ва улдиришлар содир булаберди. Маҳаллий ҳокимиятнинг тушунтириш ва тинчлантиришга қаратилган ҳаракатлари фойда бермади. Пировардида, улар чор ҳукуматига қарши қўзғолонларга айланди».³

Абдурахмон Жевачи Богдан волостининг ҳокими Мавлон Маҳмудризаевни ўлимга ҳукм қилди, лекин у қочишга улгурди. Уни томонига оқсоқоллардан (старшиналардан) Курск жамоасининг оқсоқоли Зулфиқор Йулдошев, Асмонсой қишлоғининг оқсоқоли Жанқобил Раҳмонқулов, Саримсоқ Саттор Хужа, Қаландархужа ва Каттахужалар утган. Бундан ташқари Богдан волостидан: Исмоил Аллаев, Иброҳим Аллаев,

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили. 1-руйхат, 444-иш, 74-бет.

² Уша жойда, ФИ-12, 31-руйхат, 1100-иш, 246-бет.

³ Уша жойда, 20-бет.

Мулла Аллобердибоев, Аурунбой Мирзабоев, Синдар Давронбоев, Умар Имомов, Умар Абдусайидов, Қобил Каттабеков, Қуноқбой Каймуродов, Ямғирчи Кодиров, Саттор Эшматов, Муса Тоғаев, Саунбой Эшматов, Даврон Фозилов, Эргаш Абдусатторов, Умар Ризакулов, Жура Сулаймонов, Бахтибой Сулаймонов, Мулла Шаймон, Ҳамроқул Мурод Суфиев; Илон чомдан: Жура Абдугафуров, Жайноқ Абдурасулов; Сафар Отадан: Мулла Вакс Искандаров; Муллачинни Юлдашев, Жанадил Жабборов, Каттабек Туров, элликбоши Ишман, Ҳайдар Назаров; Синтаб волостидан: Хужаниёз Ширбаев, Мулла Камолитдин, Маҳамат Юсупов, Эгамбаев, Ҳикматилла Суннатилабаев, Ражаббоки Абдунабиев, Нуртай Ёрбоев ва Туруш Умаров сингари кишилар қўзғолон тарғиботчилари ҳисобланган».¹

Вилоятнинг Зомин волости қўзғолонининг йирик уочқларининг бири сифатида намоён бўлди. Каримқул Арзикулов бошчилигида Ям волостига қарашли Қирқ қишлоқ аҳолиси Кунбек ва Нарча исми икки элликбошини улдирдилар. Бу вақтда уша волостдаги Оқтошда оқсоқол жароҳатланганди. Турдибек Худойназаров раҳбарлигидаги қўзғолончилар оқсоқол Мулла Маҳкам Мулла Розикўловни улдирдилар. Уша кунини Зомин бўлим пристави Соболев соқчилар Проценко ва Царевич билан уша жойларга воқеани текшириш учун бордилар. Бу ерда 7 кишини ҳибсга олиб Зомин волост бошлиғи Мулла Фозилов билан Зоминга кетаётганда орқасидан халқ оломони қўлаб кела берди. Зомин қишлоғига яқинлашганда Қосимхужа қўл остидаги оломон уларга қўшилишиб пристав Соболевга хужум қилдилар. Натижада волост оқсоқоли Мулла Фозилов улдирилди, Соболев ва соқчилар қочишга улгурдилар. Бу кишилар Зомин қишлоғини бозорида жойлашган болхонага урнашиб олдилар. Эшон Қосимхужани буйруғи билан уларга қарши уқ отилди ва Соболев улдирилди. Икки соқчи эса қочдилар. Шундан кейин эртасига 14 июлда Зоминни бош масчитда бир кўнлик рўзани бекор қилишиб катта зиёфат берди ва узини «Зоминбек» деб қўзғолончиларга эълон қилди.²

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 73-бет.

² УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 244-бет.

16 июлда оломон Абдурахмон Жевачи бошчилигида Богдан булим пристави Бариллони уйини ва идорасини остин-устун қилиб мол-мулкини таладилар. Эшик ва ойналарини синдирдилар, ҳужжатларни ёндирдилар. Бу ишларни амалга оширишда уни узи билан бирга уғиллари Норбек ва Достон, Матлаб Кунякбоев, Саурин Ҳасанбаев, Тули Мусабаев, Муллабобо Мурод, Чалабаев Мулла, Кубай Туранбоев, Турсунбой Суюндиков ва Эргаш Ризақулов деган кимсалар фаол қатнашдилар. Оломонда Ямчин, Оқбулоқ, Учминг ва бошқа жойлардан келган кишилар бор эди.¹

Айрим маълумотларга қура 16 июлга келиб бузилган темирйуллар ва телеграф алоқалари тузатилган. Аммо бу вақтда Богдан ва бошқа волостларнинг халқ оломони Жиззахнинг эски шаҳарини эгаллаб тузатилган темирйулларини ва куприкларини яна буза бошлаганлар.² Бироқ 19 июлда полковник Иванов бошчилигидаги ҳарбий қисм қўзғолончиларга ҳужум қилиб шаҳарни эгалладилар.

Қўзғолончилар шаҳар атрофидаги қишлоқларга чекиндилар. Шундан кейин рус ҳарбий қисми Зомин томон юриб Зомин-Равот-Жиззах йулини эгаллади.³ Шундан кейин солдатлар билан қўзғолончилар уртасида бир неча бор тўқнашувлар бўлди. Бу вақтларда Санзар волостида ҳам қўзғолон кенг қулоқ ёйди. Бу ерда Санзар қозиси Турақул Турадбеков ва унинг укаси Ишонқул қўзғолонни уюштиришда жонбозлик кўрсатдилар. Хонлик даврида уларни тоғаси Санзар беки лавозимида ишлаган эди. Отаси эса Қораулбек мансабини утаган. Шу боис Турақул Турадбековлар оиласи жамоа орасида «катта обрўга ва ҳурматга сазовор бўлган» кишилар ҳисобланган.⁴

13 июл куни кечқурун Жиззах шаҳридаги қўзғолон таъсирида Санзардаги бир гуруҳ нуфузли кишилар Турақул Турадбеков бошчилигида маслаҳатлашиб

¹ УзР МДА. Ф. Россиянинг Бухоро хонлигидаги вакили, 1-руйхат, 444-иш, 74-бет.

² ЦГВИА России Ф. Главный штаб 1 с Азиатская часть, оп. 4, д. 40, л. 221.

³ ЦГВИА России Ф. Главный штаб 1 с Азиатская часть, оп. 4, д. 40, л. 222.

⁴ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 235-бет.

халқни бош кўтаришга даъват этишди. Шу равишда қўзғолон юзага келиб Турақул Турадбеков, Ишонқул Журабоев, Муҳаммад Уратов, ака-укалар Хусаиновлар ва бошқаларнинг раҳбарлигида 14 кишидан иборат статистика бўйича ишловчи кишилар улдирилди. Бу вақтда Санзар волостининг бошлиғи қочиб кетган, лекин Калтай қишлоғида ушланди ва улдирилди. Қўзғолончилар Ку-жар, Теракли деган жойларда ҳам душманлардан ўч олдилар.

18—19 июлда Водопьянов бошчилигидаги ҳарбий қисм Работ қишлоғи томон юрди. Бундан хабар топган қўзғолончилар уша томонга йўл олдилар ва Зомин оломони билан бирлашдилар. Улар 12 кишилик рус разведкачиларига ҳужум қилдилар. Натижада душман Ломакин станциясигача чекинишга мажбур бўлди. Бу ердан улар ўз ҳарбий қисмларига бориб қўшилдилар. Шундан кейин қўзғолончиларга қарши 20 тадан иборат солдатлар келиб жанг қилдилар. Бунда қўзғолончилар мардонавор курашиб душманни хавф остида қолдирдилар. Шунинг учун Работга етиб келган подполковник Водопьянов қўзғолончиларга қарата тўплардан ўқ отдирди. Қўзғолончилар тўп ўқларидан қўрқмасдан, 21 июл кўни эрталаб солдатларга қарши яна ҳужум қилдилар. Фақатгина тўплардан сурункасига ўқларни ёғдирилиши орқасида бардош бера олмаган қўзғолончилар тарқалишга мажбур бўлдилар.¹

Хуллас, 25 июлда Богдан, Санзар ва Зоминдаги қўзғолон шафқатсизларча бостирилди. 18 июлда Каттақўрғон уездига қарашли «Мингарик волостида 2000 кишилик оломон волост бошлиғига ҳужум қилиб уни жароҳатлантирди. Кечқурун у ерга подполковник Шираков солдатлар билан келди. Қўзғолончилар уларга ўқ отганлар. Каттақўрғон гарнизони тўрт пулемёт ва икки тўп билан кучайтириш лозимлигини бошлиқлардан сўралган».²

19 июлда Мингтепа волостини чегарасидаги Акчурачаси ва Гадейтопмас қишлоқларида тўпланган 1500 кишилик оломон прапорщик Владимирова бошлиқ ҳарбий қисмга ҳужум қилди ва ўқлар отди. Аммо солдатлар қўзғолончиларга қарши жавоб ҳужумини

¹ Уша жойда.

² Уша жойда, 31-руйхат, 1135-иш, 64-бет.

уюштириб, уларни Жума ва Оқтепа қишлоқларигача қувиб борди.

Оломондан бир киши ҳалок бўлди ва унинг қатнашчилари тарқатиб юборилди.¹

20 июлда Каттақурғон шаҳар аҳолиси мардикорликка қарши чиқиб тус-туполон кутарди. Бундай оғир вазиятдан қурққан элликбошилар ва оқсоқоллар мардикорликка сафар этиладиган кишиларнинг руйхатини тузишдан бош тортдилар. Шунинг учун улар (9 киши) рус ҳарбий маъмурияти томонидан ҳибсга олинди. Бу ҳолат шаҳар аҳолисининг қаҳр-ғазабини қўзғатиб, очикдан-очик қўзғолон кутарилишига олиб келди. Куп сонли оломон эски шаҳар кучаси бўйлаб рус шаҳарчаси томон юрдилар. Прапорщик Стеблюк солдатларни жанговар ҳолатга келтириб қўзғолончиларнинг йулини тўсди. Бироқ оломон бостириб кела берди. Тахминан, 30—40 масофа қолганда солдатлар уларга қарата уқларни ёғдирдилар. Шунга қарамай, бошқа тарафдан ҳам иккинчи оломон тудаси босиб кела берди. Аммо қўзғолончилар душманнинг уқ ёмғирларига бардош беролмай қочдилар. Қўзғолончилардан 5 киши ўлдирилди ва бир неча одамлар жароҳатланди.

Қўзғолонларнинг бирин-кетин мағлубиятга учрашига қарамай халқ оммаси бош кутаришдан қайтмади. Чунончи, 19 июлда Мингариқ волостининг Жумабозор қишлоқ аҳолиси масчитда номоз пайтида қўзғолон кутариб волост бошлиғи Усмон Қорабоевни ўлдириш пайига тушдилар. У киши қочиб кетгандан кейин оломон унинг Оқчурачаси қишлоғидаги уйини ва идорасини бузиб ташладилар.² Бу воқеада Ботир, Абдураиммерган, Абдуқодир Хужа, Сафар хужа, Уста Муҳаммадали ва Икром Мулла Доналиев ва бошқа кишилар жонбозлик курсатганлар. Қўзғолончилар таёқлар, қиличлар, ов милтиғи ва тўппонча билан қуролланган эдилар.³ Бу қўзғолон ҳам тарқаб кетган эди. Маҳалла волостидаги Оқмасжидда қўзғолон кутарилиб волост бошлиғи ва қозисини ўлдиришга ҳаракат қилдилар.

¹ УзР МДА. Ф. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 147-иш, 34-бет.

² Уша жойда, 19-бет.

³ Уша жойда, 20-бет.

Самарқанд вилоятдаги қўзғолон алангаси Фарғона вилоятига ҳам катта хавф тугдирди. Чунки мағлубиятга учратилган қўзғолончиларни талай қисми Фарғона водийсига утиш учун йулга чиққанлар. Бу хусусда Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори А. И. Гиппуснинг ҳарбий вазирликка юборган ахборотида шундай дейилган: «Қўқонга келганимда қўшни Самарқанд вилоятининг Жиззах, Зомин ва Шаҳристондан одамларни Фарғона вилоятининг тоғлик жойларига келганликлари ҳақидаги хабарни олдим. Улар бу жойлардаги аҳолини қаршилик курсатишларига чақирмоқда. Бу босқинчилар яхши кайфиятдаги Фарғона вилоятининг аҳолисини талаш ва буларни ҳам қочишга олиб келиши мумкин...

Қуролсиз бўлсаларда аёлларни ва болаларни ҳам қамаймиз ва Қўқонга жўнатамиз, қаршилик қилганларга нисбатан қурол ишлатамиз. Айни бир вақтда солдатларни энг катта йулларга жойлаштириб босқинчиларни катта Самарқанд вилоятига жўнатишни режалаштирдик».¹ Хуллас, Самарқанд вилоятидаги 1916 йилги қўзғолон шу даражада кенг қулоч ёзиб қизгин тус олдики у деярли барча волостларни қамраб олди. Чунончи, Туркистон генерал-губернатори томонидан Жиззах уездида содир бўлган қўзғолонларни урганиш ҳамда айбдорларни мол-мулкни мусодара қилиш буйича тузилган махсус комиссиянинг маълумотида кура қуйидаги шаҳар ва волостларни қўзғолон қамраб олган эди:

1. Жиззах шаҳри	12. Қўрғонтепа волости
2. Ўзбек волости	13. Синтаб волости
3. Рабат волости	14. Ям волости
4. Зомин волости	15. Фисталитауек волости
5. Қоратош волости	16. Усмаат-қатортол волости
6. Санзар волости	17. Чашмаб волости
7. Саурюк волости	18. Хужа Муқур волости
8. Богдан волости	19. Ота Қўрғон волости
9. Фориш волости	20. Қизилқум волости
10. Янгиқўрғон волости	21. Чордора волости
11. Куктепа волости	22. Норут волости

¹ ЦГВИА России. Ф. Главный штаб, Азиатская часть, оп. 4, Д. 40, л. 166.

Шунингдек комиссия қўзғолонда Янгиқўрғон, Ноқурт, Синтаб, Ям ва Писталитау волостларини қайси даражада қатнашганлигига доир қўшимча маълумотларни туплаб маъмуриятга топширди.¹ Бизни ихтиёрмизда қўзғолонларни айрим волостларда қандай тарзда содир бўлганлигига ва уларнинг бошлиқларига тегишли қуйидаги маълумотлар мавжуд.² (3-жадвал)

Волостлар ва қишлоқлар	Қўзғолонда қатнашган ва қатнашмаган кишилар	Қўзғолонларни даражаси ва уларни бошлиқлари. Кимлар ўлдирилди ва нималар ёндирилди?
1. Янги қишлоқ 2. Кончиғай 3. Тошкескан 4. Кульба	Богдан волости Қўзғолонда айрим кишилардан ташқари қатнашди ҳамма қатнашди.	Абдурахмон Жевачи ва уғиллари бошчилик қилдилар. Полиция уйини ва идорасини остин-устун қилиб урмончи Бибиковни ўлдирдилар. Қишлоқ ёндирилиб куп маҳаллий аҳоли ўлдирилди.
	Қўзғолон кутарди.	
5. Қуджур	Қўзғолон кутарди. Қурбон хужа уруғи бош кутарди.	Раҳмонбой Жевачининг ўгли бошчилик қилди. Қишлоққа тегилмади.
6. Каси қишлоқ	Аҳолининг бир қисми қўзғолон кутарди.	Бахтибой ва Журабой Сулаймоновлар бошчилик қилдилар. Маъмурият идораси бузилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
7. Мехин 8. Мусабай	Қўзғолон кутардилар.	Хотам Нурматов раҳбарлигида полиция идораси бузилди. Қишлоққа тегилмади.
9. Ильянчи		Мусабай ва Юнус Тогаевлар бошчилигида полиция идораси бузилди. Солдатлар қишлоқни ёндирди.

¹ ЦГВИА России, Ф. Канцелярия Жиззахского уездного начальника, оп. 2, д. 49, л. 20—21.

² Уша жойда, 40—42-бетлар.

10. Ямчи	Аҳолининг деярли	Жайнак Абдурасулов ва
11. Ато-Қишлоқ	барчаси қузғалди.	Жура Абдугаффоров бошчилигида полиция идораси бузиб ташланди. Қишлоққа тегилмади.
12. Ятан	Кузғолон кутардилар.	Эшмат Полвонбек Муратов раҳбарлигида полиция идораси бузилди, полиция котиби ўлдирилди. Солдатлар қишлоқни ендирди.
13. Кош-Хауч		Шаҳарбо Имомбоев бошлиқ Жиззах шаҳарига юриш қилинди, бир қисми полиция идорасини бузишда қатнашди. Солдатлар қишлоқни ендирди.
14. Оқбулоқ		Қулбой Субжонов бошчилигида Бабин деган рус кишиси ўлдирилди. Солдатлар қишлоқни ендирди.
15. Совуқбулоқ		Қишлоққа тегилмади.
16. Катта-Богдан		
17. Богамбир		
18. Нурек		
19. Қоратош	Айрим кишилар бош кутарди.	
20. Қорахон	Кузғолон кутардилар	Оқсоқол Зулфикор Йўлдошев бошчилигида Жиззахга бордилар. Солдатлар томонидан қишлоқдаги бир неча хонадонлар ендирилди.
21. Қурбонхужа		Мулла Сайфулла Мустафоқулов раҳбарлигида Жиззахга бордилар. Қишлоққа тегилмади.
22. Усмонсой		Абдураҳмон Жевачи уғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоққа тегилмади.
23. Саят		Оқсоқол Жонқобил Раҳмонқулов бошчилигида полиция идораси бузилди.
24. Анам		Қишлоққа тегилмади.
25. Куйи Усмон		Абдураҳмон Жевачи уғиллари бошчилик қилдилар. Қишлоқнинг бир қисми ендирилди.
26. Назарбил	Қурбонхужа уруги бош кутарди.	
27. Фориш	Айрим кишилар	Қишлоққа тегилмади
28. Хаят	бош кутарди	

29. Асраф	Фориш волости	
30. Ухум		Қишлоқларга тегилмади
31. Саримсоқ	Қузғолон кутарилди	
32. Ширин		Қишлоққа тегилмади
33. Қашқарча	Қузғолон кутарилмади	Уч ака-укалар: Катта ва Сатторхужа Маҳамат Аминовлар бошчилигида Жиззах шаҳрига борилган. Солдатлар қишлоқларни ёндирди.
34. Сафар-ота	Қузғолон кутарилмади	Қишлоқларга тегилмади.
35. Эски-Қургон		Ака-ука Муллабай ва Анай Искандаров раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борганлар. Солдатлар қишлоқни ёндирди.
36. Тепа қишлоқ	Қузғолон кутарилмади	
37. Қуруқ-кул		Қишлоқларга тегилмади.
38. Қамишли	Айрим кишилар бош кутардилар.	Қишлоқ ёндирилди.
39. Учма	Қузғолон кутардилар	Жондил Жабборов, Муллачин Йулдашев ва Каттабек Ганиев раҳбарлигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоқларга тегилмади.
40. Деристон	Қузғолон кутарилмади	
41. Иляни	Қузғолон кутарилди	
42. Болапан	Қузғолон кутарилмади	Қишлоққа тегилмади.
	Синчоб волости	Мулла Қубай Турғунбоев ва Мулла Бобомурот Чалабоев бошчилигида Жиззах шаҳрига боришган, қишлоққа тегилмаган.
	Қузғолон кутарилди	
43. Синчоб		Қишлоққа тегилмади.
44. Устук	Аҳолининг бир қисми бош кутарди	Хужаниез Шербоев ва Эшон Каттахужаев бошчилигида топографларга хужум қилиниб, руслар мусулмон динига киритилди. Қишлоққа тегилмади.
45. Маджарум	Қузғолон кутарилди	Оқсоқол Нормурод Ҳасанбоев бошчилигида Жиззах шаҳрига борилди. Қишлоққа тегилмади.
46. Кет ва Куркали овуллари	Қузғолон кутарилди	Оқсоқол Абдурауф Эржонов бошчилигида Жиззахга борилди. Қишлоққа тегилмади. 15 киши қатнашган, овулларга тегилмади.

Ушбу маълумотларга кура 45 қишлоқдан унтаси ёндириб ташланган. Афтидан Чор маъмуриятининг вакили ваҳшийликни тула намойиш этишни лозим топмай ёндирилган қишлоқларнинг сонини кам кўрсатган. Жиззах уездига қарашли кўзғолон кўтарилган шаҳар ва қишлоқларни вайронага айлантирилганлиги манбаларда қайд этилган.

Жиззах фожиаси хусусида 1926 йилда «Ер юзи» журналида босилган маълумот жуда қимматлидир: «1916 йил июль ойида, руза вақти, кунлар иссиқ, ҳар ерда иш, дала жонланган, пахталар чопиладур, бедалар уриладир, қовунлар узиладир, бозорда қимматчилик бошланган, халқни очлик даҳшати кўрқитмоқда, деҳқонларнинг энг яхши отлари подшоҳ ҳукумати томонидан олинган, ҳар ерда очлик аломати кўриладир.

Худди шу чоғда халқнинг оғзида гивир-шивир сузлар: 19 ёшдан 40 ёшгача мусулмонларни аскарликка олар эмиш.

— Йуқ аскарликка эмас, мардикорликка олар эмиш. Газетада шундай ёзибдур: халқ орасида ҳаяжон бутун иш масала устида йуналтирилган. Баъзи кишилар уз-узини оёгини синдириб аскарликка (мардикорликка) яроқсиз қилмоқчи, баъзилари агарда ҳукумат рўйхатига олмоқ учун рўйхатчининг қорнига пичоқ солмоқчи.

Ана пристуф, мингбошилар, полициялар, маҳалла халқини рўйхат қилиш учун чиқдилар. Лекин маҳаллаларда, уйларда ёш болалар, қари хотинларгина қолгон. Ёш кишилар ҳаммаси ҳукуматга қарши курашиш учун бир жой (Жиззах)да туплангон. Ҳаммининг ёнида пичоқ, болта, ханжар ва бошқа ўқсиз қуроллар, халқ орасида суфилар, Зокирлар ҳам бор. Улар зикри-салом билан халқнинг диний ҳаяжонини орттирдилар:

— Сен мардикорликка бормасликка ваъда бер, биз қайтамыз!

Мана ҳозир халққа қарши солдатлар, милтиқлар, пулемётлар келадилар, лекин халқ кўрқиб даражасидан утди. Ҳоким томонидан буюриқ:

— Тарқалинглар!

Халқ жавоб берди: Сени узинг солдатларинг ва пулемётларинг билан кет, сунг биз тарқаламыз! Куп утмади, эллик мингдан ортиқ халққа пулемётлардан

ва милтиқлардан отиш бошланди. Халқ улимга қарамасдан пулемётни қулга киритишга уришиб кўришсада, ундан ёмғир сингари ёғилиб турган уқлар халқни яқинигича келтирмади. Пичоқлар милтиқ билан пулемётга қарши кураша олмади. Халқ енгилди. Ҳукумат енгди. Солдатлар, полиссиялар уларни қувлаб бориб кўрган жойда отди, кесди, қирқди, нимталади. Майдонда, кучада, йигитлар, чоллар, ўспиринлар қонларга бўялиб ётадир.

Иккиқат хотинларнинг қоринлари устида подшоҳ солдатларининг найзалари санчилиб турадир. Буни тарих кўрмаган... Йиқилган гудакларнинг қизил лаблари кукарган. Ёш қизларнинг бошларидаги қора сочлари юзларига ўралиб, уларнинг бетларини қонхурларнинг кузларидан сақлайдилар. Ярадорларнинг инграган товушлари яқинида оқиб турган сувга қушилиб оқадир. Шаҳар қон ичида».

Мазкур сатрлар қўзғолон бостирилиб, ун йил ўтгандан кейин, яъни қиргин баротларни ва вайронагарчиликларни ўз кўзи билан кўрган ва уларни азобларини бошидан кечирган кишиларнинг тириклиги вақтида ёзилган. Шу боис уларни ҳақиқий аҳволини акс этдиришида ҳеч шубҳа йўқ.

СИРДАРЁ ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми ўзбек аёлларини ҳам нафратини уйғотиши турган гап эди. Буни устига мардикорликка олиш ҳақида императорнинг фармони уларни ошқора қўзғолон кутаришга катта тўртки бўлди. Чунончи 11 июл эрталаб соат 8 яримда Тошкент шаҳрининг кучалари аёллар билан тўлиб, бақирӣқ-чақирӣқлар тобора кучайиб борди. Уларни кетидан эркаклар ҳам эргашиб Маҳмуд Хўжаев, Пулатхўжа Иноғомхўжаев, Абдураҳмон Қаюмсўфиев ва Низомиддинхўжа Зайнитдинхўжаевлар жонбозлик билан ҳаракат қилганлар. Қўзғолончилар миршабларнинг биридан тўппончани, маҳкаманинг котибидан қилични тортиб олдилар. Темир-терсақ, тош ва бошқа нарсалар билан қуролланган 2000—3000 кишилик оломон бошқарма панжараларини синдирдилар. Аёллар «эркакларни мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз ва шу ерда уламиз» деб бақирӣшган. Полиция бошқармасини

қоровули Мираҳмад Акбаршоев маъмуриятни ёнини олгани учун оломон томонидан улдирилган.¹ Халойиқ бошқарманинг мирзаси Трентовецни уриб бошини жароҳатлаганлар. Тошбурун орқасида Себзор даҳасининг миршаби Сайид Исмоилжонов, Шайхонтоҳур даҳасининг миршаблари Тилла Эшмуҳамедов ва Дониёрхужа Исахужаевлар ярадор қилинди. Солдатлардан уч киши жароҳатланди. Оломон бошқарма идорасини тошбурун қилиб эшик ва деразаларини синдирдилар, шу пайтда аёлларни қузғолонда қатнашаётганлигини қоралаган Обид Уста Азимхужаев калтакланди. Бу киши шаҳар касалхонасида вафот этган. Прокурор айбномасида бу ҳақда шундай дейилган: «Марҳум Обид Уста Азизхужаев укаси 11 июл куни кечқурун касалхонага борганда акаси жон беришидан олдин шундай дебди: мен полиция бошқармасининг деразасини тагида туриб эркаклар турганда хотинларга шовқин-сурон қилиш муносиб эмас, деб таъна қилдим. Шу ондаёқ эркак ва аёллар мени кучага судрашиб, олиб чиқишди. Бу ерда кимдир биқиним ва қорнимга пичоқ урди».

Бошқарма ҳовлисида баён этилган фожиа юз бергандан қўп утмай Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Кочан етиб келади. У уз қузи билан қўрган воқеани шундай ёзган эди: «Мен полиция бошқармасига келганимда кучада, бошқарма атрофида ва қисман ҳовлисида эркак ва хотинлардан ташкил топган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишидан иборат бўлиб уларни орасида ўлганлар ва ярадорлар ётарди...

Полиция бошқармасига борадиган кучада айрим кишилар менга йиги-сиги аралаш нималарнидир тўшунтиришга, кимларнингдир устидан шикоят қилишга ҳаракат қилардилар. Бу ерда эркаклар ва хотинлар бўлиб уларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган ҳолда қуринди. Полиция бошқармасига кирганимда эски миршабларнинг ҳаммасини қўлларида тўппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идоранинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразаларини синганини кўрдим. Ҳали ҳарбий қисмлар келмаган

¹ Ф. Туркистон генерал-губернаторлигининг идораси, 1-руйхат, 1100-иш, 248-бет.

эди. Оломоннинг тарқалишини сураб қилинган суровлар инobatта олинмади ва шовқин-суронлар эшитилиб турилди. Куп утмай уликларнинг ва ярадорларни олишга тиббий ёрдам курсатишга киришилди. Шу вақтда бошқармага ҳарбий билим юртининг отряди ва Тошкент янги шаҳарининг миpшаблари келишди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб оломонни куча тарафдан ураб олди ва уларни тарқатишга муваффақ булинди.¹ Шундан кейин қўзғолончиларни бир гуруҳи миpшаб Миркомилни оиласини ўлдириш учун Бешёғоч томонга жунаганлар.² Уни сўзича полковник Н. Колесников солдатлар билан келган. У ўз кузи билан курганини шундай изоҳлайди: менинг ёрдамчим Мочалов полиция бошқармаси биносида 2000—3000 кишилар тўпланиб бақираётганлиги, миpшабларни ураётганлиги ҳақида телефон орқали хабар берди. Ҳамда Трентовиусни жароҳатланганлиги миpшабларнинг отган ўқларидан улганлар борлиги хусусида маълумот берди. Мен дарҳол бошқармага келиб оломонни тинчитишга куп ҳаракат қилдим, лекин ҳеч ким қулоқ солмади. Мен солдатларга оломонни қамчи билан бошқармадан сиқиб чиқаришини буюрдим. Аммо оломон буш келмай қамчиларни тортиб олди. Бир ўзбек қилич билан менга ташланаётганини куриб қолиб тўппончани унга ўқталдим. Бироқ у менга яқинлаша берганидан кейин отиб ўлдирдим. Оломон «Ур»—деб бақириб тош ва гиштларни отиб барча эшик ва деразаларни синдирдилар. Соат 11да прапоршикларнинг мактабидан келган рота бошқарма биносини қуршаб оломонни тарқатишга киришди. Бироқ қўзғолончилар солдатларни уришди ва қуролларини тортиб ола бошладилар. Бу вақтда бошқармадаги телефон сими қўзғолончилар Мирқосим Исамўхамедов ва шериклари томонидан бузилган эди. Улар солдатларнинг қаттиқ қаршилиги туфайли тарқалганлар. Мен қўзғолонда жонбозлик курсатган кишиларни айримларини курсатишим мумкин. Масалан Қоратош маҳаллали бир бақувват ва соғлом, қорасоқолли ўзбек бошқарма айвончасида туриб оломонга мурожаат қилиб турди. Уни сўзига жавобан оломондан «Ур» де-

¹ Уша жойда Ф. Сирдаре вилояти бошқармаси, 1-руйхат, 436-иш, 14-бет.

² ЦГВИА России, Ф. Штаб Туркестанского военного округа. оп. 1, д. 128, л. 257.

ган сузлар эшитилди. Бир кекса одам аёлларни орасида юриб уларни курашга отлантириб турган. Муса Мирзахонов, Каттахужа Бобохужаев, Сайид Аҳмад Каримбоев мардикорликка олишга қарши эдилар, лекин улар қузғолонда курунмадилар. Шуларга ухшаш қузғолон арафасида халқни мардикорликка бормасликларини Самарқанд дарвоза маҳаллалик Дадахужа Иноғомхужаев, Чорсудан оқосоқол Рауф Муҳамедов, пичоқчидан Комилжон Аҳмаджонов сингари нуфузли кишилар менга маълум қилган эдилар.¹

Мазмунан Н. Колесников бу билан курсатилган кишиларни қузғолонни тайёрлашда айибламоқчи булган шекилли. Қузғолон қатнашчиларидан унлаб кишилар ҳибсга олиниб тергов қилинди. Ҳарбий прокурорнинг ёрдамчиси полковник Симоновичнинг айбномасидаги маълумотлар ҳақидаги тасаввурни бир мунча бойитади. Унда 34 маҳбусларнинг фаолияти изоҳланиб, Абдурахим Мулла Ҳакимов, Йулчи Иброҳимов, Маҳмудхужа Мирзахужаев, Яқуб Муроджапаев, Абдурахмон Қаюм Суфиев, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Файзи Али Раҳимбаев, Пулатхужа Иноғомхужаев, Гулом Камолов ва Муродхужа Муҳаммадалихужаевлар халқни қузғолон кутаришга даъват этган кишилар сифатида қораланганлар. Шунингдек Тожибой Юнусхужаев, Мирқосим Исамуҳамедов, Шоғиёс, Шоилёс Қориев, Турсунбой ва Абдуҳалил Абдуҳакимов, Азиз Мусабоев (лақаби «Чулоқ»), Шо-саид Шосолиҳов, Қобил Мирсолиҳов, Мухсин Корчибоев, Гулом Юсуфжонов, Алижон Муҳаммадалиев ва Маҳсуд Мирсоатов айбдорлар руйхатига киргизилди.²

Суд қузғолоннинг фаол қатнашчиларидан этикдўз Абдурахмон Қаюмсуфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомуҳамедовни осиб улдиришга, Тожибой Юнусхужаев, Гулом Камолов, Йулчи Иброҳимов, Низомиддинхужа Зайниддинхужаев, Муродхужа Маҳмудалихужаев, Яқуб Муродражаббоев ва бошқалар узок муддатли сургунга ҳукм қилинди.

Тошкент шаҳридаги қузғолоннинг акс-садоси тезлик билан унинг атрофидаги жойларга тарқалди.

¹ УзР МДА, Ф. Канцелярия Туркестанского генерал губернатора, 31-руйхат, 1100-иш, 220-бет.

² Уша жойда, 248-бет.

1916 йил 14 июлда Хонабод қишлоғида 700 кишилик оломон Кенджигалин ва Настиннинг бошлиғи Мумин Ташхофизов, миршаблар Боймурод Алибоев ва урядник Брауцеларга ташланиб жараҳатлангандилар. Оломон қатнашчиларидан Абу Сайид Мавлонов, Умурзоқхужа Парпиев, Турдибой Қулмухамедов, Юлдаш Муллаёров, Қучқор Ҳолмухамедов, Йулдош Қобилов, Ҳамро Фармонов, Мулла Сулаймон Ҳафизов, Жалол Каримов, Нодирхон Хонов, Жура Шашиев, Жума Сойибов, Оққул Мулласултонов, Бек Қодирқулов, Мамадқул Толиббоев, Юсуф Ҳолов, Турман Юсуфов, Урмон Ширнов, Мулла Исақул Ташбиевлар судга берилди.¹

13—14 июл кунлари Тўйтепада ҳам халқ тўпланиб мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. Тўйтепада солдатлар билан тўқнашувда 4 оломон қатнашчиси ҳалок бўлди, солдатлар томонидан 8 хонадон ёндирилди. 20 июлда Келесни орқа томонидаги Булот волостида 50 минг киши йиғилаётганлиги ҳақида Тошкентга хабар берилган. Тошкентдан 18 чақирим масофада жойлашган Гишткуприкда 7000—8000 кишидан иборат халқ оломони тўпланган. Қибрайда эса 4000—6000 киши қузғолон кутарган эди.² Бироқ қузғолон муваффақиятсизликка учраган булсада, лекин бошқа жойларда кутарила берилди. Масалан, 21 июлда Кауфман станциясида (Зангиота атрофида) 3000 кишилик қузғолончилар солдатлар билан тўқнашди. Натижада улардан учта, руслардан бир киши ўлдирилди. Уша куни Оққўрғон қишлоғида халқ волост бошлиғига ҳужум қилди, бироқ у қочиб қолди.

Айниқса 22 июл куни Тўйтепада қузғолончилар маъмуриятга катта хавф туғдирди. Бу ерда минг кишилик оломон волост бошқармасига ҳужум қилиб бу ердаги туртта солдатларни қочишга мажбур этдилар. Сунгра улар волост бошлиғи Бекмухаммад Маллабоевнинг уйига бостириб кириб уни тилини қирқдилар, ўлдирдилар, император суръатини ёндириб ташладилар. Улар солдатлар келаётганлигидан хабар топиб, тўқайлар ва четдаги боғларга яшириндилар. Равток

¹ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат, 1137-иш, 175-бет.

² ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 1. Д. 128.257.

қишлоғининг хужалари мардикорликка эмас, балки солдатликка олинishi, бегона жойларда улганларни кафансиз руслар билан биргаликда дафн этилиши ҳақида ташвиқот юргузиб аҳолини бош кутаришга чақирганлар. Уша хужалар Қорасув қишлоғига келишиб савдони тўхтатиш ва мардикорликдан буйин тортиш ҳақида тарғибот юргизганлар.¹

Натижада Туйтепа ва унинг атрофидаги қишлоқлар қузғолон домига тортилган эди. Бу озодлик курашини Туйтепа қозиси Алмат Худойберганов, Мулла Суфи Тошбердибоев ва Искандар Мақсидов, Ровотдан: Азизхужа Азлярхужаев, Аъзамхужа Муҳаммадхужаев ва Маҳаммадиёр Умархужаевлар ташкил қилганлар. Қузғолоннинг таъсирида Пскент бўлимининг Усмонота, Оққурғон ва бошқа жойларда галаён кутарилди.² Бу ерда қузғолончилар волост бошлигини улдириш учун уйига бостириб киришди. Бироқ у қочишга улгурган эди. Бундай воқеа Кариз волостида ҳам содир бўлиб, бошлиқ рус кийимини кийиб Пскентга қочган.

Туйтепа ва атроф жойлардаги қузғолон қатнашчиларидан 76 киши ҳибсга олинди. Қузғолончиларни жазолашда Тошкент уезди бошлигининг уринбосари А. И. Афанасьев ваҳшийларча иш юритди. Унинг буйруғи билан хонадонлар ёндирилди, мол-мулк таланди. Уни узини кўрсатишича, 20 киши улдирилган, лекин ваҳшийликни ниқоблаш учун уларнинг сонини анча камайтириб ахборот берган. Ҳатто унинг ваҳшийлиги чор маъмуриятининг бошлиқларини норозилигини чақирган эди. Улар сиёсат учун бўлса-да, А. И. Афанасьевнинг қилмишларини қоралади. Бу хусусда Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Галкин А. Н. Куропаткин номига: «Подполковник Афанасьев қузғолончиларга нисбатан жазо чораларини қўллаётганида уезд бошлиғи лавозимида берилган кўрсатма ва ҳақхўкўклар доирасидан чиқиб кетган. Агар ўлкадаги содир бўлаётган воқеалардан келиб чиққан ҳолда қаралса, Пскент уездидаги тартибсизлик ва волост бошлигини улдириш маҳаллий аҳолининг қузғолонларга хос оддий воқеадир. Шунинг учун подполковник Афа-

¹ УзР МДА. Ф. Туркистон генерал-губернаторининг идораси. 31-руйхат, 1100-иш, 64-бет.

² Уша жойда.

насьевнинг кўрган чораларини уринли деб булмайдими, — деб ёзган.¹

Сирдарё вилоятига қарашли Имбай, Перов, Казалин, Авлиёота, Марки ва бошқа жойларида кўзғолонлар кўтарилди.

ФАРГОНА ВИЛОЯТИДАГИ ҚЎЗҒОЛОНЛАР

Бу минтақа озодлик курашининг энг қайноқ уочқларидан ҳисобланди. 1916 йил 9 июлда кўзғолон Андижон шаҳрида Жомъе масжиди майдонида кўтарилди. Бу кўзғолонга Ҳаким Оқсоқолов, А. Рузибоев, М. Абдукаримов сингари жасоратли кишилар бошчилик қилдилар. Андижон уезд бошлиғи И. А. Брежевицкийнинг маълумотига кўра 500 кишилик оломон чор ҳукуматининг мардикорликка сафарбарлик тўғрисидаги фармонига бўйсунмасликларини баён этганлар. Улар уезд бошлиғининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармон ҳақидаги гапни тўхтатиши ва мардикорликка сафарбар этмаслик ҳақида тилхат берилишини қатъи равишда талаб этдилар. Акс ҳолда, элликбошилар ва бошқа амалдорларнинг ҳаммаси улдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талон-тарож этилишини уезд бошлиғига билдирдилар. Бу талабга рад жавоб олингач, кўзғолончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташландилар. Бу тўқнашувда ҳарбий отряд томонидан ўқ узилиб, кўзғолончилардан 3 киши улдирилган ва 10 киши яраланган, аскар ва полициячилардан бир неча киши шикастланди.²

10 июлда Олтин кўл волостида қарашли Далварзин қишлоғида кўзғолончилар волост бошлиғи Ҳакимбек Рузимбеков ва унинг икки ҳамроҳини улдирганлар³. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашди. Жазо отряди етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қишлоқни ташлаб кетган эдилар.

13 июлда Андижон уездининг Майғир волостининг Чуам қишлоғида кўзғолон кўтарилиб, оломон қишлоқ оқсоқоли Ю. Ҳасанбоев, элликбоши Қипчоқбой ва

¹ Уша жойда.

² Уша жойда. Ф. Фаргона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 149-иш, 1-бет.

³ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП. 3, д. 350, л. 13.

Мулла Йўлдош Султонхужаевларни уриб улдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб мол-мулкларини талаганлар. Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Турақулбоевнинг курсатишича, халойиқ уй жойларини вайрон қилишдан ташқари, 200 минг сумлик қарздорлик ҳужжатларини ва вексилларини ёндириб ташлаганлар. Қўзғолонга А. Исломов, М. Қосимов, А. Ризоқулбоев, А. Алиев, Т. Турақулбоев, А. Тухтасинбоев, Т. Маманиезов, П. Абдувалиев, И. Мадраимов, Ж. Полвонов, М. Охунов, М. Оқсоқолов, Д. Темирбоев ва К. Ризақулбоев деган кишилар бошчилик қилганлар.

Қўзғолончилар жазо отрядлар томонидан шавқатсиз бостирилишига қарамай, тобора купроқ тарқалиб борди. Бу борада Чек Офтобачи, Миробод ва бошқа қушни қишлоқларда кутарилган қўзғолонларни курсатиш мумкин, 12 июлдан 13 июлга утар кечаси Чек Офтобачи ва Чек Гофир қишлоқларнинг 300 кишилик оломони Буваназар Ҳожиев, Ота Бойбачча, Мамосоли Ҳожиев, Қучқор Ғозиқулов ва Мамадҳасан Аҳмадхужаев бошчилигида оқсоқолнинг уйига бостириб кириб, уни топиб беришларини оила аъзоларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъмуриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яшириниб юрган эдилар. Қўзғолончилар оқсоқолнинг ўғлини ва бошқа қариндошларини боғлаб оқсоқолни топиб беришларини, акс ҳолда уларни ўлдириш ва уй-жойларини ёндиришни маълум қиладилар. Ҳатто қўзғолончилар оқсоқолни топиб жазолаш мақсадида ўз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек Офтобачи қўзғолонларнинг бошлиғи атроф-жойлар билан ҳамкорликда ишни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Чек Мадёр каби қишлоқларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб қўзғолон кутаришга ва амалдорларни жазолашга чақирди.

Қўзғолон М. Масаидов, И. Саидбоев ва Р. Раимбердиев бошчилигида Дон қуйма қишлоғида ҳам булиб утган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М. Саримсоқовнинг хонадонига бостириб кириб мардикорлар руйхатини ва бошқа ҳужжатларни куйдирдилар. Халқ қўзғолони Миробод номли қишлоқда ҳам булганлиги маълум. Қўзғолонга Ж. Ортиқов ва М. Ҳасанбоев деган кишилар раҳбарлик қилиб зулм ва адолатсизликка қарши курашганлар. Маъмурият ва-

киллари қўзғолончиларнинг жазосидан шаҳарга қочиб қутулишга эришганлар.

Норин волостида бўлиб ўтган халқ қўзғолонлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Бу вилоятнинг Чужа номли қишлоғида Ю. Масодиқов, Х. Хожиев, Ш. Қорабоев ва Х. Маҳмудбоевлар бошчилигида оломон таёқ, кетмон ва уроқ билан қуролланган ҳолда оқсоқол М. Каримбой ўғли ва эллиқбоши Т. Ёрматбоевларнинг хонадонларига ҳужум қилганлар. Бироқ, оқсоқол ва эллиқбоши олдинроқ қочиб улгурган эдилар. Ҳарбий отряд тўпланиб турган бир гуруҳ оломонга уқ отган ва икки кишини улдирган.

12 июлда халқ қўзғолони Норин волостининг Хужабод қишлоғида ҳам бўлганлиги маълум. Бу ерда 1000 кишига яқин оломон қўлга тушган нарсалар билан қуролланиб, оқсоқол Мулла Сотиболди Абдуқодирхўжаевнинг уйини ураб олди. Бироқ қўзғолон жазо отряди томонидан тарқатиб Т. Абдувоситов, Ж. Қурбошиев, М. Мадаминов, Р. Худойбердиев, И. Диербоев ва Б. Одилбоев сингари кишилар қамоққа олинди.¹

Андижон уездининг Капа ва Пода қишлоғи ва Бадиқчи волостида ҳам қўзғолон кутарилди, оқсоқол ва эллиқбошилар оломон томонидан улдирилди. Бундай қўзғолончилар Жалолқудуқ, Ҳақимобод, Избоскан ва Ёрбоши волостларида бўлган. Бу ишда фаол қатнашган Мамарасулов, Хасанов, Суфиев ва бошқа қўзғолончилар қамоққа олиниб, судга берилган. 14 июлда қўзғолончилар Қорасув станциясига ҳужум қилганлар.

Фарғона вилоятининг энг йирик қўзғолонларидан бири 10 июлда Марғилон шаҳрида бўлиб ўтган эди. 20—25 минг кишидан иборат шаҳар аҳолиси Урда майдонида тўпланиб мардикорликка олишга қарши кутарилдилар. Қўзғолончилар мардикорликка олиш ҳақидаги фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сузламоқчи бўлган полковник Пехотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари гапиришга мутлақо йул қўймай, ҳужум қилганлар. Полковник Пехотин эса тўппончани ўқталган ҳолда зўрга тўдадан қочиб қолган. Оқсоқоллар эса оломон томонидан калтак,

¹ УзР МДА. Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг идораси. 2-руйхат, 149-иш, 70-бет.

кетмон ва тошлар билан уриб улдирилган. Қузғолон вақтида оломон томонидан 8 киши улдирилди. Шундан кейин халойиқ турли жойларга тарқаб кетди. Куп утмай қушимча ҳарбий отряд келиб Урда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кун давомида шаҳар буйлаб қузғолоннинг қатнашчилари қидири- либ, улардан 63 киши қамоққа олинди. Жинлар қиш- лоғида эса қузғолончилар билан жазо отряди уртасида тўқнашув бўлиб утди.

Ёзёвон волостида ҳам қузғолонлар бўлиб, улардан 35 киши суд жавобгарлигига тортилган. Бу қузғолон- ларнинг хусусияти шундаки, унда хотинлар фаол қат- нашганлар. Шунинг учун ҳам улар устидан тергов қузғатилган. Масалан, Ч. Мадалибоева, Я. Уринбоева, М. Мухамедова, Ч. Нурматова, М. Охунова, М. Пулатхужаева, М. Умаралиева, М. Бойбоева, Х. Маъ- зумова, Ж. Хожиева, Р. Аминова, Т. Нажмитдинова, Б. Зияева ва бошқалар шулар жумласидандир. Бирок чор маъмурияти жамоат тазйиқидан чучиб аёллар ус- тидан олиб борилган терговни пировардида тўхтатган.

Халқ қузғолонлари Қуқон уездининг куп жойларида ҳам бўлиб утган. Қуқон шаҳрининг Аравон волостида халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кутарилиб во- лост ҳокимини калтаклаб улдирганлар. Бу воқеанинг са- баби ҳақида Туркистон район муҳофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков уз рапортида: «Қуқон шаҳрида Аравон волост ҳокими Иброҳимнинг улдирилиши у то- монидан аҳолининг қаттиқ зулм остига олиниши нати- жасида содир бўлди. Волост ҳокими мардикорликка олиш ҳақидаги буйруқни олибоқ бўлим мирзаси Гофир билан маслаҳатлашиб чақириқ рўйхатларига барча ки- шиларни киритиш ва ким пул берса, уни учуришга қарор қилдилар, бу уни улишга олиб келди.

Курсатилган бўлим мирзаси Гофир ойига 25 сўм маош олади. Бирок, у кейинги икки йил давомида Қуқон шаҳрида 6 минг сўмга яқин баҳода уй сотиб олди, узи ва укасини уйлантирди, бунга 2000 сўмдан ортиқ сарфланди. Бундан ташқари, унинг 10000 сўм нақд пули бор. Фарғона вилоят волостлари ҳокимлар- нинг кўпчилиги Аравон волост мирзасига ухшаш иш юритадилар».¹

¹ ЦГВИА России. Ф. Штаб Туркестанского военного округа. ОП.1. д. 128, л. 316.

10 июл куни кечаси Янгиқурғон волостининг Шайхмир қишлоғи аҳолиси М. Азизов бошчилигида оқсоқол Н. Шоюсуфовнинг уйини ёндирган. 8 июлда қўзғолончилар уезднинг Катта Авган қишлоғида элликбоши ва бошқа амалдорларни калтаклади. Жазо отряди қўзғолончилардан 10 кишини қамоққа олган. Бу вақтда Қайнар волостига қарашли Наймонча қишлоғида аёллар иштирокида қўзғолон кутарилди. 9 июль куни Аравон волостининг Розийёглик қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони жиддий тус олди. Чор маъмуриятининг адолатсизлиги ва зулмидан сабр кассаси тулган оломон волость ҳокими И. Ҳасанбоев ва унинг ҳамроҳларини уриб улдирган. Қўзғолончилардан бири ҳалок бўлган. Қўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо отряди дарҳол оломонни қуршаб олиб, 316 кишини ҳибсга олган. Бу қўзғолонда 2 минг кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Арвон, Калигор, Туркман, Чомошби ва Барзанги каби қишлоқлар аҳолисидан ташкил топган эди. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида К. Рузибоев, М. Аҳмадбоев, А. Тошматов, М. Олимбоев, М. Бошназаров ва бошқа кишилар борганлар. Қўзғолонда қатнашган аёллар, «Уғилларимиз ва эрларимизни минг сўм берилса ҳам мардикорликка бермаймиз» — деб хитоб қилганлар.

Бу воқеанинг эртасига Ганжиравон қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларнинг аҳолиси биргаликда бош кутариб, юз кишилик оломон волость ҳокимининг уйига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини ва уй жиҳозларини ёндирганлар. Ҳоким эса қочиб қутилган. Солдатлар 29 кишини қамаган.

Қўзғолон тарихида Найманча қишлоғидаги аҳолининг қўзғолони диққатга сазовордир. Бунда аёллар жасорат билан бош кутариб, оломоннинг биринчи сафида турган. Шундан кейин, жазо отряди зўрлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар билан юзма-юз турган. Оломон орасидан отряд бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган. 2 июлдан 12 июлга утар кечаси 400—500 кишилик оломон Тудин қишлоқ оқсоқолининг қулидан мардикорлик рўйхатини тортиб олиб, куйдирган. Бу вақтда Риштон қишлоғида М. Бобохонов, Ш. Хожиев, П. Йулдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида қўзғолон кутарилди. 400—600 кишилик оломон Қўқон уезд бошлиғи К. В. Мединскийнинг тушинтиришига қулоқ солмай, во-

лост ҳокими М. Жалоловга ташланиб, уни улдирмоқчи булдилар. Бироқ, ҳоким оломон орасидан кутқазиб қолинди. К. Б. Мединский қўзғолончилардан бир неча кишини ушлаб олганлиги оломонни янада газаблантирди. Халойиқ ҳарбий отрядни қўршаб ола бошлади. К. Мединскийнинг ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан маҳаллий маъмурият қадамма-қадам қуролларини ўқталган ҳолда оломоннинг сиқуви остида чекина бошлади. Бу вақтда қўзғолончиларнинг бир гуруҳи К. Мединскийни орқа томонидан тўсиб олди, шу равишда ҳарбий отряд ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтаклар билан қуролланган оломон ҳалқасида қолади. Ҳарбий отряд ўт очганида қўзғолончилардан И. Мадалиев, Б. Парпиев ва С. Мадалиевлар яраланганлар. Қўзғолон тарқалиб, 12 киши қамоққа олинган. Халқ галаёнлари йирик қишлоқлар билан бир қаторда майда қишлоқларни ҳам ўз ичига олди. Бундай ҳолларда 3—4 қишлоқ биргаликда ҳаракат қилганлар. Масалан, Кудош волостида қарашли Қириқкетмон, Бешкапоён ва Бешкаллаобод қишлоқларидаги халқ оммасининг қўзғолони шулар жумласидандир. 500—600 кишидан иборат оломон Кудош қишлоғига тупланиб волост ҳокимини улдирмоқчи бўлиб, қидирганлар. Эллиқбоши ва унинг ўғлини калтаклаганлар, эллиқбошини уйини бузиб, мол-мулкни талаганлар. Ҳарбий отряд томонидан қўзғолон қатнашчиларидан 12 киши ҳибсга ташланди.

Қишлоқ аҳолисининг қўзғолонлари темирўл ва станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига қўйган. Шунинг учун ҳам, Қўқон жандармия бошлиғи темирўлга яқин жойда аҳоли тупланиб, Горчаков станциясини эгаллаш, телефон ва телеграф тармоқларини бузишга шайланаётганликларини Фаргона область ҳарбий губернаторига маълум қилган.

Қўзғолонлар бостирилган бўлсада, лекин улар чор маъмурият вакилларини мавқеига зарба бериб довлдиратиб қўйди: «Кейинги кунлардаги галаёнлар, — деб ёзганлиги Қўқон уездининг бошлиғи К. Мединский, — аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг мавқеини анча кўпориб ташлади. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари асабийлашган бўлиб, ўзига ишончини йўқотмоқда. Мусулмон байрамнинг биринчи кунда (18 июль) умумий қўзғолон кўтарилиши тўғрисида катъий сузлар эшитилмоқда. Хавфсизликни таъмин-

лаш учун Қўқон шаҳар гарнизонини тезда кучайтириш лозим».¹ Шунингдек бу ҳужжатда темирйулларини ҳам хавфсизлигини дарҳол кучайтириш баён этилган. Халқ галаёни Наманган уездида ҳам кенг қўламда ўтган эди. 9 июлда эркак ва аёллар императорнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармонини тан олмасликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг қўзғолонни тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлар ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча, халқ оммаси тобора кучайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан қўроланган ҳарбий рота чақирилиб, оломонни қўрқитиш чораси қўрилди. Бироқ, қўзғолончилар рўйхатларни берилишини қатъий туриб талаб қиладилар. Шу тарзда эрталабдан соат 2 гача шаҳар майдонида қўзғолончилар ҳарбий рота билан тураверди. Охирида оломон орасидан «Ур!» — деган сузлар янграб, халқ ротага ташланди. Солдатлар пулемётлардан ўқ узиб қўзғолончилардан 12 кишини ўлдирдилар, 38 кишини яралادилар.

Наманган уезди бошлиғи П. Р. Крашковнинг кўрсатишича ярадор бўлган қўзғолончилар уларга «Бу ҳеч нарса эмас, барибир биз ўз мақсадимизни амалга оширамиз» — деб хитоб қилганлар.² Қўзғолон вақтида катта ва кичик оқсоқоллар, қозилар полиция умуман маъмурият вакилларининг ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин қўзғолон тарқалиб, унинг қатнашчиларидан М. Бойжонов, А. Розикбоев, Б. Мирзаев, И. Халфаев сингари жами 19 киши қамоққа олинди..

12 июлда уезднинг Уйчи қишлоғида қўзғолон кўтарилган. Қўзғолончилар У. Бобожонов ва А. Хаманбойхўжаевлар бошчилигида эликбошини уриб ўлдирганлар. Бу ҳаракатда М. Қаюмов, А. Мухторов, М. Абдурахимов ва М. Абдукаримовлар фаол қатнашдилар. Бу кишиларни бари қамоққа олинди.

12 июлда Олмос қишлоғида эркак ва аёллар бирга-лиқда бош кўтариб Нигматбой Мирза Алибоев ва унинг мирзаси қишлоқ оқсоқоли М. Абдурахимовни калтакладилар.³ Бу хилдаги ҳаракат Жарқўргон қишлоғида авжига чиқди. 2 июлда бу қишлоқда мингта

¹ УзР МДА. Фаргона вилоят ҳарбий губернаторининг идораси, 2-руйхат, 145-иш, 8-бет.

² Уша жойда, 153-иш, 7-бет.

³ Уша жойда, 24-бет.

яқин одам тупланиб, маҳаллий маъмурият йиғилган болхонали уйни қуршаб, руйхатларни беришни талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой руйхатларни оломон уртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йуқ қилинди. Бироқ, қузғолончилар бу билан қаноатланмай болхонага бостириб кириб, волост ҳокимини пастда турган оломонга улоқтирдилар. Оломон оқсоқолни калтаклаб, ҳалок қилади. Шундан кейин волост ҳокими уйига бориб, уни хонавайрон қилиб ташлади. Қузғолон кундузги соат 3 дан кеч соат 6 гача давом этди. Қузғолонни ташкил қилишда М. Миркаримбоев, А. Хужаев, М. Маматқулов, А. Юсупов, И. Хожиев, М. Жуманбердиев, М. Нурматов, Н. Бердибоев, Б. Хожиев, М. Назаров, П. Нахарбоев, Ю. Саидбоев ва М. Раимбоев сингари кишилар жонбозлик кўрсатганлар.

Уезднинг Пашкаран, Уйчи, Хужаобод, Уйғур, Тошқурғон ва Барзик қишлоқларда аҳоли бош кутариб амалдорларни уйларига ҳужум қилиб, руйхатларини ёндирганлар. Уйчи қишлоғида 500 кишилик оломон элликбошини улдирган эди. 14 июлда уезднинг Чиндаул қишлоғида катта қузғолон бўлган. 1000 кишига яқин халқ оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтириш сузларига қулоқ солмай, норозилик билдирганлар. Қузғолончилар полиция ва унинг бошлигини қуршаб, руйхатларни тортиб олганлар. Улардан А. Дадабоев, М. Хожиев, Г. Каландаров, М. Усмонқулов, М. Содикбоев, М. Каримбоев, Р. Раззоқов, М. Мирсаидов, Т. Қиличбоев, У. Содиков, А. Шоюсупов, Х. Урозқулов каби эллик нафар фаоллар судга берилди.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида қузғолон кутарилди. Кўп сонли оломон волост ҳокими М. Худойбердиевнинг уйига бостириб кириб, тепкилаганлар. Кетмон, тош, таёқ ва болталар билан қуролланган халқ Ш. Тоирбоев, М. Каримов, М. Ашурматов, М. Маратжонов ва бошқалар амалдорларни калтаклаган. Қузғолончилар орасида айрим кишиларда тўппонча ҳам бўлган. Қузғолончилар қишлоқ оқсоқоли Н. Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлаганлар. Шунингдек оқсоқолнинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик тилхатлари ҳамда 10000 сўмлик уй жиҳозлари ва моллари йуқ қилинган. Оқсоқолнинг ўзи Уш шаҳрига қочиб қутилган.

Қўзғолоннинг фаол қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди.¹ Масалан Ж. Каримбоев, А. Абдураимов, Ю. Машарипов, Н. Хожиев, Ю. Амирматов, С. Полвонов, Б. Қориев, А. Хужаев, С. Назаров, Н. Жалолов, М. Мадаёров, Ш. Тошбоев, А. Жалилов, С. Доғиёрбоев, И. Мирзабоев ва бошқа кишилар шулар жумласидандир.

17 июлда юқори Ашт қишлоқ аҳолиси солиқ ва зулмга қарши қўзғалиб волост ҳокимининг уйини вайрон қилиб, ёндириб юборган. Ҳокимни уриб ўлдирган. Бу воқеада Б. Саримсоқов, Т. Матқулов, М. Мансуров, М. Муминов, И. Бойматов, И. Ниғматуллаев, А. Абдуқодиров, С. Химгамов, К. Фозилов ва бошқалар билан жами 27 киши катта жасорат курсатганлар. 25 июл куни халқ оммаси Уйчи волостига қарашли Ёрқўрғон қишлоғида қўзғолон кутарган. Бу ерда оломон оқсоқолларидан рўйхатларни беришни талаб этиб тошбурон қилганлар. Бу воқеадан сўнг Т. Холиқов, Б. Мирзабоев, А. Хасанбоев, А. Толипов, Ш. Устабоев, У. Муминов, У. Йўлдошбоев, А. Отабоев сингари 20 дан ортиқ кишилар қамоққа олинди.²

Қуйи Ашт қишлоғида қўзғолон ҳам анча кучли бўлган. 1000 кишидан иборат қўзғолончилар 17 июлда болта, пичоқ, таёқ ва тошлар билан волост ҳокими М. Алимбобоевнинг идорасини бузиб қаршилик курсатган расмий кишиларни ўлдирганлар. Улар ҳокимнинг уйига бориб, хонавайрон қилган ва мол-мулкини ёндирганлар. Бу билан бир қаторда ҳокимнинг тоғаси У. Одилбоев калтакланиб, замбилда майдонга олиб чиқилди ва ўлдирилди. Қўзғолончилар бу билан чегараланмай ҳокимга тегишли дўконларни ҳам бузиб ташладилар. Ҳаммаси бўлиб ҳокимнинг 50 минг сўмдан ортиқ мол-мулкини талади. Қўзғолон давомида К. Хужаев, Ш. Турсунбоев, А. Хамламов, К. Мирзабобоев, М. Полвонов, А. Муллажонов, И. Назаров, М. Мараджонов, И. Абдураҳмонов, М. Хожиев, Ҳ. Аминов сингари куплаб оловқалблар олдинги сафда курашдилар. Қўзғолонда аёллар ҳам эркакларга мададкор бўлдилар. Қўзғолончилардан У. Тошматова, Нури-

¹ ЦГВИА России Ф. Штат Туркестанского военного округа. ОП. 3, д.34, л. 24.

² Уша жойда, 4-бет.

нисо Турсунова ва Ҳамробибӣ Аминова сингари жасоратли оналар амалдорларни улдиришга ва уларнинг уйларини бузишга бевосита қатнашганлари учун қамоққа олиниб судга берилган. Бу қаҳрамон аёллар билан бир қаторда қўзғолонга аралашган Т. Муҳаммадсафоева, Б. Бурибоева, Ҳ. Носирова, Р. Шаҳерова, И. Мадазимова, С. Шербоева, Т. Шоюсупова, Ш. Муҳаммадғозиева, В. Мадалиева номли аёллар қамоққа олиниб, тергов қилинганлар.

Чор ҳукумати улкада қўзғолонларни бостириш учун 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий бўлимни, 42 та тупни ва 69 та пулемётни жалб қилди. Жазо отрядлари ниҳоятда шавқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А.П. Куропаткиннинг рус императори Николай II га ёзган рапортида шундай ёзилган эди: «Сиз император олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида уз содиқлигини унутганлиги ва жиноий ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланди»¹. Қўзғолон қатнашчиларидан 3000дан ортиқ киши терговга тортилиб улардан 1588 суд қилинди. Булар 25 июль — 15 декабрь ойлари орасида бир неча гуруҳларга бўлинган ҳолда суд қилинди. Ҳатто маҳбусларни катта бир қисмини суд қилиш 1917 йил январ ойига қолдирилди. 1916 йил 20 декабр ойида берилган маълумотга кўра, қўзғолончиларнинг бир қисми яъни 933 киши суд қилиниб 346 киши оқланган, 587 маҳбус бўйича ҳукм чиқарилиб 201 киши осиб улдиришга, 104 киши каторгага, 194 киши арестантлик бўлимига, 88 киши қамоққа кесилди. Жиззах қўзғолончиларидан 50 киши ўлим, 1 киши каторгага ҳукм этилди. Богадан волостидаги қўзғолон бўйича 50 киши осиб улдирилдиган бўлди. Умумлаштирилганда 1916 йил қатнашчиларидан 347 кишига ўлим жазоси берилди. Аммо халқни қаҳр-ғазаби ва нафратини яна қўзғатмаслик учун ўлим жазосига тортилганларнинг анча қисми узоқ муддатли каторгага алмаштирилди. Терговсиз ва судсиз минглаб қўзғолончилар ва уларнинг оила аъзолари улдирилган эди. Аммо А.Н. Куропаткин бу ҳақда огиз очмай қўзғолон орқасида қурилган талофатларни таърифлайди. Унинг император номига юборган ахборотига кўра 3709 руслар жабрланиб 2325 улдирилган,

¹ ЦГВИА России. ОП. 253/916, д. 42. част. 3, л. 2.

1384 киши дараксиз йуқолган. Чор маъмурияти вакиллари-дан 7 киши, маҳаллий қўйи мансабдагилардан 22 киши улдирилган. 9000 хужалик остин-устин қилинган ва вайронага айлантирилган. Айни пайтда темирйўллар бузилган, кўприклар ёндирилган, мол-мулк таланди. Айниқса, Жиззах қўзғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлинди. Бу ҳақда қўзғолон қатнашчиларининг хотираларидан тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Жиззах ғалаёни иштирокчиси Тура Норбой дейди: «Жазо отрядлари тоғда қочиб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавло Айматовни ушладилар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар куни бир бор калтаклаб, устидан сув қўйдилар. Солдатлар қишлоқдан кетадиган бўлдилар. Кейин улар бу 7 кишини калтаклаб улдириб кетдилар». Қўзғолон қатнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга қочиб сўнг Жиззахга қайтиб кўрганларини қуйидагича сузлаган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп солдатларни кўрдим. Уларни ёнида халқдан талаб олинган қимматли рўзғор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб етибди. Солдатлар қимматли ипак сўзаналарни, атлас ва шоҳи кўрпаларни отларга ёпиб қўйибдилар. Ипак газламаларни, шоҳи кўрпаларни тупроққа ёзиб устида ағанаб етибдилар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Бунда оёқ остида босилиб ётган қимматли нарсаларни куриб жуда раҳмим келди. Эски шаҳар йўлида кетаётганимда янги шаҳарга қараб қатор-қатор кетаётган хотин-қизларни кўрдим. Улар мендан «солдатлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмиш» деб эшитдик, шу тўғрими? — деб сурадилар. Мен буни кўрмаганлигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар қўйиб ер билан теп-текис бўлган. Бунда бойўғли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда. Бу аҳволни кўриб кўп ачиндим».

«Бир куни — дейди қўзғолон иштирокчиси Мамашариф Ҳусайнов, — шаҳар атрофини солдатлар ураб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб кираверишдилар. Одамларни уриб-сукиб уйларидан қувиб чиқдилар. Бе-

шикдаги болаларни ечиб олишга қўймадилар. Халқни бозор майдонига туплаб, ёш ва жинсларга қараб тудаларга ажратдилар. Атрофларига туп ва пулемётлар урнатдилар. Солдатлар баъзи одамларни қулогидан бураб туп оғзига олиб бориб кейин қўйиб юборадилар. Баъзилари одамларга қараб милтиқларини шарқ-шурк қилиб қўрқитадилар. Одамлар орасида Оқ подшо Жиззах халқини отиб юборади, энди ҳаммамизни отар экан деган гап тарқалди. Халқни ваҳима босди. Хотинлар ва болалар йиғлади. Солдатлар уларни милтиқ қўндоғи билан урдилар. Бир вақт янги шаҳардан бир отлиқ аскар чопиб келиб: «Сиз маккор Жиззах халқи подшоҳи аъзамнинг олий фармонига итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отува буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни Оқ подшодан тилаб олибдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 километр нарига сургун қиламиз» деди. Солдатлар, мингбоши ва полициячилар халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Кун бениҳоят иссиқ, ҳамма ёқни чанг-тузон қоплаган, эски шаҳарга келадиган сув янги шаҳарда бўғиб қўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Борларини солдатлар қоқиб олди. Яна югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ қўндоқлари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой оламни тутар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги куйиб, улиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар туғиб ётибди, солдатлар уларга қарашга йўл бермайди. Солдатлар югиришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, қўлларидаги узукларини, қўлоқларидаги сиргаларини юлиб олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, то яхши кийимларгача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қилич чўлига олиб бориб ташлаб қайтдилар. Одамларда овқат ҳам, кўрпа-ёстиқ ҳам йўқ эди. Ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қишлоқларга бориб, овқат олиб келиб ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир туп одамлар оч қолиб, касаликдан ўлдилар. 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат тегди». Мазкур сатрларда асосан қўзғолончиларнинг ота-оналари ва фарзандларига нисбатан қилинган ваҳшийликлар ҳақида сўз юритилган. Қўзғолончиларнинг ўзларига нисбатан қўлланилган азоб-уқубатлар янада даҳшатли

булган. Бу ҳақда Коршунова исмли рус аёлининг уз кўзи билан кўрганини далолат беради: «Тошкент қамоқхонасининг ҳовлисида очликдан ўлган фаргоналикларнинг мурдалари солинган араваларни кўрдик. Сунгра чала улик бўлиб ётган маҳбуслар жойлашган қамоқхона ертўласига тушдик. Бу ернинг икки томонида ниҳоятда қийноқлар орқасида ўлаётган одамлар ётишибди. Булар шу даражада зич ва қалашиб ётар эдиларки, оёқ босишга жойни топиш жуда қийин бўлди. Бизни озгин, исқирт эркакларни, сочлари ёйилиб ётган хотинларни кўриниши, кўрқув ва шу билан бирга нафрат билан қараётган кўзлари ҳаяжонга солди. Ёши улғайган бир аёл менинг оёғимга ёпишиб гич ёш ва аламга тўлган кўзлари билан боқиб нималарнидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганим туфайли унинг хўнграб йиғлаш билан айтган сўзларини тушунмадим. Кимдир олдинда кетаётган бир ҳамроҳим мени қўлимдан тортгандан кейин аёлдан узоқлашдик. Мен аёлларни бадани бўйлаб минглаб минглаб чумолиларни ўрмалаётганини кўрдим. Манзара гоётада даҳшатли эди. Мен бир новча одамнинг эгнидаги чириган чопонидан бир парча пахтани юлиб олиб чайнаётганлигини гувоҳи бўлдим. Куп маҳбуслар деярли нафас олмай ётардилар. Афтидан улар азоб-уқубатларнинг охириги дақиқаларини кечирмоқда эди. Уларнинг кўпчилиги эс-ҳушини йўқотган, бошқалари оч кўзлари билан бизга боқар эдилар».

Баён этилган сатрлардан маълум буладики, чор маъмурияти эркакларни орасига аёлларни жойлаштириб ва азоб бериб тарихда мисли кўрилмаган даҳшатга қўл урган.

Жиззахда қўзғолон кўтарилганлигини рукач қилиб 2000 гектар унумли ер давлат фойдасига мусодара қилинди. Шу равишдан деҳқонлар ҳаётининг асосий манбаи ҳисобланган ердан маҳрум этилган. Бу билан бир қаторда қўзғолончиларнинг ташаббусчилари осиб ўлдирилди. Генерал-губернатор А. Н. Куропаткин баён этилган жазо чораларини қуйидагича таърифлаган эди: «Туб аҳоли шуни яхши билсинки, рус қони тўкилган тақдирда айбдорларни осиб ўлдирилиши билан бир қаторда уларни ерлари Андижон (Дукчи Эшон) қўзғолони иштирокчиларига нисбатан қилингандек тортиб олинади. Бу ҳар бир ғалаёндан кейин қатъи равишда қилинаётган тартиб туб аҳолини рус

ҳукуматига қарши қурол қутармасликка мажбур этиши лозим!»

Бошқаларга ибрат ва хавф булиши учун биринчи навбатда қузғолонни энг юқори чуққига қутарилган жойларидан бири Жиззах шаҳри ер билан яксон қилинди. Бундай фожиа қузғолончиларнинг эсдаликларидан ҳам ўз ифодасини топди:

*Тахта кўприк битдими?
Николай подшоҳ ўтдими?
Жиззах шаҳрини вайрон қилиб
Муродига етдими?
Ош қади, Палов қади
Томга чиқиб дод айлади
Намозгоҳни солдат босиб
Жиззахни вайрон айлади*

Шуни айтиб ўтиш керакки, юқори табақа орасида дилида чор ҳукуматига ва мардикорликга олишга қарши бўлган кишилар йўқ эмас эди. Улар ўз мақсадларини ошқора қилишдан чўчиб пинхон равишда иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик миллионер Миркомил Мир Муминбоев Қуқон мингбошиси номига махфий хат жунатган: «Маълум бўлсинки, Қуқон аҳолиси ва бойлари мардикорликка олиш масаласи буйича қаттиқ туришларини тайинлаган, мардикорликка бормасликни айтинглар, Қурқманглар! Россияни аҳволи жуда танг. Мени узим бориб кўрдим. Қачонки одамлар мени устимдан шикоят қилганларида 150 минг сўм бериб қутилдим. Ҳозирги вазиятда, агар рус амалдорига минг сўм берилса у вақтда хотинини ҳам, боласини ҳам беришга тайёр. Туркиянинг аҳволи яхши. Эндиликда биз кушфурушларни қонини ичамиз. Андижон тақдири қулимда.

Бу хатни ўқи, тез жавоб бер ва сир тут!»¹.

Шу мазмундаги хат Маргилондаги Сайид Мамад Эшонга ҳам юборилиб, унда фақат бир ёқадан бош чиқариб иш юритилса халқ қузғолонини қутариш осонлиги курсатиб утилган.² Миркомил Мир Муминбоев бундай хатларни бошқа жойларга ҳам юборган. Бироқ

¹ УЗР МДА. Ф. Фаргона вилоятининг ҳарбий губернаторини бошқармаси, 2-руйхат, 148-иш, 66-бет.

² Уша жойда, уша бетда.

юқори табақа вакиллари қурқоқлик ва лоқайдлик қилиб қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганлиги учун узларини утга урушдан чучидилар. Натижада халқ галаёнларига бошчилик қиладиган билимдон раҳбар топилмади. Шунинг учун қўзғолончилар тош, гишт парчаси, таёқ, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар билан, милтиқ, туппонча, қилич ва туплар билан қуролланган империя қўшинларига қарши узлари билганича кураш олиб бордилар. Жазо отрядларининг ваҳшийлиги улкада жуда хатарли ва хавфли вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий табақа вакиллари ва зиёлийлар вазиятни юмшатиш ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга яқиндан ёдам беришга аҳд қилдилар. Ҳатто маҳаллий юқори табаканинг айрим вакиллари «Овом халқни» қўзғолон кўтарганликлари учун чор маъмуриятидан кечирешни илтижо қилдилар. Чунончи, «Туркистон вилоят» рузномасининг саҳифаларида рус императорини кўкларга кўтарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър ва мақолалар чоп этилди.

Шунингдек маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва жадидларнинг вакилларини «Маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди.

Улар мардикорларни жунатишга кумақлашиш билан бир қаторда жамоадан уларни эҳтиёжи учун маблағ тўпладилар. Мазкур комитетлар Тошкент, Андижон, Қўқон, Наманган ва бошқа жойларда ташкил этилиб, унга асосан жадидлар бошчилик қилдилар. Сиртдан қараганда комитетлар гуё император фармонини қувватлагандек кўринади. Бироқ аслида ҳукумат томонидан деярли моддий ёрдам кўрсатилмаган. Мардикорларни аҳволини оз бўлсада яхшилашга ҳаракат қилинган эди. Шубҳасиз, қўзғолон жараёнида чор маъмурияти томонидан амалга оширилган даҳшатли чоралар халқни ниҳоятда тинқасини қуритиб ва ҳаётни остин-устун қилиб ташлаган эди. Буни устига устак мардикорликка юбормасликни ҳеч иложи бўлмаган. Мана шундай огир шароитда комитетларни тузилиши фойдадан холи эмас эди, албатта. Чунки уларнинг асосий вазифаси мардикорликка жунатилётган кишиларни ва уларнинг оила аъзоларини

эхтиёжларини қондиришдан иборат эди.¹ Қаҳатчилик ва чор жазо отрядларининг қирғинларидан ниҳоятда толиққан халойиқ қайта қўзғолон кутаришга ҳоли қолмади. Баён этилган қулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати императори фармонни амалга оширишга қатъий равишда киришди.

1916 йилни 23 августида А. Н. Куропаткин мардикорликка сафарбар қилиш тадбирлари ҳақида буйруқ чиқарди. Бунда мардикорликка олинадиган одамларни сони тақсимланди: Сирдарё вилоятига — 60.000, Самарқанд вилоятига — 32407, Фарғона вилоятига — 51233, Еттисув вилоятига — 4300 ва Каспий орти вилоятига — 13830 киши белгиланди. Жами 200470 кишини ташкил қилди. Сафарбарлик 1916 йилни 18 сентябрда то 1917 йилни февраль буржуа-демократик революциясининг галабасигача давом этди. Мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орёл, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинок, Нижний-Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург (Свердловск), Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринослав, Одесса, Запорожье, Керч, Тфилиси, Ботуми ва бошқа жойларга урнаштирилди.

Чор маъмурияти белгиланган 200470 киши урнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101.600 киши Россиянинг Оврупо қисмига, 4000 киши Сибирга, 7405 киши Кавказга жойлаштирилган. 10 мингдан ортиқ кишилар Туркистон улкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йуллар қурилишларида, урмонларда ва айрим капиталистларнинг хужаликларида қаттиқ ишлатилди. Хусусан, фронт орқасидаги ҳаракатдаги армия урнашган жойларга — 33.687, заводларга — 17.000, темир йулларга — 28.270, турли жамоа корхоналари ва ташкилотларда — 44.284 мардикорлар юборилган эди. Улар очликдан, ҳурликдан ва машаққатли меҳнатдан куп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Уларнинг орасида совуқ урушидан ва турли касаллардан улганлар ва ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Узбек мардикорларининг ҳаёти оғзаки ижодиётда ҳам тасвирланган:

¹ «Туркестанский голос», 1916, 1 сентябрь.

*Поезднинг гилдираги,
Устахонаси билан дўнгалаги,
Двинскага кетишди
Мард йигитнинг бир бўлаги.
Двинскийга кетмас эди
Мард йигитнинг бир бўлаги,
Двинскийга кетказган,
Николай золимнинг замбараги.
Двинскага йўл бўлсин
Қарағайзоринг кул бўлсин
Йигитларни қийнаган
Николайинг йўқ бўлсин.
Сўк ошингни ичмайман,
Этигимни ечмайман.
Қорда қарағай кесганман
Ҳеч ҳаққимдан кечмайман.*

Мардикорларнинг оғир ҳаёти қуйидаги мисраларда ҳам уз ифодасини топган:

*Унда бордик, шунда келдик
Пенза деган шахрига.
Ярмимиз чор питида қолдик,
Ярмимиз мис конида.
Оёқларимиздан совуқлар ўтди,
Тўхтамас кўздан ёш.
Шўрна деб лойқа сув берди,
Бир киши ичолмадик.
Қора нон аччиқ экан,
Уч кунгача ейолмадик.*

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва оғир ҳаётнинг асири бўлиб қолмай, кураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар ва ҳарбий отрядлар билан тўқнашган вақтлари булди. Улар Февраль-буржуа демократик инқилобидан кейин уз ватанига қайтишга эришдилар.

Умумий хулоса шуки, 1916 йил қўзғолони чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати авжига минган вақтда юз берди. У миллий зулмга, ўлкани Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун

Туркистон ерларида туб аҳолининг сиёсий онги ва фаолиятини ўсишига олиб келди. Унда аёлларнинг қатнашиши муҳим воқеа ҳисобланди. Бу аёлларнинг ватанпарварлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Қузғолон кенг қулоч ёйиб, шаҳар камбағалларини, деҳқонлар оммасини ва рус ҳукумати ҳукмронлигидан норози бўлган юқори табақа вакилларини қамраб олди. Улар биргаликда Ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклаш учун курашдилар. Қузғолон рус ҳукумати-нинг улкадаги куч-қудратини заифлаштириб, Россияда Февраль-буржуа демократик революциясининг галабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади.

Қузғолоннинг ижобий томони яна шундаки, у рус императорининг мардикорликка сафарбарлик ҳақидаги фармонини ўз вақтида амалга оширишга зарба берди. Натижада мулжалланган мардикорларнинг сонини ярмисинигина жунатишга тўғри келди.

Қузғолон ўзбек ва улканинг бошқа халқларининг мустақиллик, озодлик учун олиб борган курашлари тарихида учмас из қолдирди.

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

РОССИЯДА СИЁСИЙ КУРАШЛАРНИНГ АВЖИГА ЧИҚИШИ

Россия ҳам Туркистон ҳам бир империянинг таркибида булганлиги учун у ердаги сиёсий ҳаётни улкага уз таъсирини кўрсатиши турган гап эди. Шу боис Россиядаги сиёсий вазиятни маълум даражада булса-да ёритмасдан Туркистондаги воқеалар ҳақида тўғри тасаввур этишни ҳеч иложи йук.

XX аср бошларида Россияда ҳукм сураётган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизим замон талаби ва тараққиётга жавоб бера олмай қолди. Натижада бутун мамлакатда чуқур инқироз содир бўлиб Россия Оврूपнинг қолақ мамлакати сифатида намоён булди. У ривожланган мамлакатларнинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори ҳисобланди. Бундай оғир аҳволдан қутулишнинг ягона йўли монархия тизимидан воз кечиб, демократик республикасини тузишдан иборат эди. Аммо чор ҳукумати яккаҳоқимликка асосланган тоталитар сиёсатни давом эттириб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни тақиқлади. Бу ҳолат Россияни узида ҳам, унинг мустанлакаларида ҳам оппозицион кучларнинг фаолиятини тобора кучайтириб борди. Биринчи навбатда қашшоқлашган ишчилар ҳукуматга қарши бош кутардилар. Чунончи 1900—1904 йилларда улар томонидан 925 маротаба иш ташланиб, 180 минг киши қатнашди. Агар 1901 йилда сиёсий иш ташлашлар 22 фоизни ташкил этган булса 1903 йилда — 53 фоизга кутарилди. Бундан ташқари 1901—1904 йилларда 76 маротаба биринчи май намоишлари утказилди. Ишташлаш (стачка)лар ва намоишларда «Йуқолсин Чор ҳукумати», «Чор ҳукумати — халқ душмани» сингари шиорлар баён этилди. Шунингдек Россияда деҳқон ғалаёнлари кутарилди.

Россиянинг 1904—1905 йиллардаги Япония билан урушда мағлубиятга учраши халқ оммасининг аҳволини

янада ёмонлаштириб унинг нафрати ва газабини қайна-тиб юборди. Айниқса ишчиларнинг норозилиги юқори чуққига кутарилди. Чунончи 1905 йил 9 январ, якшанба куни Петербургдаги Қишки саройнинг майдонида 150 минг кишидан иборат ишчилар намоиш кутардилар. Солдатлар уларга қарши уқ узиб 1200 кишини улдирди ва 5 минг кишини жароҳатлантирди. Шу боис намоиш «Қонли якшанба» деб юритиладиган бўлди. Чор ҳукума-тининг тинч намоишларга нисбатан ваҳшиёна муноса-бати кенг халқ оммасининг газабини янада қаттиқ қўзгатди. Мамлакат буйлаб норозилик намоишлари кенг қулоч ёйди. Масалан, 1905 йилнинг январь ойида 450 минг ишчи бош кутарди.

Чор ҳукуматининг тоталитар сиёсати ва мамлакат-нинг огир аҳволи турли сиёсий партияларни юзага келтирди.

XIX аср охири — XX аср бошларида Россияда со-циал-демократик тугараклар пайдо бўлди. Улар чор ҳукуматига қарши курашиш, сиёсий озодликка эри-шиш, сунгра социализмни қуришни мақсад қилиб қўйдилар. 1898 йилда Минскда мамлакатнинг турли жойларда тарқоқ ҳолда иш юритаётган социал-демо-кратик тугаракларнинг вакиллари узларининг бирин-чи съездини утказдилар. Ушбу съездда Россия социал-демократик ишчилар партияси (РСДРП) тузилди. Сиёсий озодлик ва социализм учун кураш партиянинг асосий вазифаси этиб белгиланди. Бу ҳақда махсус ма-нифест қабул қилинди. 1903 йилда даставвал Брюс-сельда, сунгра Лондонда РСДРПнинг иккинчи съезди чақирилиб партиянинг дастури қабул қилинди. Дас-турда партиянинг кураши икки босқичда олиб бори-лиши курсатилди. Биринчисида чор ҳукуматини ағда-риш ва буржуа демократик республикасини урнатиш, иккинчи босқичда эса социалистик революцияни амалга ошириш режалаштирилди. Съездда партиянинг раҳбар органларини сайлаш ва партия аъзолигига қабул қилиш масаласи буйича утказилган баҳсда Ле-нин тарафдорлари купчилик овозни олганлари учун большевиклар, Мартов бошлиқ гуруҳлар оз овозга эга бўлганликлари туфайли меньшевиклар деб аталди.

1901—1902 йилларда «социал революционерлар» партияси тузилиб, унинг аъзолари эсерлар деб юри-тилди. Улар революцияда ишчиларнинг етакчилик урнини инкор этиб, деҳқонларни революцион куч си-

фатида баҳоладилар. Улар террор йули билан курашиш тарафдорлари эди. Натижада Д. С. Синягин (1902) ва В. К. Плеве (1904) сингари Ички ишлар вазирлари отиб улдирилди. Эсерлар посёлкаларда ерга нисбатан хусусий мулкчиликни йуқ қилиб, уни жамоа ерларига айлантириш ва коллектив меҳнатни ташкил этиш йули билан социализмни куришни тарғибот қилдилар. Эсерлар сиёсат соҳасида чоризмни ағдарिश, республика, демократияни ва парламентни ташкил қилиш тарафдорлари ҳисобланганлар. Шунинг учун ҳам уларни большевик ва меньшевиклар билан ҳамкорликда иш юритган вақтлари кўп бўлган.

1905 йил 9 январь воқеасидан кейинги ойларда ишчилар, деҳқонлар ва солдатларнинг бош кутаришлари қизгин тус олиб, хавфли вазиятни юзага келтирди. Император уни юмшатиш учун 1905 йил 17 октябрда фуқароларга суз ва матбуот эркинлигини бериш ва қонун чиқарувчи Дума (парламент)ни жорий этиш ҳақида манифест эълон қилди.

1905 йилнинг октябрь-ноябрь ойларида буржуазиянинг «конституциячи-демократлар» номида сиёсий партияси тузилди. Бу партия кадет номи билан ҳам иш юритди. Унинг дастурида конституцияга асосланган монархия учун кураш асосий мақсад деб белгиланди. Юқорида қайд қилинган ҳукумат манифести эълон қилингандан кейин «17 октябрь иттифоқи» (октябристлар) номли буржуазия партияси тузилди. Бу партия ҳам кадетларга ўхшаш конституцияли монархиянинг тарафдорлари эди. Шунингдек демократия душмани, улуғмиллатчилик ва антисемитизм руҳи билан суғорилган «черносотинчи»лар партияси пайдо бўлди.

1905 йил октябрь ойида Россияда ишчи ва солдат депутатлари советлари, посёлкаларда деҳқон (крестьян) комитетлари тузилди. Умумлаштирилганда уша йили бутун мамлакатда 55 та советлар пайдо бўлди. Уларга эсер, меньшевик ва большевиклар аъзо эдилар. Советлар чоризмга қарши курашни асосий вазифа деб белгиладилар.

Чор ҳукуматининг «17 октябрь Манифести» маълум даражада жамиятни демократлаштирган бўлса-да, лекин амалда давлат бошқарувида императорнинг яққақоқимлиги ҳукм сураверди. Бунинг устига устак меҳнаткаш омманинг ҳаёти янада оғирлашиб борди.

Шу боис 1911—1914 йилларда юз минглаб ишчилар ва деҳқонларнинг галаёнлари ривожланди.

Олдинги саҳифаларда Россиядаги турли сиёсий партияларни фаолиятини шарҳлашдан мақсад шуки, уларнинг булимлари Туркистон заминида ҳам юзага келиб сиёсий курашларни йўналтирувчи кучлари ҳисобланди. Маълумки улкада Тошкент, Самарқанд, Қўқон, Марғилон, Андижон ва бошқа жойларда рус шаҳарлари пайдо булган эди. Бу жойлардаги аҳолининг ҳаёти анча оғир булган. Шу боис улкадаги темир йул ва корхоналарнинг ишчилари иш ташлади ва намойиш кўтардилар.

XIX аср охирларида улкада сургун қилинган социал-демократларни учратиш мумкин эди. Кейинги асрнинг дастлабки йилларида улкада социал-демократларнинг сони 377 кишини ташкил этди. 1903 йилдан бошлаб Тошкентда социал-демократик гуруҳи шаклланиб, улар ишчилар орасида чор ҳукуматига қарши революцион курашни уюштириш билан шуғулландилар. Ишчилар «Йуқолсин самодержание», «Яшасин халқ ҳокимияти!» деган шиорлар билан ёзилган қизил байроқларни кўтарган ҳолда бош кўтардилар. Бундай чиқишлар Тошкентдан ташқари Самарқанд, Андижон, Қўқон ва улканинг бошқа жойларида кўзга ташланди. Уша 1905 йилнинг охирги ойларида айрим ҳарбий қисмларда солдатларнинг ҳам галаёни содир булди. Бу вақтларда Тошкент, Самарқанд, Андижон, Қўқон, Хужанд ва бошқа шаҳарларда социал-демократик ташкилотларнинг конференцияси очилди. Бунда улар РСДРПнинг улка ташкилоти сифатида бирлашдилар. Аммо 1907 йилда чор ҳукумати томонидан ташкилотнинг аъзоларини кўпчилигини қамоққа ташлашни орқасида социал-демократларнинг фаолияти сўнди. Бироқ 1912 йилга келиб янги социал-демократик гуруҳлар пайдо була бошлади.

Россияда булганидек улкада ҳам социал-демократик ташкилотларнинг аъзолари бир тарафдан эсер ва меньшевиклар, иккинчидан большевиклардан иборат эди. Улар кўп ҳолларда чоризмга қарши курашларда биргаликда қатнашдилар. Бироқ уларнинг уртасидаги зиддият ва келишмовчилик қанчалик вақтларнинг утиши билан шунчалик қизгин тус олиб борди. Умуман олганда социал-демократик ташкилотларда меньшевик ва эсерлар салмоқли ўринни эгаллаган эдилар.

1905—1906 йилларда Тошкентда, Қўқонда ва Самарқандда кадет, октябрист ва прогрессивистлар партияларининг бўлимлари юзага келди. Кадетлар савдо-саноат вакиллари, адвокат ва инженерларни ўз ичига олди. У келажакда улканинг сиёсий ҳаётида салмоқли уринни эгаллади.

ЖАДИДЛАР МУСТАҚИЛЛИК ВА ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШДА

XX асрнинг бошларида чоризмга қарши кураш нафақат Россияни узида балки унинг мустамлакаларида, жумладан Туркистонда ҳам тобора қизиб борди. Бу кураш икки йўналишда кечди. Улканинг рус аҳолиси истиқомат қилаётган жойларда олдинги саҳифаларда кўрсатилган Россиянинг узидаги буржуазия партиялар ва социал-демократларнинг бўлимлари юзага келди. Улар улкада ҳам русларга сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни бериш ва давлат бошқарувини демократлаштириш учун курашдилар. Аммо улар бундай ўзгаришларни Россия империясини яхлитлиги ва мустамлакачилик сиёсатини сақлаган ҳолда амалга оширишни режалаштирган эдилар. Уларнинг дастурларида маҳаллий аҳолининг манфаатлари учун ҳам курашиш ҳаёлга ҳам келтирилмади. Шунга ухшаш улкадаги ишчиларнинг революцион ҳаракатлари ҳам туб аҳолини озодлигини таъминлашга қаратилмаган эди. Туркистон заминида буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг фаолиятига қарама-қарши миллий-озодлик ғоялари ўз кучини кўрсатиб борди. Зеро, ўзбек халқининг чор ҳукуматига қарши курашларининг моҳияти ва йўналиши мустақиллик ва озодликни тиклашдан иборат эди. Аммо совет даврида бу тарихий ҳақиқат инкор этилиб миллий-озодлик ҳаракатлари Умумроссия ишчиларининг чоризмга қарши революцион курашининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. «Мустамлака чекка улкаларнинг, — дейилади Ўзбекистон тарихи китобида, — ишчи ва деҳқонлари ҳарбий феодал империализмга ва капиталистик эксплуатацияга қарши курашда Россия пролетариатининг иттифоқчилари бўлиб қолдилар... Россия ишчилар синфи ва деҳқонларнинг миллий районлардаги ишчилар ва қишлоқ камбағаллари билан бирлик фронтини ташкил этиб, буржуазияга маҳал-

лий эксплуататор синфларга қарши курашга йўллади».¹

Куриниб турибдики, гуё Россия ишчилар синфи миллий-озодлик курашларнинг йўлбошчиси ҳисобланган. Шуро тарихчилари бу фикрни тасдиқловчи биронта ишончли ҳужжатни кўрсатмай умумий сузлар билан чегараландилар. Буни исботлашни иложи ҳам йўқ эди. Чунки улкадаги миллий-озодлик гоё ва курашлар Россия буржуазия сиёсий партия ва социал-демократларнинг мақсадларига зид ва қарши ҳолда намён бўлди. Улар мустамлакачилик ва улугмишлатчилик сиёсатининг кушандаси сифатида гавдаланди. Бу борада жамиятнинг энг илғор вакиллари — жадидларнинг ватанпарварлик фаолияти муҳим урин эгаллади. Жадидчилик ҳаракати ўзида мазлум халқнинг озодлик гоёларини акс эттирди. Унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши тасодифий ва фавқулоддаги воқеа бўлмай сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминига эга эди.

Биринчидан. Чор ҳукумати хонликларни босиб олгандан кейин миллий давлат, миллий қушин ва миллий чегарани йўқ қилиб улкани Россия империясининг таркибий қисмига айлантирди. Олий ва урта раҳбарлик лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланиб ҳарбий бошқарув тизими жорий этилди. Маҳаллий халқ вакиллари эса қуйи мансабларга тайинланиб, улар чор маъмуриятининг малайлари эди, холос. Сиёсий-маъмурий тизим мустамлакачилик ва миллий зулмга асосланган бўлиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмади. Жамиятда адолатсизлик, зўравонлик, ҳақсизлик, назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Бундай озодликни барбод этган бошқарув тизими жадидларнинг сиёсий қараш ва фаолиятини шакллантирди. Зеро, улар мустамлакачилик ва миллий зулмга қарши курашни асосий вазифа ҳисоблаб, унинг даҳшатли оқибатларини куюниб баён этдилар. Бу ҳусусда Фитратнинг «Темур сағанаси» пьесаси алоҳида аҳамият касб этади. Унда Фитрат пьеса қаҳрамони орқали Амир Темур руҳига мурожаат этиб дейди: «Ҳоқоним, эзилиб таланган, таланиб йиқилган, йиқилиб яраланган турк элининг бир боласи сендан кумак истарга келди. Боғлари бузилган, гуллари сулган, булбуллари учирилган Туроннинг бир қорову-

¹ Ўзбекистон тарихи. III жилд. Тошкент, 1971, 20–21-бетлар.

ли сенга арз этарга келди. Бағрим ёниқ, юзим қора, кунглим синиқ, буйим букик. Сенинг зиёратингга келдим султоним. Эзилган бошим, қисилган виждоним, куйган қоним, уртанган жоним учун бу сағанангдан даво излаб келдим, Ҳоқоним! Юз йиллардан бери жафо кўриб, гам чекиб келган туркнинг қонли куз ёшларини этақларингга тўкарга келдим. Қоронгулар ичра қолган ўзбек кўзлари учун тупроғингдан сурма олгани келдим. Туркнинг номуси, зътибори, иймони, виждони золимларнинг аёғлари остида қолди.

Туркнинг юрти, улоғи, учоғи, Турони ёт қулларга тушди. Туркнинг белгиси, онги, уйлови, зийраклиги жаҳолат улжасига кетди. Сенинг қиличинг билан дунё эгаси булган Турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди».¹

Ушбу сатрларда мустамлака даврининг ўзбек халқига келтирган фожеаси ҳаққоний равишда тасвирланган. Ҳақиқатан ҳам уша даврда туб аҳолига оддий бир ҳақ-ҳуқуқ ҳам берилмай оёқости қилиниши, хўрланиши ва қул каби ишлатилиши авжига минган эди. Аммо ҳеч қандай таъқиб ва жазолар ўзбекларнинг ватанпарварлиги ва курашини парчалай олмади. Аксинча озодлик учун курашни муқаддас бурч деб ҳисобладилар. Бу «Темур сағана»сининг қаҳрамони мисолида ҳам яққол кўзга ташланиб турибди. У мустақиллик ва озодлик рамзи бўлмиш буюк Амир Темурдан куч-қувват сўраб руҳига сигинади. Фитрат «Темур сағанаси» драмаси орқали жадидларнинг сиёсий қиёфасини ёритди дейилса, асло хато бўлмайди. Бу борада унинг қуйидаги шеъри ҳам диққатни жалб этади.

*Эй, улуғ Тангрим,
эё, буюк Тангрим,
Турк ўғлисан, Турон элин
юксалтиргайсан.
Ярлақагайсан,
Раҳм этгайсан.
Улуғ Турон, турк боғида
гул кўкартиргайсан.
Эй, Тангрим! Раҳмонсан,
улуғсан, қодирсан,*

¹ Каримов Н. Фитратнинг шайтонга исени. «Ўзбекистон адабиети ва санъати», 1993, 20 август.

*Турк элларин Турк боғида,
гул кўкартиргайсан.*

Эй йигит йўқми

томирингда қон!

Мунча хўрлик билан ётибсан?!

Давлатинг, иззатинг йўқ қўлингда,

Бошқага қул бўлиб қолибсан.

Турк эли тургин энди! Тиғ, яроғ, отга

мин, чоптир энди,

*Синдириб ташла ёвнинг қўлини, зулмини
истамаймиз дебон!'*

Фитрат «Давлатинг, иззатинг қўлингда йўқ» ва «бошқага қул бўлиб қолибсан» деб мустамлакачилик исканжасида сиқилиб ётган узбекларни озодлик курашига даъват этган. Бу ерда мустақилликни тиклаш ва миллий давлатни ташкил этиш гоёси барқ уриб турибди. Бундай гоё Чулпоннинг шеърларида ҳам уз аксини топган.

Гўзал Туркистон сенга на бўлди,

Саҳар вақтида гулларинг сўлди.

Чаманлар барбод, кунлар ҳам фарёд,

Билмам не учун қушлар учмас боғларингда.

Бирлигимизнинг тебранмас тоғи

Умидимизни сўнмас чироғи.

Бирлаш эй халқим, келгандир чоғи,

Безансин энди Туркистон боғи.

Кўзғол халқим, етар шунча жабру жафолар.

Ол байроғингни қалбинг уйғонсин,

Қуллик, асорат барчаси ёнсин.

Қур янги давлат, ёвлар ўртансин,

Усиб Туркистон, қаддин кўтарсин,

Яйрат, яшнат, ўз Ватанинг гул боғларингда.²

Жадидларнинг юқорида курсатилган сиёсий курашлари XX аср бошларида шаклланди. Бироқ улар асосан буржуа феврал-демократик революциясидан кейин ҳаётга татбиқ этиб борилди. Бу вақтларда

¹ Ёқубов Ҳ. Фитрат тўғрисида баъзи хотираларим. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 29 октябр.

² Йўлдошев Н. Чулпон ва Фитрат. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 1995, 20 январь.

Бехбудий ва Мунаввар қори сингари жадид лидерларининг «Ҳақ олинур, берилмас», «Хуррият берилмас, олинур» деган хитоблари бежиз кутарилмаган эди. Жадидлар бу вақтгача биринчи галда халқни саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғу ва онгини ошириш билан бевосита шуғулландилар. «Чор ҳукуматини йуқотиш, — деган Мунаввар қори, — жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқа таъбир билан айтганда, дуконда утириб, насия ёзадургон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсин».¹

Бу ерда Мунаввар қори мазлум халқнинг саводини чиқариш орқали онгли равишда иш юритадиган ва узининг фикр-мулоҳазасига эга кишиларни етиштириш зарурлигини таъкидламоқда. Бу ўз даври учун энг тўғри йул эди.

Иккинчидан. Туркистон Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланган эди. Шу нуқтаи назардан улкада пахтачилик ривожлантирилиб, унинг деярли ҳаммаси Россияга жунатиб турилди. Шунга ухшаш бошқа деҳқончилик маҳсулотлари ҳам хом ашё сифатида олиб кетилди.

Мустамлакачилар улкадаги табиий бойликларни ҳам таладилар. Россиядан улкага тайёр саноат молларини узлуксиз келтирилиши ҳам тараққиётни бугиб халқни қашшоқланишига олиб келган. Шунинг учун жадидлар моддий бойликларини бегоналарнинг қулидалиги ва уларни таланишига қарши курашни муқаддас бурч ҳисоблаганлар. Чунончи, Бехбудий «Хуршид» рўзномасининг 1908 йилги сонларидан бирида чоп этилган мақоласида мустамлакачилик сиёсати туфайли Туркистон улкаси фақат хом ашё етказиб берувчи замин бўлиб қолганидан халқимиз қашшоқ яшамокда, деб қайгурган. Айни пайтда у Россияни ўзимиздан хом ашёни арзонга олиб ундан ишланган молларни қимматга сотишини қоралаган. «6 миллионли туркистонликларда, — деб ёзган Бехбудий, — уч миллионер борлиги маълум эмас. Деҳқонлар эса, агарчи

¹ Каримов Н. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши. «Жадидчилик: Ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш». Тошкент, 1999, 33-бет.

бир вақт қули бир оз ақча қурар, яна Оврупо (Россия бойларига) бир икки-беш хом мол бериб пишиқни зурга олур!..»¹

Ҳақиқатан ҳам Россиядан узбек пахтасидан тайёрланган газламалар, кийимлар ва бошқа буюмлар улкага келтирилиб қиммат баҳода харид қилинган. Шу равишда узбек халқи пахтани хом ашё сифатида Россияга олиб кетилиши ва ундан ишлаб чиқарилган молларни келтирилиб юқори нархда сотилишидан катта талофат қурган. Бундай адолатсизлик зулмнинг жонли гувоҳи бўлган жадидлар зулмга қарши ўз фикрларини изҳор этганлар. Масалан, Фитрат шундай ёзган эди: «Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик. Қулимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарафимиз емурилди, номусимиз гасб қилинди, инсонлигимиз аёқлар остига олинди. Тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйругга буйинсиндик. Бутун борлигимизни қўлдан бердик»².

Мазкур сатрларда чор ҳукумати томонидан нафақат бойликларни таланиши балки сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар тақиқланиб кишиларнинг оғзига қулф ва оёқларига кишан солинганлиги ҳаққоний баён этилган. Уша мудҳиш даврни Фитратга ухшаб қисқа, лунда ва таъсирчан қилиб астар-пахтасини ағдариб ташлаган муаллиф ҳали кузга ташлангани йўқ.

Шундай қилиб Туркистон заминини Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши жадидларнинг иқтисодий мустақилликни тиклашга қаратилган ғоясини юзага келтирди.

Учинчидан. Чоризм даврида миллий тил ва маданиятни бир бурчакка сиқиб қўйилиши маънавий қашшоқликка олиб келди. У мактаб ва мадрасаларни таъминлашга маблағ ажратмай уларни қолоқликда сақлаб туришга ҳеч нарсадан тоймади. Фан ва маданият ғоятда оғир аҳволга тушиб қолди. Чунки чор маъмурияти маҳаллий халқни қоронгулик ва тушқунликда ушлаб туришдан манфаатдор эди. Бу борада жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган: «Табиий Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач қари миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунта-

¹ Алиев А. Фитрат ва маърифат. «Шарқ юлдузи», 1992, 9-сон, 22-бет.

² Қосимов Б. Фитрат (чизиклар). «Шарқ юлдузи», 1992, 10-сон, 173-бет.

зам мактаб мадраса очира олмас эди. Қари миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тартибли бир мактаб ва мадрасада уқиб чиққан шогирдларда диний миллий ҳис-туйғу булар эди. Улар миссионерларнинг пичроқ маслагига хизмат этмасдилар»¹. Дарҳақиқат чор ҳукумати халқ маорифини ривожланишига йул қўймай маҳаллий халқнинг фарзандларини саводини чиқариш ва билимли қилишга қарши қаратилган чораларни курди. Ҳатто чор маъмурияти ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятини ривожлантирилса, «гафлатда ётган мусулмонлар уйғониб «нонимиз яримта» булади деган гаплар юрган. Чор ҳукумати ислом дини ва руҳонийларини хавфли душман сифатида баҳолаб, дин пешволари қаттиқ назорат ва таъқиб остига олинди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларини харобага айлантириш йули билан ҳам уни қашшоқлантирди.

Умуман айтганда босқинчилар маҳаллий аҳолини ички ва ташқи дунё тараққиётидан маҳрум этиб, уни саводсизлик ва қоронғуликда ушлаб турди. Бундай узбекларнинг бу кун ҳаётини эмас, балки келажакини ҳам барбод этувчи миллий зулм жадидларнинг маънавий ғояси ва курашини шакллантирди. Мустақиллик ва озодликни тиклашга қаратилган сиёсий курашни амалга ошириш учун мазлум халқнинг саводини чиқариш, миллий ҳис-туйғулари ва сиёсий онгини ошириш лозим эди. Шу боис жадидлар мактабларда ислоҳотлар утказиб, уқув услубларини такомиллаштирдилар. Натижада улкада жадидларнинг янги усул мактаблари очилиб, самарали натижаларни берди.

«Мусулмон халқларининг ягона қутулиш йули, — дейди Фитрат, — мусулмон жамоатчилигининг ислоҳот ясаши йули билан оёққа тура билишидадир. Бунинг учун янги мактаблар очмоқ, янги замондош матбуот яратмоқ, илғор ғояларни халқ оммаси орасига ёймоқ, ҳаракатчанлик, ғайрат ва фидокорлик билангина қозонмоқ мумкин бўлади».²

Хуллас жадидларнинг фаолияти чор ҳукуматининг назорати ва таъқиби учига чиқиб озодлик ғояси ва

¹ «Совет Ўзбекистони», 1990, 18 сентябрь.

² Райҳона. Фитрат ким эди? «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 18 май.

курашлари бугиб ташланган шароитда кечди. Шунга қарамай улар узининг ватанини озодлиги учун мардонатор курашди. Уларнинг фаолиятини дастлабки босқичида маърифатпарварлик асосий уринни эгаллади. Улар миллий матбуотни юзага келиши ва ривожланишида ҳам гоётда катта ишларни амалга оширдилар. Хусусан улар томонидан «Тараққий» (1906), «Хуршид» (1906), «Шухрат» (1907—1908), «Осиё» ва «Самарқанд» (1913), «Садои Туркистон», «Садои Фарғона» (1914) ва бошқа газеталар нашр этилди.

Шубҳасиз Россияни узидаги сиёсий вазиятни кескинлашиши ва оппозицион кучларнинг фаолияти жадидларнинг фаолиятига уз таъсирини курсатган. «1904 йилда, — дейди Авлоний, — рус-япон уруши чиқиб, бизнинг ҳам кўзимиз очилди. 1905 йилда Россияда бошланган инқилоб тўлқини бизга ҳам зўр таъсир қилди. Бизнинг ташкилотимиз сиёсий маслакларга тушуниб, биринчи навбатда қора халқни оқартирмоқ ва кўзини очмоқ чорасига киришди. Бу мақсадга эришмоқ учун газета чиқармоқни муносиб куриб, уюшманинг ҳаракати билан ўзбек тилида газеталар чиқарилди».¹

Демак Россиянинг рус-япон урушида мағлубиятга учраши ва инқилобий ҳаракатлар империянинг ожизлиги ва заифлигини намойиш этиб, ҳалокатга яқинлашайтганлигини англаган. Бу ҳолат ўлкадаги озодлик курашларини пировардида ғалабага эришишга булган умидни кучайишига олиб келган. Ҳамда жадидлар фаолиятини жуш уришига таъсир этган.

ЧОРИЗМНИНГ АҒДАРИЛИШИ ВА БУРЖУА ФЕВРАЛ-ДЕМОКРАТИК ИНҚИЛОБИНИНГ ҒАЛАБАСИ

Россиянинг биринчи жаҳон урушида бирин-кетин мағлубиятга учраши уни бусиз ҳам оғир аҳволини чидаб булмайдиган даражада ёмонлаштирди. Натижада 1917 йилларнинг бошларида рус ишчиларининг ҳаракати кучайиб, уларда 676 минг киши қатнашди. Кейинги февраль ойида ҳам ун минглаб ишчилар бош кутардилар. Солдатларнинг ҳам ғалаён кутарганликла-

¹ *Авлоний А. Таржимаи ҳолим. «Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари», Тошкент, 1993, 108-бет.*

ри маълумдир. Чор ҳукуматига қарши кураш шу даражада авжига миндики, 1917 йил 28 февралда Дума томонидан тузилган вақтли комитет ҳокимиятни ўз қўлига олганлиги ҳақида қарор қабул қилди. Уша йилнинг 2 мартда Муваққат ҳукумат тузилиб, унинг аъзоларини кадет, октябрист ва прогрессивист партияларининг вакилларидан ташкил этди. 1917 йил 27 февралда Петроградда ишчи ва солдат депутатлари совети ташкил қилиниб, унда эсер ва меньшевиклар кўпчилик уринни эгалладилар. Бу совет вақтли ҳукуматни тузишни Думанинг вақтли комитетига топшириш ҳақида қарор қабул қилди. Умуман эсер ва меньшевиклар кўпроқ буржуа демократик республикасини жорий этиш тарафдорлари эди. Император Николай II кўрдики, тахтни ушлаб туришнинг ҳеч иложи йўқ. Шу боис у 1917 йил 3 мартга утар кечаси тахтдан воз кечди. Шу тариқа Россияда Буржуазия феврал-демократик инқилоби галабага эришди. Аммо ҳокимиятга ишчи ва солдатлар депутатлари Совети ҳам даъвогар эди. Шу боис бу Совет муваққат ҳукуматга қарши курашди. 1917 йилдаги феврал воқеасини буржуазия демократик инқилоби дейилишига сабаб шуки, самодержавие, яъни императорнинг яккаҳокимлиги тугатилиб конституция ва парламент асосида республика ташкил этилди. Ҳокимият капиталистларга ўтиб, феодал-помешчик тузумининг қолдиқларини бартараф қилиш ва капитализмни кенг қўламда ривожлантиришга катта имкониятлар вужудга келди. Петроградда чор ҳукуматининг ағдарилиши ҳақидаги хабар тез орада Туркистонга ҳам аён бўлди. Айниқса бу воқеани ўзбек ва бошқа туб аҳоли зўр хурсандчилик билан қарши олдилар. Чунончи, Тошкент Эски шаҳарида умумхалқ йиғинлари ўтиб кишиларда озодликка чиқиш умидлари қайнай бошлади. Улкада истиқомат қилаётган рус ишчи ва хизматчилари ҳам узларининг хурсандчилигини изҳор этиб митинг ва намойишларни ўтказдилар. Чоризм ҳукмдорлиги тугатилган бўлса-да, лекин генерал-губернатор Куропаткин Петрограддаги муваққат ҳукуматнинг вакили сифатида ишни давом эттирди. Эски давлат бошқаруви ўз кучини йўқотмади. Биринчи жаҳон уруши вақтида улкада социал-демократик ташкилотлар тугатилган эди. 1917 йил март ойининг бошларида улар даставвал Тошкентда, сўнг бошқа шаҳарларда қайта юзага келди. Айни пайтда

ишчи ва солдат депутатлари Советлари пайдо бўлди. Уларнинг орасида айниқса Тошкент Совети марказий орган сифатида муҳим урин эгаллади. 1917 йил мартда Тошкент ишчи ва солдат депутатлари Совети Куропаткинни вазифасидан маҳрум этилиши ҳақида қарор қабул қилди. Шунга биноан ва халқ оммасининг хоҳиш-иродаси асосида Куропаткин ва бошқа чор амалдорлари ишларидан бушатилды. Сунгра 1917 йил 7 апрелда Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети тузилди. Дума ва кадет партиясининг аъзоси Н. Н. Шчепкин комитет раиси этиб тайинланди. Бу комитетнинг маҳаллий органлари — ижроия комитетлари Тошкент ва бошқа шаҳар, вилоятларда пайдо бўлди. Бу комитетлар тузилгандан кейин ҳам улкада чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсати уз кучида давом этаверди. Аммо улкада, Петроградда булганидек, муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети, ишчи ва солдатлар депутатлари советларидан иборат қуш ҳокимият юзага келди. Улар ҳокимият учун курашни тобора қизитиб бордилар. Уз навбатида жадидлар ҳам сиёсий курашни авжига миндириб бордилар. «Русияда, — дейди Фитрат, — инқилоб булиб, Николай ҳукумати йиқилгандан сунгра жадидларнинг сиёсий қиёфалари очилди». Жадидлар фурсатни бой бермай узларининг сиёсий партияларини туздилар. Чунончи 1917 йил мартда «Шурои Исломия», сунгра «Шурои Уламо» каби сиёсий партиялар тузилди. «Шурои Исломия»нинг аъзолари Тошкент шаҳарининг зиёлилари, руҳонийлари ва савдо аҳлининг илғор вакилларида ташкил топди. 1917 йил апрель ойида у биринчи улка мусулмонлар съездини утказди. Съездда Марказий орган — Туркистон улка мусулмон шўроси тузилди. Марказий шуро ҳайъатига Мунаввар қори, Бехбудий, Убайдулла Хужаев, Заки Валидий, Тошпулат Норбутаев, Ислон Шоаҳмедов ва бошқалар киритилди. Биринчи съезд жамоа аҳли томонидан зўр қизиқиш ва мамнуниятлик билан қарши олинди. Зеро, «Шурои Исломия»нинг бўлимлари улканинг қатор шаҳарларида пайдо бўлди. Хусусан, бундай бўлим (шўьбалар)га Тошкентда — Мунаввар қори, Самарқандда — Бехбудий, Фарғонада — Носирхон Тура бошчилик қилдилар. Шу тариқа «Шурои Исломия» партияси бутун улкани қамраб олган эди. Унинг бевосита қатнашувида Тошкентда — «Турон»,

Самарқандда — «Мир важул Ислом», «Клуб Исломия», Андижонда — «Озод халқ», «Хуррият», «Маърифат», Каттақурғонда — «Равноқул Ислом», «Гулистон», Хужандда — «Муайин ат-Толибин» каби турли тугарак ва жамиятлар пайдо булди.

«Шурои Исломия» партиясининг курсатилган даражада кенг қулоч ёйиши бежиз булмаган, албатта. Чунки унинг мақсадлари мазлум халқнинг манфаатларини ўзида акс эттирган эди. Буни партиясининг 1917 йил 28 апрелда «Нажот» газетасида чоп этилган мақсад ва вазифалари яққол гувоҳлик беради:

1. Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, илмий ва ижтимоий жиҳатдан замонга мувофиқ ислохот фикри тарқатмоқ.

2. Бутун Туркистон мусулмонларини бир фикр ва бир маслакка келтирмоққа тадбир ва ҳаракатлар қилмоқ.

3. Мамлакатларнинг усул идоралари ҳақида маълумот йиғиб, таъсис мажлисига ҳозирламоқ.

4. Туркистоннинг ҳар бир шаҳар, қишлоқ ва овулларида митинглар ясаб, сиёсий, илмий ва ижтимоий хутбалар ўқитмоқ.

5. Эски маъмурларни ўрнидан тушириб, ўрнига янги маъмурлар қўймоқ йўлларини халққа курсатмоқ.

6. Туркистондаги турли миллатлар орасида булган ва буладиргон ихтилофлар ва шубҳаларни битириб, бир-бирларига яқинлаштириб, бирлаштирмоқ учун тадбир ва ҳаракатда булмоқ.»¹

Демак, партия биринчи навбатда улканинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ислохотларни утказиб тараққиётга эришиш учун курашни режалаштирган. Ундаги улканинг барча жойларида сиёсий ташвиқот ва митингларни ташкил этиш ҳақидаги вазифалар мазлум халқни сиёсий курашга тайёрлашни назарда тутилганлигини курсатади. Партиясининг мустамлака ва улуғ миллатчилик руҳи билан суғорилган маъмурият раҳбарларини йўқотиб, янгиларини тайёрлаш ҳақидаги фикрининг заминида катта сиёсий масала ётган. Бунга кура туб аҳолининг сиёсий-иқтисодий ва маънавий манфаатларини таъминлайдиган сиёсий маъмуриятни ташкил қилиниши лозим эди.

Жадидлар партиясининг олдида қўйилган муҳим ва

¹ *Аъзамхўжаев С.* Туркистон мухторияти. Тошкент, 1966, 14—15-бетлар.

зифаларни улкадаги турли миллатларни биргаликда курашларсиз амалга оширишни иложи йўқлигини яхши англаган эдилар. Шу боис миллатлараро дўстлик ва биродарликни таъминлашни муҳим вазифа деб белгиланди.

Умуман айтганда, «Шурои Исломия» партиясининг раҳбарлари ва фаол аъзоларининг сиёсий фаолияти юқори даражага кўтарилганлиги кўриниб турибди. Бу ҳақда уларнинг Туркистон мухториятини ташкил этиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам далолат беради. Бу борада улка мусулмон шўросининг халққа қаратилган қуйидаги мурожаати диққатга сазовордир.

«Туркистон мусулмони, туркистонлик туркий миллати бундан қирқ-эллик йил муқаддам бўлиб утган ҳолларни асло унутгани йўқ. Мусулмоннинг у вақт Бухоро, Хива, Қўқон, Қозон хонликлари каби бир-бирига душман улкаларга бўлиниб, ниҳоятсиз низо, ихтилоф, уруш сабабли хароб бўлганини ва бундан-да аҳамиятли бир маданиятсизлик, иқтисодий заифлик, миллат ишига қараганда узининг жонин қизгонмоқ душманларида албатта иттифоқлик, жон қизгонмаслик ила булажаги маълум.

...Ҳозир худога шукр, иттифоқ амалга келабошлади. Хар турли шаҳарларда гарчи заиф бўлса ҳам жамиятлар ясалиб, Шуролар қурилмоққа бошлайди. Охири Тошкентда Марказий Шурои Исломия ҳам барпо бўлди. Туркистон мусулмонлари Туркистонга сиёсий мухторият (федерация) олмоқликка қарор берди».¹

Бинобарин жадидлар хонликлар даврида ҳукм сурган ўзаро чиқишмовчилик ва қонли урушларни ва даҳшатли оқибатларини эслашиб тарихдан сабоқ олган ҳолда маҳаллий халқларни бирлашиши ва умуммиллат манфаати учун курашиш лозимлигини уқдириб утган эдилар. Мурожаатда расмий суратда Туркистон заминига мухторият берилиши ҳақидаги қарор қабул қилинганлигини маълум қилиниши муҳим воқеа ҳисобланди. Чунки у мустахлакчилик исканжасида эзилиб ётган халққа озодлик ва тараққиётни бахш этарди. Шу боис уша қарор кенг меҳнаткаш омма томонидан зўр хурсандчилик билан қарши олинди. «Шурои Исломия» партияси орасида келишмовчилик-

¹ *Аъзамхўжаев С. Туркистон бирлиги учун. «Ўзбекистон овози», 1996, 22 октябрь.*

лар йўқ эмас эди. Чунончи улардан катта бир гуруҳи мухторият тарафдорлари булса-да, лекин ислохотлар утказишга қарши чиқдилар. Улар жамият ҳаётини урта аср даражасида сақлаш ва шариат асосида иш юритиш гоёсини олдинга сурдилар. Бу жамиятни замонавий тараққиётдан четлатиб қуйишига олиб келарди, албатта. Шу боис эскилик тарафдорлари, яъни консерваторлар «Шурои Ислом»дан ажралиб 1917 йил езда «Шурои Уламо» номида алоҳида уюшмаларини туздилар. 1917 йил 12—14 июль кунлари ҳозирги Фарғона шаҳрида мусулмон ташкилотларининг съездида «Турк одами марказияти» партияси тузилди. Унинг вазифаси сиёсий кучларни бирлаштириб ватан мустақиллиги ва тараққиётини таъминлашдан иборат эди.

1917 йил 17—20 сентябрь кунлари Тошкентда утказилган Туркистон мусулмонларининг иккинчи съездида ҳам Туркистонга мухторият берилиши қайта тасдиқланиб, булажак мухториятнинг бошқарувини ташкил этиш масаласи муҳокама этилди. Ҳамда Туркистон мухториятини таъсис этиш, ички ишларни мустақил амалга ошириш ҳақида қарор қабул қилинди.

Умуман айтганда курилайётган йилда улкада миллий уйғониш ва сиёсий фаолият тобора қизгин тус олиб, жамоа аҳлини ўз бағрига тортди. Бирин-кетин турли мажлислар, съездлар ва йигинлар утказилиб, қандай бўлмасин Туркистон мухториятини ташкил этиш умумий мақсад ва курашга айланиб борди.

ТУРКИСТОНДА МУВАҚҚАТ ҲУКУМАТНИНГ ТОР-МОР ЭТИЛИШИ ВА СОВЕТ ДАВЛАТИНИ ЎРНАТИЛИШИ

Марказдаги муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети билан ишчи ва солдатлар депутатлари совети уртасидаги ҳокимият учун кураш тобора қизгин тус олди. У 1917 йил сентябрь ойида кескинлашиб хавфли вазиятни юзага келтирди. Бунга 1917 йил 31 августдаги РСДРП(б)нинг мажлисида Ленин бошлиқ большевиклар томонидан «Бутун ҳокимият Советларга» деган шиорни уртага ташланиши сабаб бўлди. Улка большевиклари Петрограддаги большевикларнинг изидан боришиб иш юритганлар. Шу боис улар ҳам улкада сентябрь ойида «бутун ҳокимиятни Советлар қулига»

утказиш учун курашни бошлаб юбордилар. Хатто уларнинг томонига эсер ва меньшевикларнинг айримлари утиб, ҳамкорликда ҳокимиятни эгаллаш учун муққасидан тушиб кетдилар. Большевиклар ишчилар ва солдатларнинг йиғинларида ҳокимиятни Туркистон комитети қўлидан тортиб олиб Советларга топшириш лозимлиги ҳақида сўзга чиқиб, тарғибот олиб бордилар. Бунга жавобан Туркистон комитети митинг ва намоийишлар утказишни тақиқлаб, ҳарбий ҳолат эълон қилди. Аммо 12 сентябрдан ишчи ва солдатларнинг Тошкентнинг янги шаҳардаги Александр номидаги боғда митинги бўлиб утди. Унда 700 киши қатнашиб, ҳокимиятни Советлар қўлига утказилиши талаб қилинди. Ҳамда қўйидаги қарор қабул қилинди.

1. Капиталистлар қўлидаги моллар ва озиқ-овқатлар дарҳол тортиб олинсин, бу ишни фақат Советлар бажариши мумкин.

2. Озиқ-овқатларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш устидан назорат ташкил қилинсин.

3. Давлат аҳамиятига эга бўлган саноат ва банклар миллийлаштирилсин.

4. Шаҳар билан қишлоқ уртасидаги мол айирбошлаш тўғри ташкил этилсин, токи шаҳар озиқ-овқат маҳсулотларини, қишлоқ эса саноат молларини, шу жумладан деҳқончилик машиналарини ҳам олиб тура оладиган бўлсин.

5. Ерларнинг ҳаммаси, ҳеч бир ҳақ олинмай меҳнаткаш деҳқонлар қўлига берилсин.

6. Саноат корхоналарини Советларни ижозати бўлмасдан туриб, ёпиб қўйиш тақиқлансин.

7. Корхона хужайнларининг ҳисобига ишсизликдан суғурта қилиш тўғрисида дарҳол қонунлар чиқарилсин.

8. Бу тадбирларни амалга оширмақ учун бутун ҳокимият дарҳол Советлар қўлига топширилсин.

9. Дарҳол революцион комитет сайлансин ва бу комитет ҳокимиятни уз қўлига олсин.

Қарорга биноан революцион комитет тузилиб унга 14 киши киритилди. Улардан 5 киши эсерлар, 5 киши большевиклар, икки киши меньшевиклар ва икки киши анархистлар эди. Бинобарин, ревкомда эсер ва меньшевиклар ва анархистлар купчилик эди. Улар раҳбарликни уз қўлларига олиб иш юритдилар. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети ҳарбий куч

билан рақибларининг жазосини беришга қарор қилди. Натижада ревком аъзолари қамоққа олинди. Аммо ишчи ва солдатларнинг сиқуви остида улар ҳибсдан бушатилди. Шундан кейин 27 кишидан иборат Тошкент Совети ижроия комитети тузилди. Бу Советнинг қарори билан ревком аъзоларини қамоққа олишда айбдор ҳисобланган генерал Черкес ва бошқа офицерлар ўз вазифасидан четлатилди. Шунингдек шаҳар комендантлари ишдан олинди. Уларнинг урнига Тошкент Совети ижроия комитетининг аъзолари тайинланди. Ҳатто қизил гвардия ташкил этишга ҳаракат қилинди. Шу тариқа ҳокимият маълум даражада Тошкент Совети ва ревком қулига утгандек бўлди. Бу ҳолат Туркистон комитетини хавф остига қолдирди. Шу боис у қаттиқ чораларни кўрди. Айни пайтда 1917 йил 24 октябрда Марказдан жазо отряди Тошкентга келди. Натижада Туркистон комитетининг мавқеи бир мунча яхшиланди. Ҳарбий ҳолат эса бекор қилинди. Аммо, 1917 йил октябр ойида улкада сиёсий курашлар қизиб борди. Ишчи ва солдатлар орасида норозилик яна уз кучини кўрсата бошлади. Чунки кундалик ҳаёт тобора ёмонлашиб борди. Ишчилар йуқчилик ва қимматчиликдан нолиб митинг ва йиғилишларда муваққат ҳукумат шаънига таъналарни ёғдирдилар. Меҳнаткаш омманинг ниҳоятда оғир турмуши ва нафрати социал-демократларга Туркистон комитетига қарши курашида жуда қул келди. Бунинг устига устак Туркистон комитети улкада тинчлик ва барқарорликни таъминлай олмай, сиёсий ва иқтисодий ҳаёт изидан чиқиб кетди. Тус-гуполонлар, намойиш ва митинглар, назорат ва таъқиблар ва хавф-хатарлар ҳукм сурди. Бу ҳолат муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитетини заминини емириб борди. Чидаб бўлмайдиган оғир сиёсий ва иқтисодий ҳаёт нафақат рус ишчи ва солдатларини балки туб аҳолининг ҳам норозилигини уйғотди. Айни пайтда чоризм давридаги мустамлакачилик сиёсатининг давом этиши орқасидан маҳаллий аҳоли Туркистон комитетига майиллик билдирмади. Шундай қилиб бу комитет улкадаги рус ва туб аҳолини мустақкам таянч сифатида узига жалб қилолмай ҳавода осилиб қолди. Унинг ихтиёрида қўшин бўлса-да, лекин солдатларнинг орасида парокандалик ва бўйсинишдан бош тортиш кучли эди. Ҳатто уларнинг орасида ҳукуматга қарши ҳарбий

қисмлар бўлган. Муваққат ҳукуматнинг Петрограддаги мавқеи ҳам мустаҳкам бўлмай, турли оппозицион кучларни қуршовида қолган эди. Айниқса ишчи ва солдатларнинг ҳаётини оғирлиги, нотинчлик, хавф-хатар муваққат ҳукуматга қарши норозиликни кучайтириб юборди. Социал-демократлар, хусусан большевиклар меҳнаткаш омманинг норозилиги ва нафратидан фойдаланиб, 1917 йил 16 октябрда ҳарбий-революцион марказ ташкил қилиб давлат тунтаришига тайергарликни бошлаб юборди. Натижада уша йилнинг 25 октябрида (7 ноябрда) большевиклар давлат тунтаришини амалга ошириб муваққат ҳукумат аъзоларини ҳибсга олди. Ҳокимият Советлар қўлига утиб Ленин бошлиқ ҳукумат тузилди. Большевикларнинг Петрограддаги галабаси бутун мамлакатда, шу жумладан улкада эсер ва меньшевикларнинг орасида уралашиб юрган большевикларни олдинги сафга чиқиб, дадил ҳаракат қилишларига олиб келди. Эндиликда большевиклар социал-демократларнинг орасидан отилиб чиқиб, сиёсий курашга бошчилик қилишга қаттиқ киришдилар. 1917 йил 27 октябрда большевикларнинг Петрограддаги галабаси ҳақидаги хабар Тошкентга етиб келди. Улканинг бош комиссари Коровиченко Тошкентнинг «янги шаҳари» ва ҳарбий крепостини 2 минглик қўшин билан ўз назоратида ушлаб турди. Ҳозирги Мустақиллик майдонидаги «оқ уй» улка маъмуриятининг штаби ҳисобланиб шу ерда Туркистон комитети душманларига қарши курашга раҳбарлик қилди.

1917 йил 28 октябрда ишчилар ва солдатлар қўзғолон кўтариб вокзални ишғол қилдилар. Унинг атрофидаги кўчаларда баррикадалар қурилди. Қўзғолончиларга қарши юборилган ҳарбий қисмлар галабага эриша олмадилар. Бу вақтда темир йўл ва солдат комитетлари, партия ташкилотларининг вакилларида иборат революцион комитет тузилди. Хуллас, ҳукумат қўшинлари 28 октябрдан 1 ноябрга қадар давом этган қўзғолонни тор-мор эта олмади. Аксинча қўзғолончиларни қўли баланд келиб 31 октябрда кечқурун «янги шаҳарни» эгалладилар. Шундан кейин улар уша қўни ярим кечада ҳарбий крепостни жанг билан эгалладилар. Ҳарбий бошлиқлар қамоққа олинди, солдатлар қуролсизлантирилди. Жангда қўзғолончилардан 75 киши ҳалок бўлди. 1917 йил 1 ноябрда ишчи ва солдат

депутатлари Совети, Тошкент Советининг ижроия комитети ва революцион комитети муваққат ҳукумат ағдарилиб ҳокимиятни Советлар қўлига утганлиги ҳақидаги мурожаатни эълон қилди. Бу воқеада большевиклар билан бир қаторда эсер ва меньшевиклар фаол қатнашдилар. Улканинг бошқа шаҳарларида эса Советлар ҳокимиятни жангсиз эгалладилар.

1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда утказилган улка советларининг 3 съездида большевик Ф. И. Колесов бошчилигида Туркистон улка халқ комиссарлар совети тузилди. Бу съездеда «Шурои Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин навбатдан ташқари суз олиб ҳокимиятни Советлар қўлига утишига қарши чиқди. Шунингдек у: «Мусулмонлар ҳукуматни бошқача ташкил этишда қатнашмайди. Чунки мусулмонлар йўли мустақил, у Қуръон ва шариат қоидалари томонидан кўрсатилган. Шу боис улар бирор бир рус сиёсий партияларига қўшилмайди». — деган.

Аммо съезд аъзолари ҳаққоний таклифни қабул қилмай улка советини улканинг олий ҳокимият органи деб ҳисоблаш ва уни бундан буён Туркистоннинг халқ комиссарлари совети деб аташ ҳақида қарор қабул қилди. Бундай булмасликни иложи ҳам йўқ эди. Чунки съезд аъзолари асосан большевик, эсер ва меньшевиклардан ташкил топган эди. Аксинча улар туб аҳоли вакилларини давлат бошқарувига қатнаш тирмаслик ҳақида декларацияни қабул қилдилар. Шундан кейин чор ҳукумати ва муваққат ҳукуматнинг қонунлари, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардаги думаларнинг фаолияти бекор этилди. Муваққат ҳукуматнинг мансабдорлари ишдан олинди. Бу вақтларда большевиклар, эсер ва меньшевикларни уз қаторидан сиқиб чиқариб, деярли барча шаҳарларда советларнинг раҳбарлигини эгалладилар. Улар улкада яккаҳокимликни қўлга киритиш мақсадида эсер ва меньшевиклар билан бир ташкилотда иш юритишдан воз кечдилар. Натижада 1917 йилнинг охирига келиб Тошкент, Наманган, Когон, сунгра бошқа жойларда большевикларнинг мустақил ташкилотлари юзага келди. 1918 йил июлда Туркистон большевикларининг 1 съездида Туркистон коммунистик партияси тузилди. Эсер ва меньшевиклар совет давлатининг ашаддий душманлари сифатида қораланди. Айтиш лозимки, Россия ва Туркистондаги революцион ҳаракатлар жа-

раёнида ҳамма вақт эсер ва меньшевиклар салмоқли уринни эгаллаб кўп ҳолларда сиёсий курашга раҳбарлик қилиб турганлар. Улар Тошкентдаги революцион курашларда ҳам етакчилик қилдилар. Аммо, ҳаёт шунини курсатдики, улар ташкилотчилик ва қатъиятлик жиҳатдан анча заиф бўлиб чиқдилар. Большевиклар эса уддабурон, бағритош, тезкор, шафқатсиз, олғир, бир суз билан айтганда юлдузни бенарвон урадиган бамисоли шайтонсифат кишилар бўлган. Улар мазкур хусусиятлари туфайли революция ғалабасида асосий уринни эгаллаган рақибларини суриб ташлади. Ҳамда ҳокимиятни қўлга олиб, Совет давлатини барпо этдилар. Бу фавқулодда ва тасодифий ҳолатда содир бўлган воқеа сифатида намўн бўлди. Совет давлатини барпо этилишини XX аср фожеаси деб баҳоланса асло муболага бўлмайди.

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

Совет даврида олимлар гуё узбек халқи социал-демократларнинг, хусусан большевикларнинг таъсирида Совет давлатини урнатилишида қатнашганликларини тарғибот этган эдилар. Улар бундай дейиш билан узбек халқи аслида Мухторият учун эмас, совет давлати учун курашганликларини исботлашга ҳаракат қилдилар. Бироқ уз фикрларини тасдиқлайдиган ишончли ҳужжатни келтирмай умумий сўзлар билан чегараландилар, холос. Ваҳоланки большевикларнинг ўзи узбекларни революцион ҳаракатларида қатнашмаганликларини расмий суратда эълон қилганлар. Масалан, улар ҳокимиятни босиб олганларидан кейин 1917 йил 15—22 ноябрда Тошкентда улка советининг III съездини утказдилар. Бу съездда Шуро ҳукуматининг таркиби шакллантирилди. Бироқ унга туб аҳолининг вакиллари киритилмади. Чунки большевиклар съезд муҳокамасига қуйидаги мазмунда Декларацияни тавсия этдилар: Ҳозирда Мусулмонларни олий ҳокимият таркибига киритиш мумкин эмас. Негаки маҳаллий аҳолининг солдат, ишчи ва деҳқон (крестьян)ларининг совети ҳукуматига муносабати томомила ноаниқдир. Маҳаллий аҳолининг ишчилар синфини йўқлиги ҳам уни давлат бошқарувида қатнашишини тақозо этмайди.

Шуро тарихчилари ушбу ҳужжатни большевикларнинг миллий масала буйича йўл қуйган шунчаки бир хатоси дейишиб, уни хашпўшлашдан тоймадилар. Аслида уша Декларация ҳақиқий аҳволни акс эттирган эди. Унда курсатилганидек ҳақиқатдан ҳам уша вақтларда, ҳатто кейин ҳам улкада том маънодаги миллий ишчилар синфи йўқ эди. Тўғри, пахта тозалаш заводларида ва қисман бошқа корхоналарда узбеклар ишлаганлар. Лекин уларнинг барчаси саводсиз ва касбсиз мавсумий ишчилар бўлиб корхоналарда мунтазам ишламаганлар. Улар бу йил ишлаган корхонада кейинги йил бўлмай дуч келган ишлар билан

шуғулланиб юрганлар. Бундан ташқари пахта тозалаш заводларида иш мавсумий ҳисобланиб бир неча ойлаб тухтаб ётган. Бу ҳолат ҳам мунтазам ишчилар қатламини шаклланишига йул бермаган. Темир йуллар ва заводларда асосан малакали рус ишчилари мунтазам ишлаб, маҳаллий миллат вакиллари эса, қора ишларни бажарганлар. Шунинг учун ҳам уларни «Черные рабочие», яъни «Қора ишчи»лар деб аташган. Шунингдек улар «Мавсумий ишчи»лар («Сезонные рабочие») деб ҳам юритилганлар.

Улар рус сиёсий партиялари ва революцион ҳаракатларда қатнашишни хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Очигини айтганда узбекларни ҳокимиятдан четда қолдиришининг асосий сабаби миллий ишчилар синфини борлиги ёки йуқлигида булмаб большевикларнинг Мустамлакачилик ва улуг миллатчилик руҳи билан сугорилганлигида эди. Миллий ишчилар синфининг йуқлигини рукач қилиш бир баҳона топиш учун қилинган уйин эди. Шуни ҳисобга олиш керакки социал-демократлар ва жадидларнинг сиёсий курашларини бир-бирларидан фарқи жуда узоқ бўлиб «бир қозон»да қайнашини ҳеч иложи булмаган. Зеро, социал-демократлар, шу жумладан большевиклар мустамлакачилик сиёсатини кўзладилар. Жадидлар эса Миллий гоё — Мустақиллик ва озодлик учун курашдилар. Шу боис улар 1906 йилдаёқ социал-демократларнинг фаолиятини қораладилар. Чунончи Бехбудий уша йили «Хуршид» газетасида шундай ёзган: Социал-демократлар хусусий мулк ва синфларни тугатиб ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришни мақсад қилиб қўйдилар. Бундай қилиш ута зарарли ва хаёлпарастлик бўлиб туб аҳолининг манфаатларига тамомила зиддир. Бинобарин жадидлар бу масалага умуммиллат манфаати нуқтаи назаридан ёндашиб социал-демократларнинг йулидан юрмасликларини ошқора баён этганлар. Шуни ҳисобга олиш керакки улкада озодлик курашлари туб аҳолининг савдо-саноат аҳлининг номлари билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Бироқ тарихчи олимлар бу масалани ёритишга эътибор бермай хатога йул қуймоқдалар. Ваҳоланки савдо-саноат аҳлининг илгор вакиллари жадидлар билан биргаликда она юрт манфаати учун курашга уз хиссаларини қушганлар. Улар улкада мактаб ва мадрасаларни ривожлантиришга эътибор бериб Миллий маданиятни

қўллаб-қувватладилар. Маълумки, жадидларнинг вакиллари уз фаолиятида бойлардан моддий ёрдам олиб янги усул мактабларини очдилар. Шубҳасиз улар газета ва журналларни нашр этишда ҳам бойларнинг маблағидан фойдаланганлар. Узбек бойлари улканинг турли-туман бойликларини чор ҳукумати ва капиталистлар томонидан аёвсиз таланаётганлигини жонли гувоҳи булганлар. Улар турли фирмаларнинг исканжасида азоб чекканлар. Чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати маҳаллий бойларнинг манфаатларига ҳам катта зиён етказиб норозилигини қўзғотган. Бундан ташқари уларнинг ўз ватани ва миллатига содиқлиги жадидларга қўшилишига олиб келган. У халқнинг саводсизлик ва қолоқлик ботқоғидан қутқазishi учун куч-қуввати ва маблағини аямадилар. Бу борада Фаргона жадидларининг йирик вакилларида бири Обиджон Маҳмудовнинг фаолияти алоҳида ўрин эгаллайди. Тоҳиржон Қозоқовнинг маълумотига кўра у йирик савдогар ҳисобланиб Миллий матбуот ва мазлум халқнинг миллий ҳис-туйғуларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган. У 1914 йилда ўз маблағи ҳисобидан «Садои Фаргона» газетасини нашр этдирган. Чулпоннинг курсатишича «Бутун Туркистон бу газетани буюк бир шодлик ва суюнчи ила қарши олган». Ҳатто Обиджон Маҳмудов рус тилида «Ферганское эхо» газетасини ҳам чиқарди. У Петербург Университетини тамомлаган ўзбеклардан биринчи булиб етишиб чиққан тоғ-кон муҳандиси эди. У том маънодаги ватанпарвар ва халқпарвар инсон ҳисобланиб бутун куч-қуввати ва тажрибасини озодлик учун бағишлади. Шунинг учун ҳам у мухториятнинг озиқ-овқат вазири этиб тайинланган эди.

Миллионер Миркомилбойни олайлик. Бу табаррук зот «Шурои Исломия» партиясининг ташкилотчиларидан бири эди. У ўз даврининг илғор кишиларидан ҳисобланиб ўз халқини равнақи учун курашди. Зеро, «Миркомилбой, — деб ёзади ёзувчи Комил Яшин, — Урта Осиёнинг энг йирик шахсларидан бири булган.

У энди Андижонга трамбой олиб келмоқчи, мадрасалар, масчитлар, мусулмонлар учун поликлиникалар, маданият Маркази қурмоқчи эди. Миллат ешларини

¹ Қозоқов Т. Фарғоналик жадид тақдири. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1999, 6 август.

саводли, маърифатли қилмоқчи булди. Аммо унга бу хайрли ишга имкон берилмади, таъқиб қилинди. Кетма-кет уч марта қамалди. Охири шуролар ҳукумати томонидан 1918 йилда отиб ташланди. Миркомилбой ҳаёти ва ишлари ҳамма замон бойлари учун ибратлидир»¹

Миркомилбой 1916 йилда халқни император фармониغا қарши чиқишга даъват этган кимса ҳам эди. Бу ҳақда суз кейинги саҳифаларда уз урнида юритилади. Улкада Миркомилбойга ухшаган саноат ва савдо аҳиллари оз булмаган. Эндиликда уларни фаолиятини урганиш ва кадр-қимматини урнига қуйиш айна муддодир. Чунки улар жадидчилик ҳаракатининг фаол қатнашчиси ва унинг моддий жиҳатдан таянчи ҳисобланган. Мени назаримда жадидларнинг ҳажга ва умулман чет элга қилган сафарлари саноат ва савдо аҳли томонидан таъминланиб турилган.

1917 йил 15 ноябрда совет ҳукуматининг «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси» эълон қилинди. Унда барча миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқлари қуйидагича курсатилди.

1. Россия халқларининг тенг ҳуқуқлилиги ва мустақиллиги.

2. Россия халқларининг ажралиб чиқиш ва мустақил давлат ташкил этишгача булган ўз тақдирини узи белгилаш ҳуқуқи.

3. Барча миллий ва миллий-диний имтиёзлар ва чекланишни ман этиш.

4. Россияда истиқомат қилаётган кичик миллат ва этнографик гуруҳларнинг эркин ривожланишини таъминлаш.

Бу декларация кечагина чор ҳукуматининг аёвсиз зулмида эзилиб ва хурланиб ётган мазлум халқнинг қалбини тулқинлантириб хурсанд қилиши турган гап эди. У айнақса Россиянинг мустамлакалари, жумладан Туркистонда зўр хурсандчилик билан қарши олинди. Ҳар бир халққа уз тақдирини узи белгилаш ҳуқуқини берилиши муҳим тарихий воқеа сифатида қабул қилинди. Жадидлар фурсатдан фойдаланиб узларини орзуқиб кутган ният ва мақсадларини амалга оширишга қаттиқ бел боғладилар. Зеро 1917 йил 26 ноябрда Қуқон шаҳрида «Шурои Исломия» ва

¹ Олимжон Ҳайдар. Миркомилбой. Тошкент, 1997, 234-бет.

«Шурои Уламо» партияларининг 4-чи съезди чақирилди. Бу съездда Фарғона вилоятидан — 151, Сирдарё вилоятидан — 22, Самарқанд вилоятидан — 21, Каспийорти вилоятидан — 7, Бухородан — 4 кишилардан иборат делегация аъзолари қатнашди. Асримизнинг 20—30 йиллардаги муаллифлардан бири П. Алексеенков узининг «Кокандская автономия» китобида мухториятни ташкил этилишини сабабларини буржуа феврал-демократик революциясидан олдинги миллий-озодлик ҳаракатларига боғлайди. Унинг фикрича миллий савдо-саноат аҳли улкада Россия капиталнинг ҳукумронлигига қарши миллий капитални ривожланишига шароит яратишга ҳаракат қилган. Чунки чор ҳукумати Россия капитални манфаатини таъминлаш мақсадида миллий капитални ривожлантиришга қарши узлуксиз курашган. Бу ҳолат улкада ишлаб чиқариш кучларини кенг қўламда усишига тўсқинлик қилиб маҳаллий бойларнинг норозилигини уйғотган. Миллий-озодлик курашида Туркистонга сиёсий ҳуқуқларни берилишига доир масала ҳам урин эгаллаган.

Уша муаллиф чор ҳукумати рус-тузем мактабларини улкада руслаштириш сиёсатини амалга ошириш учун очганлигини ҳаққоний равишда уқтириб утади. У ҳукуматнинг бу сиёсатига қарши улароқ янги усул мактабларини очилиши туб аҳолининг маданий ҳаётини ривожланишига таъсир курсатишини таъкидлайди. Янги усул мактабларини фаолияти ва аҳамиятига юқори баҳо бериб миллий-озодлик курашининг йўналишларидан бири эканлигини қайд қилади.

Шунингдек муаллиф туб аҳолининг миллий ҳис-туйғулари ўсиб узини миллат сифатида англашининг ўсганлигини кўрсатиб утади. Унинг бу ва юқорида баён этилган фикр-мулоҳазалари мухториятнинг юзага келишининг сабабларини аниқлашда маълум даражада фойдалидир.¹ Шунини алоҳида қайд қилиш лозимки, жадидлар томонидан уюштирилган туртинчи съезд узбек, тожик, қозоқ, туркман, қирғиз ва яҳудийларнинг вакилларини фаол қатнашувида иш юритди. Унда ва умуман, Туркистон Мухториятининг фаолиятида миллати ва динидан қатъий назар ҳар бир кишига қатнашиш ҳуқуқи берилди. Бундай барча халқларга тенг

¹ *Алексеенков П.* Кокандская автономия, 1931. С.3—4.

ҳуқуқ берилиши Туркистон Мухториятининг байналминал (интернационализм) руҳи билан сугорилганлиги ҳақида далолат беради. Бинобарин жадидлар улкадаги барча миллатларга озодлик ва эркинлик, тинчлик ва фаровон яшашларини таъминлашни мақсад қилиб куйган эдилар.

Съезда 13 кишидан иборат ҳайъат аъзолари сайланди. Унга Мустафо Чуқаев, Убайдулла Хужаев, М. Беҳбудий, А. Маҳмудов, Юргун-Огаев, Саломан Гердцфельд, И. С. Шоҳиаҳмадов, Камолқори, С. Акаев, Кишчинбаев, Абдурахмонбек, Уразаев, Пилиев, Каримбаевлар киритилди. Съезда Туркистон Мухториятини ташкил этиш масаласи буйича Убайдулла Хужаевни маърузаси тингланди. Бу уз даврининг йирик сиёсий арбоби мардларча сузлаб деди: Ҳозирда Россияда ҳақиқий ҳукумат йўқ. Россиянинг ерларида истиқомат қилаётган барча миллатлар давлатни зувонлик билан эгаллаган большевикларга қарши курашни бошлаб юбордилар. Умум Россия таъсис мажлисини чақирилишига ҳеч қандай умид йўқ. Шулардан келиб чиққан ҳолда Туркистонда большевикларга қарши курашиш лозим. Бунинг учун ўзимизни ҳукуматимизни тузишимиз зарур. У Туркистон Мухториятини бошқариши керак.

Куриниб турибдики, жадидлар большевикларни мустақиллик ва озодликнинг ашаддий душмани ҳисоблаб уларга қарши курашишга даъват этганлар. Большевиклар ҳокимиятини тан олинмай мустақилликни тиклаш асосий вазифа деб ҳисобланди. П. Алексеенков «Вақт» газетасидан олган маълумотларга асосланиб музокараларда Юсупов, Содиқбоев, Аминхон Тура сингари кимсалар сузлаганликларини ёзади. Хусусан, Юсупов большевикларнинг гайриқонуний ишларини қоралаб «Агар биз озодликда яшашни истасак у вақтда Туркистонни Мухторият деб эълон қилиш керак» деган.

Содиқбоев ҳам Мухториятни зарурлигини гапириб бундан Оврупаликларни чучимасликка чақирган. Чунки Ислол демократик бошқарувга қарши эмас.

«Аминхон Тура: — Туркистон 50 йилдан буён Россия таркибида яшамоқда. Дастлабки йилларда рус маъмурияти маҳаллий аҳолининг динига, миллий анъаналари ва суд ишларига аралашмаган эдилар. Бироқ кейин ҳаётнинг барча соҳаларига аралашдилар. Фев-

рал революциясидан кейин берилган эркинликлардан хурсанд булган эдик. Бироқ большевиклар ҳокимиятни эгалладилар. Эндиликда зудлик билан Мухториятни эълон қилиш керак. Айтишадиларки большевиклар бизларга қарши урушни бошлайдилар, лекин шун билсинларки, туркий-мусулмонлар дин ва миллий ҳуқуқ учун қон тукишдан қурқмайдилар!»¹

Демак съезд мамлакатда юзага келган сиёсий вазиятни ҳисобга олган ҳолда қандай булмасин Туркистон Мухториятини ташкил этишни вақти келганлигига тула ишонч билдирди. Хуллас, мусулмонларнинг уша IV съездида Туркистон Мухторияти тузилганлиги тантанали равишда эълон қилинди. Туркистон таъсис Мажлиси чақирилгунча ҳокимиятни бошқариб туриш учун 54 кишини уз ичига олган Туркистон Миллий Мажлиси тузилди. Даставвал ҳукумат раҳбари этиб М. Танишпаев, сунг Мустафо Чуқаев тайинланди. Ҳукумат таркибига қуйидаги кишилар киритилди: М. Танишпаев, Убайдулла Хужаев, Тошпулатбек Норбутабеков, Садридхон Шарифхужаев, Кунгирхужа Хожинов, Исматилла Убайдуллин, Сайидносир Миржалилов, Саиджафарбой Саидов, Ислом Шоаҳмедов, Абдурахмон Уразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Носирхонтўра Комилхонтўраев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхужа Аширхужаев, Абдулқодир Қушбеғиев, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбой Қурабеков, Соломан Абрамович Герцфельд, Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дербисалин, Муса Акчурин, Мустафа Мансуров, Маҳмудхужа Бехбудий, Иброҳим Долшин, Халил Ширинский, Толибжон Мусабеков, Алихонтўра Шокиржон Тўраев, Собиржон Юсупов, Одилжон Умаров.

Ҳукумат аъзолари қуйидаги кишилардан тузилди:

1. М. Танишпаев — Бош вазир, Ички ишлар вазири.
2. Ислом Султон Шоаҳмедов — Бош вазир уринбосари.
3. Мустафо Чуқаев — Ташқи ишлар вазири.
4. Убайдулла Хужаев — Ҳарбий вазир.
5. Юрали Агаев — Ер ва Сув бойликлари вазири.
6. Обиджон Маҳмудов — Озиқ-овқат вазири.
7. Абдурахмон Уразаев — Ҳукумат котиби.

¹ Уша жойда, 24-бет.

8. Соломон Абрамович Герцфельд — Молия вазири.

9. Миродил — Соғлиқни сақлаш вазири.

10. Носир Тура — Маориф вазири.

Аслида ҳукумат вазирлари 12 кишини ташкил этиши керак эди. Аммо улар 10 кишини ўз ичига олди. Қолган иккита урин бошқа миллат вакиллари учун қолдирилганди. Бинобарин, жадидлар фақат туб аҳолини эмас балки бошқа миллат вакиллари ҳам ҳукумат бошқарувиغا жалб этишни режалаштирганлар. Бундай ҳаракат ўзини тамомила оқлади. Зеро, большевиклар томонидан сиёсий майдонидан суриб ташланган оппозицион кучлар биргаликда уларга қарши кураш мақсадида Мухториятни қўллаб-қувватладилар. Хусусан кадетлар, социал революционерлар ва чор маъмуриятининг айрим вакиллари Мухториятни тан олдилар. Улар имкони борича Мухториятга кумаклашиш йўллари ахтаришга ҳаракат қилдилар.

Мухторият туб аҳоли томонидан зўр шоди-хуррамлик билан қарши олинди. Шаҳар ва қишлоқларда йиғилиш ва намойишлар утказилиб Мухторият шанига шон-шарафлар айтилди. Айниқса 1918 йил 13 декабрда Тошкент Эски шаҳрида меҳнаткашларнинг кўп минг кишилиқ намойиши мисли кўрилмаган даражада завқ-шавқ ва дабдабали равишда утказилди. Аммо намойишчиларга қарши солдатлар томонидан ўқ отилиб 16 киши ҳалок этилди. Шу тариқа большевикларнинг Мухториятга ҳужуми бошланди. Мухториятнинг асл моҳияти ва йўналишини аниқлашда бир гуруҳ ҳукумат аъзоларининг халқ оmmasига қарата эълон қилган «мурожаатнома»си муҳим урин эгаллайди: «Туркистоннинг барча фуқаролари — мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар, улкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоа ва хусусий муассасалар Туркистон халқ ҳокимияти атрофига бирлашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдириси остида бутун жаҳонга ўт кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари ўз озодлигига замин яратдилар. Инсон қони билан тўйинган ер кўкларга қараб оқ чекади ва ҳориган инсон кучсизланиб қонли қили-

чини қуйи солади. Одамзотнинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадики бутун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар.

Мана энди, занжирлардан халос булган Туркистон ўз ерига ўзи ҳужайин бўлиб, тарихни ўзи яратажак вақт келди. Бизларнинг олдимизга қуйилган масалаларнинг ниҳоятда масъулиятли ва улугворлигини англаган ҳолда, ўз ишимизнинг ҳақлилигига жуда ишонган ҳолда биз Аллоҳи Таоладан ўз меҳнатларимизга ривож сўраймиз ва ишга киришамиз»¹.

Демак уша мурожаатда миллати ва динидан қатъий назар барча миллатларни бир бошга қовиштириб Мустақиллик ва озодликни таъминлаш асосий вазифа этиб белгиланди.

Мухторият раҳбарлари Миллий давлат ва Миллий қушинни ташкил этишга қаратилган чораларни амалга ошириб бордилар. Натижада қисқа вақт ичида давлат бошқаруви шакллантирилиб 2000 кишидан иборат қушин тайёрланди. Ҳатто ҳарбий вазир Убайдуллахужаев бошчилигида гурур ва фахр ила ҳарбий кўрик ўтказилиб миллий қушин тузилганлиги намойиш этилди. Мухторият ҳукумати 1917 йил 27 декабрда Петрограддаги большевиклар ҳукуматига махсус телеграммани жунатиб Тошкентдаги совет ҳокимиятини йўқ қилишини ва Туркистон Мухториятини тан олинишни талаб этади. 1918 йил 5 декабрда Сталин бу талабга: «Тошкентдаги совет комиссариатини йўқ этиш ҳақида Петроградга мурожаат қилишнинг эҳтиёжи йўқ, агар комиссариатни истамасангиз, уни куч билан йўқотинг» деб жавоб берган.²

Мухториятни тузиш ва уни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлашга қаратилган курашлар ниҳоятда огир сиёсий ва иқтисодий шароитда кечди. Улкада турли партиялар уртасида ҳокимият учун олиб борилаётган сиёсий найранг ва курашлар учига чиқиб қашшоқлик ва йўқчилик ҳукм сурган эди. Айниқса большевикларнинг ҳокимиятни босиб олиши халқ ҳужалигини тамомила издан чиқариб харобага айлантирди. Шуларга

¹ Ўз ФА Тарих музейи ҳужжатлари. Қаранг: *Аъзам Ҳўжаев. Ўша иш, 40-бет.*

² *Тоҳир Қаҳҳор. Хур Туркистон. Тошкент, 1994, 79-бет.*

қарамай Мухториятнинг бошлиқлари тиниб-тинчимай муҳим чораларни амалга ошириб бордилар. Мазлум халқнинг унга нисбатан умиди ва ишончи тобора барқ уриб бораверди. Зеро, 1918 йил 11 январда Ҳамза Ҳакимзода бутун халқнинг фикр-зикрини ифода этиб қуйидаги шеърини матбуотда эълон қилади. Ундан парчалар келтираман.

Туркистон Мухториятига

*Тўрт юз йиллик Романов битгач давлати,
Кўтарилди асорат, Хўрлик зиллати,
Насб бўлди миллатга қайтиб шавкати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ИслоМ Миллати,
Бугун қайси бир кўнгил дилшод ўлмасун,
Бугун қайси бир Мироншолар обод ўлмасун,
Гофул қолманг, бўл фурсат барбод ўлмасун,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб, ИслоМ Миллати!
Бугун (... Темурдек) Шоҳлар арвоҳи,
Дунё юзини титратган аскар синоҳи
Қичқириб дер: Турк ўғли! Ўлманг сиз соҳи!
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Келинг, энди бирлашинг, ИслоМ Миллати,
Кетсин суний, шиалик, нифоқ иллати,
Бир санжоққа тўплансин ИслоМ давлати,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб, ИслоМ Миллати!
Келди Муборак бизга янги бир замон,
Янги давр кечирмак энди филамон,
Ёд этмоққа исмимиз тарихи жаҳон,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасин энди бирлашуб ИслоМ Миллати!
Қутлуғ бўлсин эй ёшлар тўкуб қонингиз,
Берган қурбонингизга олган шонингиз,
Мангу қолди дунёда ҳуш увонингиз,
Қутлуғ бўлсин Туркистон Мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ИслоМ Миллати!
Яшасун бу Турк ўғлининг мангу давлати!*

Шоир Мухториятни чин юракдан табриклаб халқни бирлашишга ва курашишга даъват этади. Қўлга киритилган озодликни бой бермаслик лозимли-

гини уқтириб миллий давлатнинг мангу яшашига ишонч билдиради.

Ҳақиқатдан ҳам ярим асрлик мустамлакачилик ва миллий зулм исканжасида эзилиб ётган Туркистон заминида Мухториятни юзага келиши бамисоли зулматда юлдуз порлагандек бўлди. У мазлум халқнинг жони ва тани сифатида гавдаланди. Большевиклар улкани қўлдан чиқиб кетишини англаб Мухториятга қарши қаратилган чораларни кўрди. Мухторият ҳукумати-нинг бошлиғи Мустафо Чуқаевнинг сузича большевиклар 1917 йил 8 декабрда унга қуйидаги мазмунда хат юбордилар:

1. Мухторият ҳукумати совет ҳокимиятини таниши;

2. Туркистон халқини Совет ҳокимиятига буйсунишга чақириб баённома нашр этиш;

3. Аҳолини қуролсизлантириш, халқ қўлидаги бор қуролларни большевикларга топшириш;

4. Миллий ҳукуматнинг милиция ташкилотини тарқатиш ва бошқа талаблар баён этилган.

Ушбу сатрлардан аёнки большевиклар амалда Мухториятни қупориб ташлашни талаб қилганлар. Бундай зуравонлик ва адолатсизлик Мухторият ҳукуматининг аъзоларини газабини қўзғотиши турган гап эди. Улар хатга шундай жавоб бердилар:

«Куч сиз тарафда. Бизда эса ҳозирча уз миллий ҳуқуқимизни таниганликдан бошқа куч йўқ. Сиз бу курашда бизни енгиб чиқишингизга ҳеч шубҳа йўқ. Шу билан бирга, сизнинг ҳокимият ҳаққингизни, Туркистонда Совет ҳокимиятини танишни рад эта-миз».

Дарҳақиқат, Мухторият ҳали иқтисодий жиҳатдан анча заиф бўлиб Миллий қўшин эндигина оёққа турмоқда эди. Шунинг учун ҳам бу ҳолат жавоб хатида ошкора тан олинди. Бироқ Мухторият раҳбарлари кучлар нисбатини тенгсизлигини яхши англаган ҳолда Мустақиллик учун жангга киражақларини маълум қилдилар. Мухториятни қулатиш режаси Тошкентда режалаштирилди. Бу ердан Е. Перфильев бошчилигида қўшин Қўқонга жунатилди. У 1918 йил 19 февралда Қўқоннинг эски шаҳарини туплардан уққа тутди. Жанг 20 февраль куни ҳам давом этди. Шаҳар 3 кун ёниб мингдан ортиқ дуконлар кулга айланди. Пахта тозалайдиган заводларни 50 та ишчиси оила-

лари билан биргаликда улдирилди. Афтидан улар солдатларга қаттиқ қаршилик курсатган булса керак. Душман кучлари томонидан шаҳарни узида 10.000 киши ваҳшийларча ҳалок этилди. Мухториятни қуллаб-қувватлаганликлари учун бутун Фарғона водийсининг аҳолиси тозаланди. Жумладан солдатлар Андижонда — 6000, Наманганда — 2000, Бузқургон ва Қуқон қишлоғи оралигида 4500 кишини улдирдилар. Умумлаштирилганда жами 180 қишлоқ ёндирилди. Солдат ва дашноқлар мол-мулкни талаб чўнтақларини тулдирдилар. Большевиклар дашноқлар билан биргаликда курсатилган мисли қурилмаган жиноятни амалга оширдилар. Ҳатто Наманган эски шаҳарини бир қисми ёндирилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Олдинги саҳифаларда қайд қилинган муаллиф П. Алексеенковнинг курсатишича дашноқлар, қизил гвардиячилар ва ишчилар билан биргаликда шаҳарда тинч аҳолини «оммавий равишда қирганлар». Большевиклар дашноқлар билан ҳамкорликда қиргин-баротни уюштириб минглаб кишиларнинг ёстигини қуритдилар. Ваҳшийлик шу даражада авжига миндики одамларнинг қул-оёқлари чопилди, аёлларнинг кукраклари кесилди, болалар эса беда қирқадиган асбоб — жадудан утказилди. Бешиқдаги чақалоқларнинг қорнига милтиқ найзалари санчилди ёки қул билан икки оёқлари йириб ташланди. Фарғона водийси бундан даҳшатли вайронагарчилик ва қиргинларни узининг кўп асрлик тарихи давомида бошидан кечирмаган эди. Фарғона фожиаси мисолида ҳам большевикларнинг асл башараси ва мақсади намоён бўлди. Улар узларининг улуг миллатчилик сиёсатини қанчалик ниқоблашга ва озодлик жарчиси сифатида курсатишга ҳаракат қилишмасин барибир амалда ваҳшиёна сиёсати яққол кўзга ташланиб турди. Фарғона водийси бундай сиёсатнинг мисли қурилмаган даражадаги қурбони бўлиб ҳаробага айланди. Бундай даҳшатли фожиани Ҳамза узининг 1919 йил 21 май куни «Иштирокиюн» газетасида чоп этилган «Ким йиғлар?» деган шеърда шундай изоҳлайди:

*Эй Мардуми Фарғона, аҳволинга ким йиғлар?
Бадбахтлинга юз тутган, иқболинга ким йиғлар?
Ифбат ила номусинг кимлар қўлида барбод?*

*Қурбон ўлар маъсумлар, аҳволинга ким йиғлар?
Қон йиғлата афлоқни, отингни хаёлати,
Дарвоқе, шу фурсатда омоминга ким йиғлар?*

Олдинги саҳифаларида кўрсатилганидек большевиклар Петроградда ҳокимиятни эгаллагандан кейин «Россия халқларининг ҳуқуқларини декларацияси»ни эълон қилдилар. Унда мамлакатдаги барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини ўз тақдирини ўзи белгилаши ва мустақил давлатни ташкил этишини таъминлашни маълум қилди. 1917 йил 20 ноябрда большевиклар «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» бағишланган алоҳида мурожаатни ҳам эълон қилди. «Бундан буён, — дейилади унда, — сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизлар бунга ҳақлидирсиз. Шуни билингларки, Россиядаги ҳамма ҳуқуқлари сингари, сизларнинг ҳуқуқларингиз ҳам революциянинг бутун қуввати билан ва революция органларининг ишчи солдат ва меҳнаткашларнинг советларининг бутун қуввати билан муҳофаза қилинади. Сизлар ўз ватанингизнинг раҳбарлари булишингиз лозим».

Энди мазкур расмий ҳужжатлардаги ваъда ва кафолатларни большевикларнинг Туркистондаги ваҳшиёна сиёсатига таққосланса уларнинг икки юзламачилиги, босмачилиги ва қонхўрлиги яққол фош булади. Шунингдек уларнинг асл мақсади туб аҳолини қириш ва бойликларини талашдан иборатлиги кузга ташланади. Бундай даҳшатли фожиаларни барчаси большевикларнинг учига чиққан мустамлакачилик ва улуг миллатчилик сиёсатини маҳсули эди, холос. Большевиклар Қўқонд шаҳарини утда ёндириб ва қонга белаганларидан кейин, туб аҳолининг вакиллари билан қуйидаги тарзда тинчлик сулҳини туздилар:

1. Совет ҳокимияти томонидан яроғ-аслаҳани ушлашга рухсати бўлмаган мусулмон ва руслар қуролсизлантирилади. Топширилган қуроллар Фарғона вилояти қўшинларининг бошлигининг кўрсатмасига мувофиқ тегишли жойга қўйилади.

2. Аҳоли улка совет халқ комиссарларининг ҳокимиятини ва барча маҳаллий совет ташкилотларини тан олади.

3. Аҳоли қонли воқеани уюштирган ва унда қатнашган раҳбарларни ва кишиларни ҳокимиятга ушлаб беради.

4. Улкага махфий равишда қуроолларни келтириш ва тарқатиш қуроолли қўзғолонни кутаришга тайёргарлик деб қаралади. Ҳамда революция қонунлари буйича қаттиқ жазоланади.

5. Аҳоли совет ва ҳарбий ҳокимиятни талаби билан темир йуллар, телеграфларни ва умуман ҳаётни тиклаш ишларига жалб қилинади.

Шу тариқа бутун Фарғона водийсида совет давлатининг яққа ҳокимлиги ўрнатилган эди.

Умумий хулоса:

Биринчидан: Туркистон Мухторияти XX аср бошида юзага келган мураккаб, оғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароитда ташкил топди. Унинг ташаббусчилари ва меъмори зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва диннинг илғор вакиллари бўлди. Улар мазлум халқнинг ҳошиш-иродаси ва эзгу ниятига таянган ҳолда Туркистон заминини империянинг чангалидан тортиб олиш учун мардонавор курашдилар. Шунинг учун ҳам Мухториятнинг довриги бутун ўлка бўйлаб таралиб умумхалқ байрамига айланди. Бу бежиз бўлмаган эди, албатта. Маълумки ўзбек халқининг мустақиллик ва озодлик учун кураши унинг чор ҳукуматининг тажовузларига қарши қаҳрамонона жангларида тобланган ва юқори чўққига кўтарилган эди. Бундай курашлар чор ҳукуматининг ҳукмронлиги даврида ҳам давом этаверди. Масалан 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий-озодлик курашлари шулар жумласидандир. Туркистон Мухторияти худди мана шу озодлик курашларининг мантиқий давоми сифатида гавдаланди.

Иккинчидан: Туркистон Мухториятининг моҳияти ва йўналиши мустақиллик ва озодликни тиклаб парламент ва конституцияга асосланган демократик республикани ташкил этилишидан иборат бўлди. Бу ғоятда муҳим сиёсий масалаларни амалга ошириш мақсадида Мухторият ҳукумати шакллантирилди. Натижада миллий давлат, миллий қўшин ва вазирликлар юзага келди. Демократик принциплар асосида давлатни бошқарув тизимини жорий этилиши улканинг тарихида илк бор юзага келган катта сиёсий воқеа ҳисобланди. Аммо уни ҳаётга тула татбиқ

этишни имкони булмай, узининг дастлабки қадами-ни қуйган эди, холос. Чунки Мухториятни тор-мор этилиши демократик бошқарувни гунчалик вақтидаёқ барбод этди.

Мухториятнинг асосий вазифаларидан яна бири шундан иборат эдики хусусий мулксиз, эркин бозорсиз ва динсиз жамиятни қуриш учун курашаётган большевикларнинг ҳокимиятини ағдариш эди. Уз навбатида большевиклар улкада миллий давлатни ҳукм суришига тиш-тирноғи билан қарши турдилар. Улар Мухториятни ута хавфли рақиб ҳисоблаб уни йук қилиш учун ҳеч нарсадан тоймадилар.

Мухториятнинг миллий сиёсати том маънодаги байналминал (интернационализм) руҳи билан суғорилган эди. Унда улкадаги миллати ва динидан қатъи назар барча халқларнинг эркинлиги ва тенглигини, давлат бошқарувида қатнашиши ҳуқуқи уз ифодасини топди. Бундай адолатли сиёсатни большевикларга қарши турган кучларни, ҳатто рус аҳолисининг маълум қисмини Мухториятни қуллаб-қувватлашга олиб келди.

Учинчидан: Афсуски Мухторият объектив ва субъектив сабабларга кура узоқ яшамади. У молиявий жиҳатдан жуда заиф бўлиб тезликда миллий қушининг маҳоратини ошириш ва етарли даражада қуроласлаҳа билан таъминлашни иложи булмади. Айниқса ҳукумат аъзоларини орасидаги узаро кураш, маъмурий бошқаришдаги тажрибасизлик ва малакали раҳбар ходимларининг этишмаслиги ҳокимиятни мустаҳкамлашга йул бермади. Курсатилган камчиликларни бартараф қилиш учун камида бир-икки йил ва ундан ортиқ вақт керак эди. Большевиклар буни яхши англаб Мухториятни имкони борича тезроқ йуқотишни режалаштирдилар. Улар ҳарбий маҳорат ва техника буйича мухториятчиларга нисбатан анча кучли ва уюшган эди. Улар «Душмини ол деса, бошини олади»ган газандалар бўлиб ваҳшийликда ном чиқарган эдилар.

Мухторият бор-йўғи 72 кун яшади, холос. Мана шу ута қисқа вақтда нима ҳам қилиш мумкин эди. Большевиклар ҳали узини унглаб ва нафасини ростлаб олмаган Мухториятни «чақалоқ»лигидаёқ бугиб улдирдилар.

Мухториятнинг 15 та раҳбари — М. Мираҳмедов, А. Уразаев, М. Чанишев, Қушбеғиев ва бошқалар отиб

ташланди. Ҳукуматнинг йирик вакилларида бири Мустафо Чуқаев қочишга эришди. Афсуски, Мухториятга четдан етарли даражада ёрдам берилмай асосан узининг кучига таянган ҳолда курашди. Большевиклар эса Тошкент ва бошқа жойлардан ҳарбий ёрдам олиб галабани қўлга киритдилар.

Тўртинчидан, Мухториятнинг узига хос хусусияти ва тарихий аҳамияти шундаки, улканинг кўп асрлик тарихи мобайнида илк бор демократияга асосланган миллий давлат тузилди. Одатда булганидек, уни қандайдир бир ҳукмдор сулоланинг вакили эмас балки, халқнинг орасидан етишиб чиққан жадидлар юзага келтирди. Шу боис Мухторият том маънодаги халқ ҳокимияти сифатида шакллантирилди. Унинг моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик ва улуг миллатчилик занжирларини парчалаб эркинлик, тенглик ва мустақиллик сингари инсоний ҳуқуқларни таъминлашдан иборат эди. Шу боис совет даврида Мухториятнинг феодал-клерекал давлат сифатида қораланиши ҳақиқатга тамомила зиддир. XX аср бошларида Россия ва унинг мустамлакаларида икки маротаба давлат тунтарилиши, хусусан чоризмни ағдарилиши, Буржуа феврал-демократик республикасини большевиклар томонидан тор-мор этилишидек ниҳоятда оғир ва хавfli шароитда Мухториятнинг тузилиши ватанпарварлик, жасорат ва қаҳрамонликнинг ёрқин намунаси. Бу муҳим тарихий воқеа ҳеч қачон унутилмайди.

«Босмачилик» — озодлик курашининг ёрқин намунаси

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ «БОСМАЧИЛИК»

Шуролар даврида қалбаки ном билан юргизилган «босмачилик» аслида Миллий-озодлик курашининг энг шиддатли ва жанговар босқичи ҳисобланган. У тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай уз даврининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида юзага келди. XX аср бошларида Россия империяси ва уни таркибидаги Туркистонда сиёсий партияларнинг кураши, ишчиларнинг революцион ҳаракатлари, Миллий-озодлик курашлари, рус-япон, сўнгра биринчи жаҳон уруши чор ҳукуматини ич-ичидан емириб борди. Уч юз йилдан ортиқ ҳукм сурган Романовлар сулоласининг тақдири қил устида туриб қолди. Бундай ҳолатни юз бериши табиий ҳол эди. Чунки чор ҳукумати тоталитар сиёсатини юргизиб ва тараққиётни бугиб, халқнинг газаби ва нафратини кузготди. Айниқса Туркистонда мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати авжига минди. Ленин бошлиқ большевиклар томонидан ҳукуматни босиб олиниши ва совет давлатини урнатилиши аҳволни янада ёмонлаштиришга олиб келди. Улар Туркистонда ҳам ҳокимиятни қўлга киритгач, туб аҳолини қириш, молмулкни талаш билан шуғулланиб сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга йўл бермади. Бу хусусда Туркистон компартияси Мусулмонлар бюросининг раиси Турор Рисқуловнинг қуйидаги сўзларини келтириш айти муддаодир: «Биз шўрлик мусулмонларни Николай замонида қандай ҳайвон урнида куришган бўлса, йўқсиллар (советлар) ҳукумати даврида ҳам шундай... Ҳозир ҳам зулматда яшамоқдамиз, оч, ялонғоч, итга ухшаб хор бўлиб улиб кетяпмиз. Бунинг учун ким айбдор?.. Мен бойлар тарафини олмоқчи эмасман. Бироқ бир камбағалнинг битта оти булгани ва шу отга арава қушиб оиласини боқиб тургани ҳақида гапирмоқчиман. Бу бечораникига бир қизил армия жангчи-

си кириб келади, оилани боқиб турган отни текинга олиб кетади, энди оила ниманинг ҳисобига кун кечиради, буни сураб ҳам утирмайди. Наҳотки шундай қилиш фирқа дастури амалида бўлса? Бойларнинг мол-мулкини булиб беряпмиз, деб аслида 84 минг кишилик бутун шаҳарни талон-тарож қилишди. Хуш, бу нима деган гап? Намангандан чиқадиган барча маҳсулот, қимматбаҳо буюмдан тортиб то қулфгача руйхатга олинди. Баъзи кишиларни қурол сақлашда гумон қилиб қамашди, қурол топиша олмагач эса, уларни шартли равишда озод қилдилар ва 5—10 минг сўм жарима тулатдилар. Бу пуллар қаерга кетди — шурулар кассасигами ёки чунтакками? Агар чунтакка бўлса, бу ҳолда қандай баҳо бериш керак? Ёки узлари ҳукмрон бўлишлари учун бу ҳукуматни барпо қилдиларми? Улар (большевиклар) бошқаларнинг ипак-газламалари ва қимматбаҳо буюмлари билан уйларини безадилар. Биз мусулмонларга нима беришди? Қорнимизни туйғазишдимми? Йўқ! Агар яхши кийинтиришганда, камбағаллар ялангоёқ юришармиди? Агар қорнимизни туйғазишганда минглаб одам очликдан улармиди? Бизнинг уйда нималар қолди? Фақат жулдур тўшаклар, холос. Бошқа ҳеч нарса».¹

Ушбу сатрларда большевикларнинг гайриинсоний сиёсати шу даражада ишончли тарзда таърифландики изоҳга ҳожат йўқ. Ҳақиқатан ҳам босқинчи большевиклар куз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган жиноятга қўл урдилар. Қизил солдатларнинг зувонлиги ва талон-тарожи улканинг барча шаҳар ва қишлоқларида авжига минди. Хусусан мени отам шундай деган эди: «Уғлим, бизнинг бошимизга тушган қулфат ва хавфхатарларни душманингни ҳам бошига солмасин. 1918 йилда бир гуруҳ газанда солдатлар бостириб кириб маҳалламиздаги хонадонлардан 30 та отни тортиб олдилар. Бу камдек сули, арпа ва бошқа емларини олдилар. Қаршилик курсатганларни қамчи билан бошларига урдилар. У вақтларда тошкентликларнинг шаҳар атрофида боғлари буларди. Баҳор пайтида одамлар у жойларга от-аравасига кўрпа-ёстиқ ва бошқа нарсаларини ортиб кўчарди. От йўқлигидан кўпчилик боғларга уз вақтида бора олмай деҳқончилик орқага сурилди. От йўқлиги орқасидан ер ҳам ҳайдалмай қолди.

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон, 171-бет.

Натижада қаттиқ қаҳатчиликка гирифтор булиниб, минглаб кишиларнинг ёстиги қуриди. Турли солиқ ва мажбуриятлар ҳам кишиларни тамомила қашшоқлаштирди».

Большевиклар Фаргона водийсида «Коммуна»лар ташкил қилиб, деҳқончилик билан хунармандчиликни издан чиқардилар. Улар ер ва саноат тармоқларини барчасини давлат мулкига айлантириш ҳақида декретни эълон қилдилар. 1918 йил 26 февралда «Улкадаги пахтани мусодара қилиш туғрисида» қуйидаги декрет қабул қилинди — «Туркистонда мавжуд бўлган бутун пахта, у қандай турда бўлмасин ва ҳозирги пайтда қаерда туришидан қатъи назар, мусодара қилинади ва Туркистон ўлкаси ишчи-деҳқон ҳукуматининг мулки деб эълон қилинади. Улканинг барча советлари... ва инқилобий темир йўл қўмиталари ҳозирги вақтда ўз вакилларини ажратмоқдалар, бундан мақсад мазкур декретни дарҳол амалга ошириш, бутун пахтани станцияларга ташиб келтириш ва зудлик билан «Тошкент» станциясига томон ҳаракат қилишдир... пахта эгалари қаршилиқ курсатган тақдирда, — дейилган сўнгра ҳужжатда, — отишгача барча чоралар қўлланилсин».¹

Мазкур ҳукумат декрети халқ мулкани талашни, яъни қароқчиликни ошқора расмийлаштириш эди, холос. Большевиклар узларининг декретлари асосида 1918 йил баҳорида 140 дан ортиқ завод ва йирик пахтачилик фирмаларини, 400 га яқин кичик корхоналарни эгалладилар. Шунингдек 2 млн. 657 минг пуд пахта толаси, 4130900 пуд уруғлик чигит, 476,8 пуд гўшт ва бошқа нарсалар қўлга олинди!² Шу тариқа жикқа мойга ботган большевик ҳукумати 1918 йил 5 майда Ленинга қувонч билан тубандаги хабарни берди: «Ҳали кечагина корхона эгалари томонидан эксплуатация қилиб келинган ишчи кадрлар национализация қилиш йулидан дадил бордилар. Кейинги воқеалар муносабати билан Туркистон ҳаётини тартибга солувчи ташкилотлар тузилмоқда. Пахтачилик саноати бутун Россия учун аҳамиятлидир, унинг бундан кейинги тараққиёти таъмин этилди... Ҳозирги вақтда биз сиз-

¹ Қулшев Ҳ. Мустабид жамиятнинг иқтисодий пойдеворини шакллантириш (1917—1924). Тошкент, 1996, 12—13-бетлар.

² Ўша жойда, ўша бет.

нинг ихтиёрингизга 200 млн. сумлик пахта жунатиш имконига эга булдиқ».¹ Куриниб турибдики большевиклар биринчи навбатда Россия манфаати ва тараққиётини таъминлаш нуқтаи назаридан иш юритганлар. Уларнинг қароқчилик сиёсати орқасидан сонсаноксиз бойликлар Россияга жунатилиб турилди. Буни орқасида 1917 йилда бошланган қаҳатчилик кейинги 1918—1919 йилларда ҳам даҳшатли тус олиб, камида 1 млн. дан ортиқ кишилар очликдан ўлдилар, минглаб оилалар қирилиб кетмаслик учун хорижий мамлакатларга кетдилар.²

Большевиклар маънавий ҳаётни ҳам издан чиқардилар. Масжид ва мадрасалар бузилди ёки ёпилди. Қозилар, уламолар ва бошқа дин пешволари ҳибсга олинди. Марғилонда Қуръони Карим ёқилди, Андижонда Жомеъ масжидига солдатлар жойлаштирилди. Ҳатто, намоз пайтида солдатларнинг масжидларга бомба ташлаши орқасида кўп кишилар ҳалок булдилар.

Авваламбор большевиклар тилда мазлум халққа озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи берилишини тарғибот қилдилар. Амалда эса улугмиллатчилик ва босқинчилик сиёсатини шиддат билан юргиздилар. Улар учун миллий давлат ва миллий қушинини ташкил этилиши тамомила ёт ҳисобланди. Унга қарши тиш-тирноғи билан аёвсиз курашди. Хусусан олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек Туркистон Мухторияти ваҳшийларча тугатилди.

Хуллас улкада чидаб булмайдиган даражадаги оғир сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт «Босмачилик» курашининг негизини ташкил этди. Бу кураш мустақиллик ва озодлик руҳи билан суғорилган умумхалқ ҳаракати эди. У даставвал Фарғона водийсида пайдо булди. Туркистон Мухториятида милиция бошлиғи лавозимида ишлаётган кичик Эргаш большевикларга қарши илк бор уруш очган эди. У Қўқондаги қизил армия вакиллари жойлашган ҳарбий қалъага бир неча маротаба ҳужум уюштирди. 1918 йил 19—21 февралда Қўқондаги жангларда Мухторият қушинига қўмондонлик қилди. Бу ерда ватан ҳимоячилари шу даражада қаттиқ жанг қилдиларки, 2000 аскардан 200 киши тирик қолди, холос. Шундан кейин кичик Эргаш тугил-

¹ Уша жойда, 14-бет.

² Уша жойда, 14-бет.

ган қишлоғи Бачкирда 1918 йил 27 февралда ҳалок этилди. Унинг урнига катта Эргаш тайинланди. Унинг бошчилигида 16—18 минг кишидан иборат ватан ҳимоячилари қизил армияга 50 маротаба зарба берди. Озодлик учун кураш шу даражада аланга олдики ҳар бир қишлоқ аҳолиси узига қурбоши сайлаб жангга отланди. Натижада водийда унлаб «босмачи» гуруҳлар шаклланиб душманларга қарши аёвсиз ҳужумлар уюштирилди. Истиқлол учун курашга «Шурои Исломия» ва «Шурои Уламо»ларнинг аъзолари бевосита раҳбарлик қилди ва қўллаб-қувватладилар. Водийда «босмачи»лар ҳаракати у ёки бу жойда тарқоқ ҳолда юзага келганлиги туфайли умумий раҳбар марказини тузиш зарур эди. Шу боис 1918 йил мартда барча қурбошиларнинг биринчи қурултойи утказилиб, катта Эргаш истиқлол учун курашнинг раҳбари этиб тайинланди. Уша йилнинг ёзида унинг урнига Мадаминбек тайинланди. Бу уз ватанига фидойи шахс қобилиятлилиги туфайли 30 минг атрофида ватан ҳимоячиларини уз қўл остига бирлаштиришга эришди. Уларнинг орасида большевикларга қарши бош кутарган рус ва бошқа миллат вакиллари ҳам оз эмас эди. Чунки большевиклар фақат туб аҳолини эмас, балки бошқа миллатларнинг умумий душмани эди. Масалан, Мадаминбекнинг қўл остида — 90, Эргашда — 100 га яқин рус офицерлари хизмат қилганлар. Булардан ташқари Мадаминбек Жалолобод ва Ушда тузилган К. Монстров бошчилигидаги рус крестьянлар қўшини билан иттифоқ шартномасини тузди. Шунингдек рус генераллари ва офицерлари томонидан тузилган «Туркистон ҳарбий ташкилоти» «босмачи»ларнинг иттифоқчиси сифатида фаолият курсатди.

Шундай қилиб Фаргона водийсида большевикларга қарши катта куч шаклланди. Уларда яроқ-аслаҳа ва бошқа имкониятлар мавжуд эди. Шунинг учун ҳам гувох Юрий Попоровнинг тан олишича «босмачи»лар бутун Фаргона водийсини узининг таъсир доирасига тортиб «аҳолининг барчаси курашда қатнашган» эди. «Шуни айтиш лозимки, — дейди у, — биз босмачиларни уруш ва қилич билан йуқ қиламиз, деб уйлаган эдик. Шу мақсадда босмачиликда қатнашган катта-кичик қишлоқлар шафқатсизларча ер юзидан супуриб ташланди. Буни орқасида туб аҳоли совет давлатидан тобора узоқлашиб бораверди. Биз томондан бутун Фаргонани

эгаллашнинг ҳам фойдаси бўлмади. Фарғона водийсига 30 минг аскарларни киритдик ва барча йирик қишлоқларга қизил армия гарнизонлари урнаштирилди. Барибир туб аҳолининг бизга душманчилиги сақланиб, «босмачилар» енгиллик билан бизнинг ҳарбий гарнизонларимизни тор-мор этаверди. Оқибатда биз қушинимизни қишлоқлардан олишга мажбур бўлдик».¹

Бинобарин, «босмачилик» шу даражада кенг куламда ривожланганки, унга 30 минглик қизил армия бас келолмаган. Бу ватан ҳимоячиларининг ҳарбий маҳорати ошганлиги ҳақида далолат беради.

Эргаш бошлиқ ватан ҳимоячилари ва қизил армия уртасида дастлабки туқнашув 1918 йил июлда Қўқон уездида содир бўлди. Бу жангда ватан ҳимоячилари ғалабага эришдилар. Уша йилнинг охирларига келиб мустақиллик учун кураш кенг қанот ёзиб Қўқон, Наманган ва Андижон уездларини қамраб олди. Сентябрь ойида Горчаков темир йўл бекати ва эски Марғилонда ҳам душман қушини билан жанг қилинди. 1919 йил баҳорда Мадаминбек ва Эргаш сингари қурбошилар бошлиқ икки марказ шаклланди. Уларнинг биринчиси Андижон, Наманган ва Скоблев уездларида, иккинчиси асосан Қўқон уездида ташкил топди. Уша йили Мадаминбек, Эргаш, Шермуҳаммад, Омон Полвон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари Жалолобод, Уш, Наманган ва бошқа жойларда қизил армия билан жанг қилдилар. Наманганда ҳар икки томон уртасида 7 кун мобайнида жанг кетиб душман мағлубиятга учратилди. 1919 йил 1 сентябрда ватан ҳимоячилари Ушда қизил армияни мағлубиятга учратиб шаҳарни эгаллади. Сунгра улар Жалолободни ҳам қўлга киритдилар. 17 сентябрда ватан ҳимоячилари Андижон шаҳрини қуршаб, душманга қарши ҳужумни бошлаб юбордилар. Большевиклар шаҳар мудофаасини мустақамлашга алоҳида аҳамият бериб пахта тойларидан баррикадалар қурилди. Андижон учун жанг 6 кун давом этди. Ватан ҳимоячиларини қўли баланд бўлиб турганда душманга ёрдамга қўшимча полк келиб, босқинчилар кучайиб 26 ва 30 сентябрда Уш ва Жалолободни эгалладилар. Бундай муваффақиятсизликнинг сабаби қурбошилар ҳамон бир-бирлари билан метиндек бирлашмай аксинча улар ҳаракатида

¹ Журнал «Юность», 1990, № 1. С. 84.

тарқоқлик ва келишмовчилик кузга ташланмоқда эди. Айни пайтда озодлик курашини изчиллик билан бошқарадиган ва таъминлайдиган ҳукумат йўқ эди. Шу боис 1919 йил 22 октябрда қўрбошиларнинг маҳсул мажлиси ўтказилиб Мадаминбек бошлиқ «Вақтли Фарғона ҳукумати» тузилди. 1919 йил октябр ойлари охириларида Ойим қишлоғида 150 та қўрбошилар бошчилигидаги ватан ҳимоячилари бирлаштирилди. Улар Мадаминбек, Эргаш, Ҳолхужа ва Шермуҳаммад бошлиқ тўрт қисмга киритилди. Уша йилнинг ноябр ойи охирида ватан ҳимоячилари томонидан қизил армия полки тор-мор этилди. Аммо 1920 йилнинг дастлабки ойларида Мадаминбек қўл остидаги ватан ҳимоячилари жангларда бирин-кетин мағлубиятга учради. Бунинг устига устак айрим қўрбошилар иродасизлик ва тушқинликка учраб большевикларга йигитлари билан таслим бўдилар. Аммо Мадаминбекнинг урушни давом эттириш имкони бор эди. Зеро, уни кўп отлик аскарлари билан бир қаторда Шермуҳаммад ва бошқа кўп қўрбошиларнинг кучларига таяниши мумкин эди. Шунга қарамай у большевикларнинг тинчлик сулҳини тузиш ҳақидаги таклифга розилик билдирди. Натижада 1920 йил 20 мартда қуйидаги мазмунда тинчлик сулҳи имзоланди. «Биз қуйида имзо чекувчилар: биринчи томондан ҳарбий-инқилобий кенгаш буйруғига асосан, Туркистон frontiда ҳаракат қилаётган 2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рахальский ва дивизия ҳарбий-сиёсий комиссари Слепенко, иккинчи томондан ислом қўшинининг қўмондони Муҳаммад Аминбек Аҳмадбеков (Мадаминбек) мазкур битимни тубандагича туздик: Мен, Муҳаммад Аминбек ўз қўшиним ҳамда ўзларининг батамом розилиklarини шахсан менга изҳор қилган қўрбоши ва аъзоларим билан биргаликда қасамёд қиламанки, эндиликда шўро ҳокимиятини тан оламан ҳамда унинг содиқ хизматкори бўлишга сўз бераман, унинг барча буйруқ, топшириқларига қуйидаги шарт-шароитларда амал қиламан:

1. Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари ҳаётини йўлга қуйишда шариат асосларини сақлаб қолиб, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этиб, аҳли исломга мавжуд шароит, яъни мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одатларига ҳуқуқ берганида;

2. Отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳри этиб тайинланган.

3. Мен бошқа фронтларга чиқмасдан, вақтинча Фарғона тасарруфида, шу ҳокимиятни ҳар томонлама ҳам ички, ҳам ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъда бераман.

4. Отрядимда хизмат қилаётган барча руслар тула озод этилади ва хоҳишларига биноан отрядимда хизматда қолишлари мумкин.

5. Шу йилнинг 13 мартдан кечикмай уз вакилларим билан Туркфронт — Ҳарбий инқилобий кенгаши ва Туркистон Марказий ҳокимиятига содиқ эканимни билдириш учун Тошкентга боришга суз бераман.

2-Туркистон уқчи дивизиясининг бошлиғи Верёкин-Рахальский ҳарбий-сиёсий комиссар Слепенко. Ислому қўшинининг қумондони Мадаминбек».

Куришиб турибдики Мадаминбек қўшинини сақлаш ва унга бошчилик қилиш шарти билан совет ҳокимиятини тан олишни, уни хизматкори бўлиш, ички ва ташқи душманларига биргаликда курашишни буйнига олди. Сирасини айтганда, бу деган суз большевикларнинг ички ва ташқи сиёсатини тула қувватлаб «босмачи»ларга ҳам қарши курашишга тайёрман, дейиш эди. Тугри, Мадаминбек жамиятни шариат асосида бошқаришни талаб қилди ва бу инobatга олинди. Бироқ большевикларнинг бунга розилик билдириши Мадаминбекни жиловлаш учун қилинган уйин эди. Буни кейинги воқеалар тула исботлайди. Шунини айтиш лозимки сулҳ битими Фарғонада фаолият курсатаётган уқчи дивизиясининг бошлиғи билан тузилган эди. Аслида бундай битим Туркистон Халқ комиссарлари совети раиси билан тузилгандагина қонуний кучга кирарди. Аммо, журтгага шундай қилинди. Чунки совет ҳукумати уни хоҳлаган пайтида қонунсиз битим сифатида бекор қилиши мумкин эди. Буни Мадаминбек сиёсий жиҳатдан тажрибасизлиги орқасида яхши англамади, шекилли. 1919 йил март ойида улқада «Босмачилик» ҳаракатининг кучайиши муносабати билан М. В. Фрунзе қумондонлигида Туркистон fronti тузилади. В. В. Куйбишев ҳарбий кенгаш аъзоси этиб тайинланди. Улқанинг ҳаёти ва тақдири мана шу икита жаллодларнинг қўлида эди. Улар ватан ҳимоячиларига қарши аёвсиз курашдилар. Мазмунан юқорида

шарҳланган битим улар билан келишилмаган ҳолда тузилган бўлса керакки, А. Ҳайдаровнинг берган маълумотномасига кура В. Куйбишев Фарғона fronti раҳбарларини қоралаб шундай деган: «Битим шу ҳолда сиёсий соҳада ҳам, ҳарбий соҳада ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин.

Биринчи банди бизни Фарғонада ва ҳатто Туркистонда фуқаролар орасида олиб боражак ишларимизни чеклаб қўяди ва шуро ҳокимиятига ёд бўлган мезонларга амал қилишга мажбур этади». У битим матнида бошқа шарт-шароитлар курсатиб тузишни, «Мадаминни аста-секин шаштидан тушириб уни оддий бир итоат этувчи киши даражасига келтириб қўйишни таклиф қилади. Фарғона вилояти партия комитети бу хусусда махсус қарор қабул қилди: «Туркистон комитетидан ва Туркфронт-ҳарбий инқилобий кенгашидан Мадамин билан тузилган Яраш битими матнининг кириш қисми ва 5-банддан бошқа ҳаммасини бекор қилиш сўралсин, чунки у вилоят комитети ва ҳарбий-инқилобий кенгашнинг баъзи аъзолари фикрича, сиёсий жиҳатдан мутлақо нотўғридир».¹

Шундай қилиб большевик раҳбарлари битимнинг жамият ҳаётини шарият асосида бошқариш ва миллий урф-одатларни сақлашга оид биринчи бандни қоралаганлар. Бу табиий ҳол эди, чунки улар большевикларнинг мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатига зид ҳисобланган. Шунингдек битимдаги Мадамин бошчилигидаги қўшинни сақлаш норозилик келтириб чиқарди. Масалан Фрунзе: «Собиқ босмачилардан тузилган бригадаларни тарқатиб юбориш керак» деган эди. Умуман айтганда сулҳ битими амалда қоғозда қолиб кетадиган ҳужжат эди. У большевикларнинг иккиюзламачилиги ва фирибгарлигини курсатувчи далиллардан биридир. Бироқ айрим муаллифлар Мадаминбек улкани қиргинбаротдан, очлик ва огир ҳаётда халос этиш учун сулҳ тузганлигига урғу бериб мақтайдилар. Бундай фикрни Мадаминбекни ўзи ҳам баён этган эди. Аммо большевикларни «босмачи»ларнинг эзгу ниятларини ҳисобга олиб иш юритишлари мумкин эмас эди. Маълумки совет ҳукумати мазлум халқларга озодлик, эркинлик ва ўз тақдирини ўзи бел-

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, 3-сон, 187-бет.

гилаш ҳуқуқини бериш ҳақида икки маротаба Декларация эълон қилган эди. Жадидлар мана шуларга асосланиб Туркистон Мухториятини ташкил этдилар. Аммо большевиклар Фаргона водийсини қонга белаб ва вайрон этиб Мухториятни ағдарган эди-ку? Мадаминбек бу фожеанинг жонли гувоҳи бўлатуриб большевик газандаларига ишонч билдиришини оқлаб бўлмайди. У узи чуқур англамаган ҳолда катта сиёсий хатога йўл қўйди. Чунки сулҳ битими большевикларга катта фойда келтирди. Чунончи, Мадаминбекнинг душманга таслим бўлиши большевикларни устунлиги ва галабага эришганлигини курсатувчи омил ҳисобланади. Большевиклар фурсатдан фойдаланиб, водийда узларини мавқеини анча мустаҳкамлаб, ҳарбий тайёргарликни кучайтиришга эришди. Мадаминбекнинг душманга бўйин эгиб жангни тўхтатиши ватан ҳимоячиларининг руҳига салбий таъсир этиши ва маълум вақтгача бўлса-да тушқинликка учратиши турган гап эди. Сулҳ битими ватан ҳимоячиларининг сафини заифлаштириб озодлик курашига зиён келтирди. Мадаминбек раҳбарлик қилаётган Фаргона ҳукумати тугатилиб қўрбошилар орасида тарафкашлик ва тарқоқлик ҳукм сурди. Шуниси ниҳоятда ачинарлики битим тузилгандан кейин Мадаминбек большевикларга хизмат қилишни бошлаб юборди. Уларнинг курсатмасига биноан у уз шахдидан қайтмай, курашни давом эттираётган қўрбошиларни совет давлати томонига оғдиришга ҳаракат қилади. Чунончи, Мадаминбек полк комиссари С. Л. Сухов билан биргаликда делегация сифатида Шермуҳаммадбек (Қуршерматбек), Холхўжа қўрбошилар ҳузурига ташриф буюради. Бу вақтда улар уни ватан хоини деб эълон қилган эдилар. Шу боис 1920 йил 4 майда Мадаминбек шахсан Холхўжа қўрбоши томонидан уядирилади. 1920 йил июл ойида Шермуҳаммад қўрбошиларнинг мажлисида ватан ҳимоячиларининг сардори этиб сайланди. Унинг ташкилотчилиги туфайли ватан ҳимоячиларининг сони 30 минг кишига етказилади. Уларни орасида деҳқонлар куп эди. Шу равишда Фаргона водийсида яна озодлик курашининг алангаси порлади. Большевиклар учун катта хавф юзага келди. Туркистон Марказий ижройий комитетининг қарори билан Фаргона водийсида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. 1920 йил май ойининг урталарида Фрунзе водийга келиб

ватан ҳимоячиларига қарши курашга бошчилик қилди. Бу вақтларда жасоратли Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғида урнашган эди. Бу ерда душман кучлари билан қонли тўқнаш бўлди. Ватан ҳимоячилари Олойдан тушиб, водийнинг марказий жойларида ҳам жанг қилдилар. Хусусан бундай тўқнашувлар Фарғона, Наманган, Андижон, Уш ва Жалолободда бўлганлиги маълумдир. Шуниси диққатга сазоворки истиқлол учун курашда ўзбек аёллари ҳам қатнашиб ватанпарварлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Бу ҳақдаги А. Ибодинов ва Ю. Эминовларнинг «Аёл жангга кирса...» номли мақоласи катта қизиқиш уйғотади. Унда ёзилишича Олтиариқнинг Полосон қишлоғида туғилган Шакархон табиатдан жасоратли, ватанпарвар ва жангчи аёл сифатида ном чиқарган. Отажонбойвачча деган кишига турмушга чиқиб, Қайрағоч қишлоғида яшаган. У эрининг вафотидан сўнг катта хужаликнинг бошлиғи бўлиб ҳаёт кечираётганида Содик бошлиқ қароқчилар бостириб кирадилар. Шунда у хизматкорларини қуроллантириб уни қочишга мажбур қилади. Шу тариқа Шакархон ўз хонадони ва умуман қишлоғини ўғрилардан сақлайдиган посбонга айланади. Унинг елғиз ўғли Одилжон онасига тортиб ватанпарварлиги ва жангарилиги билан ажралиб туради. Шунингдек уни уч қизи ҳам бўлган. Водийда очарчилик ва йўқчилик орқасида ўғрилиқ кучайиб борган. Шу туфайли Шакархон босқинчиларга қарши биргаликда курашиш мақсадида Олтиариқдан чиққан Туйчи Қурбоши ҳузурига ташриф буюради. «1918 йилнинг ёзи. Туйчи Қурбошининг Тошқўрғондаги уйига 20—30 қуролланган йигитлар ҳамроҳлигида чақмоқ телпак кийиб, ёнига қилич осган, кўкрагига патронтош тақиб олган бир баҳодир жангчи кириб келди. Саломаликдан сўнг, мен сизни танийман, — деди у киши, — Олтиариқни ўғри-қароқчилардан ҳимоя қилишда катта хизмат кўрсатаясиз. Аммо бизнинг Қайрағочга ўхшаш чекка қишлоқлар аҳолиси додига ким етади? Майда-чуйда қароқчи тудалар кун бермаяпти. Ҳар куни талон-тарож, муслмонларнинг мол-қуйи, жонига ҳам даҳл қилишяпти. Биз қулимиздан келганча қаршилик кўрсатаямиз. Аммо кучимиз кам. Ёрдам беришингизни сўраймиз.

— Сиз ким бўласиз?

— Мен Отажонбойваччанинг беваси Шакархонман....

— Ахир, сиз... Аёл бошингиз..., — дедию Туйчи Қурбоши ҳам довдираб қолди. Чунки у Шакархон билан Содик Қурбоши уртасида бўлган воқеаларни эшитган. Бунинг устига бу аёлнинг дадиллиги, тадбиркорлик ва жасорати ҳеч қандай эркақдан қолишмаслигини яхши биларди.

— Хуп, — деди у, сиз бутундан бошлаб Шакар Қурбошисиз. Йигитларингиз менинг йигитларим билан бирлашсин. Улар қишлоғимизда туриб Қайрағочни ҳимоя қилишади. Сизни уша ердаги 100 йигитга бош этиб тайинладим.

Уша куни Шакар Қурбошининг йигитларига милтиқлар, қиличлар, уқ-дори берилди. Унинг кенг ҳовлиси бу йигитларнинг қароргоҳига айланди.¹ Шакархон аёл бошига қарамай қўлига қурол олиб уз қишлоғининг аҳолисини тинчлигини таъминлашни она юртга бўлган муҳаббатининг тимсолидир. Уша жасоратли аёл большевикларга қарши курашларда ҳам фаол қатнашиб «босмачи»лик ҳаракатларининг энг содиқ вакилларида бири бўлади. Уғли Одилжон ҳам онаси сингару ватан учун жонини фидо айлайдиган йигит эди. У жангларда қатнашганлиги учун большевиклар томондан улдирилади. Шакархон Қурбоши учун ёлғиз уғлидан айрилиш ута фожеали ҳодиса бўлади. У Қизил армияга қарши курашишни муқаддас бурч ҳисоблаб уша Туйчи Қурбошидан яна ёрдам олади. Душман билан биринчи жанг Қайрағоч қишлоғида бўлиб Шакархон Қурбоши чекинишга мажбур бўлади. Унинг қаҳрамонлиги бутун водий буйлаб таралади. Чунки у Олтиариқда, Риштонда ва Скоблев шаҳрида қизил армия қисмларига зарба беради. Шу боис Фарғона вилоят инқилобий қумитаси уни тутиб берувчи кишиларга катта мукофотни ваъда қилади. Шакархон Қурбоши 1921 йилнинг охирида, жангларнинг бирида ҳалок бўлади.

1920 йил октябр-декабр ойларида ватан ҳимоячилари билан душман армия уртасида жанглар бўлди. Натижада душман кучлари голиб келиб Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячилари Олой тоғларига чекинди. Гарчи 1920 йилни охирларига келиб Фарғона

¹ «Ўзбекистон овози», 1995, 24 октябрь.

вилоятида большевикларнинг тула ҳукмронлиги урна-
тилган булса-да, лекин истиқлол учун кураш сунма-
ди. 1921 йил январ ойида Андижон уездида, Сухда,
Булоқ-Бошида, Чустда қурбошилар қўл остидаги гу-
руҳлар билан қизил армия отрядлари уртасида жанг-
лар содир булади. Уша йилнинг май ойида ватан
ҳимоячилар Наманганга ҳужум қиладилар. Аммо
душман кучлари устун келди. 1921 ёзида Ашава қиш-
логининг атрофида жойлашган Раҳмонқул Қурбоши
бошлиқ 2000 кишилиқ ватан ҳимоячилари больше-
викларга катта хавф туғдирди. Улар Ашава қиш-
логиди 8 соатлик жангда 65 солдатларни улдириб
галабага эришдилар. 1921 йил ноябрда большевиклар
Ашавага катта қўшин ташлаб ватан ҳимоячиларига
қарши ҳужум қилди. Жанг шу даражада даҳшатли
булдики икки томондан куп одамлар ҳалок этилди.
Хусусан ватан ҳимоячилардан 800 киши улдирилиб
Раҳмонқул Қурбоши Чотқол томонга яширинди. 1921
йил сентябрда Шермуҳаммад бошлиқ ватан ҳимоячи-
лари ва қизил армия уртасида Шоҳимардонда 14 со-
ат мобайнида жанг булиб у чекинишга мажбур
булди. Шундан кейин душманлар қирғиз қурбошичи-
си Муэтдинга қарши ҳужум уюштириб галабага
эришдилар. Бу жангда юзлаб ватан ҳимоячиларнинг
қони тўкилди.

1921 йилни январидан бошлаб то сентябригача,
яъни 9 ой мобайнида ватан ҳимоячиларидан 2500 ки-
ши душман уқларидан ҳалок булдилар. Улар бирин-
кетин маглубиятга учрашишга қарамай мустақиллик
учун курашишни давом эттирабердилар.

Айрим маълумотларга кўра 1922 йилнинг баҳорида
Фаргона водийсида Шермуҳаммад, Исломқул, Эшмат-
бойвачча, Мирза Умар, Умарқул, Омонполвон, Боес-
тон, Муэтдин, Шермат, Жонбек қози, Аҳмад Полвон,
Исроил, Шермуҳаммаднинг укалари Нурмат ва Тош-
мат, Мамаруз, Қорабой ва бошқа қурбошилар
истиқлол учун курашишни давом эттирдилар! Улар
бошлиқ ватан ҳимоячиларининг катта-кичик бўлинма-
лари водийнинг у ёки бу жойларида душманга қарши
жанг қилдилар. Улар билан бир қаторда Тўхтасин,
Мирза Понсод, Давронбек, Хонмирза, Каримжон,
Сотволди, Трусуналиев ва бошқа унлаб қурбошилар-
ни жанг қилганликлари маълум.

Фаргона водийсида истиқлол учун кураш 1923 йил-

да ҳам уз кучини курсатади. Бироқ уша йилнинг охири ойларида «босмачи»ларнинг асосий кучлари тормор этилиб совет ҳукумати узини мавқеини мустақамлаб олди. 1923 йилнинг бошида Шермуҳаммадбек шуролар армия томонидан зарбага учратилгандан кейин Афғонистонга кетди. Шундан кейин водийда ҳам айрим қурбощилар раҳбарлигида ватан ҳимоячилари курашни давом этирдилар.

Фақат 1924 йилдагина Фарғона водийсида «Босмачилик» ҳаракати баргараф этилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки аслида у 1918 йил феврал ойида большевикларнинг Туркистон Мухториятига қарши бошлаган уруши жараёнида юзага келган эди. Мана шу вақтдан бошланган «босмачи»лик кураши кейинги салкам 7 йил (1918—1924) мобайнида давом этди. Шу йиллар орасида уларнинг сони 20—30 минг кишига етди. У бутун Туркистон улкасида большевикларга қарши илк бор кутарилган миллий-озодлик кураши сифатида муҳим аҳамият касб этади. Унинг таъсирида минтақанинг бошқа жойларида озодлик курашлари юзага келди.

ХИВА ХОНЛИГИДА «БОСМАЧИЛИК» КУРАШИ

XX аср бошларида хонликда оғир сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит юзага келди. Айниқса сиёсий курашлар қизиб тарқоқлик ва нотинчлик ҳукм сурди. Жамият аҳли қашшоқлашди ва мисли кўрилмаган азоб-уқубатларга мубтало булди. Буларнинг барчаси чор маъмуриятининг мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмининг маҳсули эди.

Узоқ йиллар мобайнида босқинчиларга қарамлик ва итоаткорлик, қўрқув ва эҳтиёткорлик хонларни феъл-атвори ва фаолиятига таъсир этмасдан қўймади. Зеро, уларда ожизлик, сусткашлик ва кўпроқ шахсий манфаатлар билан уралишиб қолиш сингари иллатлар кўзга ташланди. Айниқса давлатнинг устуни булмиш қўшинни замонавий ҳарбий билим ва техника билан таъминланмаслиги ёмон оқибатларни келтирди. Авваламбор хонлар душманлардан узини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум булиб қолди. 1916 йилда Саид Асфандиёрхон шундай деган: «Улкамизни Россия урушиб олганига қадар, менинг ота-боболарим милтиқ ва замбараклар билан қуролланган мунтазам қўшинга эга

булганлар. Бу қўшинлар шундай зур булганларки, улар ҳатто Бухоро ва Афғонистонга қарши жанг қилганида енгиб чиққанлар. Менинг отам Россияга буйсингандан кейин, биз (хонлар) буюк Россия бизни душманларимиздан қуриқлайди, деб умид қилиб, қўшинларимизни тарқатиб юбордик, шунинг учун ҳам ички душманларимиздан сақланишни лозим курмадик. Аммо бу масалага рус ҳокимиятининг улкадаги вакиллари бепарволик билан қараганликлари сабабли, хавфсизлик туғрисидаги умидларимиз пучга чиқди. Менга уз фуқароларимдан булган туркманлар ҳужум қилди, улардан узимни ҳимоя қилиш учун менда куч йўқ».¹

Дарҳақиқат хонликдаги марказий ҳокимият ва қўшин шу даражада заифлашган эдики, Жунайд (Қурбон Муҳаммад Сардор) бошлиқ туркман қабиалари хонликка қарши бош кўтардилар. Шундан кейин Жунайд Хива хонлигининг сиёсий майдонида бир неча йиллар мобайнида салмоқли уринни эгаллади. Унинг фаолиятини икки босқичга бўлиш мумкин. Биринчисида, яъни 1915—1920 йилларда у хонликни босиб олиб, талончилик билан шуғулланади. Иккинчисида, яъни 1920 йилдан Хоразм халқ республикаси тузилгандан кейин большевикларга қарши курашиб, «босмачи» номини олади. Хонликдаги бу кураш асосан Жунайд бошчилигида олиб борилади.

1915 йилнинг езида Жунайдхон Хива қўшинлари билан туқнашувда ғалабага эришиб, туғларни улжага олди. Аммо унинг Хива шаҳрига қарши ҳужумига йўл берилмади. Кейинги туқнашувлардан бирида хон аскарларидан 600 киши улдирилиб, мағлубиятга учратилди. 1916 йилдан бошлаб Жунайдхон бошлиқ ёмуд қабиалари Урганч, Шохобод, Қиёт, Тошовузни эгаллаб, аҳоли мол-мулкани талади. Улар февраль ойида Хива шаҳрига бостириб кириб ва Асфандиёрхонни тиз чўқдириб, катта миқдордаги бойликни олди. Жунайдхон узини хон деб эълон қилди. Асфандиёр эса қўғирчоқ хон булиб қолди. Бу вақтда хонга ердан бериш мақсадида Тошкентдан юборилган рус қўшини Хивага яқинлашиши билан Жунайдхон қабиалари билан қўм чўлларига қочади.

¹ Қаранг: Ҳамдамов Ҳ. Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм совет халқ республикасининг тузилиши. Тошкент, 1960, 37-бет.

1917 йил 29 январида Асфандиёрхон Тошкентга келиб губернатор билан учрашди. Бу ерда муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитети Хива хонлигини уз кул остига олганлигини хонга маълум қилди. Хивада унинг комиссарлари, яъни вакиллари тайинланадиган бўлди. Асфандиёрхон Тошкентда давлатни бошқариш буйича ислоҳотларни утказишга розилик билдирди. У Хивага қайтганидан кейин баъзи ислоҳотларни амалга оширишга киришди. Бу вақтларда «Ёш хиваликлар» деб аталувчи жадидларнинг сиёсий фаолияти жуш уриб курашни бошлаб юборган эдилар. Хон уша жадидларнинг иштирокида 1917 йил 5 апрелда Олий мажлисни таъсис этди. Маъмурият вакилларига маош тулаш жорий этилди. Шундан кейин жадидларнинг фаолияти янада кучайиб байроқларга ўзбек ва рус тилларида «Яшасин ҳуррият, яшасин тенглик» деб шиорларни эдилар. Бу билан улар мазлум халқни сиёсий онги ва курашини уйғотишга ҳаракат қилдилар. Уларнинг асл мақсади хон ҳокимиятини ағдариб халқ республикасини ташкил этишдан иборат эди. Асфандиёрхон жадидлардан чучиб, Олий мажлисни тарқатиб юборди. У жадидларни қаттиқ назорат остига олиб, бир нечта кишиларни зиндонга ташлади. Уларнинг айримлари Тошкентга қочиб қутулдилар. Бу ерда большевиклар уларни дарҳол ўз бағрига олдилар.

1917 йил декабрь ойида барча казак қисмларини ўз қўшинларига, яъни уйларига қайтишга доир буйруқ Хива хонлигига етиб келди. 1918 йилнинг бошларида рус қўшинлари хонликни ташлаб ўз қароргоҳларига жунаб кетдилар. Шундан кейин Асфандиёрхон жадидларни жазолашни ва қувғин остига олишни кучайтирди. Хонликдаги аҳвол чидаб бўлмас даражада оғирлашди. Мана шундай вазиятда Жунайдохон Хивага бостириб кириб тахтни эгаллади. 1918 йил октябрда унинг буйруғи билан Асфандиёрхон ўлдирилиб, ўрнига укаси Саид Абдулла қўғирчоқ хон сифатида утказилди. Сарой амалдорлари ўлдирилди ва мол-мулки таланди. Тинч аҳоли ҳам бундай даҳшатли фожиалардан четда қолмади. «Уша йилларда, — дейди жонли гувоҳлардан бири, — улқада даҳшатли террор ҳукм сурди. Меҳнаткаш аҳоли бошбошдоқлик ва зўравонликдан жуда кўп жабр-зулм курди. Жунайдохон отрядлари қишлоқларни куппакундузи босиб, одамларни қўйдек сўйиб ташладилар,

мол-мулкни таладилар, узлари билан олиб кета олмаган мол-мулкка ут қўйдилар... Чимбой ва Заир атрофидаги (Амударёнинг Орол денгизига қўшилган жойида) юз эллик чақиримдан ошиқ масофада жон асари қурмадим. Таланган ва куйдирилган уйлар, ҳар жойда ётган уликлар, вайрон қилинган хонадонлар, куйиб кетган дарахтлар, уй олдида ётган бола бешиклари, чиябуриларнинг увлаши ва сассиқ ҳид жуда огир таассурот қолдирди».¹

1918 йилда РКП(б)нинг Тўрткул комитети тузилиб большевиклар сиёсий курашни бошлаб юбордилар. Туркистон большевиклари бу комитет орқали Хива хонлигининг ички ишларига аралашди. 1919 йилнинг бошида «Ёш хивалик»ларнинг бошлиқларидан бири Д. Султонмуродов Тўрткулда «Ёш хивалик»лар комитетини тузди. Бунга Амударё бўлимининг большевиклари комитети бошчилик қилиб турди. «Ёш хивалик»ларнинг бошқа аъзолари хонлик ерларида махфий гуруҳлар ташкил қилиб хон ҳокимиятига қарши тарғибот ишларини олиб бордилар. Улар хон ҳокимиятини ағдариб ислохотлар ўтказиш йўли билан жамиятни илғорлаштириш ва республика тизимини жорий этишни мақсад қилиб қўйдилар. Умуман айтганда большевиклар ва «Ёш хивалик»ларнинг уртасида ғоявий жиҳатдан фарқ жуда катта эди. Шунга қарамай улар умумий душман хон ҳокимиятига биргаликда курашиш учун бир-бирлари билан яқинлашдилар. Айниқса «Ёш хиваликлар»нинг Тошкентга еки Тўрткулга қочиб борган бир гуруҳ вакиллари большевикларнинг ёрдамига катта умид боғладилар. Улар қизил тарғиботга учиб уйладиларки, большевиклар ҳокимиятни олиб бериш учун бегараз ёрдам берадилар. Пировардида эса бундай фикр узини тамомила оқламади. Зеро, большевиклар «Ёш хиваликлар»га бир қўғирчоқ сифатида қараганликлари яққол намоян бўлди. Большевиклар раҳбарлик қилаётган Тўрткул уездининг РКП(б) комитети ишчи ва солдатлари депутати совети бутун Хоразм воҳасининг «революцион» маркази сифатида иш юритиб хон ҳокимияти ва Жунайдохнга қарши курашни бошқарди. Бу кураш эзилган ва ҳурланган Хоразм халқларини феодал-клерикал тузум ва қолоқликдан озод этиш ниқоби остида олиб борилди. Больше-

¹ Уша жойда, 59-бет.

виклар Сайид Абдуллахон билан шартнома тузишга ҳаракат қилди. Шунинг учун 1919 йил 7 апрелда большевик Н. А. Христофоров бошчилигида миссия хон хузурига келиб ҳарбий юришларни тухтатиш ва Хива хонлигининг мустақиллигини тан олинганлиги ҳақида битим тузилди. Шунга ухшаш битим Жунайдхон билан ҳам тузилди. Аммо большевиклар битимларни ҳарбий тайёргарлик учун вақтдан ютиш мақсадида туздилар. Улар хонлик ерларига уз одамларини юбориб тарғиботни кучайтирдилар. Большевиклар хонликда уз ҳукмронлигини урнатиш учун ҳеч нарсадан тоймади. Улар Хоразм халқининг хоҳиш-иродаси ва суровига биноан курашяпмиз деган уйдирма гапларни рукач қилиб хонликни ҳарбий куч билан ағдаришни режалаштирдилар. Масалан, Турткулдаги ишчи ва солдатлар депутатлари совети Ленин номига қуйидаги мурожатномани юбордилар: «Хива аҳолиси Жунайдхон қароқчиларининг террори исканжасида эзилиб ётибди. У совет қушинини келишини сабрсизлик билан кутмоқда. Шубҳасиз у Хивага узининг қонли панжасини чузаётган Жунайдхон ва империалистлардан озод этади. Хива аҳолиси мазлум халққа озодликни бахш этувчи қизил армияга қариндошлик саломини йўллаб, совет Россиясига қушилишни истайди». Ваҳоланки уша вақтдаги хонлик аҳолисининг сиёсий онги ва фаолияти шу даражада эдики, курсатилган мазмундаги мурожаатномани ёзиш хаёлига ҳам келмаган. Шу боис у большевиклар томонидан тўқилган сохта ҳужжат эди. Шунга ухшаш 1919 йил ноябрь ойининг охирида Турткул советининг ҳарбий ёрдам сўраб Тошкентга юборган телеграммаси аслида халқнинг сурови билан эмас, балки большевикларнинг узлари томонидан тўқилган эди. Бутун Россия Марказий Ижроия комитети, РСФСР халқ комиссарлари советининг Туркистон комиссияси ва Туркистон АССР ҳукумати дарҳол хонликка қарши қўшин юборишга киришди. 1919 йилнинг охирида Н. А. Шайдаков раҳбарлигида қизил армия жанг билан Хужайли, Нукус, 1920 йил 7 январда Кухна Урганчни забт этди. Бу вақтда Қушмамат бошчилигида 500 туркманлар қизил армияга қушилиб, жангларда қатнашди. Иккинчи томондан ҳаракат қилаётган Н. М. Шчербаков раҳбарлигидаги армия эса Урганчни босиб олди. 14—23 январ кунлари душман кучлари Порсув, Илали, Тошовуз,

Газобод, Бадаркент ва Тахта сингари жойларни эгалладилар. Н. А. Шайдаков ва Н. М. Шчербаков қумондонлигида қизил армиянинг тажовузи бошланишидан узбек, туркман ва бошқа туб аҳолининг мустақилликни сақлаш учун кураши юзага келди. Улар Жунайдохон атрофига жипслашиб, «босмачилар» номида ватан ҳимоясига жонини тикдилар. Аммо ҳар жиҳатдан яхши уюшган ва қуролланган қизил армия бирин-кетин зарба бериб борди. 1920 йил 1 февралда қизил армия хонлик пойтахти — Хивани эгаллаб, Саид Абдуллахоннинг ҳукуматини қупориб ташлади. 1920 йил 27—30 апрелда Хивада биринчи қурултой иш юритди. Унда большевикларнинг ташаббуси ва бевосита қатнашувида революцион комитет ва халқ нозирлари совети тузилди. Бунда, сиртдан қараганда, демократик узгаришлар кузга ташланади, бироқ бундай узгаришлар заминида большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ётарди. 1920 йил апрель-май ойларида Хоразм коммунистик партиясини тузилиши «Ёш хиваликлар»ни бир бурчакка сиқиб, большевикларнинг сиёсий майдондаги мавқеини ошириб юборди. Шу боис уларнинг узро кураши тобора қизиқ борди. Бир гуруҳ «Ёш хиваликлар» даставвал большевикларнинг ваъдаларига ишониб, уларга таянган эдилар. Бироқ улар ҳокимиятга утқазилгандан кейин большевикларнинг қуғирчоғига айлантирилди. Ҳамда Хоразм уз мустақиллигини йўқотди. Чор ҳукуматининг ҳукмронлиги большевикларники билан алмашилди, холос. Уша хон ҳокимияти ағдарилиб биринчи халқ нозирлари совети тузилгандан кейин П. Юсупов бошлиқ ҳукумат тузилди. «Ёш хиваликлар»дан ташкил этган ҳукумат большевикларнинг измидан чиқиб ва мустақил сиёсатни юргизиб қаттиқ қаршиликка учради. «Ёш хиваликлар», — дейди шўро муаллифларидан бири, — воқеаларнинг боришини уз фойдаларига узгартиришга интилиб ашаддий чоралар кўришга киришиб, буни коммунистларга қарши репрессия қилишдан бошладилар. Нозирлар Шўросининг раиси П. Юсупов ҳукуматнинг марказий сайлов комиссиясини тарқатиб юбориш ва коммунистларнинг сайлов олди агитацияси олиб боришларини тақиқлаш тўғрисидаги қарорига имзо чекди; вақфларга ва Юсупов ҳукуматида қарши чиққанларнинг ҳаммаси қамоққа олиниб, Хоразмдан сургун қилинадиган булди.

Лекин буржуа миллатчилар ҳукуматининг бу чоралари узига чоҳ қазиди, холос».¹

Ушбу сатрлардан аёнки «Ёш хиваликлар» бошлиқ ҳукумат билан большевиклар уртасидаги кураш ошқора равишда сиёсий тус олди. Шу боис у ҳукумат йуқ қилиниб, давлат бошқаруви революцион комитетга топширилди. П. Юсупов бошлиқ ҳукумат аъзолари 1921 йил март ойида қамоққа олинди. Шу йилнинг май ойида советларнинг иккинчи Бутун Хоразм қурултойи утказилди. Унда Ота Маҳмуд бошчилигида янги ҳукумат тузилди. Бу иккинчи ҳукумат ҳам узи танлаган йулдан бориб большевикларнинг газабига учради. Шунинг учун ҳам улар «Ёш хиваликлар»нинг устига тухмат ва бухтонларни ёғдириб қораладилар. Совет тарихчиларидан бири шундай ёзган: «Ёш хиваликлар»нинг раҳбарлари инглиз империалистларининг агентлари, контрреволюционерлар билан алоқани тобора мустаҳкамлай бордилар. 1920 йилнинг охирида совет ҳокимиятининг ёвуз душмани, ашаддий миллатчи, собиқ контрреволюционер бошқирд, буржуа ҳукуматининг бошлиғи, инглизларнинг агенти Заки Валидов Хоразмга келди.

Валидов Хивада «Ёш хиваликлар»нинг Жунайдахон ва руҳонийларнинг вакиллари билан утказган бир қанча махфий кенгашларида коммунистларга ва совет ҳокимиятига қарши, Хоразмни Буюк Британия раҳбарлигидаги буржуа республикасига айлантириш учун курашни кучайтиришга қарор қилинди».²

Аслида «Ёш хиваликлар»нинг империалистларнинг агентига айланишига ҳеч қанда зарурият йуқ эди. Бу уларни қоралаш ва жазолаш учун қилинган тухматнинг узи эди. Бироқ уларни мустақил республикани тузишга қаратилган ҳаракати ҳақиқатни акс эттиради. Масаланинг худди мана шу томони большевикларнинг мустамлакачилик сиёсатига қарши булган. Шу боис Ота Маҳмуд бошчилигидаги иккинчи ҳукуматнинг аъзолари ҳам ҳибсга олинди. У бир неча сафдошлари билан қамоқдан қочиб Жунайдахонга бориб қушилди. Шу тариқа Хоразм мустақиллигини тиклашга қаратилган кучларнинг сафлари бир мунча мустаҳкамланди. Айни пайтда савдо аҳли ва руҳонийларнинг вакиллари ҳам Жунайдахонга қушилдилар. Ай-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1971, 3-жилд, 302-бет.

² Уша жойда. 301-бет.

ниқса ерларни мусодара қилиниши, пахта, ёғ ва бошқа корхоналарни давлат ихтиёрига олиниши, мол-мулкларнинг таланиши қаттиқ нафрат ва норозиликни қайнатди. Бу ҳолат «босмачилик» курашини қайта кенг қулоч ёйишига олиб келди. Унинг таркиби ўзбек ва туркманлар сингари оддий кишилардан ташқари «Ёш хиваликлар», бойлар, руҳонийлар ва бошқа тоифалардан ташкил топди. Биринчи бўлиб «Ёш хиваликлар»нинг бевосита қатнашувида йирик бойлардан бири Мадраҳимбой бошчилигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши ҳужумни бошлади. Улар Питнақда душман тарафдорларини жазоладилар. Хазораспда Собирбой, Матчонбек ва Шокиржонлар бошчилигидаги «босмачилар» Мадраҳимбойга қушилиб курашдилар. Натижада ватан ҳимоячиларининг сони 10 минг кишига борди. Улар Хива томонга йўл олдилар. Бундан ташқари Жунайдохон бош кутариб 1924 йил январда Тошовуз, Питнақ, Гурлан, Ғазобод ва бошқа жойларни қулга киритди. Шундан кейин у 19 январда Хива ва Урганчни қуршаб олди. Бу ерда бир ҳафта давомида шиддатли жанглар бўлди. Оқибатда ватан ҳимоячилари мағлубиятга учраб чекинишга мажбур бўлдилар. Жунайдохон ҳам қум чулларига қочиб яширинди. Аммо, бу билан «босмачилик» ҳаракати сунмай, 1927 йилгача хонликнинг у ёки бу жойида кураш давом этди. Жумладан 1924 йил февралда Садивар, Питнақ ва Хазораспда хоннинг собиқ вазири Бакалов, «Ота» қабиласининг бошлиғи Оғожи эшон раҳбарлигида ватан ҳимоячилари большевикларга қарши бош кутардилар. Улар кўрсатилган жойларда ҳокимиятни қулга олиб совет ходимларидан 200 кишини ўлдирдилар. 1925—1927 ва 1931 йилларда хонлик ерларида, хусусан Тошовуз, Кўҳна Урганчда «босмачилик» ҳаракати давом этди. Уларга Жунайдохон бошчилик қилди, лекин мағлубиятга учратилди. Жунайдохоннинг узи эса 1928 йилда Эронга ўтиб кетди. Шундан кейин Хоразмда «босмачилик» ҳаракати ниҳоясига етказилди.

Шундай қилиб кўрдикки, Хива хонлигида мустақиллик учун кураш ниҳоятда мураккаб шароитда кечди. У ерда большевиклар ҳокимияти урнатилгандан кейин том маънодаги миллий-озодлик кураши юзага келди. Унда халқ оммаси ва жадидлар фаол қатнашдилар.

БУХОРО АМИРЛИГИДА ИСТИҚЛОЛ УЧУН КУРАШЛАР

XX аср бошларида Бухоро амирлигида ҳам ниҳоятда азоб-уқубатли шароит юзага келиб сиёсий курашлар кескинлашди. Бунга чор ҳукуматининг ағдарилиши, буржуа-февраль демократик республикасини урнатилиши, сунгра совет ҳокимиятини пайдо булиши уз таъсирини курсатди. Бухоро амирлиги Россиядаги мазкур воқеалардан фойдаланиб, уз мустақиллигини тиклаш ҳаракатига тушди. Аммо ички ва ташқи кучлар бу мақсадни амалга оширишга йул бермади. Маълумки, амирликнинг ҳукмдори Саид Олимхон ҳамон Урта асрга мос руҳдаги сиёсатни давом эттириб ёшини яшаб ва ошини ошаб булган эски давлат тизими ва бошқарувидан воз кечмади. Аксинча у замон талаби ва тараққиётга жавоб бера олмай сиёсатга чирмашиб олди. Тўғри, у айрим узгаришларни ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилди. Бироқ улар «хужа курсин» учун қилинган чоралар эди, холос. Умуман айтганда мамлакатда туб узгаришлар содир бўлмай, саводсизлик, ночорлик ва қолоқлик ҳукм сурди. Мана шундай ачинарли ҳолатга монанд равишда давлатнинг устуни — қўшин ҳарбий маҳорат ва техника жиҳатдан анча орқада қолиб кетди. Унинг сони бор, лекин сифати йўқ эди. Амирлик учун айниқса «Ёш бухоролик»лар номида юзага келган жадидларнинг ҳаракати катта хавф туғдирди. Улар зиёлилар, савдо-саноат аҳли ва жамиятнинг бошқа илғор вакилларида ташкил топди. Улар хон ҳокимиятини ағдариш, конституция асосида республикани урнатиш ва тараққиётни таъминлашни мақсад қилиб қўйдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг партияси 1917 йил охирларида тузилди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, уларнинг фаолияти ҳали чуқур оммалашмай, мустаҳкам таянчга эга эмас эди. Бунинг устига устак Саид Олимхон уларни қаттиқ назорат ва таъқиб остига олиб қўлга тушганларни калтаклади ва зиндонга ташлади. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг ожиз томонларидан фойдаланиб уларни уз тарафига оғдиришга ва улар орқали хонлиқни эгаллашга қаратилган сиёсатни юргизди. Улар большевикларнинг мазлум халқларга мустақиллик, озодлик ва эркинлик берилиши ҳақидаги ваъдаларига ишониб Туркистон халқ комиссарлари советининг раиси Ф. И. Колесовга ҳарбий ёрдам сураб мурожаат

қилдилар. Бу суровсиз ҳам хонликни босиб олиш ни-
ятида юрган большевиклар Ф. И. Колесов бошчилиги-
да 500 кишилиқ қўшинни Бухорога жунатди. Унинг
ҳарбий юришида Файзулла Хужаев бошлиқ бир гуруҳ
жадидлар фаол қатнашдилар. «Колесовнинг Бухорога
юриши тўғрисида, — деб ёзади Ф. Хужаев, — бизлар
беш кун бурун билдик. Колесов Ашхабоддан Тош-
кентга утиб борган вақтда бизнинг вакиллар ҳайъати-
ни қабул қилди. Бу ҳайъат ичида мен ҳам бор эдим.
Бизга ҳужум учун тайёрланиб туришни айтишди. Биз-
нинг ваъда қилинган қурол тўғрисида берган саволи-
мизга қарши гарчи кўп бўлмаса ҳам узи билан бирга
олиб келишини билдириб жавоб берди. Марказий
қўмита мана шу қаноатланарли бўлмаган сузларга ва
бошқа ноқулай ҳолларга қарамасдан воқеаларда фаол
суръатда иштирок қилишга қарор қилди. Шунга
кўнмасдан бошқа бир йўл ҳам қолмаган эди. Бухорода
ва Каркида кечаси билан ҳужум қилиш ва умуман
планни бажариш тўғрисида албатта ҳеч бир нарса
уйлаш мумкин эмас эди. Марказий қўмита нима иш-
лашга мумкин бўлса, шуларнинг ҳаммасини ишлади».¹

Бинобарин Файзулла Хужаев Колесовдан ҳарбий
қуролни ололмаганидан ва бошқа «ноқулай ҳолатлар-
дан» норози бўлиб ёзган. Афтидан Колесов халқни
қуроллантиришдан хавфсираб, фақат ўзининг кучи
билан ҳокимиятни босиб олишни уйлаган. Бу масала-
да ҳам большевикларнинг найранги кўриниб турибди.
«Ёш бухоролик»лар ҳарбий ҳужумда қатнашиш ва уни
бошқариш учун инқилобий комитет тузилди. Унинг
таркибида Файзулла Хужаев (раис), Фитрат, Ота
Хужаев, Бурхонов, Оғдоров, Пулатов, Фазлиддин
Махсум киритилди. 1920 йил 1 мартда Колесов қўшин
билан Когон (янги Бухоро)га етиб келди. Бу ерда Ко-
лесов билан «Ёш бухоролик»ларнинг бошлиқлари
уртасида маслаҳат мажлиси ўтказилди. Унда қуйидаги
масалалар бўйича фикр-мулоҳазалар баён этилди:

1. «Ёш бухоролик»ларнинг амир Саид Олимхонга
юборадиган талабларини белгилаш.

2. Амирнинг номига жунатиладиган мурожаатнома-
нинг мазмунини муҳокама этиш.

¹ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хотиралар. Тошкент,
1997, 124-бет.

3. Бухоро қилинадиган ҳарбий юришнинг режасини тузиш.

Мажлиснинг биринчи масала бўйича қарорида «Ёш бухоролик»ларнинг амир томонидан амалга оширилиши лозим булган ислоҳотларни бирма-бир курсатиш уқдириб утилди.

Иккинчи масала бўйича эса хон ислоҳотларга розилик билдирса, у вақтда тахтда қолдириш ҳақида қарор қабул қилинади. Шу шарт биланки, хон «Ёш бухоролик»ларнинг вакилларида иборат бир бўлим ташкил этиб, уларнинг қатнашувида ислоҳотларни ҳаётга тадбиқ этади».¹

Демак Саид Олимхон амалда ҳокимиятни «Ёш бухоролик»ларнинг вакилларида қатнашувида бошқаришни зиммасига олиши керак эди. Амирга юборилган талабноманинг мазмуни қуйидагича булган эди: «Биринчи: Бухоро амирлиги, шунинг баробаринда Сизга ёш бухороликларнинг талабларини юборамиз ва шу талабларни ҳеч бир кечиктирмасдан ва узгартирмасдан 24 соат ичида қабул қилишни сўраймиз. Иккинчи: Ёнингизда булган ҳукумат тарқатилиб, унинг урнига ёш бухороликлардан ижроия қўмитаси белгилансин ва бутун ҳокимият ёш бухороликлар ижроия қўмитасининг қўлида булур. Янгидан ташкил қилинадурғон ҳукумат мазкур ижроия қўмитаси томонидан сизнинг розилигингиз ва маслаҳатингиз билан белгиланур.

Учинчи: Агар қон туқишни хоҳламасангиз, албатта мана шу талабларни қабул қиласиз. Агар қабул қилмас экансиз, у вақтда туқилган қон учун сиз жавобгар булурсиз. Бу ҳолда бутун ва ҳар хил ҳаракат бизнинг қарамоғимиз билан булғусидир. Сизнинг жавобларингиз бизнинг талабларимизга мувофиқ бўлиши лозимдир. Агар сизнинг қандай булса ҳам жавобингиз бизнинг талабларимизга қарши буладирган булса, бизлар узимизнинг талабларимиз қабул қилинмаган деб ҳисоб қилғусимиз.

Туркистон халқ комиссарлар шүросининг раиси
Фёдор Колесов.

Ёш бухороликлар Марказий ижроия
қўмитасининг раиси
Файзулла Хўжаев.»²

¹ Уша жойда, 125-бет.

² Уша жойда, 125—126-бет.

15-расм. Марғилондаги кузғолон. 1916 йил.

16-расм. Амир Олимхон сарбозлари.

Мазкур сатрлардан куриниб турибдики, Саид Олимхон курсатилган талабларга розилик билдирганда большевикларнинг қул остидаги итоткор хизматкор булиб, уз мустақиллигини йуқотган буларди. Шу боис Саид Олимхон талабни бажаришдан бош тортди.

Шунинг учун Бухоро шахрига ҳарбий юришга қарор қилинди. «Биринчи тўқнашиш, — дейди Файзулла Хужаев, — Бухоро деворларидан бир чақирим узоқликда Фатҳободда бўлди. Амирнинг аскарлари, айниқса отлик аскарлари урушни купда тиламаган бўлса керак. Бир неча ярадор ва уликларни қолдириб тезлик билан орқага қайтдилар. Лекин унинг қамрови бутун қуроллари пичоқ, болта ва калтақдан иборат бўлган эски мутаассиблар, мурид ва муллалар жуда зўр бериб уришдилар. Шулар ичидан биттасининг қулига калтак тутиб, оғзига пичоқ тишлаб тўғридан тўғри бизнинг пулемётчиларимизга қараб келиб, уларнинг устига ташланганини ўз кўзим билан кўрдим».¹ Бу икки томон уртасидаги жангнинг жонли гувоҳининг маълумоти шу ҳақда далолат берадики, болта, пичоқ ва оддий нарсалар билан қуролланган халқ оломони мустақиллик учун қаҳрамонона жанг қилган. Натижада Колесов шаҳарга ҳужум қилишга журъат эта олмай оғир аҳволга тушиб қолди. Бу тўғрида Файзулла Хужаев шундай дейди: «Ўзимизни кичкина кучимиз билан шаҳарга ҳужум қила олмаслигимиз, агар ҳужум қиладирган бўлсак, бизни унда амирнинг бутун аскарлари ва муллаларнинг игвоси билан кутарилган бир неча ўн минг халқ қарши олиши ҳаммамиз учун маълум эди. Бундай аҳвол ва шароит ичида ҳужум қилиш ҳам жуда оғир ва қўрқинчли эди... Амир аскарларига қараганда биз (қизил армия)да бўлган бирдан бир ортиқлик, бизда оврупо усулидаги замбаракларнинг бўлиши эди. Бизлар мана шу ортиқликдан фойдаланишга ва эски Бухорога шу забараклардан ўқ ота бошлашга, шунинг учун амирнинг ҳужумини тўхтатишга, шаҳарда ҳаяжон кўтариб, халққа таъсир қилишга қарор қилдик. Замбараклардан ўқ отиш бошланди ва бир ярим кунларча давом қилди. Лекин ҳеч бир натижа бермади. Кейин бизнинг отган туپларимиздан ҳеч бириси шаҳарга бориб тушмаганлиги маълум бўлди».²

Ушбу сатрларда ҳам истиқлол учун кураш умумхалқ ҳаракатига айланганлиги ўз ифодасини топган. Уларда ўн минглаб кишиларни курашга чиқиши алоҳида уқдириб утилган. Пировардида қизил армия чекинишга мажбур бўлди. Ватан ҳимоячилари галаба-

¹ Уша жойда, 127-бет.

² Уша жойда, 132-бет.

ни шоду-хуррамлик билан нишонладилар. Саид Олимхон қўлга туширилган «Ёш бухоролик»лар ва уларга ҳайрихоҳлик билдирган кишиларни қаттиқ жазолади. Хусусан Ҳамид Хужа, Мирзашоҳ, Қори Гулом, Фатхулла Хужаев, Гулом Хужа, Зубайдулла, Абдурахмон (Мулла Икромнинг уғли), Абдувакил Махсум, Мирза Шариф, Қори Мустақим, Махди Шамсиев, Қори Аҳмад, Абдулла Бахшуллахонов, Исмоил Хужа, Мирза Раҳматулла, Сирождин (Айнийнинг укаси), Низом (бутун оиласи билан 13 киши), Мирза Исломқул (Шахрисабз), Журақул (Карки), Мирза Сачоқ (Карки), Фаттоҳжон (Карки), Мирхон (Карки), Хужа Абдусаттор, Бурхонжон (Фазлидин Махсумнинг укаси), жами 24 киши улдирилди.¹ Шуниси диққатга сазоворки жаидчилик ҳаракати амир Саид Олимхоннинг мансабдорларининг илгор вакиллари ҳам бағрига тортган эди. Улардан ҳам бир нечтаси ҳалок қилинди. Масалан Мирза Мустафо, Насруллабек (бутун оиласи билан 17 киши) Мирза Аҳмадбек (уғли билан), Ҳожи Закария Азимов, Мирза Саҳбо, Ҳожи Додхоҳ, Исломқул Тўқсабо, Қози Абдусаттор ва Қози Саиджон шулар жумласидандир.²

Ҳаммаси булиб Саид Олимхон томонидан қатл этилганлар 3000 кишига борган. Натижада «Ёш бухоролик»лар жуда катта талафотга учраб, партияси бузилиб кетди. Улардан 150—200 киши Тошкент ва Самарқандга қочишга муваффақ булди. Бу ерларда уларни уюшмалари юзага келиб, моддий жиҳатдан жуда оғир аҳволга тушиб қолдилар. Файзулла Хужаевнинг сузи билан айтганда Лесов мағлубиятидан, яъни «Март воқеаларидан кейин ёш бухороликларнинг кучлари тамоман тарқалган»³ эди. Маълум вақт утиши билан «Ёш бухоролик»лар узларини анча унглаб, 1918 йил апрелда Тошкентда Бухоро коммунистик партиясини туздилар. Бу партияга Мухтор Саиджонов, Ёқубзода, Азимжон Ёқубов, Хусайнов, Аминов ва Акчуринлар кирдилар. Азимжон Ёқубов раис этиб сайланди. Бу вақтда Файзулла Хужаев Москвада яшамоқда эди. 1919 йил декабрда Бухоро коммунистик партиясининг марказий комитети РКП(б) билан ҳамкорли-

¹ Хужаев Ф. Танланган асарлар. I-жилд. Тошкент, 1976, 156—157-бетлар..

² Уша жойда.

³ Хужаев Ф. Бухоро инқилобининг тарихига оид хотиралар. Тошкент, 1997, 137-бет.

гини тасдиқлаб партия дастурини қабул қилди. Хон ҳокимиятини ағдариш ва Бухоро совет халқ республикасини тузиш мақсад қилиб қўйилди.

1920 йил январ ойида ёш бухоролик инқилобчилар партияси ва унинг «Туркистон Марказий бюроси» юзага келди. Бу партияни Файзулла Хужаев, Қори Йулдош, Пулатов, Усмон Хужаев, Мукамил Бурхонов, Муминжон Аминов ва Изатулла Аминовлар тузган эдилар. «Ёш бухоролик»ларнинг коммунистлари «Қутулиш», инқилобчилари эса «Учқун» газеталарини нашр этдилар. Большевиклар «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобчи партиясига шубҳа билан қаради. Чунки улар коммунистик партияга аъзо бўлмай дастурини қабул қилмаганлар. Шу муносабат билан Турк комиссияси Бухоро коммунистларининг ва «Ёш бухоролик»лар партиясининг фаолиятини ҳар томонлама урганиб чиқиб, 1920 йил 3 августдаги мажлисида қўйидаги хулосага келди: «Ёш бухоролик»ларнинг инқилобий ташкилоти коммунистлар программасига қарама-қарши қилиб қўйилган узининг мавжуд программасида ифодаланган расмий қиёфаси бўлганлиги сабабли бу ташкилотни РКП(б) қўллаб-қувватламайди, лекин унинг, биз ўзимизни коммунистик платформада турган ташкилот деб ҳисоблаймиз ва Бухорода инқилоб бўлган куннинг эртасигаёқ расмий равишда коммунистик партия сафига киришга сўз берамиз, деган баёнотини эътиборга олиб, марказий комитет комиссияси «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан блок тузишини ва келгусида «Ёш бухоролик»лар революцион ташкилотининг Бухоро коммунистлари билан қўшилишни таъминлайдиган шарт-шароит тайёрлаши шарти билан «Ёш бухоролик»ларнинг революцион ташкилотига мадад бериб туришни маъқул ҳисоблайди».¹

Ушбу ҳужжат шу ҳақда гувоҳлик берадики, Файзулла Хужаев ва бошқа унинг тарафдорлари томонидан тузилган инқилобий ташкилот коммунистик партиянинг программасини тан олмай узларини мустақил дастури ва сиёсатига эга бўлганлар. Улар шуни яхши англаганларки коммунистик программа бўйича иш юритиш халқнинг нафрати ва норозилигини уйғотади. Бу айниқса Колесовнинг ҳарбий юришидан кейин

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. 3-жилд. Тошкент, 1971—286-бетлар.

яққол кўзга ташланди. Аслида Файзулла Хужаев бошчилигида иш юргизаётган жадидлар шариятга риоя қилиб ва республикани ташкил этиб, мамлакатни капиталистик йўлдан ривожлантиришни мақсад қилиб қўйганлар. Шунинг учун ҳам большевиклар уларнинг гоёсини коммунистик партия программасига зидлигини бекорга кўрсатмаган эдилар. Улар фақат уларнинг манфаатларини кўзлаб келажакда «Ёш бухоролик»ларни коммунистик партиясига киришлари шарт билан ҳарбий ёрдам беришга рози бўлдилар. «Ёш бухоролик»ларни бундай шартга кўнмаслигини ҳеч иложи йўқ эди. Чунки уларнинг мавқеи Колесовнинг мағлубиятидан кейин анча сусайиб руҳий ва моддий жиҳатдан катта талафот кўрган эдилар. Бундан ташқари Колесов Файзулла Хужаевнинг суровига биноан Бухорога қарши уруш очган эди. Шунинг учун Файзулла Хужаевни унинг мағлубиятига бош айбдор деб қоралдилар. Демак, уни большевиклар олдида «тили қисик» жойи бўлган. Булардан қатъи назар Файзулла Хужаев учун уша вақтдаги шароит тақозосига кўра фақат большевиклардангина катта ёрдам олиши мумкин эди. Шу боис уларни сиртмоғига мажбуран тушиб қолди. Шундай қилиб большевиклар коммунистик партиясига кирган ва кирмаган «Ёш бухоролик»ларни бағрига тортиб, хонликка қарши курашнинг раҳбарлигини қўлга киритди. Улар М. В. Фрунзе, Бухоро коммунистлар партиясининг раиси Н. Хусаинов, «Ёш бухоролик инқилобчи»лар марказий бюросининг раиси Файзулла Хужаев, шарқда интернационал пропаганда советининг раиси Геллер ва Туркистон компартиясининг вакили Н. Туракуловдан иборат ҳарбий революцион бюрони туздилар. Бу бюро аъзолари 1920 йилнинг 24 июнь — 25 август мобайнида хонликка қарши ҳарбий юришнинг тактика ва стратегиясини ишлаб чиқиб, қўшинни ҳар жиҳатдан мустаҳкамлади. Ҳатто унга самолётларни жалб қилиш режалаштирилди. Ҳарбий юришни бевосита бошқариш ва самарадорлигини таъминлаш учун В. В. Куйбишев, Файзулла Хужаев, Н. Хусаиновлардан иборат партия маркази тузилди. Улар 1920 йил 23 августда Қозонга келиб урнашдилар.¹ Айрим маълумотларга кўра бу вақтда Бухоро шаҳрида Саид Олимхон 8525

¹ Уша жойда.

пиёда ва 7550 отлиқ аскар, 23 туп ва 16 пулемётни урнаштирган эди.¹ Аммо хон аскарлари бирмунча яхши қуролланган булсалар-да, узлари ҳам, бошлиқлари ҳам ҳарбий билим ва маҳорат жиҳатдан анча орқада қолиб кетганлар.

Қизил армия сафида эса 5000 пиёда, 2000 отлиқ солдатлар булиб 46 та оғир ва енгил туплар билан, 229 та пулемёт, 10 броневтомобиль, 5 бронепоезд ва 12 самолёт билан қуроллантирилган эди.²

«М. В. Фрунзе тузган Бухоро операция плани тусатдан ва шиддатли зарба беришни назарда тутган эди. Операцияда қатнашувчи қўшинлар 5 гурппага бўлиб қўйилди: Янги Бухоро (Когон) гурппаси 29 август тонг отарда шиддатли зарба билан ҳужум бошлаб, эски Бухорони эгаллаши, амир ва унинг ҳукуматини қулга тушириши керак эди; Чоржуй гурппаси 28 августда эски Чоржуйни эгаллаб, революцион комитет тузиши, революцион комитет эса революция бошланганлиги ва революцион ҳокимият барпо этилганлиги тўғрисида манифест эълон қилиши лозим эди. Қарши гурппасидаги қўшинлар амирликнинг иккинчи пойтахти Қаршини эгаллаши лозим эди. Китоб, Шаҳрисабз, Гузорга ҳужум қилиб бекларнинг йигитларидан иборат отрядларни тор-мор этиш ва шарқий Бухорога утадиган йўлларнинг ҳаммасини эгаллаб олиш Самарқанд гурппасига юкланган эди. Каттақўрғон гурппасидаги қўшинлар Хатирчи, Зиёвуддин, Кармана шаҳарларини эгаллашлари лозим эди».³

Демак, босқинчиларнинг ҳарбий режаси жуда пухта тузилиб қўшинларнинг фаолияти аниқ белгиланган. Бундай яхши тайёргарлик узини самарасини берди. 1920 йил август ойининг охирларида қизил армия Чоржуй, Нарозим, Бирдалик, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз, Чирокчи, Яккабоғ, Хатирчи, Кармана ва бошқа жойларни босиб олди. Жангларда қаттиқ қаршилиқ курсатган ватан ҳимоячиларидан куп кишилар ҳалок булдилар. Шахсан М. В. Фрунзе бошчилигида Бухоро шаҳрига ҳужум бошланди. Бу воқеада бевосита қатнашган Г. Омелюстый деган кимса шундай ёзади: «Росса соат тўртда, белгиланган дақиқанинг худди узиди

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда, 289—290-бетлар.

гумбурлаб тўп отилди ва эрта саҳарда дала тўпидан отилган биринчи ўқнинг садоси ҳавода янгради. Бухоро революцияси ўзининг етиб келганлигидан дарак берди. Чинқириб ҳавони ёриб ўтган тўп ўқи шаҳар устидан учиб бориб, амир сарбозлари жойлашган ҳовлининг паҳса деворига бориб урилди.

Кейин шаҳарнинг шимолий чеккасида тош йўлнинг иккала томонида пулемётлар тириллаши бошланди, милтиқларнинг тарсиллаган овозлари эшитилди. Шу ондаёқ қизил отрядлар «хуқуқсизлик ва ёввойи узбошимчалик» режимига штурм қилиш учун йўлга тушдилар. Хужум қўққисдан бошланди. Амирнинг ёлланган солдатлари зарбага бардош беролмадилар, от-араваларини ташлаб, қурол ва ўқларни йўқотиб, шошганларича эски Бухорога тартибсиз чекина бошладилар, фақат баъзи жойлардагина сал-пал қаршилиқ курсатардилар холос.

Бир неча тўп, ағдарилиб ётган замбарак яшиқлари, ташлаб кетилган аравалар, милтиқлар, ўқлар бизнинг биринчи ўлжаларимиз бўлди.

Янги Бухоро (Когон) билан эски Бухоро уртасида 12 километрли масофа тез босиб утилди. Туш пайтида бизнинг қисмларимиз эски Бухорога туташган қишлоқларда жанг қилмоқда эди. Олдинда амир пойтахтининг деворлари теварак-атрофдаги бинолардан баланд бўлиб кўринмоқда эди... Бу деворларни олиш қийин бўлди».¹

Демак қизил армия урушни Когонда туриб бошлаган. Сунгра Бухоро шаҳрига бориладиган 12 километрлик масофадаги йўлда жанг қилиниб қишлоқлар эгалланган. Бу ерларда истиқомат қилаётган дехқонлар қаттиқ қаршилиқ курсатганлар. «Шаҳар деворларининг, — деб сузини давом эттирди уша кимса, — енида қизгин жанг бошланди. Жуда катта жанг бўлди. Қабристон бир неча марта қўлдан-қўлга ўтди. Қизил аскарлар бир неча марта дарвоза олдига бордилар, лекин дўл каби ёғиб турган ўқлар, тошлар уларни катта талафотлар бериб, орқага қайтишга мажбур қилди. Улар деворга бир неча марта штурм қилиб бордилар. Лекин мувафаққият қозонмадилар. Шаҳар дарвозалари бир неча марта очилди, муллалар ва амалдорларнинг ташвиқоти билан жазаваси тутган ва улар бош-

¹ Қаранг: Хўжаев Ф. Танланган асарлар. 1-жилд. Тошкент, 1976, 199—200-бетлар.

лаб келаётган даргазаб оломон «Оллоҳ, Оллоҳ» деб бақириб бизнинг тўхтовсиз отилиб турган пулемётларимиз томон келабердилар. Уларга деворлардан отилиб турган ўқлар мадад бериб турди. Аммо улар пулемётларимиз олдига етиб келиб қўл билан жанг қилишга киришиб кетдилар».¹

Қуриниб турибдики, Арк майдонида душманлар билан ватан ҳимоячилари уртасида шиддатли жанглар бўлиб, хон қўшинлари ва халқ биргаликда истиқлол учун қаҳрамонона курашганлар. Оддий халқ вакиллари шу даражада жасорат кўрсатганки, пулемётларга ўзларини отганлар ҳамда қўл жангида мардонавор қатнашганлар. Ҳатто ватан ҳимоячиларини қўли баланд келган. Қизил армиянинг «сўл колоннаси икки мартаба Қорақўл дарвозасидан эски шаҳарга кириб борди, лекин амирнинг сон жиҳатдан жуда кўп кучларига дуч келиб, шаҳарнинг тор кўчаларида иргитилаётган гранаталарга учраб, катта талафотлар бериб чекинишга мажбур бўлди.

Кечаси ҳам кундузи ҳам жанглар бир дақиқа булсада тўхтамай давом этди. Отилган тўпларнинг шуъласи пулемётларнинг тириллаши, қичқириқлар, мана шуларнинг ҳаммаси аралашиб, туннинг даҳшатли манзарасини ташкил этмоқда эди. (Қизил армия) жангчиларининг сафлари анча сийраклашиб қолди. Кўпгина уртоқлар ўзларининг қонлари ва улимлари билан революцияга содиқликларини исботладилар».²

Шу тариқа қаттиқ жанглар жараёнида душман аскарлари катта талафот қўриб, сон жиҳатдан анча озайиб қолган эдилар. Бироқ шаҳар мудофаасига билимдонлик билан бошчилик қиладиган кимса йўқлиги орқасидан ватан ҳимоячиларининг дастлабки устунлиги узоққа чўзилмади. Айниқса Саид Олимхоннинг шаҳардан чиқиб кетиши катта зиён келтирди. «Замбараклардан, — дейди у, — ўққа тутиш кучаяётгани, қурбонлар сони ортаётганлигини қўриб, бундан кейинги вайронагарчилик ва одамлар ҳалок бўлишининг олдини олиш мақсадида пойтахтни тарк этишга қарор қилдим. Менинг Бухорои Шарифдан жўнаб кетишим урушга чек қўйиши мумкин деб уйладим».³

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ «Фан ва турмуш», 1991, 4-сон, 15-бет.

Амирнинг ушбу сузларидан маълум буладики, тутуриқсиз баҳона билан қочишини ниқоблашга ҳаракат қилган. У биринчи навбатда узининг жонини сақлашни уйлаган, албатта. Уни «жунаб кетишим урушга чек қўяди» дейиши, душманга таслим булишликни буйнига олганлигини курсатади. Шундай қилиб амир Саид Олимхон биринчи булиб мағлубиятни тан олган эди. Амирни шаҳар мудофаасини ташлаб қочиши ватан ҳимоячиларини руҳсизлантириш ва ишончсизлантиришга олиб келиши турган гап эди. Шунга қарамай улар жангни давом эттиравердилар. Уша кимса дейди: «Учинчи кун — иккинчи сентябрь. Бошланди. Кечаси бир оз сусайиб турган жанг янги куч билан бошланиб, бутун жабҳа буйлаб қизиб кетди. Битта фикр — шу куннинг ҳал қилувчи аҳамияти бор, деган фикр ҳамманинг онгида гуҷгон уйнади. Агар бу ерда бардош беролмай, шу деворлар олдида чекинсак, Бухоро революцияси масаласи, эҳтимолки, узоқ йилларга кечиктирилган булур эди.

Охирги ҳужум бошланди. Душманга озми-кўпми зарар бериши мумкин булган нарсаларнинг ҳаммаси жангга солинади. Энг ботир уртоқларнинг ҳаётини қурбон қилиб булса ҳам, шаҳар деворининг бир жойидан кичикроқ туйнук очишга муваффақ булдик. Яқин келтириб қуйилган туپлар, Қарши дарвозасининг арчадан ясалган табақаларини ниҳоят ёриб ўтди. Марди-майдонларнинг биринчи гуруҳи тантана хитоблари билан шаҳар ичига бостириб кирдилар. Бу муваффақиятга қолган жангчилар ҳам қўшилди. Куча жанги бошланди. Устларига ҳамма томондан уқ ёғдириб турилган, қул гранаталари иргитилаётган, ҳатто томлардан, деразалардан қайноқ сув қуйилиб турган Бухоронинг революцион отрядлари, қизил гвардиячилар, қизил аскарлар гуруҳлари шаҳар алангасини ёриб ўтиб, олға боравердилар.

Қингир-қийшиқ тор кучалар, қалин пахса деворлар ҳар бир қадамда тўсиқлик туғдирмоқда эди. Ҳар бир уй, ҳар бир маҳалла жанг билан қулга киритилди.

Арк олди ва атрофи ловуллаб ёнмоқда эди.»¹

Шаҳарда мана шундай даҳшатли манзара вақтида жанг тўхтамади. Аммо, амир қочгандан кейин бебош қолган ватан ҳимоячилари имкони борича ҳар бир хо-

¹ Қаранг: Хўжаев Ф. Уша асар, 201-бет.

надон, ҳар бир маҳалла учун жанг қилдилар. Охирида ягона раҳбарлик марказини йўқлиги орқасида ватан ҳимоячиларининг курашини мағлубиятга учратди. Айниқса, шаҳарни самолётлардан уққа тутилиши ватан ҳимоячиларининг курашига салбий таъсир курсатди. М. В. Фрунзе Туркистон шаҳарларидаги кўпроқ кучаларда санғиб ва бир бурда нон излаб юрган кишилардан 1-Шарқ мусулмон полкини ташкил этиб, Бухоро урушига жалб қилди. Жангда мана шундай кишиларнинг кўпчилиги ҳалок бўлди. Айниқса шаҳарга самолётлардан бомбаларнинг ёғдирилиши катта талофат келтирди. Кўп уй-жойлар ва ҳашаматли биноларга ут тушди. Минг ёшли Минораи Калон қаттиқ шикастлантирилди. Шаҳар аҳолисининг кўп қисми ўлдирилди ва ярадор бўлди. М. В. Фрунзе ва бошқа ҳарбий саркардалар, ҳатто солдатлар «жиққа мой»га ботиб хазинани таладилар. Олтин ва кумуш қўймалари, тақинчоқлар, жавоҳирлар ва бошқа қимматли нарсалар 18 вагонга ортилиб Московга жўнатилди. Булардан икки вагони олтин билан тўлдирилган эди. Офицер ва солдатлар хон саройи ва бойларнинг хонадонларига бостириб кириб бойликларини таладилар. Хуллас, 1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳри харобага айлантирилиб ва минглаб кишиларни ёстиғи қуритилиб қизил армия томонидан урушиб олинди. Уша йилнинг 2 сентябрида Гиждувон, 4 сентябрда — Вобкент ва Ғузор, 15 сентябрда — Шеробод қўлга киритилди. Бундай ҳарбий юришларнинг барчаси тамомила большевикларнинг ташаббуси ва кучи билан амалга оширилди. Тажовузга қарши амирликнинг халқи мардонавор жанг қилди. Аммо совет давридаги тарихчилар халқ оммаси қўзғолон кўтариб, амир ҳокимиятини ағдаришда муҳим урин эгаллаганлиги ҳақидаги сохта фикрларни тарғибот қилдилар. Аслида эса Бухоро шаҳрида қўзғолон ёки революцион ҳаракат юзага келмай, халқ она юрт мустақиллиги учун қон тўккан эди. Шўро адабиётида Бухоро амирлигида революцион ҳаракатлар кўтарилганлиги ва маҳаллий аҳоли орасида коммунистларнинг сони бир неча минг кишига борганлиги ҳақидаги маълумотлар уйдирмадан бошқа ҳеч нарса эмас. Чунки большевикларнинг доҳийси В. И. Лениннинг сўзи билан айтганда Туркистон заминида, шу жумладан Хоразм ва Бухорода маҳаллий ишчилар синфи йўқ эди. Ўзбек ва бошқа туб аҳоли коммунистик

гоя ва революцион ҳаракатларни уз онгига сингдириши учун ҳали тайёр эмас эди. Тугри, бу йулга кирган айрим оддий кишилар булган. Бироқ улар большевикларга кур-курона эргашган кимсалар эди, холос. Маълумки хонликни аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар ташкил этиб, деярлик ҳаммаси саводсиз кишилар эди. Файзулла Хужаевнинг тугри ёзишча «Узининг ҳуқуқсизлиги, уз елкасига тушадиган иқтисодий огирликларга қарамасдан ялпи деҳқон оммасида уша вақтда инқилобий рух йуқ эди. ... Улар холис ва ҳаракатсиз (пассив) бир омма эди».¹ Демак деҳқон оммасининг большевикларга ишониб ва таяниб революцион ҳаракатни кутарганликлари ҳақидаги фикрларга қушилиб булмайди. Бироқ деҳқонларнинг қалби ва онгида босқинчиларга қарши курашиб, мустақилликни сақлаш гояси ҳамиша қайнаб турган. Революцион йул билан ҳаётни узгартириш масаласи хаёлларига ҳам келмаган. Шундай қилиб Бухоро амирлиги большевиклар томонидан қупорилиб ҳокимият Саид Олимхондан «Ёш бухоролик»ларнинг қулига утказилди. 1920 йил 9 сентябрда шошилинч равишда Файзулла Хужаев бошлиқ «Ёш бухоролик инқилобчилар»ни «Ёш бухоролик коммунистлар»га қушиш ҳақида қарор қабул қилинди. Шу тариқа ҳар икки жаид партияларининг аъзоларининг барчаси коммунистлар сафидан урин олди. Шу равишда большевиклар собиқ амирлик ҳокимиятини уз панжасида ушлаб туришга эришган эдилар. Унинг мустақиллигини тан олинишини ва уни англатувчи нишонларини жорий этилиши «хужа курсин»га қилинган иш эди, холос. Бухоро революцион комитети ва большевиклар 1920 йил 14 сентябрда халқ нозирлар советини тузиб унга Файзулла Хужаев раислик лавозимига утказилди. 8—9 октябрда биринчи Умумбухоро қурултойи чақирилиб, Бухоро Халқ совет республикаси ташкил қилинганлиги эълон этилди. Бухоро шаҳрида 3 минг кишидан иборат милиция хизмати жорий қилиниб, унинг барча кучаларига қизил байроқлар осилди. Бундан олдинроқ шаҳарда галабага бағишланган ҳарбий парад утказилиб М. В. Фрунзе нутқ сузлади. У уялмай-нетмай «қизил армия босқинчи эмас, аксинча бутун жаҳонга озодлик гояларини тарқатувчи куч» деб гапирди. «Ёш бухоролик»

¹ Хужаев Ф. Уша асар 72-бет.

ларнинг коммунистлари номидан Нажиб Хусанов ва «Еш бухоролик инқилобчилар»дан Бадриддин Шарипов сузга чиқдилар.

Бухоро революцион комитети галабани таъминлашда катта хизмат қилганлари учун М. В. Фрунзе ва Ю. Ибрагимовларни олтин қилич билан мукофотлади. Большевикларнинг раҳбарлари юқорида курсатилган чораларини янада чуқурлаштириш ва мустаҳкамлаш мақсадида В. В. Куйбишевни Бухорога юборди. Бу ерда у 1920 йил 14 сентябрда Бухоро коммунистик партияси Марказий комитети, революцион комитет ва халқ нозирлари советининг қўшма мажлисини утказди. Бу йиғилишда айрим раҳбарларнинг, хусусан Бухоро компартияси марказий комитетининг бошлиғи Н. Хусаинов чизилган чизикдан чиққанлиги учун вазифасидан четлатилди. Олий қонун чиқарувчи ва контроль қилувчи орган — бутун Бухоро революцион комитетига 9 коммунистдан иборат кишилар киритилди. Абдуқодир Муҳиддинов раҳбар этиб тайинланди. Файзулла Хужаев бошчилигида 11 кишини уз ичига олган халқ нозирлар совети шакллантирилди. Шунга ухшаш Бухоро компартияси марказий комитетининг аъзолари ҳам узгартирилди. Бу вақтларда хонликнинг барча ерлари ҳали қўлга киритилмаган эди. Шунинг учун қизил армия 1921 йил феврал ойида Бойсун, Денов, Юрчи, Сариосиё ва Регарни эгаллади. Большевик раҳбарлари Бухоронинг Урта Осиёдаги тутган муҳим урни ва салоҳиятини ҳисобга олиб уни доимо диққат марказида ушлаб турди. У ерда ўзининг сиёсатининг самарадорлигини таъминлаш учун партиянинг энг ишончли кишиларини турли топшириқлар билан Бухорога юбориб турдилар. Улар М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев, А. А. Иоффе, А. Гусев, Я. Х. Петерс, Я. Рудзутак, Г. К. Орджоникидзе, С. С. Каменев ва бошқа кишиларни уз ичига олган эди. Қизил армия куч ишлатиб, Бухоро ерларини вайронага айлантириб ва минглаб кишиларни улдириб, бойликларини талаб ҳукмдорлигини урнатди. Аммо халқнинг онги ва қалбидаги мустақиллик ва озодлик учун кураш ғоясини қупориб ташлай олмади. Аксинча, у кун сайин қайнаб, «босмачилик» номида ўзининг куч-қудратини намойиш этди. Файзулла Хужаев «босмачи»ларни уз тарафига ағдариш мақсадида уларнинг номига хатларни жунатди. Бунга қурбошилар шундай жавобни юбор-

ган: «Беъмани хатингизни олдик. Сизнинг бизга нисбатан галати илтифотингиздан жуда таажжубландик. Сиз хатингизда бундай деб ёзибсиз: «Сизлар Бухоро инқилоби бошлангандан бери куп ишладингиз, лекин сизни ҳарбий ишлар вазиридек жуда муҳим мансабга кутармоқчи булиб турганимизда баъзи инсофсиз кишиларнинг гапига алданиб биздан кетиб қолдингиз, келаверинг, гуноҳингиз кечирилади». Бизга бундай илтифот қилганингизга шунинг учун яна бир марта таажжубланаётирмизки, сиз уз биродарларингиз булган рус большевиклари билан Бухоро тупроғига кириб миллат қонини тўқдингиз, унинг мулки булган олтин ва галлани йўқ қилиб ташладингиз, хуллас, халқнинг барча зарур мулкани йўқ қилдингиз. Фавқулодда комиссия орқали камбағал аҳолининг мол-мулкани ва ҳаётини тортиб олдингиз, уларга оқсоқоллар, аксилинқилобчилар, бойлар ва буржуйлар деб ном қўйиб шундай қилдингиз. Большевизм ва коммунизм гоёларини амалга оширишга киришдингиз. Уз динингизни, имонингизни, виждонингизни бир парча нон эвазига лаънати (большевикларга) сотдингиз. Большевиклар жабр ва зулми авж олдириб юбордилар. Бухоронинг мустақиллиги қуруқ сўз булиб қолди. Ҳақиқатда ундан дарак йўқ». Ушбу хатда уша вақтларда Бухородаги сиёсий ҳаётнинг қандай кечаётганлиги ҳаққоний равишда уз ифодасини топган. У чинакам ватанга содиқлик руҳи билан ёзилиб «босмачилик» курашининг моҳияти ва йуналишини белгилаб берган. Бунга кура «босмачилар» умуммиллат манфаатидан келиб чиққан ҳолда мустақиллик ва озодликни тиклаш асосий вазифа ҳисобланган. Бунга уша хатни давомини ҳам ўқиган ҳар бир киши тула ишонч ҳосил қилади. «Бухоро инқилобчилари»дан булган қаҳрамон Усмон Хужа Бухоро жамиятининг раиси булишига қарамай, рус консулига ва Сизларга қарши виждонан уруш эълон қилди. У мана шу жабр-зулмларга тоқат қилолмайди. Ватанимизнинг фарзандларидан бири булган мен ҳам мамлакатимизнинг бахт-саодати ва тараққиёти йулида қаҳрамонларча жанг қилдим ва бундан буён ҳам большевикларга... қарши қаҳрамонларча жанг қилавераман. Бухоро фарзандларидан, миллатимизнинг ҳақиқий қаҳрамонларидан бирортаси ҳам сизларнинг қабиҳ гоёларингизга асло қўшилмайди, ўзининг ор-номусини асло сотмайди.

Бир ярим миллион кишидан иборат булган Бухоро аҳолиси чул ва тоғларда узининг иссиқ қонини тукиб, қулига қилич олиб миллат хоинлари билан жанг қилаётганлигини ҳозирги кунда куриб турибмиз. Биз ҳам ватанимизнинг ҳақиқий фарзандлари билан бирга мамлакатимиз мустақиллиги ва равнақи учун сиз коммунистларга қарши курашаверамиз. Бизлар босмачилар эмасмиз, балки миллатимизнинг ҳақиқий ва итоатли ходимларимиз, душманларимиз булган (большевикларни) ватанимиздан ҳайдаб чиқарамиз ва уларни абадий йуқотамиз».¹ Бу ноёб ҳужжатта бош қумондон Ғози, Бухоро инқилобчиси Қора Абдулла, Норқул ботир ва Дониёрбек элликбоши сингари «босмачи»ларнинг сардорлари имзо чеккан. Буларни орасида жадидларнинг вакиллари ҳам бор. Умуман Бухоро халқ республикаси урнатилгандан кейин большевикларнинг мустамаккачилик сиёсатини куриб, «босмачи»лар тарафига утиб кетган «Ёш бухоролик»ларни учратиш мумкин. Ҳатто Бухоро Марказий ижроия комитетининг раиси Усмонхужаев 700 кишидан иборат милиция билан 1921 йил 8 декабрда Душанбага бориб ватан ҳимоячиларига қушилди. Шахсан унинг ташаббуси ва иштирокида Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонининг 2 ротаси ва пулемётлар командаси қуролсизлантирилган². Кейинчалик Афғонистонга утган Усмонхужаев умрининг охиригача чинакам инсон ва ватанпарвар шахс сифатида она юрт дардида ҳаёт кечирди. Бухоро халқ совет республикасининг ҳарбий вазири Абдулхай Орипов ҳам «босмачи»ларнинг тарафдори булиб чиқди. Бухоро халқ совет республикаси ва большевикларнинг ҳукмронлигига қарши «босмачилик» кураши бутун 1921 йил давомида ривожланиб борди. Уша йилнинг феврал ойида Бойсунга чекинган амирнинг 2000 кишилиқ аскарлари билан қизил армия уртасида қаттиқ жанг булиб душман ғалабага эришди. Шунингдек «босмачи»лар — ватан ҳимоячилари Деновда, Юрчида, Сарисиеда, Сарийойда ва Регарда қизил армияга қарши жанг қилдилар. Бундай жанг Душанбеда ҳам булди. 1921 йил апрелда Кулоб, Болжувон ва Дарвазда ҳам жанглар содир булганлиги маълумдир.

¹ Уша жойда, 249—250-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тошкент, 1973, 319-бет.

Демак, озодлик кураши амирликнинг куп жойларини қамраб олган эди. Уларда, гарчанд душман кучлари голиб келган булсалар-да, лекин у ёки бу жангда «босмачи»ларни тамомила қириб ташлашни имкони булмади. Зеро, улар чекинсаларда, таслим булмай урушни давом эттиравердилар. Миллий-озодлик курашининг акс-садоси қариндош Туркияга ҳам бориб етди. Бу ердан ота юрт Туркистонга ёрдам бериш мақсадида офицерлар ва бошқа нуфузли кишилар келиб ватан ҳимоячиларига қушилдилар. Уларнинг орасида Туркиянинг собиқ ҳарбий вазири Анвар Пошшо алоҳида урин эгаллайди. У 1921 йил ноябрь ойининг охирларида келиб «босмачи»лик курашининг йирик раҳбарларидан бири сифатида иш юритди. Душанбеда фаолият курсатаётган машҳур ватанпарвар қурбоши Иброҳимбек билан биргаликда муҳим ҳарбий ишларни амалга оширди. Иброҳимбек Душанбедаги совет ҳарбий гарнизонини яксон қилиб макеини мустаҳкамлаб олди. Бундан руҳланган ватан ҳимоячиларининг ғалабага умиди ва ишонғчи янада ортди. Бухоро коммунистик партия марказий комитети 1922 йил 12 январда узининг махсус йиғилишида фавқулодда комиссияни тузиб унга ватан ҳимоячиларига қарши курашга раҳбарлик қилиш вазифасини топширди. Комиссия аъзоларига диктаторлик, яъни ҳуқуқи чекланмаган ваколати берилди. Улар айбдор деб ҳисоблаганларни жойида отиб ташлаш ҳуқуқига эга эдилар. Шундай қарор 1922 йил 17 мартда ҳам қабул қилинди. Айрим маълумотларга кўра Бухоро ҳукумати «йирик қурбошиларнинг оилаларини асирликка олган. Агар қурбошилар қул остидаги йигитлари билан 15 кун мобайнида ихтиёрий равишда таслим булмасалар, у вақтда оилаларини отилишини эълон қилган».¹

Қурбоши Иброҳимбек бошлиқ ватан ҳимоячилари 1922 йил март ойининг охирларида Бойсун-Шеробод йулига урнашиб олдилар. Бу ерга бошқа қурбошиларнинг йигитлари ҳам олиб келинди. Бу вақтда Анвар Пошшо тарқоқ ҳолдаги қурбошиларни уз қул остига бирлаштириб, ҳарбий қўмондонликни зиммасига олди. У Денов туманидан туриб жангларга бошчилик

¹ История Бухарской Народной Советской республики. Сб. документов. Ташкент, 1976. С.256

қилди. Умуман айтганда ватан ҳимоячилари шарқий Бухорода ҳокимиятни қўлга киритиб булажак жангларга тайёргарликни кучайтирдилар. Уларнинг сони ун минг кишини ташкил этди. Уларнинг асосий қисмини деҳқонлар ва бошқа оддий кишилар ташкил этди. 1922 йил баҳорида Бухоро шаҳрининг атроф жойларида ҳам «босмачи»лар ҳаракати кучайди. Вобкент ва Ғиждувонда қизил армия билан ватан ҳимоячилари уртасида жанг бўлиб душман кучлари ғалабага эришдилар. 1922 йил 15 июнда Кафлон, Пулихакия ва Сариқамиш номли қишлоқларда ҳам жанг бўлиб душманлар томонидан эгалланди. Уша йилнинг 22 майида Каркида ва Бойсунда, 28 майда Нуротада ватан ҳимоячилари қаттиқ жанг қилдилар. Кейин ҳам шарқий Бухоронинг у ёки бу жойида жанглар давом этди. 2 августда Ҳаволинг ва Болжувон туманидаги жангда Анвар Пошшо қаҳрамонларча ҳалок бўлиб, қўл остидаги йигитлари қаттиқ зарбага учратилди. Унинг урнига Туркиядан келган ҳарбий қўмондон Салим Пошшо утирди. У Иброҳимбек ва бошқа қўрбошилар билан биргаликда қизил армияга қарши курашни давом эттирди. Аммо 1923 йилда қизил армия шарқий Бухорони «босмачи»лардан ҳоли этиб, совет ҳокимиятини ўрнатди. Бироқ бу билан ватан ҳимоячиларининг истиқлол учун кураши тўхтамади. Хусусан ғарбий Бухорода қизил армияга қарши жангларда унлаб кишилар ўлдирилди ёки жароҳатлантирилди. Иброҳимбек эса шарқий Бухорода урушни давом эттирди. Хуллас у 7 йил мобайнида (1920—1926) ватан мустақиллиги ва озодлиги учун курашга бошчилик қилган кишилардан бири сифатида тарихда ўчмас из қолдирди. Иброҳимбек ва бошқа қўрбошилар Афғонистонга кетишга мажбур бўлдилар.

Хулоса қилиб айтганда биринчидан, Хива ва Бухоро хонликлари ағдарилгандан кейин кенг қўламда қанот ёзган «босмачи»ликнинг асосий йўналтирувчи кучи халқ оммаси ҳисобланди. Унда деҳқонлар, ҳунармандлар, зиёлилар, руҳонийлар, савдо аҳлининг вакиллари фаол қатнашди. Қўлига қурол олиб жанг майдонларида юрган кўп мингли ватан ҳимоячиларининг ҳаёти жуда машаққатли ва азоб-уқубатли кечди. Уларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа нарсалар билан таъминлаш ҳам халқнинг зиммасига тушди. Бу иш ихтиёрий равишда амалга оширилди. Чунки ҳар

бир уз ватанига содик, хоҳ эркак, хоҳ аёл булсин ба-рибир миллат озодлиги учун жонини ҳам, молини ҳам тиккан эди. Айниқса узбек аёллари орасидан ҳам қурбоши чиқиши катта аҳамият касб этди. Бу уларнинг уз ватанига содиқлиги ва жасорати ҳақида далолат беради. Хива ва Бухорода жадидларнинг талай қисми большевикларнинг уз тақдирини узи белгилаш ва эркинлик ҳақидаги ваъдаларига учиб, уларнинг ҳарбий ердамидан фойдаланишга аҳд қилдилар. Уларни уларнинг олий мақсадларини рубега чиқаришда таянадиган бошқа кучи йуқ эди. Амир Саид Олимхон ва Саид Абдуллахон жадидларни уз тарафига оғдириш ва ислохотларга рози булиш урнига уларни ашаддий душманларига айлантириб қўйди. Айни пайтда у большевикларга қарши курашди. Шу тариқа Саид Абдуллахон ва Саид Олимхон большевиклар билан жадидларни, яъни икки оловнинг уртасида қолди. Шунга қарамай амир Саид Олимхон жангларда галабага эришиши мумкин эди. Чунки унинг хазинасида бойликлар шу даражада кўп эдики, унинг ҳисобига анча олдин кучли ва жанговар қўшинни ташкил қилиш ҳеч гап эмас эди. Бунинг урнига амир бойликларни тагига босиб утирди. Охирида улар большевиклар томонидан эгалланди. Тугри, Бухоро хавф остида қолганда амир қўшинни кучайтиришга қаратилган чораларни кўрди. Аммо фурсат бой берилиб, уларнинг самараси етарли булмади.

Амир Саид Олимхон шахсан узи «босмачилик» курашининг раҳбарлигини тамомила қўлга олмай амалда томошабин булиб турди. Раҳбарлик маҳаллий шароитни яхши билмайдиган туркиялик Анвар Пошшога топширилиши ҳам душманга жуда қўл келди. Хива хонлигида эса «босмачи»лик ҳаракатига туркман қабиласининг бошлиги ва узининг ҳукмронлигини урнатиш учун курашаётган Жунайдахон бошчилик қилди. Бу ҳолат ҳам «босмачилик» курашига салбий таъсир қилди. Шунингдек, қурбошилар уртасидаги келишмовчилик, ноаҳиллик ва уларнинг кўпчилигининг ҳарбий билимдан узоқлиги катта зиён келтирди. Ҳатто уларнинг орасидан душманга ихтиёрий равишда таслим бўлган кишиларнинг чиқиши озодлик курашига путур етказди. Жадидларнинг орасида «босмачилик» ҳаракатини уюштирган ва большевикларга қарши курашган кимсалар бор эди. Улар большевикларнинг

мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатини уз вақтида англаган, том маънодаги озодлик жарчилари булган.

Иккинчидан. Большевиклар «босмачилик»ни баҳона қилиб, узларининг геноцид сиёсатини шафқатсизларча амалга оширдилар. Бегуноҳ 100 минглаб кишилар улдирилди, шаҳарлардаги уй-жойлар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Куп бойликлар таланди. Бир маълумотда, 2 млн., иккинчисида бир ярим млн. киши жангларда, очлик ва оммавий касалликлардан улган. Ун минглаб кишилар хорижий мамлакатларга бош олиб кетган. Большевикларнинг бевосита ташаббуси ва иштирокида дашноқларнинг тудалари одамларни қириш ва мол-мулкини талашда қатнашдилар. Ваҳоланки, фаргоналиклар дашноқларни мусофирлар сифатида хурматини ўрнига қўйиб уз бағрига олган эди.

Большевикларнинг тажовузи ва ҳукмронлиги вақтида ажойиб Фаргона водийси тамомила хонавайрон булиб, мисли қурилмаган даражада қашшоқлашди.

Учинчидан, «босмачилик» ҳаракати олдинги вақтларда чор ҳукуматининг тажовузи, сўнгра унинг ҳукмронлигига қарши олиб борилган озодлик курашларининг мантиқий давоми ҳисобланди. Агар 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги қўзғолон қатнашчилари асосан болта, тошпичоқ, тош таёқ ва бошқа оддий нарса-лар билан курашган бўлсалар, «босмачи»лар милтиқ, тўп сингари замонавий яроғ-аслаҳалар билан жанг қилдилар. Буларнинг фаолияти маълум даражада ҳарбий тус олган эди. Шунинг учун ҳам душманга қарши кураш бир неча йилларга чўзилди. Афғонистон ва Англиядан қуролларни олиниши ҳам «босмачи»ликнинг узига хос хусусиятларидандир. Бу ерда уларнинг оқ гвардиячи ва бошқа большевикларга қарши булган кучлар билан ҳамкорлик қилганлигини ҳам курсатиш мумкин.

«Босмачи»лик ҳаракатининг моҳияти ва йуналиши ватан мустақиллигини тиклаб миллий давлат, миллий қўшин ва миллий ғояни сақлашдан иборат булди. Унга жадидлар аралашганлиги туфайли сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўзгартириш ҳам мақсад қилиб қўйилди. Бунга кура конституцияга асосланган республика тузумини ўрнатиш режаси бор эди. Шунини

ҳисобга олиш керакки, большевикларга қарши курашнинг заминида нафақат мустақилликни тиклаш, балки асрлар мобайнида ҳукм суриб келатган хусусий мулкчиликни, эркин бозор ва ишбилармонликни дин ва миллий турмуш тарзини сақлаш ўрин олган. Бошқачароқ айтганда, «Босмачилик» ҳаракатининг моҳияти ва йўналиши миллий ғоя билан коммунистик ғоя ўртасидаги мурасасиз курашдан иборат булган эди.

Ҳарчанд у ваҳшийларча тор-мор этилган булса-да, лекин «босмачи»ларнинг ватан ва халқ олдидаги буюк хизматлари тарих саҳифаларида учмас из қолдирди.

«СОЦИАЛИЗМ» ТУЗУМИНИНГ МОҲИЯТИ ВА ЙЎНАЛИШИ

XX аср жаҳон тарихида алоҳида урин эгаллайди. Бу даврда ҳаёт икки йўналишда кечди: бир томондан демократия, фан ва техника ривожланиб, тараққиёт юқори босқичга кутарилди. Иккинчи тарафдан даҳшатли фожеалар руй бериб 100 миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди, мисли қурилмаган вайронагарчилик ва талафотлар қурилди. Авваломбор биринчи жаҳон уруши, совет давлатининг урнатилиши ва иккинчи жаҳон уруши инсоният бошига жуда катта офат ва қулфатларни ёғдирди. Айниқса большевиклар бошлиқ «социализм» тузумини бунёд этилиши бутун жаҳон аҳлини ларзага солди. Унинг инсоният ҳаётига келтирган талофати ва азоб-уқубатларининг саноғи ва чегараси йўқ.

Хуш, «социализм» тузумининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат?

Биринчидан, сиёсий жиҳатдан олганда Ўзбекистонда миллий давлат, миллий қушин ва миллий бошқарув тизими ташкил этилмади. Уларнинг урнига мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулми таъминловчи тоталитар тизим урнатилиб, Ўзбекистон амалда Россиянинг таркибий қисмига айлантирилди. Тўғри, Республика мақоми берилиб, парламент, конституция, байроқ, мадҳия ва герб жорий этилди. Аммо, уларнинг ҳаммаси «хўжакурсинга» қилинган булиб, найрангбозликдан бошқа нарса эмас эди. Чунки республика ва унинг халқига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, қаттиқ назорат ва таъқиб ҳукм сурди. Гарчанд раҳбарлик лавозимларига ўзбеклар ҳам қўйилган булса-да, лекин улар марказнинг ўта итоаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига

коммунистик гоёларнинг самарадорлигини таъминлаш, турли-туман бойлик ва даромадларни икки қўллаб марказ хазинасига топшириш юклатилган. Шуни унутмаслик керакки, Ўзбекистон раҳбарлари «занжирбанд ҳукмдорлар» булган эдилар. Бу ҳолат қулчиликнинг энг муҳим белгиларидан биридир.

Қулчилик сиёсий қатагонларда уз ифодасини топди. Авваламбор, халқнинг бу адолатсиз қатагонларга қарши оммавий равишда бош кутармай катта-кичик мажлисларда уни қувватлаши ва партияга миннатдорчиликни изҳор этишининг ўзи ҳам қул табиатликни курсатади. Бундай йигинлар мактабларда ҳам утказилиб ўқитувчилар ва пионерларнинг: «Халқ душманларига улим!», «Яшасин жонажон партиямиз», деган сўзлари ҳамон эсимда турибди. Мана шундай йигинларнинг бирида мактабимиз директори: «Партия душманларини қириб ташлаймиз, бизнинг талабимиз шу», деб роса бақириб-чақирган эди. Чамаси, икки ҳафта утганидан кейин «директорнинг ўзи халқ душмани экан, сирини очилиб қолибди», деган сўзлар тарқалди.

Қулчиликнинг энг даҳшатлиси ва фожеалиси, қатагон воситасида миллионлаб кишиларнинг иқлим шароитлари ниҳоятда оғир жойларда мажбурий суратда ишлатилишида ҳам кўзга ташланади. Маҳбусларнинг мазкур жойлардаги лагерларда қул меҳнати ўзининг юксак даражасига кутарилди.

Қулчилик аломатлари ўзбек, қрим-татар, чечен, ингуш, турк месҳетилари ва бошқа миллат вакиллари-нинг сургун қилинишида ҳам курибди. Шуни ҳисобга олиш керакки, қулдорлик тузуми оммавий равишда қатагон ва сургунларни уюштириш имконини туғдирди. Бошқа тузум шароитида уларни ташкил этиш амримаҳол эди. Коммунистик партиянинг улугмиллатчилик сиёсатининг амалга оширилиши ҳам қулдорлик тузумини бунёд этилишини тақозо этган эди. Ўзбек тилининг камситилиши ва унга давлат мақоми берилмаслиги, рус тилини иккинчи она тили деб баҳоланиши қулчиликни янада мустаҳкамлади.

Хуллас, юқорида шарҳланган омиллар қулдорлик тузумининг сиёсий асосини ташкил этган эди.

Иккинчидан, маълумки, совет даврида минг йиллар

мобайнида ҳукм суриб келаётган иқтисодий тизимни тубдан ўзгартириш вазифаси қўйилди. Бунга биноан хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотик, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Халқнинг қўлидаги ер-сув, бойлик, савдо шоҳобчалари, саноат корхоналари, қўйинг-чи, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ совет давлатининг мулкига айлантирилди.

Шу тарзда, совет ҳукумати бир неча минг йиллар мобайнида инсон кашф этган ва ривожлантирган хусусий мулкчилик ва эркин бозорни қўприб ташлади. Ваҳоланки, хусусий мулкчилик инсонни ёввойиликдан ҳоли этиб, оила, давлат ва тараққиётга асос солган муҳим омил ҳисобланган. У туфайли ҳайвондан фарқ этувчи инсон деган улуг зот шаклланган.

Хусусий мулксиз жамиятнинг яратилиши дарҳол мисли қурилмаган фожеаларни юзага келтирди. Чунончи, бутун мамлакат бўйлаб очарчилик, қаҳатчилик ва оммавий касалликлар юзага келиб, миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди. Бундан ташқари хусусий мулкка қарши курашлар жараёнида минглаб кишилар ўлдирилди, ҳибсга олинди ва сургун қилинди.

Хусусий мулксизлик қўп одамларнинг кўзини оч ва ташмачи қилиб қўйди. Масалан, нон заводида ишловчи нонни, ун заводида ишловчи унни, тикувчилик корхонасидагилар кийим-кечакни, гушт комбинатидагилар гуштни, қўйинг-чи, ҳар бир корхона ва ташкилотда ишловчилар озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларни бекитиб олиб чиқишга мажбур бўлганлар. Расмий суратда «ташмачи» деб ном олганлар томонидан давлат мулкани талаш оммавий тус олиб кетганлиги учун милиция ходимлари рейд ўтказиб турганлар. Улар ишчи-хизматчиларни корхонадан чиқаётганда тинтув ўтказиб, молларини олиб қолар эдилар. Бундай моллар ҳажми миллион сўмларни ташкил этиб, тегишли маълумотлар матбуотда эълон этилиб турилган. Колхоз ва совхозларда ҳам ташмачилик кенг қўлоч ёйганлигини биламиз. Ташмачилик ва юлғичлик ҳақида гапиришдан мақсад шуки, улар ҳам қўл табиатликнинг таркибий қисми бўлмиш боқимандалик кайфиятидаги кишилар томонидан қилинадиган иш эди. Ташмачилик, юлғичлик ва умуман, давлат мулкани талон-та-

роҳ қилмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Негаки, бор-йўгидан айрилган халқнинг давлат томонидан белги-ланган оз миқдордаги маошдан ташқари даромад манбаи йўқ эди. Чунки юқорида курсатилганидек, табиат оламдаги барча борлиқ ва ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ягона эгаси давлат ҳисобланиб, даромадлар унинг хазинасига дарё каби оқиб борар эди.

«Ҳаммамизга маълумки, — дейди Президентимиз Ислон Каримов, — биз сунгги 70 йил мобайнида давлатга қарамлик ва сифиниш ҳолатида яшадик. Мамлакатдаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Қайси масалани олмайлик, давлат манфаати биринчи уринда, фуқаро, шахс манфаати эса деярли ҳисобга олинмаслиги эски конституцияларнинг ҳар қайси моддасида яққол кўзга ташланар эди».¹

Дарҳақиқат; мамлакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм суриб, ҳатто одамларнинг ҳаёти ва тақдири ҳам давлатнинг қулида бўлган.

Шундай қилиб кўрдикки, хусусий мулкчилик ва унга боғлиқ турли соҳаларнинг тақиқланиши, шахсий ташаббус ва манфаатдорликнинг бўғилиши, мажбурий меҳнат, ишга яраша ҳақ туламаслик, боқимандалик ва «қорин туйса бас» деган туйғулар қулчиликнинг иқтисодий заминини яратди.

Учинчидан, қулчилик маънавий ҳаётда ҳам уз ифодасини топди. Чунончи, миллий ҳис-туйғулар, уз-узини англаш, ватанпарварлик, гурурланиш, фахрланиш ва бошқа олий инсоний фазилатлар ҳибсга олинди. Уз она юртига содиқ кишилар «миллатчи, халқ душмани» ва «империализм айғоқчилари» сингари қалбаки айбномалар билан отилди ва узоқ муддатли қамоққа ҳукм қилинди. Ҳатто, уларнинг оила аъзолари ҳам қамалди ёки таъқиб остига олинди. Уларнинг орасида узоқ жойларга сургун қилинганлари ҳам бор эди. Шу равишда, миллий ғоя ва маънавиятга зарба берилиб, улғумиллатчилик сувлари билан сугорилган коммунистик ғоялар кишилар онгига зўравонлик билан сингдирилиб борилди. Уни амалга оширишда тарих,

¹ Каримов И. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Асарлар, 2-жилд. Тошкент, 1996, 94-бет.

фалсафа, КПСС тарихи, илмий коммунизм, атеизм, адабиёт, иқтисод ва ҳуқуқшунослик соҳалари жалб қилинди. Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ва санъат тармоқлари ҳам коммунистик гояларни зур бериб тарғибот қилганлар. Натижада маънавиятда миллийлик йуқолиб, у коммунистик гояларнинг асирига айланди. Айниқса, ислом динининг тақиқланиши, масжид ва мадрасаларнинг ёпилиши ва тарихий ёдгорликларнинг вайрон қилиниши, тарих фанининг сохта-лаштирилиши маънавий ҳаётни янада қаттиқ қаш-шоқлаштирди. Айни пайтда, ўзбек халқининг ўтмиш замонларда фан ва маданият соҳаларида қўлга киритган ютуқлари инкор этилди.

Умуман айтганда, ўзбек халқининг миллий гоя ва маънавиятига зарба берилиб, урнига коммунистик гоянинг киритилиши қўлчиликнинг муҳим аломатлари ҳисобланади. Чунки, бу гоя улугмиллатчилик ва қўлчиликни узида акс эттирган эди.

Тўртинчидан, совет даврида шаклланган қўлчиликнинг узига хос хусусиятлари мавжуд эди. Чунончи, биз бошимиздан кечирган бу қўлчилик билан қадимги Юнон, Рим ва бошқа давлатлардаги қўлчилик уртасида асосий негизи буйича фарқ йуқ. Чунки, бу ҳар иккала даврда қўллар хусусий мулкчилик, ишлаб чиқариш қўроллари, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, «темир қафас»да ушлаб турилди. Ўтмиш замонларда қўллар асосан урушларда асир олинган ёки буйсундирилган кишилардан ташкил топган. Шунга ухшаш большевиклар ҳам Туркистонни урушиб олиб, халқини қўллик балосига мубтало этди. Совет даврида қўлчиликнинг маъноси анча кенгайиб, узига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Қадимги замонларда натурал хужалик ҳукмронлик қилганлиги учун қўллар озиқ-овқат, кийим-бош ва турар жой билан таъминланган. Совет даврида эса пул муносабатларининг кенг қўламда ривожланганлиги учун қўлларнинг иш ҳақи маош тариқасида туланди. Хусусий мулки ва бойлиги бўлмаган халқ фақат маошга тикилиб қолди! У маошсиз қолмаслик учун давлат кўрсатган чизигидан чиқмасликка ва унга сажда қилишга ҳаракат қилган. Давлат шу тариқа маош воситасида халқни узига ипсиз боғлаб, хоҳлаган куйига уйната

берди. Қадимги вақтларда булганидек, совет ҳукумати қулларни турар жойлар билан таъминлаб турди. Аммо ҳаммани бирданига турар жой билан таъминлашнинг иложи булмаганлигидан, хусусий уй қуришга рухсат берилди. Лекин келажакда бундай уйларнинг аста-секин тамомила йуқ қилиниши турган гап эди. Уларнинг урнини давлат томонидан қурилган уйлар билан алмаштириш жараёни кетмоқда эди. Совет даврида қулларни сотиш ва сотиб олишга эҳтиёж қолмади. Чунки мамлакат ичида ҳам, хорижда ҳам қул бозорлари булмаган. Давлат қулларнинг ягона эгаси булганлиги учун унга харидор йуқ эди.

Қадимги қулдорлик давлатларда аҳоли озод ва қуллардан иборат икки қисмга булинган эди. Давлатнинг ҳам, озод яшаётган кишиларнинг ҳам қуллари бўлиб, улар қул савдоси билан шугулланганлар. Совет даврида эса фуқаролар озод кишилар ва қулларга булинмай уларнинг барчаси қуллик шароитида яшаганлар. Шуро давлати миллионлаб кишиларни қуллик ҳолатида ушлаб турган. Шунинг учун ҳам қулларнинг давлатга тегишлилигини англаувчи «биз партияннинг солдатларимиз», «бизлар давлат одамларимиз», каби иборалар юзага келган.

XX асрда фан ва техника шу даражада юксалдики, усиз у ёки бу давлатнинг ривожланиши мумкин эмас эди. Коммунистик партия буни яхши англаган ҳолда маориф, олий ва урта таълим тармоқларини, фан ва маданиятни ривожлантириб, саводсизликни тугатди. Мутахассис ва олимларни етиштирди.

Бу ерда савол туғилади. Наҳотки, шуро даврида етиштирилган уқитувчилар, врачлар, агрономлар, мухандис-техник ходимлар, олимлар ва бошқа соҳа эгалари қул булган булсалар?

Бунга, «Ҳа, росмана қуллар бўлишган, лекин саводли ва билимли қуллар эдилар, холос», деб жавоб бериш мумкин. Чунки, улар ююрида кўрсатилганидек, сиёсий ва инсоний ҳуқуқ, хусусий мулкчилик, миллий маънавият ва диндан маҳрум этилган «партиянинг солдатлари» ҳисобланган. Шунингдек, улар мустақиллик ва озодликни барбод этган коммунистик ғоялар билан заҳарланган. Шу муносабат билан:

— Домла, айтинг-чи, шуролар даврида сиз ҳам

узингизни малакали қул деб ҳис этганмисиз? — деган савол тугилади.

— Ҳа, мен ва бошқа олимлар юқори малакали ва тажрибали қуллар булганмиз, — деб жавоб бераман. Чунки, бизлар олдинги сафда туриб коммунистик ғоя ва «социализм»нинг энг адолатли ва афзал тузум сифатида кўкларга кутарганмиз. Ваҳоланки, мустамлакачилик, зулм, бебаҳо бойликларимизнинг таланиши кўз унгимизда содир булаётган эди. Аммо бирортамиз отилиб чиқиб партиянинг сиёсатига қарши чиқмадик. Аксинча, партияни олқишладик. Бунга ута эҳтиёткорлик ва жасоратсизликни тугдирган қул табиатлигимиз сабаб булган. Агар бизлар том маънодаги озод кишилар булганимизда босқинчилар зулмига қарши курашишимизга шубҳа йуқ эди. Чунки, онги ва қалби озодлик ғоялари билан суғорилган кишиларнинг миллатпарварлиги жуш уриб мардонавор курашади. Буни яхши англаган совет давлати халқни қуллик кишанлари билан боғлаб қўйди. Бу уз самарасини бериб, 20-йиллардан то қизил империя йиқилгунга қадар булган даврда зулмга қарши қузғолон кутарилмади. Аксинча, коммунистик партия ва давлат сиёсатига кур-курона эргашиш ва улуғлаш авжига миниб бораверди. Бундай ҳолат қишлоқ аҳолиси орасида ҳам содир булиб, қул меҳнати мисли кўрилмаган даражада азоб-уқубат ва талофатларни келтирди. Давлат томорқа ер бериб, деҳқонларни узига ипсиз боғлаб қўйди. Бордию улар ишлашдан бош тортсалар, томорқа тортиб олиниб, узлари ҳайдалган. Пахта яккаҳокимлигининг ҳукм суриши деҳқонларни қулчилик ботқоғига қулоғигача ботириб юборди. Совет даврида онгли равишда кимёвий уғитлари билан ер, сув, ҳаво ва озиқ-овқат маҳсулотларининг захарлантирилганлигининг, оммавий касаллик ва улим кучайганлигини унутиб булмайди. Узбек аёлларининг умри совет давридаёқ меҳнат frontiда чириганлигини инсоният тарихи билмайди, дейсизми?! Улар, асосан давлат учун ишлашга мажбур қилинди. Улар аёлларга хос нозик фазилатларни йуқотиб «дағаллашдилар». Бу хусусда совет даврида бир деҳқон йигит билан суҳбатимни келтириш масалани янада ойдинлаштиради.

— Фаргонанинг Водил деган жойидаги чойхонада

утирганимизда шогирдим Исмоилжоннинг таниши, урта ёшлардаги деҳқон бир коса ош билан ёнимизга келиб утирди. Салом-алиқдан сўнг деди: «Бир йилда бир маротаба шу ерга ёки Шоҳимардонга хотиним ва болаларим билан келиб бир оз дам олгандек бўламиз. Мен Россияда армияда хизмат қилиб юрган вақтимда рус аёлларининг кўриниши тоза ва ёқимлилиги ҳамда кўллари юмшоқлигини кўриб ҳавасим келган. Шунда қишлоғимиздаги аёлларнинг ниҳоятда оғир меҳнати, кўллари ва оёқлари ёрилиб ҳамда дағаллашиб кетганлиги кўз унгимда гавдаланиб хафа бўлганман. Ҳув анави менинг хотинимга кўз ташланг, домла, қовжираб ётган «копчённий балиқ»қа ухшаб қолган. Унга раҳмим келади, негаки, бир кеча-кундузда 20 соат меҳнат қилиб, дам олиш ва ҳаммомни, пардоз ва яхши кийинишни унутиб юборган. Ҳатто, хотиним пахтазорда ишлаётганда дард тутиб қолибди. Уни туғуруқхонага олиб кетаётганда, машинада кўзи ёриб, бир ўлимдан қолган эди». Шуни Исмоилжон у ёқ-бу ёққа аланглаб: «Ука, секинроқ гапир, бировлар эшитса, сиёсий тус бериб галвага қоламиз», деб қўйди. Бу оддий деҳқоннинг сўзлари фақат унинг хотинининг эмас, балки қишлоқлардаги ҳамма аёлларнинг ачинарли ҳолатини ифода этган эди.

Хулоса қилиб айтганда, биринчидан, Шуро даврида Ўзбекистонда қулдорлик тузумининг сиёсий асослари қуйидагича бўлган. Авваламбор миллий давлат ва қўшинни ташкил этишга йўл берилмай, мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати амалга оширилди. Республика раҳбарлари мустақил равишда ички ва ташқи сиёсатни юргизишдан маҳрум этилиб, улар амалда марказнинг итоаткор хизматкорлари эди, холос. Ўзбек тилига давлат мақоми берилмади, миллий пул жорий этилмади. Халқ оммасига сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай бутун мамлакат «темир панжара» билан ураб олинди. Унинг сиёсий фаолияти бугилди ва ташқи дунё билан алоқа қилишга йўл берилмади. Республика мисли кўрилмаган сиёсий қатагонни қаттиқ назорат ва таъқибларни бошидан кечирди.

Иккинчидан, қулдорлик тузумининг иқтисодий замини қуйидагича кечган: хусусий мулкчилик, эркин

бозор ва савдо-сотиқ, эркин ишбилармонлик ва ишлаб чиқариш тақиқланди. Табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқлар, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва бошқа турли-туман бойликлар давлат мулкига айлан-тирилди. Натижада якка давлат мулк эгаллиги юзага келиб, халқ бамисоли илдизи қирқиб ташланган дарахтга ухшатиб қўйилди. Меҳнаткаш омма маош воситасида давлатга чамбарчас боғлаб қўйилиши ва бошқа даромад манбаи қолмаганлиги уларни давлатга сизиниш ва итоат этишга мажбур қилди. Ўзбекистондан пахта, ипак ва ноз-неъматлар, олтин, газ, вольфрам ва бошқа ноёб бойликлар тинимсиз олиб чиқиб кетилди. Салоҳиятли саноат тармоқлари Иттифоқ вазирлигига бўйсундирилиб, даромадлар марказ чўнтагига тушди. Республикага тайёр саноат маҳсулотлари кўплаб келтирилиб, халқ янада қаттиқроқ шилинди. Натижада Ўзбекистон Россиянинг ҳам ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланиши ҳам қулчилик тузумининг асосини яратди.

Учинчидан. Қулчиликнинг белгилари маънавий ҳаётда ҳам намоён бўлди. Дин тақиқланиб, масжид ва мадрасалар ёпилди. Дин пешволари оммавий равишда отилди, диний китоблар ёқилди ҳамда тарихий обидаларнинг талайгина қисми бузиб ташланди. Миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик, гурурланиш ва фахрланиш сингари олий фазилатларга зарба берилди. Оламшумул аҳамиятга молик бой тарихимиз сохталаштирилди. Уни холис ўрганиш ва тарғиб қилишга йўл қўйилмади. Миллий турмуш тарзига қарши улароқ, «совет турмуш тарзи» тадбиқ этилди.

Шу равишда миллий ғоя ва маънавият ҳибсга олиниб, ўрнига коммунистик ғоя зўравонлик билан киритилди. Бу ғоя халқнинг онги ва дунёқарашини қоронғилаштириб чегаралаб қўйди. У қулчилик тузумининг йўналтирувчи кучи ҳисобланди.

Тўртинчидан. Юқорида шарҳланган фикрлар шу ҳақда гувоҳлик берадики, совет даврида «социализм» эмас, балки «қулдорлик» тузumi ташкил топган. Мамлакатда ягона давлат мулк эгаллиги ҳукм суриб, фуқаролар унинг жонли мулкига айлантирилди. Шунга монанд равишда қуллар ҳам ўз-ўзидан давлатники бўлиб қолди. Шу боис, совет даврида қулдорлик дав-

лати шаклланган дейилса, асло хато булмайдди. Шунинг айтиш лозимки, тарихда бунга ухшаш жуда катта қулдорлик давлати булган эмас. Чунки унинг қул остидаги барча халқлар қулга айлантирилди. Шунинг учун ҳам қулчилик мисли қурилмаган даражада узининг энг юқори чуққисига кутарилди. Аммо, қулчилик вақтларнинг утиши билан қизил империяни ичидан чиритиб бораверди. Чунки, қулчилик аллақачонлар ошини ошаб, ёшини яшаб, тарих ёдгорлигига айланган эди.

Эндиликда қадимги даврлар утиб, бутун жаҳон буйлаб озодлик гоёлари ҳукм суриб, фан ва маданият тараққиёти гуркирамоқда. Мана шундай янги замон шароитида қулчиликнинг пайдо бўлиши гайритабиий ҳол эди.

Хуш, шундай экан, нима учун совет даврида қулчилик юзага келди? Бунинг асосий сабаби, бутун мамлакатда социализм тузумини қуриш учун шарт-шароит мутлақо етишмаган эди. Ахир, коммунистларнинг доҳийси К. Маркс социализмни фақат бутун дунёда ялписига тараққиётга эришгандан кейингина бунёд этиш мумкин, деган эди-ку? Бунга эришиш учун яна юз йиллар керак бўлади-ку. Россия Оврупо мамлакатлари орасида ҳар жиҳатдан энг қоқоқ мамлакат сифатида донг чиқарганди. Унинг қул остидаги мустамлакалар ундан ҳам қоқоқ мамлакатлар булганди. Масалан, Туркистон улқаси шулар жумласидандир. Бироқ В. И. Ленин бошлиқ большевиклар шароит етилмаганлиги билан ҳисоблашмай, бир мамлакат доирасида ҳам социализм қурамиз, деб жар солдилар. Улар шароит етилмаганлиги боис социализмни қирғинбарот ва қул меҳнати билан бунёд этишга қаттиқ киришдилар. Шу тарзда коммунистик партия бир мамлакатда социализмни қурамиз, деб биринчи хатога ва уни зўравонлик билан амалга оширамиз деб, иккинчи хатога йул қўйди. Бу хатолар партия ўйлаганидек, социализмни эмас, балки қулдорлик давлатини юзага келтирди. Бу билан тарих гилдираги олдинга эмас, балки бир неча юз йилларга — орқага юргизилди. Шунинг учун ҳам бу давлат янги замон тараққиётига мос тушмай, гайритабиий воқеа деб баҳоланди. Уни тиш-тирноғига ядро ва бошқа даҳшатли қуроллар билан

қуролланишига қарамай, урушсиз ағдарилишига худди шу қулчиликнинг узи сабаб булди.

Борди-ю, ушбу фикрларга қушилмайдиган олимлар топилса, совет даврида қандай тузум булганлигини ўзлари айтишсин. Шунини ҳам қайд қилиш керакки, 70 йилдан ортиқ даврда хусусий мулкчилик, эркин бозор ва савдо-сотиқ, диннинг тақиқланиши, феодализм ёки капитализм тузуми ҳақида гапиришга йўл берилмади. «Социализм»нинг қурилмаганлиги «отнинг қашқасидек» ҳаммага маълумдир.

Шундай қилиб совет даврида том маънодаги қулдорлик тузуми ташкил топган эди. Бунга Россия матбуот саҳифаларини ҳам ўқиб тўла ишонч ҳосил қилиш мумкин. Жумладан, «Аргументы и факты» газетасида (2000 й., 45-сон) Максим Оришак ва Сергей Осипов деган муаллифлар совет даврида қулчилик тузуми ҳукм сурганлигини ўқдириб утганлар. Уша газетада бошқа муаллиф Компартия томонидан мамлакат буйича 40 млн. кишилар қириб ташланганлигини ёзган. Хуллас, уша даҳшатли ва мудҳиш даврда қулдорлик давлати юзага келганлигини ҳеч инкор этиб бўлмайди. «Қуллик ва мутеълик исканжасидан, — дейди юртбошимиз Ислон Каримов, — озод бўлиш, қадни баланд тутиш, ота-боболаримизнинг удумларини тиклаб, уларга муносиб ворис бўлишдан шарафлироқ вазифа йўқ бу дунёда».¹

Бу гоятда мураккаб ва масъулиятли вазифани ҳал этишга қаратилган ҳаракат 1989 йил июнь ойидан кейин, яъни Ислон Каримов республика раҳбарлигига тайинлангандан сўнг бошланди.

1989—1991 ЙИЛЛАРДА МУСТАҚИЛЛИК УЧУН КУРАШ

Маълумки «қайта қуриш» йилларида республика аҳолисининг асосий қисмини ташкил этган деҳқонларнинг ҳаёти янада ёмонлашди. Натижада қишлоқларда ва бунга монанд равишда шаҳарларда ҳаёт жуда огирлашиб кетди. Бундан ҳоли бўлишнинг ягона

¹ Каримов И. Буюк мақсад йўлидан оғишмаймиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 1993, 7—8-бетлар.

йули ерга нисбатан булган сиёсатни узгартиришдан иборат эди. Шу боис Ислом Каримов партиянинг аграр сиёсатига қарши улароқ деҳқонларни ер билан таъминлашни бошлаб юборди. Ваҳоланки барча ер ва сувлар давлатники ҳисобланиб фақат марказнинг руҳсати ила унга муносабатни узгартириш мумкин эди.

«Аввало, — деб ёзади Ислом Каримов фуқароларни ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш борасида аниқ ишлар қилиш лозим. Биз 1989 йилни июлидан бери таъминлаб келаётган барқарорлик эса унинг кафолатидир. Ушанда, 1989 йилда даҳшатли давр эди. Уша пайтда биз қилган биринчи иш шу бўлдики, одамларга ер бера бошладик. Мен жаноб Горбачевнинг давлат кенгаши мажлисидаги сузларни эслайман... Унга тан бериш керак, гапиришни билади, аммо бошлаган нутқини нима билан тугатишни ҳамиша ҳам тушуниб бўлмайди. Мана бунга қаранглар, деган эди у мени кўрсатиб, ҳозир уни боши шуҳратга чулганиб турибди, у ер бера бошлади, энди уни илоҳийлаштиришади... Биз қатъий туриб тартиб урнатдик — ерга муҳтож булган ва, албатта, деҳқончилик қулидан келадиган, ердан мул ҳосил ола биладиган ҳар бир кишига чорак гектар ер бердик. Колхоз-совхоз шароитида бу жараён энгил кўчмади».¹

Куриниб турибдики, Ислом Каримов марказнинг норозилигига қарамай мустақил иқтисодий сиёсатга қаратилган дастлабки қадамни ташлаган. Ҳеч кимга сир эмаски, пахта узбек халқининг кундалик ҳаёти ва тақдирини ҳал этувчи муҳим омиллардан биридир. Тинимсиз ва машаққатли меҳнат эвазига етиштирилган пахта жуда арзон нарҳда мажбуран давлатга топширилган. Меҳнатига яраша ҳақ ололмаган деҳқонлар ҳамиша етишмовчилик ва муҳтожликда ҳаёт кечирган. Ислом Каримов буни яхши англаган ҳолда пахта нархини ошириш масаласини очикдан-очик талаб қилди. Хусусан, у республика компартияси Марказий қумитасининг 1989 йил 19 августда бўлиб ўтган XVI пленумида шундай деган: «Биз 1990 йил плани лойиҳаси билан Иттифоқ органларига икки марта учрашдик.

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд, Тошкент, 1996, 232—233-бетлар.

КПСС Марказий Комитети, мамлакат министрлар Совети ва Госплани раҳбарияти билан учрашдик. Бутун масъулиятни зиммамга олиб, шуни айта оламанки, пахта нархи масаласи яқин ойлар ичида қуриб чиқилади. Бу муаммони ҳал қилишимиз учун ҳисобкитобларга кура, камида бир ярим миллиард сум таалаб қилинади...

Ҳозир, очигини айтиш керак... Москвада уртага қуйган масалаларни ҳал қилиш қийин буляпти. Биз раҳбарлар бу масалаларни қатъият билан, билимдонлик билан уртага қуйишимиз, уларнинг ҳал этилишига изчиллик билан эришишимиз ҳар қандай ҳолда ҳам айбни бировларга тўнкамай ва бировларнинг орқасига яширинмай, масъулиятни ўз зиммамизга олишимиз керак».

Сирдан қараганда пахтани нархини ошириш шунчаки бир оддий иқтисодий масала бўлиб кўриниши мумкин. Аммо, унинг заминида жуда муҳим сиёсий масала ётибди. Чунончи пахтани арзон нархда давлатга топширилиши нафақат кундалик турмушга, балки республиканинг ижтимоий ва маданий жиҳатдан ривожланишига салбий таъсир кўрсатмоқда эди. Нархни оширишга эришиш совет давлатининг мустахлакачилик сиёсатига зарба берилишига олиб келарди. Шубҳасиз, очқўзлик ва тўймасликда ном чиқарган совет давлатининг пахта нархини оширишга розилик билдириши жуда қийин эди. Шунга қарамай Ислон Каримовнинг ҳукуматнинг сиёсатига қарши бош кўтариши ватанпарварликнинг ерқин намуналаридан биридир.

1989 йил 29 октябрда ўзбек тилини Давлат тили сифатида қонунлаштирилиши ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу тарихий ҳужжатнинг аҳамияти шу даражада каттаки, таърифлашга қалам ожизлик қилади. Шуни унутмаслик керакки, она тилининг Давлат тили бўлиши халқнинг миллийлиги ва тақдирини кафолатлайди ҳамда у мустақилликнинг энг муҳим белгиларидандир.

Мустақиллик учун кураш ҳаракати ҳаётнинг барча соҳаларида кўзга ташланди. Зеро, Ислон Каримов биринчилардан бўлиб ҳар бир республикага суверенитет ва иқтисодий мустақиллик бошқарувини берилиши лозимлигини ошқора уртага ташлади. Бу муҳим сиёсий масала 1989 йил 29 ноябрда партиянинг XVIII

пленумида қурилди ва тасдиқланди. Бунда федератив асосда Ўзбекистоннинг суверенитетини таъминлаш ер ва умуман барча табиий бойликларни, маданий ва тарихий меросни умумхалқ мулкига айлантириш курсатилди. Ўзбекистоннинг ижтимоий ва иқтисодий соҳада мустақил равишда иш юритиш, миллий ва тарихий анъаналарни тиклаш қайд этилди. Шунингдек республиканинг марказ билан тенг ҳуқуқлик ва икки томонлама манфаатдорлик асосида алоқани олиб бориши уқдириб утилди. Бошқарувни демократлаштириш масаласи ҳам ўз ифодасини топди. 1990 йил 24 мартда республика Олий Кенгашининг президентлик лавозимини таъсис этиш ҳақидаги қонуни муҳим тарихий воқеа ҳисобланди. Қонунда шундай дейилган: «Демократия жараёнларининг янада чуқурлаштириш ҳам, сиёсий узгаришларни такомиллаштириш ва конституциявий тизимни мустаҳкамлаш ҳам мантиқан том маънодаги мустақилликни талаб этади ва унинг замирида марказга бўйсинмаслик, ўз тақдирини ўзи белгилаш тамойили этади. Зотан, қайсидир даражада бўлмасин, энг кичик масалалар бўйича ҳам кимгадир тобеъ бўлинса, юқорида қўйилган талабларнинг биронтасига ҳам эришиб бўлмайди».

Демак президентлик лавозими олий раҳбарликнинг қурилишларидан бири бўлиши билан бирга чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий маънони англайди. У мустақилликка даъват этувчи энг муҳим омиллардан бири ҳисобланиб, озодликнинг даракчиси ва рамзи сифатида намоен бўлди. Президентлик лавозимини совет давлати ҳали пишқириб турган бир вақтда бутун Урта Осиёда биринчи, Иттифоқ бўйича эса иккинчи бўлиб таъсис этилиши зулматда чақнаган нурга ўхшаб кетди. Шунинг учун ҳам у кишиларни ҳаяжонлантириб юборди, унинг акс-садоси барча республикалар бўйлаб таралди. Пировардида Ўзбекистоннинг таъсирида уларда ҳам президентлик лавозими жорий этилди. Маълумки, ер, сув, табиатдаги барча борлиқнинг танҳо эгаси совет давлати ҳисобланиб, хусусий мулксиз жамият шакллантирилди. Бундай фожеани бартараф қилиш мақсадида 1990 йил 20 июнда ерлар республика ва халқ мулкига айлантирилганлиги ҳақида қонун қабул қилинди. Бу республика иқтисо-

дий мустақиллигини таъминлайдиган дастлабки муҳим чора бўлди.

Айниқса, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистонда «Мустақиллик декларацияси» эълон қилиниши катта аҳамият касб этди. У қизил империяни қаттиқ ларзага ва ташвишга солди. Чунки демократияда Ўзбекистон Иттифоқ таркибида суверен ва тенг ҳуқуқли мамлакат деб эълон қилиниб, уз давлат белгилари (герб, байроқ ва мадҳия)ни таъсис этиш ва янги конституцияни ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Республикада мустақил иқтисодий сиёсатни таъминлашга қаратилган чораларни кўриш давом этди. Чунончи, 1990 йил 30 октябрда Ўзбекистон мулкчиликнинг ҳамма шакллари учун тенг шароитни таъминлашга қаратилган қонун қабул қилинди. Республика Олий Кенгаши 1991 йил 14 июнда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар» тўғрисидаги қонуни маънавий ҳаётда туб узгаришларни ясади. Маълумки юз йиллар давомида кишиларнинг эътиқоди, ҳурматини қозониб келган ислом дини тақиқланиб «динсиз жамият» бунёд этилди. Бу маънавий қашшоқликни юзга келтириб тараққиётга салбий таъсир этди. Шу боис уша қонуннинг қабул қилиниши халқ томонидан зур хурсандчилик ва мамнуният билан қабул қилинди. «Ушбу қонун, — дейилади унда, — фуқароларнинг динга уз муносабатини ихтиёрий равишда белгилаш ва ифодалаш, ҳеч қандай тўсқинликсиз, динга эътиқод қилиш ва диний расм-русумларни бажариш ҳуқуқларини таъминлайди». Шу тариқа совет даврида оёқости қилинган ва қувғинга солинган диннинг барча хилларига жон киргизилди. 1991 йил 22 июнда саноат корхоналарини, ташкилотларни ва муассасаларни Ўзбекистон ихтиёрига ўтказиш хусусида қонун чиқарилди. Асримизнинг 80-йилларида қизил империя ич-ичидан чириб, инқирозни бошидан кечирмоқда эди. Унинг белгилари 60-йиллардаёқ бошланиб қанчалик вақтларнинг утиши билан шунчалик куп чуқурлашиб борди. «80-йилларда, — деб ёзади Ислоҳ Каримов, — иқтисодий инқирознинг кучайиб бориш сабабларини очиш, уни бартараф этиш йулларини топиш борасидаги уринишлар ҳам муваффақиятсизликка учради.

Ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши сабаблари ривожланишнинг экстенсив омиллари тугаганлигидадир, деб юзаки тушунилганлиги устувор тармоқларни алоҳида ажратмасдан, халқ хужалигининг барча соҳаларини бир вақтнинг узида ривожлантириш тугрисида нотўғри қарор қабул қилинишига сабаб бўлди. Бу ҳол, пировард натижада, чекланган маблағларнинг пароканда бўлиб кетишига, молия ва таъминот тизимининг батамом издан чиқишига олиб келди, инқирозни чуқурлаштирди, қайта қуриш сиёсати даврида иқтисодиётда жуда кучли бузилишлар рўй берди».¹ Шу тариқа «социализм» тузуми узининг гайритабiiйлиги ва самарасизлигини намойиш этиб, мамлакатни ҳалокат ёқасига келтирди. Одатдагидек компартия қатагонлар ўтказиш йўли билан четдан «айбдорлар»ни топиб ва халқни чалғитиб инқирозни хас-пушлаш ва ниқоблашга ўтди. Маълумки 30-йиллардаги очарчилик ва умуман инқирознинг сабаблари «халқ душман»лари ва «империалистларнинг айғоқчилари»га тўнкалиб, оммавий қатагонлар ваҳшийларча ўтказилган. Қайта қуриш йилларида ҳам худди мана шундай сиёсат қайтарилди, чунончи Ўзбекистонда «пахта иши» ёки «ўзбек иши» номида қатагон ўтказилди. Бу ерда шуни ҳисобга олиш керакки, «ўзбек иши» аслида ниқобланган сиёсий кураш бўлиб, мақсад мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини янада авжига миндириш, халқни оғир аҳволдан чалғитишдан иборат эди. Бу сиёсий найрангнинг иқтисодий томони ҳам бор эди. Марказга Ўзбекистондан дарё каби оқиб бораётган турли-туман бойликларни янада купайтириш ва уларни заррачасини ҳам туб аҳолига юқтирмаслик кўзланган. Бундан ташқари, «ўзбек иши» воситасида мамлакатда Ўзбекистонни ишончни йўқотган хавфли зона сифатида гавдалантириб Россиядан кадрларни — уз одамларини келтиришни ва республика ҳокимият тармоқларини тамомила эгаллашни мақсад қилиб қўйилди. Айни пайтда бир чемодан билан келадиган ўша «устоз»ларнинг катта бойлик тўплашлари учун шароит яратиш назарда тутилди.

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд. Тошкент, 1996, 280-бет.

17-расм. Мустақил узбек давлатининг асосчиси И. А. Каримов.

Бу республика бойликларини навбатдаги узлаштиришнинг бир тури эди. Умр буйи даҳшатли фожеаларни уюштиришга, қиргин-баротларга ва тўс-тўполонларга тўймаган марказ «ўзбек иши» буйича 4,5 минг кишини қамоққа ташлади, хўрлади ва мол-мулкни талади. Бундан ташқари минглаб кишилар «гувоҳ» сифатида қаттиқ қийноқлар остига олиниб, қип-қизил туҳматдан иборат айбномаларни тўқиди. Ҳатто «ўзбек иши»дан кейин зиёлиларнинг ва раҳбарларнинг илғор вакиллари ҳам оммавий равишда қатагон қилинар эмиш деган овозлар эшитилиб турди.

Бугун миллат бошига даҳшатли офат келиб турган пайтда, унга қарши қалқон буладиган бирорта раҳбар чиқмади. Аксинча, улар сотқинлик қилиб оловга керосин кўйиб турдилар.

Ислон Каримов давлат тепасига келиши арафасида аҳволни қўйидагича таърифлаган эди: «Бор гапни айтадиган бўлсам, кўз унгимда даҳшатли, қўрқинчли манзаралар пайдо бўлди». Ислон Каримов бу гоётда оғир аҳволдан чўчимай ва тисланмай, мазлум халқ манфаати учун курашди. У «ўзбек иши»нинг сохталигини фош этиб, миллатни офат ва навбатдаги оммавий қатагондан қутқарди. У бу хусусдаги марказнинг кўрсатмасини бажаришдан очикдан-очик бош тортиб, мустақил сиёсат юргизди.

Умумий хулоса шуки, 1989 йилнинг иккинчи ярмидан то 1991 йил 31 августгача бўлган даврда шахсан Президент Ислон Каримовнинг ташаббуси ва иштирокида мустақилликни тамомила тиклашнинг замини ҳозирланди. Шу боис унинг раҳбарлик маҳоратини ёритиш айни муддаодир.

Гарчанд қизил империя чуқур инқирозни бошидан кечираётган бўлса-да, лекин куч ва имкон нисбатига келганда, унинг мавқеи баланд бўлиб, қудратли қўшинга ва махфий кучга эга эди. Шу боис империянинг сиртмоғидан осонлик билан қутулишнинг иложи йўқ эди. Шунга қарамай Россияни узида ҳам, республикаларда ҳам ички зиддият ва курашлар қизгин тус олиб, ниҳоятда масъулиятли ва мураккаб вазият юзага келди.

Хўш, тақдирни узил-кесил ҳал қилувчи бундай шароитда Ўзбекистонда қандай сиёсат юргизилди. Унда Президент Ислон Каримовнинг тутган ўрни қандай

булди? Авваламбор юртбошимиз уз халқининг хоши-иродасини ифода этиб атрофига уз ватанига ва озодликка содиқ кишиларни жипслаштириб, амалда «умумий фронт»ни шакллантирди. Айни пайтда мустақилликни қурбонсиз ва талофатсиз тиклашга қаратилган чораларни курди. Бордию бебошлик, тартибсизлик ва дангалчиликка йул қуйилса, у вақтда бундай ҳолат империя тарафдорларига қул келган буларди.

Шунингдек, шароит шунчалик мураккаб эдики, марказ билан вақтинчалик «умумий тил» топишни тақозо этарди. Акс ҳолда унинг газаби ёмон оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Масалан, марказнинг курсатмасига мувофиқ айрим республикаларда қонли туқнашувлар булган. Шу боис республикада юритилган туғри сиёсат халқнинг бундай фожеалардан ҳоли булишини таъминлади. Айниқса республикада фаолият курсатаётган «чала демократ»ларнинг туступолонлари ва намоёнларини бартараф қилиб туриш барқарорликни сақлашда муҳим урин эгаллади. Шунини инобатга олиш керакки, совет даврида Ўзбекистон раҳбарларининг барчаси марказнинг ута итоаткор хизматкорлари ҳисобланиб партиянинг чизигидан чиқишни хаёлларига ҳам келтирмаган. Ислон Каримов эса узини тамомила бошқача тутиб мардонавор мустақил сиёсатни изчиллик билан олиб борди. У узининг мустақил фикри ва иши билан ажралиб турди. Унинг бундай том маънодаги сиёсий арбобларда буладиган фазилатлари, моҳир ташкилотчилиги ва уздабуронлиги республика ҳаётининг барча соҳаларида олиб борган ишларида намоён булди. Пировардида мустақилликни тиклаш заминини пухта тайёрлаганлиги курашни зафар билан тугаллашни тула таъминлади. Зеро, Президент Ислон Каримов 1991 йил 31 августда Республика Олий Кенгашида тантанали равишда ватан мустақиллигини эълон қилди. Шу асосда Олий Кенгаш қарор қилади:

1. Республиканинг давлат мустақиллиги туғрисида Олий Кенгаш баёноти тасдиқлансин ва республика бундан буён Ўзбекистон Республикаси деб аталсин.

2. 1 сентябрь Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллик куни деб белгилансин ва 1991 йилдан бошлаб бу кун байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинсин.

3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг раёсати республика Конституциясига узгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисидаги таклифларни тайёрласин ҳамда уларни Олий Кенгашнинг муҳока-масига киритсин.

4. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши раёсати ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамаси республиканинг мустақиллигини ҳуқуқий жиҳатдан таъминлашга қаратилган қонунлар лойиҳалари устидаги ишларни тезлаштирсин.

5. Ўзбекистон Республикасининг Олий Кенгаши Иттифоқнинг ва унинг таркибига кирадиган барча мустақил давлатларнинг олий қонун чиқарувчи идораларига мурожаат қилиб, уларнинг республиканинг давлат мустақиллиги эълон қилинган ҳужжатини тан олишга даъват этади.

Бир вақтда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш баёноти қабул қилинди. Унда миллати, диний эътиқоди ва ижтимоий мансублигидан қатъий назар, ҳар бир кишининг ҳаётини, шаъни ва қадр-қимматини таъминлайдиган демократик ҳуқуқий давлат барпо этилиши қайд этилди. Ўзбекистон Республикасининг тула давлат ҳокимиятига эга эканлиги, миллий давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилиши ва раҳбарликни мустақил равишда олиб борилиши кўрсатилди. Ички ишлар вазирлиги, давлат хавфсизлиги қўмитасининг идоралари, ички қўшинлар республика ихтиёрига ўтганлиги маълум қилинди. Халқаро алоқаларда Ўзбекистоннинг мустақил давлат, халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида қатнашиши, конституция ва қонунларни устуворлиги изҳор этилди. Умуман айтганда Ўзбекистонда ички ва ташқи сиёсатнинг барча соҳаларида мустақиллик тикланганлиги ошқора эълон қилинди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА БУЮК ТАРИХИЙ ЎЗГАРИШЛАР

Биринчидан. Мустақилликни тиклаш учун кураш 1989—1991 йилларда намоён бўлиб сиёсий, иқтисодий ва маънавий соҳаларда босқичма-босқич муҳим чоралар амалга оширилиб борилди.

Мустақиллик шарофати ила миллий давлат, миллий бошқарув тизими ва миллий қушин тузилди. Буларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, тарихимизда биринчи маротаба жаҳон андозалари асосида ташкил этилди. Бошқарув тизимининг юқори босқичига кўтарилди. Давлатни Конституцияга риоя қилган ҳолда бошқариш, қонун устуворлиги ва жамиятни демократлаштиришга қаратилган чоралар ҳам мустақилликнинг хусусиятларини англатади. Бу борада парламентни, байроқни, герб ва мадҳияни жорий этиши алоҳида аҳамият касб этади. Тарихимизда ҳеч қачон ҳозиргидек ташқи алоқалар ривожланган эмас. Эндиликда Ўзбекистонда унлаб хорижий мамлакатларнинг элчихоналари фаолият кўрсатмоқда. Ўз навбатида Ўзбекистон элчихоналари кўп чет эл мамлакатларда очилди. Утмиш замонларда ўзбек дипломатияси ҳозиргидек юқори босқичга кўтарилмаган эди.

Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо қилиниши бутун тарихимиз давомида биринчи ҳодисадир.

Иккинчидан. Ўзбекистонда 70 йилдан ортиқ узилишдан сўнг хусусий мулкчиликка, эркин бозор ва ишбилармонликка асосланган тамомила янги жамият тизими бунёд этилди. У ўз ҳудудидаги ерлар, сувлар, турли-туман бойликлар ва умуман табиатдаги барча мавжудотнинг чинакам эгаси бўлиб қолди. Бу иқтисодиётдаги туб ўзгаришлардан бири ҳисобланди. Эндиликда ер ва бойликлар республика ва халқнинг мулки бўлди. Иқтисодиётдаги энг муҳим яна бир туб ўзгаришлардан бири иқтисодиётни мафкурадан батамом ҳоли қилинишида ўз аксини топди. Кейинги туб ўзгариш мулкчиликнинг янги шакларини вужудга келтириб саноатни, савдони, маиший хизмат корхоналарини ва уй-жойларни хусусийлаштиришдан ва давлат тасарруфидан чиқаришдан иборат бўлди.

Иқтисодиётдаги ўзгаришлар «пахта васвасаси» йўқ қилинишида ҳам намоён бўлди. Маълумки совет даврида авжига миндирилган «пахта яккаҳоқимлиги» мустахлакчилик сиёсати, зулм, турли-туман офат ва азоб-уқубатларнинг уяси ҳисобланган. Ҳозирда иқтисодиётни соғломлаштиришда пахтачиликнинг қисқар-

тирилаётганлиги, галлачилик, боғдорчилик ва сабзавотчиликнинг усаётганлиги муҳим урин эгалламоқда. Саноат соҳасида ҳам салмоқли узгаришлар кузга ташланмоқда. Чунончи, уларда жаҳон андозасига мос тушадиган тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришилмоқда.

Хорижий мамлакатларнинг вакиллари билан қўшма корхоналарни ташкил қилиниши ҳам янгиликдир. Республикада қўшма корхоналарнинг сони 4 мингга яқинлашиб бормоқда. Автомобилсозлик, олтин, нефть ва бошқа саноат тармоқлари қурилиши республика саноатини катта янгиликлар билан бойитди ва такомиллаштирди. Галла, нефть мустақиллигини тиклаш бўйича олиб борилаётган ишлар уз самарасини бермоқда. Қишлоқларни саноатлаштириш бўйича амалга оширилаётган ишлар ҳам иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим янгиликларидан биридир. Улар деҳқонларни иш билан таъминлашга ва турмуш даражасини кутаришга ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирда хорижий мамлакатлар билан иқтисодий алоқалар республиканинг қўлида. Иқтисодий ва дипломатик алоқалар эркинлаштирилиши ва ҳуқуқий негизлар яратилиши орқасида Ўзбекистоннинг жаҳон бозоридаги мавқеи усмоқда.

Мустақиллик йилларида шакллантирилган янги иқтисодий тизимнинг моҳияти ва йўналиши Ўзбекистонни ҳам ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишидан тамомила ҳоли этишдан иборатдир.

Учинчидан, маънавий ҳаётда ҳам туб узгаришлар кузга ташланди. Мен бу масала бўйича суз юритилганида биринчи галда коммунистик гоялардан дарҳол воз кечилганини назарда тутмоқдаман. Ҳақиқатан ҳам бу гоянинг улоқтириб ташланиши маънавий ҳаётдаги муҳим инқилобий узгаришдир. Тарихан шаклланган, лекин илгари оёқости қилинган миллий анъаналарга, удумларга, қадриятларга ва маданий меросларга жон киргизилди.

Ўзбеклар утмиш тарихи, буюк олиму-фозиллари, давлат арбобларию дин пешволари билан гурурланиш ва фахрланиш имконига эга бўлдилар. Миллий одоб-ахлоқ, инсонпарварлик, ватанга содиқлик сингари фазилатлар уз куч-қудратини кўрсатмоқда.

Республикада виждон ва дин эркинлигининг тикланиши, кўплаб масжид ва мадрасаларнинг қурилиши ҳамда «зиёратгоҳ» жойларнинг таъмирланиши ҳам маънавий ҳаётда муҳим янгиликларни юзага келтирди. Совет давридаги динсиз жамият урнига динли жамият ташкил топиши маънавий ҳаётнинг туб узгаришларидан бири бўлди. Ижтимоий фанлар соҳасида, жумладан, тарих, адабиёт ва санъатда миллий ҳис-туйғуларнинг, озодлик ва ватанга содиқликни мадҳ этувчи, тарихий шахсларни фаолиятини кўрсатувчи асарлар чоп этилмоқда. Совет даврида бундай қилиш тақиқланган бўлиб, озодлик жарчилари «миллатчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланган ва жазоланган.

Матбуот, радио ва телевидение миллий руҳ ва умуммиллий манфаатлар асосида ривож топмоқда.

Умуман олганда, 1991 йил 31 августдаги тарихий воқеа қўйидаги ўзига хос ва мос хусусиятларга эгадир.

Биринчидан, юқорида шарҳланган совет даври ва мустақиллик йилларидаги икки хилдаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумлар бир-бирларига солиштирилса, ер билан осмончалик кескин фарқи мавжуд. Уларнинг биринчиси қонларга ва азобу уқубатларга беланган бўлиб хусусий мулксиз ва динсиз жамият ҳамда мустамлакачилик ва миллий зулмни ташкил этган, иккинчиси эса қуллик ва манқуртлик занжирларини парчалаб, мустақиллик ва озодликни тиклаб, хусусий мулкчилик эркин бозор ва ишбилармонликни, динни ва миллий маънавиятни ривожлантираётган ҳаётни ташкил этмоқда. Шунингдек совет қулдорлик давлатининг урнига тамомила янги сиёсий миллий бошқарув тизими, яъни мустақил ўзбек давлати бунёд қилинди. Шуро тузуми бамисоли борлиқни ёндириб қулга айлантирган бўлса, миллий тузум ва давлат сув каби ҳаёт чашмаси бўлмоқда.

Шундай қилиб, мустақиллик урнатилган кундан Ўзбекистонда туб узгаришлар содир бўлмоқда. Шу боис мен уша кунни исми жисмига монанд равишда «31 август инқилоби» деб баҳоладим. Чунки инқилоб (революция)нинг асл маъноси туб узгариш демакдир. Унинг бу хусусиятини кундалик ҳаётимизда яққол кўриб турибмиз.

Шуролар даврида инқилобий ҳаракат ва узгариш маъносида купроқ қуролли тунтариш, сунгра хусусий мулкчиликни йуқ қилиш асосида жамиятни остин-устин қилиш ва тоталитар сиёсатни юргизиш тушунилган. Бундай синфий зиддиятлар ва шавқатсиз курашларга асосланган инқилобнинг гайритабиий, яъни ваҳший хилидир, холос. Пировардида империя қулашининг сабаби ҳам худди шунда бўлганлигини унутмаслик керак. Аслида инқилобий узгаришларнинг энг тўғри ва самарали йули ислохотларни эволюцион тарзда изчиллик билан амалга оширишдан иборат бўлиб чиқди. Бунинг қанчалик тўғрилигини илғор жаҳон давлатлари, шу кунларда эса Ўзбекистон мисолида куриш мумкин.

Иккинчидан, 31 август воқеаси дабдабали намоёнлар ва тўс-туполонлар билан эмас, балки мазлум халқнинг мақсадлари маҳсули сифатида Ислом Каримовнинг ташаббуси ва амалий чоралари туфайли юқоридан пастга йуналтирилди. Борди-ю озодлик кураши ҳукм сураётган мустабид давлат билан туқнашиб, ҳокимиятни эгалласа, у вақтда кураш пастдан бошланиб, юқорига йуналтирилган буларди... Агар ҳокимият вакиллариининг ташаббуси билан иш юритилса, у вақтда кураш юқоридан пастга йуналтирилади. Худди мана шундай тарзда Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Бунда халқнинг ҳам, Ислом Каримовнинг ҳам қалбидаги озодлик ғоялари бир-бирлари билан қоришиб ва чатишиб кетиб, умуммиллат манфаатларини ифода этувчи қудратли тўлқин ва кучга айланди. Демак, 31 август инқилобининг хусусиятларидан бири уни юқоридан пастга йуналтирилишида уз ифодасини топди. Унинг яна бир хусусияти «бир томчи қонсиз» амалга оширилишида намоён бўлди. Инқилобнинг бундай қурбонсиз ва талофатларсиз содир булишида Президент Ислом Каримов ҳал қилувчи уринни эгаллади. Агар у мустақилликни хоҳламаганда, унга қарши ҳарбий кучни ишлатиб, қонли туқнашувларни уюштириш имконига эга эди. Аксинча, бунга йул қўймаслик чораларини куриш билан бирга, шахсан Ислом Каримов мустақиллик учун курашнинг бошида турди. Маълумки, Тошкент шаҳри Урта Осиёнинг сиёсий жиҳатдан энг қайноқ учоғи ҳисобла-

ниб келган. Бу ерда қизил империянинг тарафдорларининг кучлари етарли даражада булиб, уйламай босилган ҳар бир қадам тўқнашувларга сабаб булиши мумкин эди. Аммо Президент Ислом Каримов шу даражада усталик билан ҳаракат қилдики, мустақиллик бамисоли «хамирдан қил суғургандек» тикланди. Бунга эришиш катта қийинчиликлар ва тўсиқларни енгишни, курашни талаб қилган, албатта.

Учинчидан, 31 август инқилобининг муҳим хусусиятларига унинг бутун иттифоқдош республикалар орасида биринчилардан булиб содир булганлигини киритиш мумкин. Бу мисли курилмаган жасорат, мардлик, эрксеварлик ва мустақиллик намуналари республикаларни ҳайратлантиргани ва руҳлантиргани ҳамон ёдимиздадир. 31 август инқилоби куп республикаларни бош кутаришга ва мустақилликни тиклашга даъват этган муҳим воқеа ҳисобланди.

Шунингдек, 31 август инқилобининг маҳсули булмиш тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумнинг моҳияти ва йуналиши буйича ҳам бошқа республикаларга ибрат булди. Хусусан, Ўзбекистонда биринчи булиб янги конституцияни, байроқни, гербни, мадҳияни ва миллий пулни жорий этилишининг таъсирини она тилига давлат мақомини беришда, миллий қўшин ташкил этишда, сиёсий иқтисодий ва маънавий ислоҳотларни амалга оширишда олдинги сафда борилди.

Булар билан мен Ўзбекистонни улуғламоқчи ёки кукларга кутармоқчи эмасман. Аммо, тарихий ҳаракатни англаймоқчиман, холос.

Тўртинчидан, 31 август воқеаси фавқулоддаги бир ҳодиса булмай, ўзбек халқининг утмишдаги чор ҳукмати ва совет давлатига қарши олиб борган курашларнинг якунловчи босқичи ҳисобланди. Ниҳоят, ота-бобларимизнинг озодлик курашларда дарё каби оққан қонлари ва мислсиз талофатлари беҳудага кетмай, ўз самарасини берди. Вақти-соати келиб халқнинг юраги ва қалбидаги озодлик гоёлари вулқон каби отилиб чиқиб, асрий орзулар ушалди. Шу равишда 31 август инқилобининг хусусиятлари ҳақида фикр юритилганда, унинг тарихан шаклланган замини яъни илдиэлари мавжудлигини инобатга олиш лозим. Маълумки,

Ўзбекистонда хусусий мулкчиликка асосланган жамият илк бор салкам уч минг йил бурун ибтидоий жамиятдан сунг пайдо булган эди. Уша қадим замондан то совет давригача кечган вақтда ичида хусусий мулкчилик, эркин бозор ва ишбилармонлик ривожланиб бораверди. 1991 йил 31 августда мустақиллик тиклангач эса ўзбек халқи тарихида 70 йиллик узилишдан сунг иккинчи бор бозор муносабатлари ва хусусий мулкчиликка асосланган жамият барпо этиш жараёни бошланди. Бу туб инқилобий ўзгариш ҳам 31 август воқеасининг хусусиятини ифода этади.

31 августда шундай буюк воқеа содир булдики, унинг аҳамияти беқиёс каттадир. Бу улуг кунда ва айни пайтда жуда хавф-хатарли кезларда юртбошимиз жасорат ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатиб ўз ватани ва халқига чексиз хизмат қилди.

Президент Ислом Каримов мустақил ўзбек давлатининг асосчиси ва буюк давлат арбоби сифатида тарих саҳифаларига битилди.

Хуш, бизга мустақиллик нималарни берди? Биз ким эдик ва ким бўлдик? Совет даврида миллий давлат, миллий гоё, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар, хусусий мулкчилик, моддий ва маънавий бойлик ҳамда миллий турмуш тарзидан маҳрум этилган қуллар булганмиз. Бизлар давлатнинг жонли мулки ҳисобланиб, унга сизиниш, сажда қилиш ва баралла олқиш-лашга мажбур булганмиз. Қадри-қимматимиз хўрланган, ҳақ-ҳуқуқсиз ва динсиз жамиятда яшаган эдик. Мисли кўрилмаган қонли қатагонларни, қамоқ ва сургунларни, назорат ва таъқибларни бошдан кечирган одамлар эдик. Ташқи дунёдан маҳрум этилиб, «темир панжара» ичида яшаган кишилар булганмиз.

Энди ким бўлдик?

Мустақиллик шарофати ила қулдорлик тузумининг илдизига болта урилиб, миллий давлат, миллий қушин, миллий гоё, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг чинакам эгаси бўлдик. «Оғзимиздаги қулф» ва «оёғимиздаги кишанлар» улоқтирилиб, озодлик ва эркинлик юзини кўрдик. Ҳозирда биз бошини эгиб ва қаддини букиб хавотирлик ва ваҳимада яшаётган одамлар эмасмиз. Аксинча, миллий ҳис-туйғулари, сиёсий онги ва сиёсий фаолияти жуш ураётган инсон-

лармиз. Тарихан қисқа вақт ичида хусусий мулкчилик ва эркин бозорга асосланган тамомила янги тузумни бунёд этган одамлармиз. Миллий турмуш тарзи ва ислом динини тиклаган ва ривожлантирган, тараққиёт ва фаровон ҳаёт учун курашаётган кимсалармиз. Ҳозирда бизлар буюк ўтмиш тарихимизни қадрлаб ва жаҳон узра таратиб, оламшумул аҳамиятга молик кўп асрли маданиятимизга жон бағишлаган кишилармиз. Ота-боболар ва аждодларимизнинг номларини абадийлаштираётган зотлармиз. Асрлар мобайнида курмаган ва билмаган демократияни турмушга татбиқ этиб, ҳуқуқий давлатни бунёд этган халқмиз. Ўзбек исми-миз жисми-мизга мослашиб, унинг узига ўзи бек маъноси озодликнинг рамзи сифатида жаранглаб турибди. Ниҳоят бизлар жаҳон даврасида муносиб ўринни эгаллаб, ватанимиз байроғи ер куррасида хилпилаб турибди. Герб ва мадҳиямиз ҳам дунё аҳлига танилди. Ўзбек дипломатияси шакллантирилиб кўп хорижий мамлакатлар билан алоқалар ривожланиб кетди. Шундай қилиб ўзбеклар мустақиллик ва озодликнинг гаштини суриб, бахтли-саодатли ҳаётга эришди.

И Л О В А

**Фаргона водийсида 1916 йил кўзғолони
қатнашчиларининг хотиралари.¹ (1956 йилда
Ҳамид Зиёев томонидан ёзиб олинган)**

ТОЖИБОЙ МАДАЛИЕВ

Туғилган йили — 1892
Туғилган жойи — *Марғилон
шаҳри, Машад даҳаси,
Чуқуркўча маҳалласи*
Миллати — *ўзбек*
Отасининг машғулоти —
Камбағал деҳқон
Ўзининг машғулоти — *Деҳқон*
Ҳозирги вақтдаги манзили —
*Марғилон шаҳри, Янги ариқ
кўча, 40-уй, 15-хона*
Ҳозирги вақтдаги машғулоти —
Ногирон

Марғилон шаҳри ва унинг атрофидаги қишлоқларда мингбошилар, элликбошилар, судхурлар, руҳонийлар ва бойлар камбағалларга қаттиқ зулм утказган. Бойларнинг ерларида ишловчи чорикорларни аҳволи айниқса ёмон эди. Чунончи, бир чорикорнинг йиллик иш ҳақи пул билан ҳисоблаганда 5 тилладан ошмас эди. Бунинг натижасида чоракор оғир ҳаёт кечириб, ер эгаси бўлмиш бойдан ёки судхурлардан қарз олишга мажбур бўлган. Бундай чоракорлар уз қарзларини бера олмасдан, умрбод қарздорлик кишанида қул каби ишлаганлар. Узининг кафтдаккина томорқасига эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам ҳаддан ташқари мушкул бўлган.

¹ Мазкур хотиралар Шурулар даврида ёзилганлиги учун кўзғолон қатнашчиларининг Россиядан ажралиб мустақилликни тиклаш учун курашганликлари ҳақидаги сузлари тушириб қолдирилган эди. Чунки уша даврдаги шароит йул бермаган. Буни урнига кўпроқ маҳаллий амалдорлар ва бойларга қарши бўлган ҳаракатларни ёритиш одат тусига айланди. Аммо, бу ҳолат кўзғолоннинг асосий мақсади — Ватан мустақиллигини тиклашга қаратилганлигини йўққа чиқара олмайди.

Мен ва отам кичкинагина еримизда эрта-кеч ишлаб, олган ҳосилимизнинг куп қисмини турли солиқларни тулаш ва қарзларимиз учун сарфлардик. Айниқса, қишнинг охирларида ва баҳорда менга ўхшаш камбағал деҳқонларнинг аҳволи шу даражада ёмонлашар эдики, ҳатто ейишга нон тополмай қолар эдик. Ана шундай вақтларда камбағал деҳқонлар ҳар қандай оғир шартларга рози булиб, бойлардан қарз олишга мажбур булардилар. Масалан, мен очдан улиб қолмаслик учун Аҳмаджон бойваччадан 200 сўм пулни қарзга олиб, бир йилда қайтариб бериш шарти билан 300 сўмлик векселга бармоқ босдим. Аммо бу пулни бир йил давомида қайтариб беролмай, икки йил дегандгина бошқа кишилардан қарз олиб, бойдан қутулдим. Лекин бундай кейин ҳам қарздорликдан қутула олмадим.

Бизлар таноб пули, тугун пули, қоровул пули, сув пули, назир пули ва бошқа шунга ўхшаш турли хилдаги солиқларни тулашга мажбур эдик. Бойлар ва бошқа текинхурлар камбағал деҳқонларни хурлар ва «хашакпурушлар» деб камситар эдилар. Шунинг учун ҳам камбағаллар билан бойлар ўртасида бир-бирини кўролмаслик ва узаро зиддият кучли эди. Камбағалларнинг бойларга бўлган нафрат ва ғазаби мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар муносабати билан очиқ курашга айланди. Шаҳарнинг деярли ҳамма аҳолиси — ҳунармандлар, косиблар, камбағал деҳқонлар ва кучаларда ишсиз сарсон булиб юрганлар 1916 йилнинг руза ойида Урдатагига эрта тонгда тўпландилар. Мен ҳам уз маҳалламдаги камбағал ҳамроҳларим билан бир тўда булиб, Урдатагига келдик. Бу ерда тахминан 15 мингдан ортиқ киши тўпланган эди. Соат 9—10 ларда шаҳарнинг чор ва маҳаллий амалдорлари ҳам Урдатагига етиб келдилар. Уларнинг орасида мингбошилар, полиция ходимлари ва бир неча беклар бор эди. Уларнинг келиши золимларга қарши курашга тўпланган камбағалларнинг нафратини авж олдирди. Мен ва менга ўхшаш, жабр-зулмдан азоб чеккан кишилар, «Мардикорликка бормаймиз!», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб норозилик билдира бошладик. Бундай овозлар майдоннинг ҳамма ёғидан эшитилиб, шовқин-сурон булиб кетди. Шу вақт қандайдир

«Ур!»— деган даъват эшитилди. Мен ва бошқа куп сонли «эски чопонлилар», «хашакпурушлар» амалдорларга ҳужум бошладик. Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар оломон орасида қолиб кетди. Шу хилда бир узбек миршаби ва полиция старшийси ҳам улдирилди. Шундан кейин мен уз ҳамроҳларим билан Урдатагига жойлашган кино биносига бир полицияни қувлаб бордик. Бу ерда мен деворда осилиб турган подшоҳ Николайнинг суратини олиб йиртиб ташладим ва оёқ остига олиб тепкиладик. Шундан сунг Урдатагига тупланган қузғолончилар уз маҳаллаларида курашни давом эттириш учун тарқалдилар. Мен ҳам уз уртоқларим билан маҳалламизга қайтдик.

Шу куни оқшомда Фаргонадан казак солдатлари етиб келиб, қузғолончиларни калтак остига олиб, уларнинг купларини қамадилар. Ҳибсга олинганлар орасида мен ҳам бор эдим. Қузғолончиларнинг уйлари тинтув қилинди ва оилалари оёқ ости қилинди. Бизларни Маргилон шаҳридаги Янгибоғ маҳкамасига қамаб, казак солдатлари ҳушимизни йуқотгунча йуғон таёқлар билан калтакладилар. Казак солдатлари мени милтиқнинг қундоғи билан урган эди. Бизларни Янгибоғ маҳкамасидан Фаргона турмасига олиб кетдилар. Қамоқдагилар бир-бирларига уз қилган ишлари ҳақида сўзлаб беришди. Чунончи, косиб Малла Қосимов бир тўда камбағаллар билан Урдатагидан қайтиб, уз маҳалласида Хусанхужа эшоннинг уйига бориб, уни улдирганликлари ва мол-мулкларини талаганликларини сўзлаб берди. Шунингдек, косиб Аҳмадали эса, Мавлонбек мингбошини биринчи булиб йиқитганлиги ҳақида ҳикоя қилди.

Биз Фаргона турмасида жуда оғир шароитда яшадик. Тахминан 2—3 ойлардан сунг бизларни суд қилиб, 13 кишини осишга ҳукм қилишди. Ҳукм қилинганлар орасида Мукаррамхон Юсуфалихужаев, Малла Қосимов, Охунжон Бобоев, Мумин Абдумуталов ва мен бор эдик. Шундан кейин бизларнинг оёқларимизни кишанлаб, ҳаммамизни алоҳида бир хонага қамадилар.

84 нафар қузғолончи турли муддатдаги каторгага ҳукм этилди. Суд давомида Маргилондан шаҳар полицмейстери Пахотин, Саидахмад эшон, полиция хо-

димлари ва бошқа бой кишилар даъвогар бўлиб бизларни қораладилар. Орадан 15—16 кун утгач, ҳаммамизни турма йулагига олиб чиқиб, орамиздан кўзғолонда фаол қатнашган Нурмат ва шаҳар қозисининг укаси Мукаррамхонни ажратиб олиб, бизни яна ётган хонамизга қайтардилар. Шу куни тунда Нурмат ва Мукаррамхонни турма ҳовлисида осиб улдирганликларини эшитдик.

Бир неча кунлардан кейин бизга берилган улим жазосини узоқ муддатли Сибирга сургун қилиш билан алмаштирганликларини бизга хабар қилдилар. Аммо биз инқилоб туфайли озод бўлдик.

МАВЛОН ЛАЙЛАЕВ

Туғилган йили — 1884

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Тошмозор маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Қассоб*

Ўзининг машғулоти — *Чорикор, мардикор, гишт терувчи*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Фарғона шаҳри, Садовая кўчаси, 11-уй*

Лайлак исмли отам қас-собчилик билан шуғулланиб, мен гудаклик вақтдаёқ улиб кетган экан. 3 бола билан бева қолган шўрлик онам бойларнинг эшигида чўри бўлиб, кўп машаққатларни бошидан кечирган. Отамнинг вафотидан 7—8 йил утгандан сўнг онамни бир чоракор хотинликка олди. Мен ёшлигимга қарамасдан угай отам билан биргаликда Матмусабойнинг ерида чоракорлик қилдим. Ҳаётимиз жуда оғир булганлигидан ҳаммавақт йўқчиликда ва азобукубатда яшадик. Мингбошилар, судхурлар ва бошқа кишилар бизларни ҳайвон каби ишлатиб, ҳаддан ташқари зулм утказардилар. Кўпинча мен чоракорликдан бош тортиб, шаҳарда ҳаммолчилик, гишт қуйиш,

куча супуришни ва бошқа шунга ухшаш ишлар билан шуғулланар эдим. Лекни, ҳар қандай ҳаракатларимда ва тинмай ишлашимга қарамасдан қорним нонга, устим кийимга ёлчимас эди. Гоҳ қишлоқда угай отамникида, гоҳ шаҳарда узимга ухшаш уртоқларимникида яшаб сарсонликда умр кечирдим.

1916 йил рамазон кунларидан бирида қишлоқдан шаҳарга тушганимда бойлар камбағалларни мардикорликка олар эмиш деб эшитдим. Бу хабар фақат мени эмас, балки ҳамманинг газабига газаб қушди. Бунинг натижасида, золимларга қарши бош кутариш ва мардикорликка бормаслик учун курашиш камбағалларнинг бирдан-бир тилаги бўлиб қолди. Уша куни эрталаб Урдатагига чамаси 20 мингга яқин халойиқ йиғилди. Бу ерга тез орада чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар ҳам қулларида қогоз ушлаган ҳолда етиб келдилар. Улар чойхонанинг баланд супасига чиқдилар. Маҳмудбек мингбоши у ердан туриб халққа қараб, «Осмон баланд, ер қаттиқ, шунинг учун ҳеч қаёққа биздан қочиб қутулолмайсизлар, биз сизларни нима қилсак қилаверамиз, мардикорликка боришларингиз шарт!» — деганда бизлар унга қараб, «Сен золим, узинг бор!», «Тунғиз мингбоши йўқолсин!», «Биз бормаимиз!» — дея бақирдик. Шундан кейин туполон бошланиб кетди. Мен ҳам золим мингбошилардан аламимни олиш пайти келди деб уларга ташландим. Биринчи бўлиб Маҳмудбек мингбошини ерга йиқитиб, «қулга тушдингку» деб икки қўлим билан томоғидан буггандим, хириллаб, овози чиқмай қолди. Шу ондаёқ оломон қулида тутган нарса билан мингбошини уриб улдирдилар. Шундан кейин мен бир тўда ҳамроҳларим билан Маҳмудбекнинг уйини куйдириш ва мол-мулкани талаш учун кетдик. Қузғолончилар сифининг олдида кетаётган эканман, йулда учраган Ҳамид исмли миршаб менга уқ узди, аммо уқ менга тегмади. Шу заҳоти ҳамроҳларим билан бирга миршабни отдан йиқитдик. Оломон Ҳамид миршабни ҳам тош ва гиштлар билан уриб пачақлаб ташлади. Бошқа бир казак миршаби қайдандир келиб қолиб, менга қилич солди. Гарданимдан қоп-қора қон қуйлиб кетди. Дустларим тезда ярамни белбоғ билан боғлаб қўйдилар. Казак миршаби эса қочиб қутулди.

Биз Маҳмудбек мингбошининг уйига бориб, бутун мол-мулкини таладик. Мен уз уртоқларимга мингбоши уйидаги чиройли қилиб ишланган узун дорпечларни ҳам олишларини буюрдим. Маҳмудбекнинг уйида ҳеч нарса қолмади деса бўлади. Шундан кейин мен Ақшоқ қишлоғига — угай отамникига қочиб кетдим. Эртасига шаҳарга қовун сотишга тушган бир деҳқон, шаҳарда миршаблар мени ахтараётганликларини, агар мени топиб беришмаса кўпчиликни жазолашларини хабар қилди. Бу хабарни эшитиб, ихтиёрий равишда шаҳарга тушдим ва қамоққа олиндим.

Мени Янгибоғдаги маҳкамада оёқ-қулларимни боғлаб, казак солдатлари калтаклашди. Ҳушимдан кетиб қолдим. Бошқа қузғолончилар ҳам — мен сингари раҳмсиз жазоландилар. Янгибоғдаги маҳкамада 3 та узбек аёли қузғолонга фаол қатнашганликлари учун қамалган эди. Бу ерда қиличдан жароҳатланган яра оғриги зурайиб кетди. Бир қанча вақт утгандан сўнг суд қилиниб, 15 йиллик сургунга бадарга қилдилар. Сибирдан 1917 йилдан кейингина она шахрим Марғилонга қайтиб келдим.

РАҲМОН РАЗЗОҚОВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Яккатут маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Арава устаси*

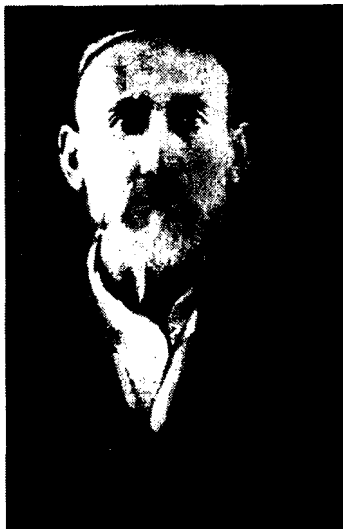
Ўзининг машғулоти —

Отасига ёрдамлашган, шогирд

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Фарғона шаҳри, Тошлоқ тумани, Бирлик қишлоқ кенгаши.

1916 йилга қадар мен туғилиб усган Яккатут қишлоғидаги экин майдонларининг анча қисми Мансурхўжа мингбоши, Саидах-

мадхужа ва Мамажон каби бойларнинг қулида эди. Бу бойларнинг ерларида деҳқонлар чоракор сифатида ишлаганлар. Чоракорлар тинмай ишлашларига қарамай ҳеч вақт ўз турмушларидан мамнун бўлмаганлар. Чунки, ер эгаси бўлган бой чоракор меҳнат қилиб етиштирган ҳосилнинг кўп қисмини ўзига олиб, қолган оз қисмини чоракорга берар эди. Чоракорлар муҳтожлик натижасида бойлардан қарз олишга мажбур бўлганлар. Аммо, чоракор ўз қарзини тулолмай, бойнинг қарздорлик кишанига тушиб, бойнинг ерида худди қул каби ишлашга мажбур бўлган. Якка ҳўжаликка эга бўлган майда деҳқонларнинг аҳволи ҳам жуда оғир бўлган. Оғир солиқлар ва ҳосилнинг кўпинча унумсиз бўлиши натижасида майда деҳқонлар ҳам қарздор бўлиб қолар, улар ҳам қарзларини беролмай, хонавайрон бўлганлар. Чунончи, бойлар қарз олган деҳқонларнинг ерларини ва мол-мулкларини ўзларига мажбурий равишда тортиб олиш йўли билан берган қарзларини ундирганлар. Масалан, қишлоқдаги Хошимбек Ғозибеков номли бой камбағал деҳқон Қирғиз Исматуллаевнинг ерини ўз қарзини бера олмаганлиги учун тортиб олган. Шундай йўл билан Мансурхўжа мингбоши ҳам камбағал деҳқон Холмирза Ҳайитовнинг ерини ўзига қаратиб олган. Қишлоқда камбағалларга тутун пули, сув пули, таноб пули ва бошқа бир қатор солиқлар солинган. Умуман айтганда, 1916 йилги қўзғолон арафасида қишлоқ ва шаҳар аҳолисининг турмуши жуда оғирлашиб, меҳнаткаш омма зулмга қарши курашиши учун етилиб турган эди.

Ана шундай бир пайтда чор ҳукуматининг подшоши ўзбеклардан мардикорликка олмоқчи бўлиб фармон чиқарди. Бу фармон камбағалларни шу даражада газаблантирдикки, ҳатто хотин-қизлар ва ёш болалар ҳам ўз оталари, акаларига мададкор бўлдилар. Мен яшайдиган қариндошларимнинг маҳалласида тун билан шовқин-суронлар бўлиб, «Чор ҳукумати ва мингбошиларнинг уйи куйсин!», «Мардикорликнинг зулмини ҳам биз камбағаллар тортаемизми?!» — дейишиб золимларга қарши очикдан-очик бош кўтаришга қарор қилдилар. Мен ҳам буларнинг ҳаракатига қўшилиб, қўзғолонда иштирок этдим. Чунки, мингбошиларга ва бойларга, бошқалар билан бир қаторда ме-

нинг ҳам аламин бор эди. Чунки, отам бир қатор солиқларни тулаши билан биргаликда, мингбоши ва бошқа бойларга тегишли араваларни тузатганда, улар отамга иш ҳақи бермас эдилар. Отам индамай, аламини ичига ютиб юарди. Мардикорликка олиш туғрисидаги хабар тарқалган куннинг эртасига эрталаб шаҳарнинг Урдатагига 20 мингга яқин одам тушланди. Буларнинг қулида ойболта, пичоқ, йунилган таёқларни куриш мумкин эди. Урдатагига халқнинг тушланганлигини эшитган чор ҳукумати ва маҳаллий амалдорлар халқни юпатмоқчи бўлиб, мардикорликка олишнинг гуё камбағалларга фойдали иш эканлигини тушунтиришга интилдилар. Аммо, халойиқ учига рўмол боғлаган таёқларини осмонга кутариб, «Мардикорликка бормаймиз!», «Золимлар борсин!» ва «Ур!» — деган овозлар кутарилди. Қўзғолончилар амалдорларга хужум қилиб, Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни оломон қилиб улдирдилар. Мен Маҳмудбек мингбошининг улигини хотинлар томонидан тошбўрон қилинишини уз қузим билан кўрдим. Мингбошиларни улдиришда узим ҳам бевосита қатнашдим. Одамлар мингбошиларнинг мурдалари тепасида туриб, «худога шукур, золимлардан қутулдик» деб шукрона қилардилар.

Қўзғолон вақтида чор ва маҳаллий миршаблардан ҳам кишилар улдирилди. Шу воқеалардан кейин мен уз қишлоғим Яккатутга қочиб кетдим ва шаҳарда қўзғолон бўлганлигини хабар қилдим. Бу хушхабардан руҳланган яккатутлик деҳқонлар ҳам оёққа турдилар. Яккатут ва унинг атрофидан келган чоракорлар, хонавайрон бўлган майда деҳқонлар ва бошқа камбағаллар биргаликда қўзғолон кутариб, золимларга ва чор ҳукуматига қарши курашдилар. Қўзғолончилар Мансурхўжа мингбошини уйидан олиб чиқиб, «Бизни устимиздаги зулм озми?», «Мардикорликка бойлар борсин!» — деб унга ҳамла қилдилар. Мингбоши қочиб қутулди. Қўзғолончилар унинг уйига бостириб кириб, мол-мулкни талон-тарож қилдилар. Новвойчилик билан шуғулланган камбағал М. Солиев Мансурхўжа мингбошининг уйидаги шкафини очиб, бутун қарз векселларини олди ва қўзғолончиларга қараб, «Энди ҳаммангиз қарздорликдан қутулдингиз», — деб вексел-

ларни ёқиб юборди. Бу орада элликбоши Мирзайим қузғолончилар томонидан ҳушидан кетгунча қалтакланди. Пешиндан кейин қочиб кетган Мансурхужа қазак солдатлари билан келиб, уч кишини отдириб ташлади. Куп кишилар қалтакланди ва қамоққа олинди. Қузғолончиларнинг фаол қатнашчиларидан 58 кишини, жумладан, мени ҳам тутиб, Фарғона турмасига қамадилар. Бу ерда ҳаммамиз суд томонидан турли муддатлар билан ҳукм қилиндик. Марғилон шаҳридаги Урдатаги қузғолонида мингбошиларни улдиришга ташаббус курсатган камбағал Нурмат билан қузғолоннинг актив қатнашчиси Мукаррамхон осиб улдирилди. Мени эса 4 йил қаторга жазосига ҳукм қилдилар.

1917 йилда Марғилонга қайтиб келдим.

МУЗАФФАР ҒОҒУРОВ

Туғилган йили — 1889

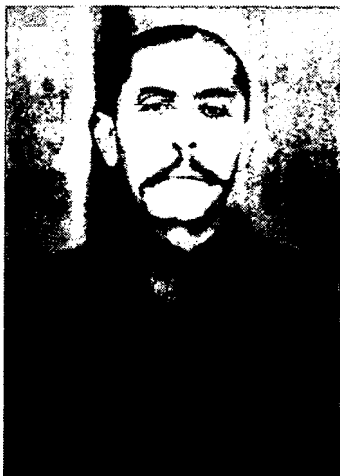
Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Қорахўжа маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Дехқончилик, кўнчи*

Ўзининг машғулоти — *Отасига ёрдамлашган*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 98-мавзе, 19-уй.*

Урдатаги қузғолонидан икки кун олдин Саид-аҳмадхужа Ғиёсхужаевнинг уйида чор ҳукуматининг чиновниклари, тўрт мингбоши, тўрт депутат ва бошқа ҳукумат катталари йиғилишиб, мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни амалга ошириш масаласи бўйича муҳокама утказилганлиги шаҳарга маълум бўлиб қолди. Мингбошилар ва бошқа амалдорлар бой болаларини мардикорликдан олиб қолиш шарти билан пора олдилар ва мардикорлик руйхатига камбағалларни киргиздилар. Бу хабарларни кенг тарқалишига

Қосимхужа қозининг кичик укаси Мукаррамхон сабабчи булган эди. Мукаррамхон ҳар даҳага одам юбориб мардикорликка фақат камбағаллардан олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Шундан кейин камбағаллар ҳар жойларда тупланиб, золимларга қарши қўзғолон қилишга аҳдлашдилар. Уша куни эрталаб Урдатагидаги майдонга бир неча минг киши тупланди.

...Чор ва маҳаллий амалдорларга хужум бошланиши билан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбоши, Аҳмад ва Суязов деган миршаблар оломон қилиниб улдирилди. Қолган золимлар отга миниб ҳар томонга қочдилар. Шу воқеа юз бераётган вақтда Костья Марков исмли полиция старшийси яқин уртадаги телефон будкасига кириб кетди. Мен ва Кимсан Иброҳимов миршаб телефон орқали аскарларни чақиритишни аглаб, дарҳол телефон симини узишга киришдик. Кимсаннинг ёрдами билан будка устига чиқиб, телефон симини узиб ташладим. Буни кўрган миршаб қилич билан менга ҳамла қилди-да, отга миниб қочиб кетди. Уша куни кечқурун Фарғонадан келган солдатлар қўлига тушмаслик мақсадида, аввал Қўқон ва Андижон, сўнгра Тошкентга қочганлигим бефойда бўлиб, қўлга тушдим.

КИМСАН ИБРОҲИМОВ

Туғилган йили — 1889

Туғилган жойи — *Марғилон*

шаҳри, Тоғлик маҳалласи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Кавушдўз касиб

Ўзининг машғулоти —

Марғилон шаҳар почта-телеграф ишчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, Пушкин кўчаси, 125-мавзе, 36-уй.

Менинг отам Марғилон шаҳрида ямоқчилик ва кавуш тикиш билан шуғулланган. Ёлғиз отам оила-

мизни таъминлай олмаганлиги сабабли ёшлигимданок бойларнинг эшигида малайлик қилдим. Шунингдек, қоровулчилик, мешкобчилик, новвойларга югурдак ва извошчилик ишларини ҳам қилганман. 1915 йилда телефон тузатиш хунарини урганишга шогирд тушдим. Бу иш ҳам мени қашшоқликдан қутқара олмади. ...Қузғолон кунидан бир кун аввал, кечаси маҳалларда, кучаларда ва уйларда кишиларнинг йигилишиб, «Бир ёқадан бош чиқарайлик!», «Золимларга қарши курашайлик», «Золимларнинг дастидан қачон кутуламиз» дейишиб, руза саҳаридан кейин Урдатагига тупланишга келишишди. Мардикорликка олишга қарши курашаётганлар сафида бадавлат оилалардан ҳам йигитлар бор эди. Қаландархона даҳасининг қозиси Қосимхонхужа ва унинг укалари Умархон ва Мукаррамхонлар шулар жумласидан эдилар. Айниқса Мукаррамхон мардикорликка қарши курашда фаол қатнашди. У қузғолондан бир кун аввал тунда маҳаллама-маҳалла от югуртириб, мардикорликка камбағалларгина олинмоқчи эканлигини хабар қилди. Руза саҳаридан кейин Янгибоғда жойлашган полиция маҳкамаси олдига куп одамлар тупланиб, чор ҳукумати амалдорларининг чиқишини талаб қилди. Аммо, улар қурқиб, халқ кузига куринмадилар. Шундан кейин халойиқ азонга яқин Қаландархона даҳасидаги Жармачитга келди. Бу ерда ҳам куп одамлар тупланиб турган эканлар. Ҳаммамиз Қосимхужа қозидан, «Сиз қози бўла туриб, нима учун адолатсизликка қарши чиқмайсиз!» — деб ҳақиқат талаб қилганимизга чидолмай, у бизнинг томонимизга ўтди ва бизлар билан бирга Саидахмадхужа заводчиникига борди. Заводчи бой шаҳарнинг энг катта бойларидан бири бўлиб, мардикорликка олишнинг тарафдорларидан эди. Саидахмадхужа узининг бу фаолияти билан чор ҳукуматига хизмат кўрсатмоқчи эди. У 4—5 мингдан ортик одамларни узига қарши келаётганларидан хабар топиб, Фарғонага қочиб кетган экан. Шунини айтиш керакки, Саидахмадхужага қарши юрганларнинг орасида унинг ихтиёрида ишловчи ишчилар ҳам куп эди.

Биз Саидахмадхужани уйдан тополмай Урдатагига келдик. Сафимиздагилар сони тинмай ошиб борарди. Биз Урдатагига келганда у ерда ҳам жуда куп сон-

даги кишилар йиғилганини кўрдик. Орадан кўп ўтмай чор ҳукуматининг мансабдорларидан бири мардикорликка олиш тўғрисидаги фармонни ўқиб тамомламасданок, эски йиртиқ чопон кийган бир камбағал турганларнинг елкасидан-елкасига эмаклаб ўтиб, фармонни ўқийётган мансабдорга ташланди ва уни қўлидаги қоғозни юлиб олди. Мансабдор эса унга қарата ўқотишга чоғланди-ю, улгуролмади.

Қўзғолончилар маҳаллий амалдорларга ҳужум қилиб, уларни оломон қила бошладилар. Мен эса Урдатагидаги полиция будкасидан телефон орқали Фарғонадан аскар чақиритишга интилайётган миршабни кўриб, Музаффар Гафуров билан телефон симини уздик. Қўзғолон вақтида мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбек ўлдирилди. Ҳатто, Маҳмудбек мингбошининг мурдаси тошлар билан пачоқлаб ташланди. Маҳмудбек мингбошининг қиличчини Мавлон Лайлаев тақиб олиб, «золимларни қирамиз» деб бир тўда қўзғолончиларга бош булиб кетаятганлигини кўрдим. Иккинчи мингбоши Мавлонбек капоннинг жувор бозорида ўлдирилди. Бу ерда чойхона қуриш учун келтирилган гишт уюми Мавлонбек бошига ёғилди ва у гишт тагида қолиб кетди. Қўзғолончиларнинг бир қисми чор ҳукуматининг Суязов номли полиция старшийсини қувлаб бориб, ҳозирги электр станциясининг рўпарасида оломон қилиб ўлдирди. Уртадагидаги Қодиржон носфурушнинг дўконига беркинган иккинчи бир миршаб ҳам ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг бошқа бир қисми Аҳмад миршабни ўлдирдилар. Қўзғолончиларнинг катта бир қисми амалдорларнинг уйларига бостириб бориш учун ҳар маҳаллага тўда-тўда булиб кетдилар. Чунончи, Мавлон Лайлаев билан биргаликда Урдатагидан кетган қўзғолончилар Ҳусанхужа бойни ўлдирдилар ва унинг мол-мулкани талон-торож қилдилар.

Урдатагидаги қўзғолон казак солдатларининг куч билан бостириши, қўзғолончиларнинг қамоққа олиниши билан тугади.

Туғилган йили — 1866
Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси*
Миллати — *Ўзбек*
Отасининг машғулоти — *Қози*
Ўзининг машғулоти — *Қози*
Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Тельман кўчаси, 122-мавзе, 135-уй.*

1916 йилнинг 11 июлида Марғилон шаҳрининг ҳукумат бошлиқлари, жумладан, полиция бошлиқлари ва мингбошилар ўзбеклардан мардикорликка олиш туғрисидаги императорнинг фармонини олганликлари маълум бўлди. Ушбу хабар шаҳар аҳолисини ғазаблантириб, уларнинг қўзғолон кўтаришига олиб келди. 11 июлдан кейинги кунга утар кечаси ҳар маҳаллада камбағалларнинг йиғилишлари бўлиб, қўзғолон қилиб, норозилик билдиришга келишиб олинди.

12 июлнинг эрта азонида Урдатагига шаҳарнинг ҳар томонидан одамлар келиб тўплана бошладилар. Шаҳар амалдорлари шу ерда мардикорликка олиш фармонини расмий суратда эълон қилдилар. Фармон ўқиб эшитдирилаётган вақтда халойиқ шовқин-сурон кўтариб, «Жон берсак ҳам, мардикор бермаймиз!» — деб бақирди. Қисқаси, қўзғолон Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларнинг улдирилиши ва мингбошилар уйларининг таланиши билан тугади. Уша куни кечқурун қўзғолонда иштирок этган акам Қосимхужа (Қаландархонанинг биринчи қозиси), укам Мукаррамхон ва мен қамоққа олиндик. Укамни биздан кейинроқ ушлаб келишди.

1916 йилнинг октябрь ойида бизларни суд қилиб, мени ва акамни 15 йил қамоқ жазосига, укам Мукаррамхонни эса осиб улдиришга ҳукм қилдилар.

Шунга биноан укамни Фарғона турмасида осдилар. Мени ва акамни Самарқандга юбордилар. Бу ердан биз чор ҳукумати ағдарилгандан кейин озод қилиндик.

НАЗИР АБДУЛЛАЕВ

Туғилган йили — 1897

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси*

Маҳаллабеклар майдони

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Чоракор

Ўзининг машғулоти —

Бойларнинг хизматкори, извошчиси

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, Водопянов кўчаси, 71-уй, 55-хона.

Ҳозирги вақтдаги

машғулоти — *Ногирон*

1914—1916 йилларда мен бойларнинг эшигида хизматкорлик қилдим,

Мирзакарим Саримсоқов

деган бойнинг извошини ҳайдадим. Шартимиз буйича, бой менга ойига 6 сўм бериши керак бўлса ҳам, аслида бу пулнинг оз миқдорини берар ёки бутунлай бермас эди. Отам эса гоҳ чоракор, гоҳ хизматкор бўлиб, бир бурда нон учун сарсон булган. Бизнинг оиладек ночор оилалар маҳалламизда купчиликни ташкил этарди. Марғилон шаҳридаги Саидахмаджо, Маҳмудбек мингбоши, Мавлонбек мингбоши, Ҳусанхужа эшон, Мўминжон ва бошқа бойлар, шунингдек, чор ҳукуматининг амалдорлари инсофсизликда учига чиққан эдилар. Ўз жойимиздаги галвалар етмагандек, энди бизларни бошқа юртларга олиб бориб, мардикор сифатида ишлатмоқчи булди.

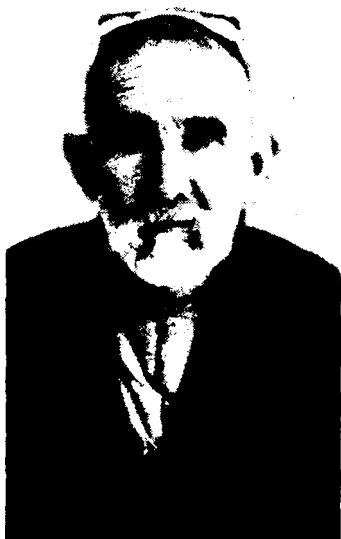
Урдатагига тупланганлар орасида қўйинларига тош солиб келган ва қўлларига таёқ ушлаган камбағаллар

купчиликни ташкил этарди. Мен ҳам чунтагимга ва қўйнимга тош солиб, шайланиб турардим. Қўзғолонда Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилардан ташқари маҳаллий ва чор ҳукумати амалдорларидан яна 7—8 киши оломон остида улдирилди. Қўзғолончиларнинг орасида Нурмат билан Мавлон Лайлаев айниқса катта жасорат курсатиб, мингбошиларни улдиришда ва уларнинг мол-мулкларини талашда жонбозлик курсатдилар.

Кечга яқин казак солдатлари шаҳарга келиб қўп одамларни Янгибоғдаги маҳкамага қаматдилар ва аёвсиз жазоладилар.

Қўзғолон қатнашчиларининг устидан олиб борилган суд ҳам гайри қонуний тарзда кечган. Улар рус тилини билмасликларига қарамай «жиной иш» уша тилда олиб борилган. Умуман суд номигагина утказилиб қўлаб бегуноҳ кишилар суд ҳукми билан жазога тортила берган. Чор маъмуриятининг бу сиёсати туфайли қамалганларнинг оилалари боқувсиз қолиб хонавайрон бўлдилар.

МУҲАММАДРАСУЛ МУҲАММАДИБРОҲИМОВ

Тугилган йили — 1890

Тугилган жойи — Марғилон шаҳри, Машад даҳаси, иккинчи Оталик маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —

Тўнфуруш

Ўзининг машғулоти —

Тўнфуруш

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Марғилон шаҳри, 66-мавзе, 50-уй.

Чор ҳукумати даврида Марғилон шаҳрида бойлар ва камбағаллар уртасида зиддият янада чуқур илдиз отди. Маҳаллий бойлар ва чор ҳукумати фуқароларни

ҳар вақтдагидан кўра қаттиқроқ ҳўрладилар ва эдилар. Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар оддий халқ кўзига азроилдек куринарди. Улар бегуноҳ камбағалларни оёқ остига олиб тепар ёки қамчи билан урар эдилар. Мингбошилар ва бошқа бойлар узларининг қилган адолатсизликлари учун мутлақо жазога тортилмас, чўнки чор ҳўкуматининг амалдорлари ва бошқа давлат кишилари бойларнинг тарафида туриб, бегуноҳ камбағалларни қоралар эдилар. Қарздорларнинг аҳволи жуда аянчли эди. Бундай вақтда камбағал янада хонавайрон булар эди. Масалан, Маҳмудбек мингбоши этикдуз Охунжон Мирзакаримовни қарзини бера олмаганлиги важдан ери ва мол-мулкани зўрлик билан тортиб олиб, унга берган қарзини бир неча мартаба ортиги билан ундириб олган эди. Ана шундай шароитлар қобигидаги зиддиятлар етилиб, ниҳоят 1916 йилда қўзғолон кўтарилди. Қўзғолоннинг булишига мардикорликка олиш тўғрисидаги ҳаракат туртки бўлди.

Қўзғолондан бир-икки кун олдин Маҳмудбек мингбоши катта утиришларда, «энди пахтамиз очилди», «энди пахтамизни терамиз» деб мақтаниб жаврабди. Дастлаб, бу гапларга ҳеч ким тушунмабди. Фақат қўзғолон бўладиган кўни кечаси Маҳмудбек мингбошининг «пахтамизни терамиз»ининг маъноси аён бўлиб қолди. Чўнончи, камбағалларни ва бошқа унчалик бой бўлмаган кишиларни мардикорликка олиш тўғрисида рус подшосининг хабари келган экан. Ана шу мардикорликка олинишидан Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошилар фойдаланиб, пахтадан олинадиган даромадга ухшаш катта даромадга эга бўлмоқчи эканлар. Уларнинг ўрнига мингбошилар фақат камбағалларни мардикорлик рўйхатига ёзиб, бойлардан катта пора олганликлари маълум бўлди.

Урдатагидаги қўзғолончилар орасида отам билан мен ҳам бор эдик. Чор ҳўкумати фармонининг ярми уқилмасданок, халқ орасида камбағалларнинг норозилиги бошланди. Натижада Мавлонбек ва Маҳмудбек мингбошилар ўлдирилди. Қўзғолончиларнинг бир қисми камбағал Йўлдош аттор бошчилигида Уртадагидаги томошахонага полицияни қўвиб боришди. Бу қўзғолонда отам Муҳаммадиброҳим Мирсаидов, укам

Ҳошимжон Муҳаммадиброҳимов ҳам қатнашишди. Уша куни кечкурун отамни, мени ва укамни Янгибоғ маҳкамасига олиб бориб, қамадилар. Бу ерда казак аскарлари оёқ-қулларимизни боглаб, калтакладилар.

Мен 40 кун давомида, отам 80 кун давомида бир оз узимизга келдик. 82 кишини, жумладан, бизларни ҳам Фаргонага олиб бориб суд қилдилар. Судда гувоҳ ва даъвогар сифатида Марғилоннинг мингбошилари, бойлари ва амалдорлари қатнашдилар. Қузғолоннинг фаол иштирокчиларидан Нурмат ва Мукаррамхон суд ҳукми билан осилдилар. 75 ёшли отам 15 йилга, мен бир йилга, 20 ёшли укам 3 йилга ҳукм қилиндик.

Куп одамларнинг ушланганлиги туфайли камоқхонада оёқ босишга жой қолмаган эди. Бундан ташқари ҳавонинг иссиқ булиши нафас олишни қийинлаштирарди. Куплаб кишилар дардга чалингандилар. Менинг кўз унгимда бир неча бегуноҳ кишилар дунёдан кўз юмдилар.

РАҲМАТИЛЛА МАҚСУДОВ

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — Марғилон уезди, Тошлоқ волости, Тожик қишлоғи
Миллати — Ўзбек
Отасининг машғулоти — Камбағал деҳқон
Ўзининг машғулоти — Камбағал деҳқон
Ҳозирги вақтдаги манзили — Марғилон шаҳри, 45-мавзе, 22-уй

Ёзёвон волостида қарашли қишлоқлардан ва, шунингдек, бизнинг қишлоғимиздан куп сонли камбағаллар Марғилон шаҳрининг чеккасидаги Наманганга борадиган йўлда,

Чиганоқ деган жойда туландилар. Бу ерда ҳукумат идораси жойлашган эди. Ғазабланган халойиқ «Мардикорликка бормаймиз!» — деб амалдорларга қараб тош отдилар. Полиция ва мингбошилар эса халойиққа қараб уқ уздилар ва одамларни калтаклай бошладилар. Шундан кейин қузғолончилар тусатдан ҳужумга утиб, золимлардан бир нечтасини улдирдилар. Аммо, қузғолон бостирилди ва куп кишилар қамоққа олинди ва қаттиқ жазоланди. Чиганоқдаги қузғолонда бевосита қатнашганлигим учун мен ҳам яшириндим. Лекин, маълум вақтдан сунг мени мажбурий суратда мардикорликка юбордилар. Езевон волостидан жами 100 киши мардикорликка олинди. Булар билан мени Тошкент орқали Тамбов губерниясига қарашли Либиский шаҳридаги чўян заводига олиб бордилар. Бу ерда биз назоратчиларнинг калтаклари ва хўрлашлари остида кунига 12 соатдан ишлаб, заводга руда ташидик. Очликдан ва совуқдан бир неча ҳамроҳларимиз ҳалок булдилар.

Чор ҳукумати ағдарилгандан кейингина бизлар уз Ватанимизга қайтишга муваффақ булдик.

ИСЛОМ РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1875

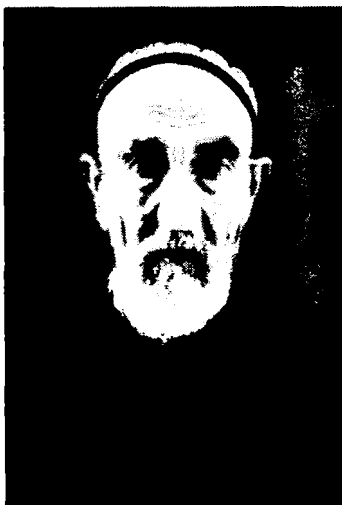
Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Сопилтўда даҳаси, Сопилтўда маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Темирчилик*

Ўзининг машғулоти — *Темирчилик*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 163-мавзе, 15-уй*

Отам ва мен кетмон, уроқ ва омоч тиги ясар эдик. Отам вафот этгач, бир узимга темирчилик билан шуғулланиш оғирлик

қилди. Шундан кейин турли ишлар билан шугулландим. Отам тириклик вақтида ҳовлимизнинг ичкарасини Алиербой қулига утиб кетиши бизни анча хонавайрон қилган эди. Бечора отам муҳтожлик натижасида Алиербайдан олиб, вақтида қайтара олмаган 40 тилла туфайли ичкари ҳовлимизни унга бериб, қарздан қутулган эдик.

Шаҳардаги ипак газлама тикувчи косиблар устакорларнинг қулида ишлаб, тайёрланган газламанинг ундан бирини ёки саккиздан бирини олар эдилар. Косиблар купинча устакорлардан қарз булганлигидан уша арзимас газламани ҳам ололмас эдилар. Бойлар камбағалларни турли қийинчиликларга мубтало қилиб, бойлик орттирардилар. Масалан, Кунжак маҳалласидаги Усмончабой бир камбағал деҳқоннинг ерини узи ерига қушиб олиш мақсадида маҳалла катталарини зиёфат қилиб, улардан камбағал деҳқоннинг ерини олиб беришларини талаб этади. Оғзи мойланган маҳалла катталари камбағал деҳқоннинг кўрпаёстикларини мажбурий равишда кўчага олиб чиқиб ташлаб, унинг ерини бойга зўравонлик билан олиб бердилар.

Ана шулар натижасида ва мардикорликка олиш хабари камбағалларни 1916 йилда қўзғалишга ундади. Қўзғолондан бир кун илгари кечқурун Мукаррамхон қулимга 4 булак хат бериб, тўрт даҳага тарқатишим кераклигини айтди. Бу ерда шуни айтиш керакки, Мукаррамхон қозилар оиласидан бўлишига қарамасдан, камбағалларга хайрихоҳ эди. Мукаррамхоннинг топшируви билан 4 дона хатни тарқатиб қайтгач, чойхонага киришим билан орқамдан Маҳмудбек мингбоши Шоюсуф ва Азим миршаблар билан келиб мени тутдилар. Улар хат тарқатганлигимни сезиб қолишган экан. Миршаблар Маҳмудбек мингбоши бошчилигида мени боғлашиб, оёқ болдиримни тилиб орасига туз сепдилар. Шу онда Мукаррамхон келиб Маҳмудбек мингбошига, «Эрталиқ умринг борми ёки йўқми, ҳадеб ваҳшийлик қилаверасанми?! Бу камбағал сенга нима ёмонлик қилди!» — деб унга дўқ қилди. Мен шундан кейин ҳушимдан кетиб қолибман. Эрта билан азонда кўзимни очсам уйимда ётибман. Шу вақт кучадан шовқин-суронлар эшитилди. Мажолим йўқлигига

қарамай, базур Урдатагига чиқдим. Қўзғолон авж олган экан. Булаётган воқеаларни бир чеккадан кузатиб турар эканман, узим уз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилаётган камбағаллар сингари уч ололмаётганлигимдан афсусландим. Уша куни, чамаси кеч соат 5—6 ларда казак солдатлари келганлигини эшитиб, Тошкентга қочиб кетдим.

Бу шаҳарда турли жойларда яшириниб юрдим. Сунг мардикорлик ва бошқа улгуржи ишлар билан шуғулланиб рўзгорни зўрга тебратиб турдим. Кийимларим шу даражада эскириб ва йиртилиб кетган эдики одамлар менга ҳайратланиб қарардилар. Турли хил кишиларнинг эшигида ишлашга тўғри келди. Айримлари менга раҳми келиб озиқ-овқатдан ташқари кийим-кечак ҳам берардилар. Бир куни кучадан шовқин-сурон эшитилиб қолди. Одамлардан суриштириб билсам зolim подшоҳ тахтдан ағдарилган экан. Шундан сунг уйимга қайтдим.

ОРИФЖОН АБДУҒАҒУРОВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Сегаза кўчаси, Ўрта Қадим қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоғи — *Камбағал деҳқон*

Ўзининг машғулоғи — *Мирза*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 20-мавзе, 144-уй*

Марғилон шаҳрининг Урдатагида қўзғолон булган куни тахминан соат 11—12 ларда Қўқондан етиб келдим. Чиндан ҳам бундай катта қўзғолонни кўрмагандим.

Урдатагига келганимда қўзғолончилар Маҳмудбек ва Мавлонбек мингбошиларни ва бошқа амалдорлар-

ни улдириб қўйганликлари менга маълум бўлди. Бир неча соат ўтгандан кейин шаҳарга солдатлар келиб ва уйма-уй юриб, қўзғолончи камбағалларни қамоққа олдилар. Қулга олинганларнинг ҳаммаси Фарғона турмасига юборилиб, суд қилиндилар ва турли муддатларга қамалдилар. Улардан бир нечаси эса осийшга ҳукм этилган эди. Буларнинг оиласи мени вакил сифатида Тошкентга, генерал-губернатор Куропаткинга суд ҳукмини енгиллаштиришни талаб этиш учун юбордилар. Чор ҳукумати ва унинг амалдорлари халқ оммасининг суд ҳукмидан жуда қаттиқ норози бўлганликларидан чўчиб, улим жазоси берилган ҳукмини узоқ муддатли қамоқ жазоси билан алмаштирди. Қўзғолончиларнинг энг фаолларидан бўлган Нурмат ва Мукаррамхон осидилар.

Бу икки киши уз ватани ва халқи учун жонини фидо қилган қаҳрамонлардан эди. Шаҳар аҳолиси уларнинг улимидан қаттиқ қайғуга ботиб, золимларни лаънатлаганлари ҳамон эсимда.

МАМАЖОН ТОШПЎЛАТОВ

Туғилган йили — 1896
Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси*
Миллати — *Ўзбек*
Отасининг машғулоти — 1914 йилгача *Файзиобод волостининг оқсоқоли, ўртаҳол деҳқон*
Ўзининг машғулоти — *Фарғона шаҳри билим юртининг ўқувчиси*
Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, 27-мавзе, 91-уй*

Марғилон шаҳрининг Урдатагидаги майдонида бўлган қўзғолонда чоркорлар, хунармандлардан ташқари завод ишчилари ҳам фаол қатнашган эдилар. Чунончи, 1914—1916 йилларда Марғилонда бир неча

пахта заводи бўлиб, буларда асосан маҳаллий ишчилар ишлар эдилар. Завод эгалари Саидахмадхужа Гиёсхужаев, Мадрайимқори Саримсоқов, Муллақорабек Ботирбеков, Мирзаолим Мирдовидов ва бошқалар ишчиларга жуда қаттиқ зулм ўтказардилар. Пахта заводи ишчилари 12 соат, ҳатто ундан кўп вақт ишлаб, жуда оз иш ҳақи олганлар. Уларнинг турар жойлари ва турмуш кечиришлари оғир бўлиб, ишчилар орасида турли касаликлар билан оғриганлар оз эмас эди. Шунинг учун ҳам ишчиларни шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан биргаликда Урдатагидаги қўзғолонда фаол қатнашаётганликларини ўз қўлим билан кўрдим. Мен бу вақтда ўқишдан таътилга Марғилон шаҳрига келганлигим туфайли Урдатагидаги қўзғолоннинг гувоҳи бўлдим..

Хуллас, қўзғолонда завод ва темир йўл ишчилари ҳам темир-терсак ва бошқа нарсалар билан қуролланиб мингбошиларни ҳамда чор амалдорларни ўлдиринишда фаол қатнашиб, озодлик курашига ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар.

ТУРСУН МИРЗАБОБОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — *Марғилон шаҳри, Журмон маҳалласи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Чоракор*

Ўзининг машғулоти —

Чоракор, мардикор, хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Навоий кўчаси, 1-мавзе, 8-уй*

Бизнинг ўз ҳовли-жойимиз йўқ эди. Отам чоракор, онам оқсочлик қилар эдилар. Бизларга ўхшаш камбағаллар Марғилон шаҳрининг аҳолисини кўпчилик қисмини ташкил

этган. Шунинг учун ҳам 1916 йилги халқ қузғолонида камбагаллар актив қатнашиб, золимларга қарши бош кутарган эдилар. Мен ҳам бошқа камбагаллар билан бир қаторда Урдатагидаги қузғолонда қатнашганман.

Қузғолондан бир неча кундан кейин мажбурий суратда мардикорликка олиндим. Мени ва бошқа ҳамроҳларимни Пенза-Сизран орқали Минский губерниясига олиб бориб, қаттиқ зулм остига олдилар.

Бизларни айниқса бегона юртнинг совуқ ва ёмғирли иқлими қаттиқ қийнади. Ётадиган жойимиз ниҳоятда ёмон эди. Овқатлари фақат картошка ва карам буларди. Берадиган бир бурда нонига ҳеч ҳам қорнимиз туймасди. Мардикорлар орасида куплари бу шароитга чидамасдан улиб кетишарди. Золим подшоҳ тахтдан ағдарилгандан кейин она шаҳримга қайтиб келдим.

ЖАЛОЛИДДИН КАМОЛИДДИНОВ

Руза кунларидан биринчи эрта билан Урдатагига кетаётган отам Камолиддин Ҳожихолиев билан мен ва кичик синглим ҳам бордик. У ерда бизга ухшаш ёш болалар жуда куп экан. Улар бир чеккада туриб, қатталарнинг шовқин-суронини томоша қилишарди. Оломон мингбошиларни улдиргандан сунг мен синглим билан уйга кетдик. Шундан бир-икки соат утгач, эшигимиз олдида отамни полициялар олиб кетди. Мен отамнинг аҳволини куриб ҳайрон булдим ва йиглаб юбордим. Бир неча кунлардан

кейин отамни Фарғона турмасида эканлигини билиб, онам билан бир неча маротаба бордик. Биз отамни суд қилинган куни ҳам уша ерда эдик. Золимлар отам-

ни ва бошқа Урдатагида булган қузғолонда қатнашганларнинг бир гуруҳини осишга ҳукм қилдилар. Шундан кейин онам билан Тошкентга Куропаткин олдига ариза кутариб бордик. Тошкентга борган кунимизнинг эртасига, бизларга отамни осишни 10 йил муддат билан Сибирга бадарга қилишга алмаштирилганини айтдилар. Бу жавобни олиб, Фарғонага қайтдик. Бу ерда отамни улим жазосига ҳукм қилинганларни ва қул-оёғига кишан солинганини кўрдим. Мен бу даҳшатли фожиани куриб беҳуш бўлиб йиқилибман. Анча вақт касал бўлиб ётдим. Афтидан суд томонидан отамга берилган улим жазоси узоқ муддатли Сибирга сургун билан алмаштирилган бўлса керакки, отам 1917 йилда чор ҳукумати ағдарилгандан кейин бағримизга қайтиб келди. Мен халқ озодлиги учун курашган отам билан фахрланаман.

Отам 1917 йилги Февраль воқеасидан кейин озод бўлди. Бундан кейинги вақтларда отам давлатнинг сиёсий органларида хизмат қилиб, эл-юрт тинчлиги йўлида кўпгина яхши ишларни амалга оширди.

БЎТАБОЙ ЭГАМБЕРДИЕВ

Туғилган йили — 1875

Туғилган жойи — *Марғилон,*

Яккатут қишлоғи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

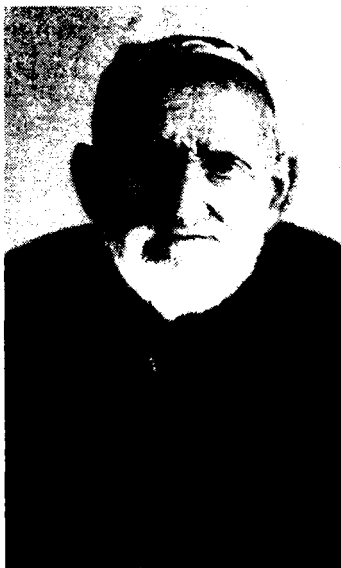
Чоракор

Ўзининг машғулоти — *Чоракор*

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Тошлоқ райони, Яккатут

Бирлик қишлоқ кенгаши

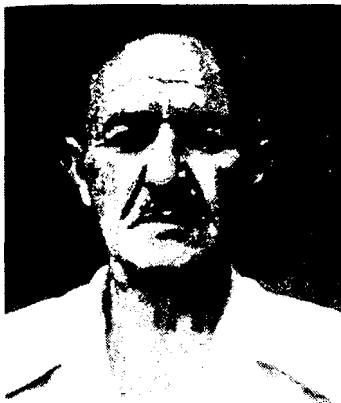
Марғилон шаҳрининг Урдатагида бизга ухшаш камбағалларнинг золимларга қарши бош кутариб, улардан бир нечасини ўлдирганлари туғрисидаги хабар бизларни ҳам қузғолон кутаришга руҳлан-

тирди. Урдатагидаги қўзғолондан кейин ўз кучимизга булган ишончимиз ортди. Шундан кейин мен ва бошқа ҳамроҳларим чоракорликдан озод бўлиш учун қўзғолон кутаришга келишдик.

Мен ва отам кўп йиллар давомида бойларнинг кенг далаларида бошқа камбағал деҳқонлар сингари етиштирган ҳосилимиздан тўртдан бир, ёки бешдан бир қисмини олиш шарти билан кечаю-кундуз меҳнат қилар эдик. Шунинг учун ҳам мен Яккатутда булган қўзғолонда чоракорликка қарши бош кутардим. Худди шу мақсад билан менинг чоракор уртоқларим ҳам қўзғолонда фаол қатнашган эдилар. Бизларнинг чоракорликка қарши нафратимизни ва норозилигимизни мардикорликка олиш туғрисидаги буйруқ очиқ қўзғолон кутаришимизга йўналтирган эди. Қишлоғимиздаги камбағаллар, «Бундай ҳаётдан кўра ўлганимиз яхшироқ!», «Мардикорликка бормаймиз!» — деган сўзлар билан эрталаб Яккатутдаги мачит олдига тўпландилар. Бу ердан улар Мансурхужа мингбошининг уйига борган эдилар. Аммо, Мансурхужа чоракорларнинг жазосидан қўрқиб, қочиб кетишга эришди. Шундан кейин қўзғолончилар Мансурхужанинг бутун мол-мулкни таладилар. Қўзғолончилар Мансурхужага тегишли молларни, жумладан, кўрпа-ёстикларни, гиламларни, қўйларни, самоварни, кийим-кечакларини ва ҳатто қозонигача талон-тароҳ қилдилар. Шунингдек, қўзғолончилардан бири Мансурхужанинг камбағалларга қарз берган пулларини кўрсатувчи векселларини ёндириб ташлади.

Қўзғолончилар элликбоши Мирзарайимни ҳуши кетгунча оломон қилдилар. Шунингдек, улар Мансурхужа мингбошининг яқин кишиларидан бири булган Муллаисҳоқ Ҳамроевни ҳам қаттиқ жазоладилар. Қўзғолон бостирилгач, мени бошқалар қатори қамоққа олиб, суд қилдилар ва 4 йил муддат билан каторгага ҳукм қилдилар. Чор ҳукумати ағдарилгандан кейин турмадан қутулдим.

ЗУЛФИҲОР МУСАХЎЖАЕВ

Туғилган йили — 1890

Туғилган жойи — Марғилон шаҳри, Қаландархона даҳаси, Ботирбоши маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — *Ғишт терувчи*

Ўзининг машғулоти — *Косиб*

Ҳозирги вақтдаги машғулоти — *Ногирон*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Марғилон шаҳри, Пушкин кўчаси, 124-уй, 4-хона*

Биринчи жаҳон уруши туфайли Марғилон шаҳрида турли хилдаги солиқлар янада ошиб, меҳнаткашларнинг аҳволи жуда мушкуллашди. Шундай вақтда чор ҳукумати мардикорликка олиш тўғрисида буйруқ чиқарди. Бу буйруқ камбағал аҳолининг сабр-косасини тўлдириб юборди ва 1916 йилги Урдатагидаги қўзғолонга тўртки бўлди. Қўзғолон кўтарган камбағаллар маҳаллий бойларга ва чор ҳукуматига қарши очиқдан-очиқ курашдилар. Чунончи, Урдатагига тўпланган эркаклар, хотинлар ва ҳатто болалар золимларга ҳужум қилиб, мингбошилардан Мавлонбек ва Маҳмудбекни, шунингдек чор амалдорларидан бир нечтасини ўлдирдилар. Золимларга қарши курашда Урдатагига тўпланган кишилар шунчалик кўп эдики, улар бир-икки маротаба бўлса ҳам, ғишт ёки тош отиб қолишга интилардилар.

Ўша куни кечки пайт чор ҳукуматининг жазо отрядлари келиб, халққа нисбатан шундай адолатсизликларни ва ҳўрлашларни қилдики, буни суз билан тасвирлашга ожизлик қиламан. Бошқа кишилар билан бир қаторда мени ҳам жазо отрядлари қидириб юрганлигини билиб, қочдим ва охирида Шохимардонга бордим. Бу ерда қўзғолон вақтида телефон симини узган Музаффар Ғафуровни ҳам кўрдим. У ҳам яшириниб юрган экан. Шундай қилиб, бир неча вақт да-

вомида яширин равишда қочиб юрганлигим учун чор ҳукумати қафасига тушмадим. 1917 йил февраль воқеасидан кейин очиқ равишда юриш имконига эга бўлдим.

АБДУМУМИН АБДУМУТАЛИЕВ

Туғилган йили — 1899

Туғилган жойи — *Марғилон*

шаҳри, Тешиоғз даҳаси,

Тахталик маҳалласи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Дурадгор

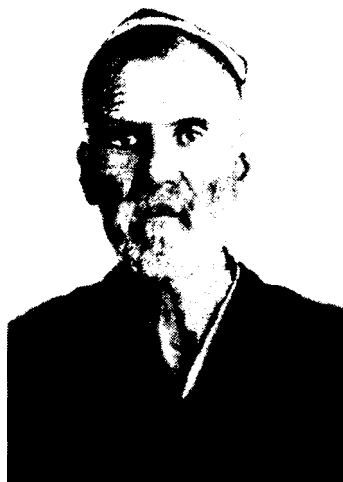
Ўзининг машғулоти —

Дурадгор, чорикор, хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Фарғона шаҳри, Оқариқ

кўчаси, 21-уй.

Маҳаллий бойлар ва чор амалдорларининг жабр-зулми жон-жонимиздан утиб кетганди. Отам, шунингдек, ёшгина бўлсамда мен, бойларнинг ва бошқа золимларнинг қулида тинмасдан ишлаганмиз. Аммо, қорнимиз нонга, устимиз кийим-кечакка ёлчи-маган. Очликдан улиб қолмаслик учун отам оғир шартга рози бўлиб, Неъматбойдан қарз олишга мажбур бўлган эди. Аммо, отам олган 400 сўм қарзини 15 йил давомида қайтаролмасдан хароб бўлиб, улиб кетди. 15 йил давомида 400 сўм қарз бир неча маротаба купайиб, менга ота мероси бўлиб қолди. Бу қарзни узиш учун бойнинг ихтиёрида чоракор, хизматкор ва дурадгор сифатида 4 йил хизмат қилсам ҳам, уни узолмадим. Охирида уй-жойимни сотиб, Неъматбойдан зурга қутулдим. Шу равишда, бойнинг узоқ йиллар давомида зулмини чекиб хонавайрон бўлдим. Шундан кейин ҳаёлимда бойлардан уч олиш фикри уйғона бошлади. Бойларнинг зулмидан хонавайрон бўлган менга ухшаш камбағалларнинг сони кўп эди. Ана шундан газабланиб юрган вақтимда мардикорликка

олмоқчи бўлдилар. Шундан кейин мен ва ҳамроҳларим бойларга ва уларнинг таянчи бўлган чор ҳукуматига қарши қўзғолон кутаришга маслаҳатлашиб, Урдатагида тўпландик. Бу ерга мен бойлардан, жумладан Неъматбойдан қасдимни олай деб келдим.

У ерда мингбошиларга ва чор ҳукумати амалдорларига қарши биринчи ҳужум бошланиши билан золимлардан бир нечтаси улдирилди. Афсуски, Урдатагида Неъматбойни тополмадим.

Урдатагидаги воқеадан кейин мен қамоққа олиндим ва Фарғонада суд қилиниб, осиб улдиришга ҳукм қилиндим. Бизларнинг орамиздагилардан қўзғолонда катта ташаббус курсатган камбағал Нурмат осилди. Мени ва бошқа уртоқларимни осиб ҳукми бекор қилиниб, узоқ муддатли қамоқ жазосига алмаштирилди. Қамоқхонада бизларга ваҳшийларча муносабатда бўлишарди. Шахсан мен узимни қамоқхона бошлиғи «сенмисан ҳали подшоҳи азамга қарши чиқадиган», деб ҳар куни калтакларди. Кун иссиқ, аммо журтага сув беришмасдан қийналганлигимизни куриб бизни мазах қилишарди. Куплаб бегуноҳ кишиларни тунда олиб чиқиб кетишиб калтаклашарди. Бу азобларга чидай олмай улар улиб кетишарди. Мен 1917 йилдан кейин озод бўлдим.

УСМОНЖОН РАҲИМОВ

Туғилган йили — 1900

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Ўлик даҳа, Қорамулла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоты —
Новвойчилик

Ўзининг машғулоты —
Новвойчилик

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон шаҳри, Иккинчи бўлим.

Отам аслида камбағал оиласидан бўлиб, новвой-

чилик билан кун утказарди. Бу ишда мен отамга ердамчи эдим. Новвойчиликдан келадиган даромад шу даражада оз булиб, турмушимиз доимо йуқчилик ва муҳтожликда утарди. Бизга ухшаш новвойларни ва бошқа куп камбагалларни аҳволи жуда ачинарли эди. Бойларни, чор ҳукуматининг адолатсизликлари ва жабр-зулми менга ухшаш қашшоқларни қузғолон кутаришга мажбур қилган эди. Қузғолонни айнан 1916 йилда кутарилишига сабаб, камбагалларни мардикорликка олиш воқеаси бўлди. Чунончи, камбагаллар Андижон шаҳрининг маркази ҳисобланган Жомига тупландилар. Бу ерда шаҳар амалдорлари мардикорликка олиш тугрисида оғиз очганларида халқ орасидан, «Мардикорликка бормаймиз!», «Мардикорлик зулмини тортмаймиз!», «Бойларнинг узлари мардикорликка борсин!» — деган овозалар кутарилди. Золимларга қарши ана шундай хитобларга қарамасдан мингбошилар халққа қараб дўқ қила бошладилар. Халойиқ шу ондаёқ, «Золимларни улдириш пайти келди!» — деб улардан бирини мажақлаб ташладилар. Буни кўрган чор ҳукуматининг амалдорлари ва маҳаллий бойлар янги шаҳарга қараб қоча бошладилар. Уларнинг кетидан камбагаллар қўлларида таёқ, кетмон, пичоқ, тош ва бошқа шунга ухшаш нарсалар билан қувиб кетдилар ва тахминан бир чақирим йул босилгандан кейин золимларнинг аскарлари билан қонли тўқнашув бошланди. Уша ерда мен қочиб кетаётган чор ҳукуматининг шаҳар ҳокими утирган извошини тўхтатмоқчи булиб отнинг жоловини тортиб қолдим. Қузғолончилар эса ҳокимга ёпишдилар. Бир аскар извошни тўхтатганимда менга қилич солиб, қўлимни тирсагидан чопиб ташлади, энгагим ҳам яраланган эди. Шундан кейин ҳушимдан кетдим ва касалхонадагина ўзимга келдим. Бу ерда мен билан бирга ярадор бўлган қузғолончилардан 20 киши олиб келтирилган экан. Бизлар қаттиқ назорат остида касалхонада ётдик. Бизнинг орамизда қаттиқ яраланганлардан оғзидан уқ еган Шариббой гузарлик камбагал Сайидахрор, маҳалла қоровули Хожибой, бошидан яраланган Мақсудали қори ва бошқа бир неча яраланганлар касалхонада куз юмдилар.

Бу ҳодисалар ҳозирги Андижон вилоят касалхона-

си биносида юз берган эди. Кузголоннинг фаол қатнашчиларидан ва катта ташаббус курсатганлардан 20 кишини ва мени суд қилиб, турли муддат билан қамоқ жазосига ҳукм қилдилар. Суд Андижон шаҳрида бўлиб утди. Мени қулимдан айрилганим ва ёшлигимни ҳисобга олиб, шартли равишда бўшатдилар.

ЙЎЛДОШ МИРЗАЕВ

Туғилган йили — 1879

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Бештош даҳаси, Аълам домла маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Чоракор

Ўзининг машғулоти — Рузиохунбой пахта заводида юк ташувчи, бойларнинг эшигида хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳрида.

Бойларга чоракорлик қилган ота ўғли савод чиқариш бахтидан маҳрум эди. Уша серазият дунёда кўп яшамай, отадан ҳам жудо бўлдим. Куним бойларни эшигида малай бўлишга қолди. Балогатга етгач, Рузиохунбойнинг пахта заводида юк ташидим. Бу билан ҳаётим яхшиланмади. Чунки завод эгаси бўлган бой бизни эртаю-кеч ишлатиб жуда оз иш ҳақи берар эди. Шунинг учун менга ухшаш завод ишчиларининг турмуши жуда танг бўлган. Оғир шароит ва хурлик натижасида мен заводдан чиқиб кетдим. Аммо, ҳеч қаердан қорнимни нонга тўйгазадиган ишни тополмадим ва бойларнинг уйида хизматкорликда эзилдим.

Бойлар ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан камбағаллар сони жуда кўп эди.

Қорнимиз оч ва яланг оёқ эдик. Бу бизни текинхурларга қарши курашишга ундади. Шу равишда биз Андижон шаҳрида бўлиб утган кузголонга кириб

келган эдик. Қузғолонда мардикорликка юборишликка қарши ҳам чиққанмиз. Қузғолондан бир кун илгари шаҳарда мардикорликка фақат камбағаллар олинар эмиш деган сўзлар тарқалгандан кейин ҳар жойда йиғин булиб, бунда камбағаллар, «Улиш ёки қолиш!», «Золимларга буш келмаймиз!» — деган сўзлар билан шовқин-сурон қилдилар. Бу йиғинлардан хабардор булган чор ҳукумати амалдорлари ва бойлар бир қанча камбағалларни калтакладилар, қамоққа олдилар. Шундан кейин халқнинг норозилиги жуда кучайди ва бутун кечаси билан маҳаллаларда ҳаракат тухтамади. Эртасига бир неча минг киши шаҳарнинг Жоми майдонига тупландилар. Қузғолончилар утин бозордаги саксовулларни ва бозордаги катта соявонларнинг узун-узун ёғочларини олиб ва осмонга кўтариб шовқин-сурон солдилар. Одамларнинг қулида тош ва гиштлар ҳам бор эди.

Оломон орасида хотин-қизлар ва болалар ҳам кўри-нардилар. Жоми майдонига чор ҳукуматининг аскарлари билан биргаликда шаҳар ҳокими, амалдорлари ва бошқа бойлар келиши биланоқ уларга ҳужум бошланди. Улар қочишга тушдилар, биз эса таъқибга олдик. Шундан кейин чор ҳукумати аскарлари бизга қарши уқ уздилар ва бир чолни улдирдилар. Бир еш йигит оёғидан яраланди. Ҳозирги «Меҳнат гули» артелининг олдида ҳам чор ҳукумати уқидан бир камбағал ва қузғолончи ҳалок булди. Қузғолон қатнашчиларидан бир нечтаси жазоланди ва қамоққа олинди.

Мен 1917 йилги февраль воқеасига қадар, ҳар жойларда яшириниб юрдим.

МУҲАММАД ДАРВИШЕВ

Туғилган йили — 1900
Туғилган жойи — Андижон
шаҳри, Қиялик даҳаси,
Омонжўра маҳалласи
Миллати — Ўзбек
Отасининг машғулоти —
Чоракор
Ўзининг машғулоти —
Чоракор
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон шаҳри, Байналминал
кўчаси, 10-уй

Жомидаги қузғолонда отам ва мен ҳам қатнашдик. Қузғолондан олдин отам Дарвиш Қосимов Сувонбойхожи ва Раҳматуллахожи бойларнинг ерида етиштирилган ҳосилини бешдан бир қисмини олиш шарти билан меҳнат қилар эди. Мен ёшлигимданок отам билан биргаликда ишлаб чоракор булганман. Кузда ҳосил йигиб олинаётган вақтда бой ёки бойнинг яқин кишиларидан бири шартлашилган ҳосилнинг бешдан бир қисмини кўпинча бермас эди. Чунки отам шу даражада камбағал эдики, доимо қарздорликдан қутулмас эди. Ана шу олинган қарз ўрнига бизга берилиши лозим булган ҳосилнинг бир қисмини бой олиб қоларди. Натижада биз қарздорлик зулмига янада чуқурроқ ботиб қолганмиз. Масалан, отам Мамажон бойдан 100 сўм пулни 130 сўм қилиб бериш шарти билан олди. Аммо отамни чоракорликдан топган пули ҳатто кундалик овқатга етмаслиги натижасида уз қарзини вақтида беролмади. Шунинг учун бизнинг олган 100 сўм қарзимиз йил давомида 390 сўмга етди. Бу пулни отам ва мен жуда қаттиқ машаққат ва меҳнатлар туфайли зурга узган эдик. Қарздан узилган булсак ҳам, хонавайронликка учраб жуда қашшоқлашдик. Бўнинг устига бизга ухшаш камбағалларни мар-

дикорликка олмоқчи бўлдилар. Шунинг учун мен ва отам маҳалламиздаги камбағаллар билан биргаликда бош кутариб Жомига келдик.

Мингбошилар, амалдорлар ва бошқа бой кишилар халққа қараб мардикорликка юбориш тугрисида гапирган вақтда халойиқ «Бойларга боқиб қуйгаи боламиз йуқ!», «Бормаймиз» — дейишиб хужум бошлашди. Золимлар қочдилар. Уларни қувиб бораётиб, Қатортерада чор ҳукумати аскарлари билан тўқнашдик.

Камбағал новвой Усмонжон Муҳаммадраҳимхожиев уз кетидан бир тўда камбағалларни эргаштиргани ҳолда извошда қочиб кетаётган шаҳар ҳокимини (чор ҳукумати амалдорларини) ёқасидан тортиб йиқитмоқчи бўлганида бир аскар уни қўлига қилич урди. Натижада Усмонжоннинг бутун қўли тирсагигача кесилиб тушди.

Қузғолончилар буш келмагандан сўнг чор ҳукумати аскарлари Янги шаҳарга қочдилар. Орадан бир-икки соат ўтгандан кейин куп сондаги аскарлар бир қанча кишиларни қамоққа олдилар.

Мен 1917 йилгача, яъни чор ҳукумати ағдарилгунча қочиб юрдим.

МУҲИТДИН НАЖМИТДИНОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Қиллиқ даҳаси, Бақа куриллак маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти —
Деҳқон

Ўзининг машғулоти —
Эгар-жабдиқ устаси

Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон шаҳри, Жумҳурият кўча, 32-уй.

Маҳалламиздаги аҳолининг купчилиги турли хунарманд кишилардан иборат бўлиб, ҳаммамиз

бойларни сиқуви ва жабр-зулми остида ҳаёт кечирар эдик. Шунинг учун шаҳарнинг бошқа камбағаллари билан бир қаторда бизнинг маҳалламиз камбағаллари ҳам 1916 йили Жомида булган қузғолонда қатнашди.

Кузғолон вақтида Қосим Иноқ бойнинг ўгли Хошимжон ҳожини утакетган зolim булганлиги учун халойиқ тошбурон қилиб улдирди. Шундан кейин ҳам камбағаллар курашни давом эттириб, қочиб кетаётган амалдорларни ва бойларни қувдилар. Аммо, йулда аскарлар ҳоким тушган извошга ҳужум қилаётган камбағалларга қарата уқ уздилар. Бу ҳужумда катта ташаббус курсатаётган камбағал бир чол ва йигит ҳалок булди.

Кузғолон вақтида камбағал Аҳмадали Қийизги маҳалласидаги камбағалларга бошчилик қилиб, катта иш курсатди.

АБДУЛАЗИЗ АСҚАРҲОЖИЕВ

Туғилган йили — 1890

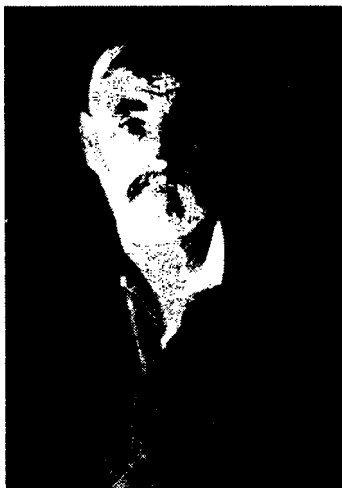
Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Анайлий даҳаси, Кийгизчи маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Баққол

Ўзининг машғулоти — Баққол

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Собир Рахимов кўчаси, 20-уй.

Отам Андижон шаҳрининг катта бозорида баққоллик билан шуғулланган. Мен отамга кўп ёрдамлашардим. Шунинг учун бозорда у ёқ-бу ёққа тентиб юрган ва ўз ерларидан ажралган деҳқонларнинг, гадойларнинг ва бошқа камбағалларнинг аҳволини жуда оғир эканлигини яқиндан билар эдим. Уй-жойсиз ва яланғоч ҳолда сарсон булиб юрган камбағалларнинг сони кузғолон арафасида жуда кўпайиб кетган эди. Худди ана шундай

камбағалларни биринчи галда мардикорликка мажбурий суратда юборишга қарор қилингани маълум бўлиб қолди.

Шундан кейин камбағалларнинг золимиларга қарши нафратлари жуда зурайди. Шаҳарнинг ҳар маҳаллаларидаги камбағаллар ва ўртаҳол кишилар пешинга яқин жомега келдилар. Бу ерда бойлар ва чор ҳукуматининг вакиллари мардикорликка олишмоқчи эканликларини билдирдилар. Халойиқ, «Бермаймиз!», «Бормаймиз!» — деган сўзлар билан бақирдилар ва оломон бошлаб, халққа кўп зулм қилган Мансур Иноқнинг ўғлини ўлдирдилар. Чор ҳукумати амалдорлари ва аскарлари қочдилар, қўзғолончилар уларни тош ва гиштлар отиб қўвлаб бордилар. Қатортерак жойгача келганларида казак аскарлари қўзғолончиларни ҳужумини қайтариш учун ўқ отдилар. Бунинг натижасида қўзғолончилардан 2 киши ўлди. Қуролсиз қўзғолончилар ҳар томонга қочдилар. Чор ҳукумати фаол қўзғолончиларни, жумладан, камбағал Муҳаммадали Абдукаримовни осдилар.

ОХУНБУВА ХОЛБОБОВ

Туғилган йили — 1888

Туғилган жойи — Андижон шаҳри, Соё даҳаси, Яқаншиқ маҳалласи

Миллати — Ўзбек

Отасининг машғулоти — Ямоқчи қосиб

Ўзининг машғулоти — Бойларнинг эшигида хизматкор

Ҳозирги вақтдаги манзили — Андижон шаҳри, Ўзғариш маҳалласи, Обод кўчаси, 23-уй.

Бойлар эшигида хизматкор сифатида турли ишларни бажариб, бир кунимни утказиб юрган вақтимда мени мажбурий суръатда мардикорликка олдилар.

Андижонда мардикорликка олиш Жомидаги қўзғолондан кейин бошланган эди. Бу қўзғолон вақтида Сегаза деган қишлоқда булганлигим учун камбағалларнинг золимларга қарши курашида иштирок этиш менга насиб этмаганидан жуда афсусланган эдим. Андижондан мардикорликка жунатилаётган 1000 га яқин киши тушган поездга яқинлашиб, «хайрлашмоқчи» булган мингбошилар камбағалларнинг нафрат тула сўзлари остида қолишди. Мардикорликка кетаётганларнинг тўсатдан хужумга ўтиб қолиш хавфи булганлигидан чўчиган бойлар чор ҳукумати аскарларининг химоясида ўзларини четлатиб қолишга эришдилар.

Аммо мардикорликка олинган камбағалларни бойларга қарши ва чор ҳукуматига қарши ҳаракати зўрайиб борди. Бундан хавф сезган чор ҳукумати амалдорлари Абдужаббор мингбошини ўз амалидан бекор қилганликларини вокзалда эълон қилдилар. Шундан кейин бизларни Одесса томонга юбориб қаттиқ ишлатдилар ва куп зулм утказдилар.

1917 йилда ўз ватанимизга қайтиш имконига эга буддик.

ЙЎЛДОШ МАДАЗИМОВ

Холмурод қўрғонча қишлоғида асосан қорақалпоқ ва ўзбеклар яшаб, улар деҳқончилик билан шуғулланганлар. Эсонали Раҳимқулов ва уни ёрдамчиси Йўлдош Эрқўзиев каби элликбошилар қишлоқни бошлиғи ва золимлари бўлиб ҳисобланган. Булар ўз хоҳишларича ҳеч қандай қонунга бўйсунмасдан амалдорлик қилар ва халқни эзар эдилар. Кўнларнинг бирида шундай воқеа рўй берди.

Деҳқон Маматқулов деган камбағалнинг уйига Йўлдош Эрқўзиевнинг ити кириб товоқдаги унни искайди. Буни кўрган Маматқулов итга кесак отиб, кучага ҳайдаб чиққан. Шунда у Эсонали элликбошига дуч келиб қолади. Шундан сўнг мингбоши, менинг ёрдамчининг итини камбағал урадим деб, унга 80 сўм жарима солади. Бу пулни бериш учун деҳқон Маматқулов бутун мол-мулкни сотиб хонавайрон бўлади.

Бунга ўхшаш воқеалар қишлоғимизда тез-тез бўлар, бизларни золимларга қарши, жумладан, Эсон-

али элликбошига қарши газабимиз ва нафратимиз тулиб-тошиб борарди. Бу газаб ва нафратлар мардикорликка олмоқчи булганликларини эшитганимиздан кейин қузғолонга айланди. Қишлоғимизда Эсонали мингбоши бизларни чор ҳукуматини хизмати учун мардикорликка юбормоқчи эканлиги билиниб қолди. Шундан кейин, бизлар — камбағал Тожибой Муродов ва Орзиқул Матисов бошчилигида элликбошига қарши ҳужум қилдик ва оломон остида Эсоналини улдирдик.

Йулдош элликбоши эса қочиб қутулди. 2 кундан кейин қишлоғимизга солдатлар келди ва 60 га яқин киши қамоққа олинди. Солдатлар қишлоқ аҳолисини, ҳатто аёлларни ҳам калтакладилар ва мол-мулкларимизни таладилар. Мен туқайларда яшириниб юрган эдим, аммо кампир онамни ўглингни топиб берасан деб қамаб қуйганларини эшитиб ихтиёрий равишда узимни солдатлар ихтиёрига топширдим. Мени Андижон қамоқхонасига ташладилар. Бу ердан кейинчалик қутулиб қишлоғимга қайтдим.

МУМИНБОЙ БОБОРАҲИМОВ

Урмонбек қишлоғи Андижон уездининг чекка қишлоқларидан бири эди. Бу ерда деҳқонларнинг сувга булган муҳтожликларидан бойлар узлари учун фойдаланардилар. Чунончи, камбағал деҳқонлар сувдан фойдаланиш учун қишлоқ бойларига ва амалдорларига пул тулашлари ёки ишлаб беришлари лозим эди. Сувнинг бойлар ва амалдор қул остида булиши туфайли деҳқонларнинг ихтиёри ҳам бойларда қолган эди.

Сув туфайли бойлар ва деҳқонлар уртасида купинча жанжаллар ва туқнашувлар ҳам булиб турар эди. Сув ташвишидан бошқа турли хилдаги оғир солиқлар ҳам қийнарди. Қишлоғимиздаги Бовудқул Ёрчибоев деган элликбоши утакетган золим булган. Бу элликбоши бизларни мардикорлик рўйхатига езиб янада қаттиқроқ зулм кишанига боғламоқчи булди.

Бизлар жабр-зулмга ва буни қўллаб-қувватлаётган чор ҳукуматига қарши қузғолон кўтардик. Бутун қишлоқ аҳолиси кетмон, таёқ ва пичоқлар билан

қуролланиб бойларни улдириш ва озодликка чиқиш учун курашдик. Чунончи, бизлар Довудқул элликбошининг уйига бостириб бордик ва уни улдиримоқчи булдик, аммо бизнинг бу мақсадимиздан хабардор булган Довудбек элликбоши ва бошқа бойлар қочиб кетган эканлар. Уларни бир неча соат ахтариб тополмадик.

Урмонбек қишлоғида чор ҳукуматининг солдатлари қўзғолончиларни қўлга туширмоқ учун кўп ҳаракат қилдилар, аммо фаол қўзғолончилар ҳар томонга тарқаб кетган эдилар. Мен ҳам яширинган эдим.

АБДУЛЛАҲАСАН ҲАСАНОВ

Туғилган йили — 1892

Туғилган жойи — *Андижон шаҳри, Олтинкўл волости, Далварзин қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ўзининг машғулоти —

Камбағал деҳқон

Ҳозирги вақтдаги манзили —

Андижон шаҳри, Олтинкўл тумани, Тельман колхози, Далварзин қишлоғи.

Бизнинг оиламиз ҳам бойларнинг ва чор ҳукуматининг зулмидан азоб чеккан оилалардан бири эди. Ўзимизга қарашли кичкина ердан олган ҳосил турли хилдаги солиқларни тулашдан ортмас эди.

Бойларнинг зулмига ва адолатсизлигига қарши суз айтувчилар ёки уларга буйсунишдан бош тортганлар қаттиқ жазога тортилар эди. Масалан, кунлардан бирида қишлоқнинг амалдорларидан Мансурқул Амин бизнинг уйимизга келиб улпонни тезда тулашимизни талаб этди. Аммо унинг талабини қондиришга бизнинг имконимиз йўқ эди. Шунинг учун Мансурқул Амин менинг отамни олиб чиқиб кетиб

қаттиқ хафа қилибди. Буни отам қайтиб келгандан кейин газабланиб менга гапириб берган. Бойлар чор ҳукуматига таянган ҳолда катта ерларни узларига олган ва кўп майда деҳқонларни чоракорга айлантириб ишлатардилар. Яқвалхожибой камбағал деҳқон Шокир Қувватовнинг ерини мажбурий суратда уз ерига қушиб олди. Чунки Шокир ундан олган қарзини беролмаган эди.

Қийналиб, азоб чекиб турганимизда бизларни мардикорликка олмоқчи ва бошқа шаҳарларга юбормоқчи бўлдилар. Бойларнинг ва чор ҳукуматининг бу мақсади Далварзин қишлоғидаги аҳолини зулмга қарши чиқишларига туртки бўлди.

Қўзғолондан олдин қишлоқнинг ҳар жойида тупла нишлар бўлиб, бунда камбағал деҳқонлар ва чоракорлар, «Бойларнинг таъзирини бериш вақти келди!», «Чор ҳукуматига қаршимиз!» — деган сўзлар билан кечаси қўзғолон кўтаришга аҳд қилдилар.

Шундан кейин бойларнинг зулми остида жуда қашшоқлашган ва нафратга тулиб-тошган камбағаллар, жумладан, Маҳаммадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев ва бошқалар — уз атрофларига қишлоқ камбағалларини уюштириб, қишлоқдаги амалдорлар турадиган жойга бордилар. Булар билан бир қаторда отам ва мен ҳам бориб, қўзғолонда қатнашдик. Ҳаммамизнинг мақсадимиз зулмдан ва мардикорликка боришдан қутулиш эди. Шунинг учун бизларга қараб қишлоқ мингбошиси Ҳақимбек ва унинг миршаблари ўқ узишга ҳаракат қилдилар. Шу ондаёқ қўзғолончилар уларга тош, таёқ, болта ва пичоқлар билан ҳужум қилиб Ҳақимбек мингбошини ва иккита миршабни ўлдирдилар. Мингбошига пичоқни биринчи бўлиб камбағал Маҳаммадазим Умурзоқов урди.

Қишлоқ мингбошиси ва миршабларни ўлдиришда камбағал деҳқон Шодмонали Сайдалиев катта жасорат кўрсатди.

Тонг отгандан сўнг солдатлар келиб, қўзғолон қатнашчиларининг оилаларини, жумладан, хотин-қизларни, ҳатто кампирларни ҳам саваладилар. Уйларидаги мол-мулк ва мевалар солдатлар томонидан таланди.

Солдатлар хотинларни ва оналарни азоблаб, қочиб

кетган эрлари ёки уғилларини топиб беришни талаб қилдилар. Буни эшитган қўзғолончилар ўз оилаларини сақлаб қолиш мақсадида ихтиёрий равишда қишлоққа қайтиб келабошладилар. Отам ва мен ҳам қишлоққа қайтишга мажбур булдик. Қишлоққа бир нечта кишиларни, жумладан, отам Ҳасан Қувватов, мен, Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев, Қорабой Исмоилов ва бошқалар қамоққа олинди. Отамни қамоқда олиб қолиб, мени ёшлигим учун чиқариб юбордилар. Отам суд қилиниб, 15 йилга ҳукм этилди.

Маҳамадазим Умурзоқов, Шодмонали Сайдалиев осиб улдиришга ҳукм этилди. Бироқ, Маҳамадазим осилиб, қолганлар 15 йил қамоқ жазосига ўтказилди.

Қишлоғимиздан яна бир неча киши турли муддатга қамалди. Отам 1917 йилдан кейин қишлоғимизга қайтди.

АБУЛҚОСИМ ЙЎЛДОШЕВ

Туғилган йили — 1891

Туғилган жойи — *Андижон уезди, Жалақудуқ волости, Сўфи қишлоғи*

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Новвой*

Ўзининг машғулоти — *Новвой*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Андижон вилояти, Жалолқудуқ тумани, Охунбобоев кўчаси.*

Бизнинг турар жойимиз Суфи қишлоқнинг қўзғолон бўлиб ўтган кучасида жойлашган эди. Шунинг учун мен қўзғолонни қай ҳолда булганлигини ўз кўзим билан кўрганман. Мен кўчадан шовқин-суронни эшитиб чиққанимда, бир тўда камбағалларни акам Исмоил Мадазимов (угай акам) бошчилигида Суфи қишлоғининг амалдорларидан бири булган Қорабой Эминни қўлаб кетаётганликларини кўрдим. Мен ҳам уларга кўшилдим ва кейинги воқеаларда қатнашдим. Бизлар амалдорларга қарши курашаётган камбағалларнинг тўдасига кўшилдик. Биз келгунимизча қўзғолончилар бойлардан бир нечасини тош, таёқлар билан оломон қилиб, ўлдириб қўйган эканлар.

Бойларнинг купчилиги камбағалларнинг жабр-зулмга қарши кутарилганликларини англаб қочиб кетган эканлар. Қўзғолончилар бойларга қарши нафрат сузларини бақириб гапирганлари ҳолда, бойларни ахтариб топишга ҳаракат қилдилар. Аммо бойлар яширинишга эришган эканлар. Бир неча соатлардан кейин чор ҳукуматининг аскарлари қишлоғимизни остин-устин қилиб, кўп кишиларни калтакладилар ва қамоққа олдилар. Тахминан 50 кишига яқин қўзғолончилар қамоққа олинган эди. Менинг акам бойларнинг қонли панжасига тушмаслик учун қочди ва революциядан кейингина ўз уйига қайтди.

Суфи қишлоғида булган 1916 йилги қўзғолонда атроф-теварақдаги қишлоқлардан ҳам кўп камбағаллар келган эдилар. Қўзғолонда қишлоқ деҳқонлари ва чоракорлар бойларнинг зулмидан ва чор ҳукуматининг оғир солиқларидан қутулиш учун бош кутарган эдилар.

Мен бошқалар билан бир қаторда қўзғолонда худди ана шу мақсад билан қатнашган эдим.

УСМОНАЛИ ТЎХТАСИНОВ

Туғилган йили — 1885

Туғилган жойи — *Анджон уезди, Жалолқудуқ волости,*

Жалолқудуқ қишлоғи

Миллати — *Ўзбек*

Отасининг машғулоти — *Ямоқчи касиб*

Ўзининг машғулоти — *Чоракор*

Ҳозирги вақтдаги манзили — *Анджон вилояти,*

Жалолқудуқ маҳалласи кенгаши

Суфи қишлоғида бўлиб утган халқ қўзғолонида бир нечта атроф қишлоқларнинг, жумладан, Жалолқудуқ қишлоғининг аҳолиси қатнашганлигини гувохиман. Бизнинг қишлоғимиздаги аҳолининг турмуши бошқа қишлоқларга ухшаш жуда оғир булган эди. Бойларнинг катта ерларида чоракорлар пахта эксалар бешдан бир қисмини, дон эксалар учдан бир қисмини олиш шарти билан ишлар эдилар. Аммо чоракорлар ҳосил етиштиргунча қарздор бўлиб қолишлари натижасида олиш лозим булган ҳосилнинг маълум қисми-

ни бойдан ололмас эдилар. Худди шу тарзда мен ҳам Мадкарим бойнинг ерида чоракорлик қилганман.

Қишлоғимиз аҳолиси чор ҳукуматининг амалдорларига огир ва турли хилдаги солиқларни тулаганлар. Юқоридаги сабаблар ва мардикорликка олиш тўғрисидаги хабар камбағалларни Суфи қишлоғида қўзғолон кўтаришига олиб келган эди. Бу ердаги қўзғолонда бизнинг қишлоғимиздаги камбағаллар қашшоқлашган ва хонавайрон бўлган Ёқуб Қаландаров бошчилигида фаол қатнашганликларидан менинг хабарим бор эди. Суфи қишлоғида қўзғолончилар бойлардан бир нечтасини оломон қилиб ўлдирганликлари тез орада бизнинг қишлоғимизга ҳам етиб келди.

Қўзғолондан кейин қишлоғимиздан камбағал деҳқон Холмат Худойбердиев, чоракорлардан Хужамберди Эгамбердиев ва Ёқуб Қаландаровларни солдатлар қаттиқ калтаклаб, қамоққа олганликларини ўз кўзим билан кўрган эдим. Булардан, камбағалларнинг йулбошчиси сифатида Ёқуб Қаландаров осиб ўлдириди.

Қаландаров жуда ҳам камбағал булиб узининг унумсиз ва жуда кичик ерига эга эди. У маҳаллий бойларни жабр-зулми остида кўп машаққатларни тортган, шунинг учун ҳам бизнинг қишлоғимиздаги камбағалларга бош булиб Суфи қишлоғидаги қўзғолонда зolimларга қарши курашда жасорат кўрсатганди.

ТҶҲТАМУРОД ТҶҲТАСИНОВ

Туғилган йили — 1886
Туғилган жойи — Уш уезди,
Булоқбоши, Хўжаобод қишлоғи
Миллати — Узбек
Отасининг машғулоти —
Деҳқон
Ўзининг машғулоти — Деҳқон
Ҳозирги вақтдаги манзили —
Андижон вилояти, Олтинкўл
тумани, Хўжаобод қишлоқ
кенгаши.

Уш уездининг Хужа-
обод қишлоғида 1916 йил-
да қашшоқлашган деҳқон-
ларнинг қузғолони бўлиб,
бунда мен ҳам қатнашган
эдим. Қузғолон қуйидаги сабаблар натижасида пайдо
булган эди: бизнинг қишлоғимизда бойлар ўз қўлла-
рига катта ерларни туплаб, меҳнатқаш аҳолини ҳаддан
ташқари эзганлар. Улар ўз ерларида чоракорларни
ишлатиб ва камбағал деҳқонларни оёқ ости қилиб,
катта бойликларга эга булганлар. Бунинг натижасида
қишлоғимизда хонавайрон ва қашшоқ булган кам-
бағалларнинг сони жуда ҳам кўпайиб кетди, шу ту-
файли бойларга қарши нафрат ниҳоятда авж олди.

Хужаобод қишлоғида Муҳаммад Солиқхужабой,
Эмин Охунбой, Раҳимбой ва мингбошилар камбағал-
ларнинг энг ашаддий эзувчиси ҳисобланганлар. Бу
бойлар чор ҳукуматининг олдида тиз чукиб ва узи-
нинг манфаатини кузлаб, камбағалларни мардикорлик
зулмига мубтало қилиши туғрисида бир қатор чора-
ларни кура бошладилар. Улар камбағалларни мажбу-
рий суратда Россиянинг узоқ шаҳарларига юбормоқчи
булдилар. Халқнинг бошига тушган бу мусибат бой-
ларга ва чор ҳукуматига қарши нафрат-ғазаби ошиб-
тошиб кетган қашшоқларни очикдан-очик золимларга
қарши кутарилишларига олиб келди.

Юқоридагилардан ташқари турли хилдаги со-
лиқлар ва мажбуриятларни катта бойларнинг ва чор

хукуматининг фойдасига тулар ва тинимсиз ишлар эдик. Шундай қилиб, мени ва бошқа менга ўхшаш кишиларнинг қўзғолонда қатнашишларига сабаб бойларнинг ва чор хукуматининг зулми ҳисобланган эди.

Қўзғолон кутариш ҳақида Хужабод қишлоғининг ҳамма жойида кундуз кунни тупланишлар бўлиб, тайёргарлик курилди. Кечаси тош, кетмон, таёқ ва пичоқлар билан қуролланиб бойларни тутиш ва уларга жазо бериш мақсад билиб қўйилди. Бунга биноан кечаси қишлоғимизнинг аҳолиси тупланиб бойларни қидира бошладилар. Биринчи галда қўзғолон кутарган кишилар, жумладан, мен ҳам қишлоғимизнинг энг катта бойи ва золими ҳисобланган Эмин Охунбойни ва унинг акасининг ўғли, мингбоши Маҳаммаджон Солиевни тутиб олиш учун уйига бостириб бордик. Аммо, бойларнинг бирортаси ҳам қўлимизга тушмади. Чунки бизнинг қўзғолонни кечаси кутармоқчи эканлигимизни ўз айғоқчилари орқали билган бойлар қочиб кетган эдилар.

Қўзғолончилар Эмин Охунбойнинг уйига боришиб, унинг дарвозасини ва ойналарини тош, таёқлар ва болталар билан буздилар ва синдирдилар. Эртасига Хужабод бойлари ҳарбий жазо отрядини олиб келиб, қишлоқдаги қўзғолонда бойларга ва чор хукуматига қарши бош кутарган кишиларни савалатдилар. Шундан сунг Усмон Маҳамматов, Иброҳимхон Усмонов, Салоҳиддин Холиқов, Тилаболди Шералиев сингари унга яқин қўзғолон иштирокчилари қамоққа олиндилар.

Деҳқон Усмон Маҳамматов қўзғолонни уюштиришда ва бойларга қарши курашда катта иш курсатган эди. Шунингдек, камбағал деҳқон Сатим Янгибоев ҳам камбағалларга бошчилик қилганлардан бири бўлган. Улар сафида мен ҳам бор эдим.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5
-----------------	---

Милоддан аввалги асрларда мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган курашлар

Аҳамонийлар давлатининг боққинига қарши кураш	10
Македониялик Александр тажовузига қарши жанглар	17

Араб халифалигига қарши олиб борилган жанглар

Халифаликнинг ҳарбий юришлари	23
Сомонийлар давлатининг ташкил топиши	32

Мўғуллар тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар

Хоразмшоҳлар империясининг аҳволи	36
Мўғуллар боққинининг бошланиши	40
Темур Малик бошчилигидаги жанг	46
Бухоро, Самарқанд ва Қўҳна Урганчдаги жанглар	49
Ватан учун жонини тиккан Жалолiddин	59
Маҳмуд Таробий — озодлик курашчиси	68

Мўғуллар ҳукмронлигининг тугатилиши

Амир Темур — халқ халоскори	72
Ё озодлик, ё улим!	77
Амир Темур томонидан Ватан мустақиллигининг тикланиши . . .	83

Чор Россияси ҳарбий юришларининг бошланиши ва ривожланиши

Олтин Урда ва Рус давлати	96
Амир Темурнинг Олтин Урдага зарбаси	100
1717 йилда Чор Россиясининг Хива хонлигига қарши ҳарбий юриши	104
Қозоғистонда Рус давлати ҳукмронлигининг урнатилиши	121
1839 йилда Хива хонлигига қилинган тажовуз	124
Хива хонлигига қарши қайта ҳарбий юришни уюштириш ҳаракати	127

Ўзбек хонликларининг Чор Россияси томонидан забт этилиши

Оқмасжиддаги жанг	131
Авлиёота, Туркистон ва Чимкентнинг босиб олинishi	134
Тошкентнинг урушиб олинishi	137
Бухоро хонлигининг буйсундирилиши	147

Хива хонлигининг забт этилиши	152
Қуқон хонлигининг тугатилиши	153

Чор Россиясининг ҳукмронлигига қарши курашлар

Мустамлакачилик ва миллий зулм сиёсати	157
1892 йил қузғолони	158
XIX асрнинг 80—90 йилларида кутарилган қузғолонлар	184
1898 йил қузғолони	189
Қузғолон қатнашчиларининг жазоланиши	220

XX аср бошларида Туркистонда истиқлол учун курашлар

Самарқанд вилоятидаги қузғолонлар	255
Сирдарё вилоятидаги қузғолонлар	269
Фарғона вилоятидаги қузғолонлар	275

Россия ва Туркистонда сиёсий партиялар ва ишчилар ҳаракатининг юзага келиши

Россияда сиёсий курашларнинг авжига чиқиши	293
Жадидлар мустақиллик ва озодлик учун курашда	297
Чоризмнинг ағдарилиши ва буржуа феврал-демократик инқилобининг галабаси	304
Туркистонда муваққат ҳукуматнинг тор-мор этилиши ва совет давлатининг урнатилиши	309

Туркистон Мухториятининг ташкил топиши ва тарихий аҳамияти

«Босмачилик» — озодлик курашининг ёрқин намунаси

Фарғона водийсидаги «босмачилик»	331
Хива хонлигида «босмачилик» кураши	344
Бухоро амирлигида истиқлол учун курашлар	352

Ўзбекистон Мустақиллигининг тикланиши ёхуд буюк тарихий воқеа

«Социализм» тузумининг моҳияти ва йўналиши	374
1989—1991 йилларда Мустақиллик учун кураш	384
Мустақилликнинг узига хос хусусиятлари ва буюк тарихий узгаришлар	393
Илова	401

ҲАМИД ЗИЁЕВ

**ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ УЧУН
КУРАШЛАРНИНГ ТАРИХИ**

*(Милоддан олдинги асрлардан то
1991 йил 31 августгача)*

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир *Азимбой Бобониёзов*
Рассом *Қайрат Акчулаков*
Бадий муҳаррир *Михаил Самойлов*
Техник муҳаррир *Диана Габдрахманова*
Компьютерда саҳифаловчи *Татьяна Огай*
Мусаҳҳиҳлар *Нозима Мухамедиева, Юлдуз Бизаатова*

Теришга берилди 17.04.2001. Чоп этишга рухсат берилди 25.06.2001. Бичими 84x108 1/2. Таймс гарнитураси. Шартли босма табоғи 23,52. Нашриёт-ҳисоб табоғи 24,1. Адади 5000 дона. Буюртма №1917. Баҳоси келишилган нархда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмаҳонаси.
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.**